

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ
YANINDA ELMİN İNKİŞAFI FONDU**

**MÖHSÜN NAĞİSOYLU
SAYALI SADIQOVA**

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN
ZƏNGİNLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ VƏ
İNKİŞAFI**

BAKI – “ELM” – 2020

**KİTAB AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ
YANINDA ELMİN İNKİŞAF FONDUNUN
QRANT LAYİHƏSİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ NƏŞR OLUNMUŞDUR**

Elmi redaktor: *professor B.Ə.Xəlilov*

Rəyçilər: *professor İ.O.Məmmədli*
                              professor İ.Z.Qasımov

Möhsün Nağısoylu, Sayalı Sadıqova.

Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı.
Bakı: “Elm”, 2020, – 416 s.

ISBN 978-9952-453-43-0

Monoqrafiyada Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə qaynaqları, inkişaf istiqamətləri ətraflı şəkildə zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Monoqrafiyadan elmi işçilər, tədqiqatçılar, tələbə və müəllimlər faydalana bilərlər. Kitab Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun Qrant layihəsi çərçivəsində nəşr olunmuşdur. Qrant Layihəsi Qrant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/46/5-M-2.

655(07) – 2020

ÖN SÖZ¹

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Cəmiyyətdə insanlar arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil müxtəlif sosial sferaların təsiri ilə inkişaf edir. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi sosial təbəqələr və onları birləşdirən elementlərlə vəhdət yaradır. Peşə, mədəniyyət, adət-ənənə hər biri dildə öz silinməz izini buraxır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasında ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Cəmiyyətdə gedən bütün proseslər, ictimai hadisələr və ətraf mühitin insan təfəkkürünə təsiri dildə öz əksini tapır. Qarşılıqlı əlaqələr genişləndikcə, elmi-texniki tərəqqi inkişaf etdikcə fikrin, həmin hadisələrin ifadəsi üçün dildə yeni leksik vahidlərin meydana gəlməsi zərurəti yaranır. Ünsiyyət vasitəsi olan dilin bugünkü inkişaf səviyyəsinə rekonstruktiv yanaşma təsdiqləyir ki, dilin inkişaf xətti yüksələn xətlə gedir. Bu da, təbii ki, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə, ictimai-siyasi hadisələrlə, müxtəlifönlü qlobal dəyişikliklərlə bir-başa əlaqədardır. Dil ictimai hadisə olduğundan, onun inkişafı cəmiyyətin tərəqqisi ilə, xalqın keçdiyi tarixi yolla, ictimai-iqtisadi və mədəni inkişafı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı əsasən iki istiqamətdə gedir. Bunlardan biri dilin lüğət tərkibindən istifadə etmək, ikincisi isə sözlərin alınma prosesidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə terminlər - dilin xüsusi funksiya daşıyan sözləri mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxi ardıcılıqla düzülmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-

---

¹ Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/46/5

birini tamamlayır. Bu leksikada, qədim kitabə və abidələrimizdə xalqımızın etnoqrafiyası, mədəniyyəti, dilin inkişaf səviyyəsi öz əksini tapır. Dil situasiyası mühitlə, cəmiyyətlə bağlı reallığı əks etdirir, dil siyasəti probleminin nəzəri inkişafını istiqamətləndirir. Ona görə də müxtəlif mərhələ, ictimai-siyasi dövrlərdəki dil situasiyası və bu proseslərin dildə təzahürü, izləri ətraflı linqvopolitoloji tədqiqatla meydana çıxarıla bilər. Dildə söz yaradıcılığı prosesi birinci növbədə dilin daxili imkanları hesabına inkişaf edir. Buna görə də dildə yeni yaranan anlayışların adlandırılmasının optimal yolları müəyyənləşdirilməlidir. Çünki cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrində baş verən dəyişikliklərin dilə birbaşa təsir dairəsi onun leksik səviyyəsi ilə bağlıdır. Leksikanın ən fəal, dəyişən, artan, təkmilləşən və yeniləşən layı olan terminoloji leksika sosial-iqtisadi inkişaf və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədə inkişaf edir. Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqat işləri aparılsa da, tarixən leksikanın inkişafı, bu inkişafa təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Monoqrafiyada dilin leksik qatının zənginləşməsinin nəzəri problemləri müxtəlif istiqamətlərdə təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda ədəbi dilin zənginləşməsində qədim abidələrin rolu, orta əsrlərə aid tərcümə əsərlərinin, lüğətlərin rolu, söz yaradıcılığı və inkişaf meyilləri təhlil edilmişdir. Tərcümə başlıca informasiya vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də ədəbi dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən mühüm amillərdən biridir. Tərcümə dilində işlədilən bir çox leksik vahidlər dilin lüğət tərkibinin bir elementi olsa da, çox zaman ümumişlək səciyyə daşırmır. Tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə dilin lüğət tərkibinə keçən sözlər bilavasitə müxtəlif sahələrdə, bu və ya digər situativ şəraitdə işlədilir. Tərcümə ədəbiyyatının təsiri ilə bu və ya digər dildə terminoloji səciyyəli söz birləşmələri meydana gəlir. Lakin xüsusi leksik vahidlərin bu yolla əmələ gəlməsi normativ xüsusiyyət deyildir. Ümumi halda, bir dildə mövcud olan bu və ya digər leksik-qrammatik forma başqa dildə motivasiya xüsusiyyəti

yətinə, yeni semantik əsasa malik deyilsə, onda bunlar həmin dilə ya struktur əsasda çevrilir, tərcümə edilir, ya da hazır şəkildə daxil olur. Beləliklə, tərcümənin təsiri ilə ikinci dildə də bilavasitə orijinal dilin təsiri ilə yeni məzmunlu söz birləşmələri və leksik vahidlər əmələ gəlir. Dildə özünəməxsus leksik-semantik motivasiya mövcud olduqda isə tərcümə dilinin təsiri ilə yeni formaların əmələ gəlməsinə ehtiyac olmur. Bu baxımdan XV-XVI əsrlərdə dilimizə tərcümə edilmiş əsərlər sadə və anlaşılıqlı bir dildə – canlı ümumxalq danışiq dilində qələmə alınmışdır. Həmin tərcümə örnəklərinin dilində xalq danışiq dilindən gələn deyimlərdən, atalar sözlərindən bol-bol istifadə olunmuş və bütövlükdə götürüldükdə türkmənşəli sözlərə üstünlük verilmişdir. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə “başı” tərkibi ilə düzəlmiş onlarca mürəkkəb söz işlənmiş, hətta həmin dövrdə fars dilinə də keçmişdir. Məsələn: *mollabaşı*, *qapuçıbaşı*, *topçıbaşı*, *yüzbaşı*, *minbaşı* və s. Yazılı abidələrdə işlənən belə sözlərin bir çoxu yənidən dildə işləklilik qazanır. Məsələn, *alay*, *yüzbaşı*, *minbaşı*, *gizir*, *çavuş* sözləri hərbi terminologiyada həmin mənada hazırda işləklilik qazanmışdır.

Orta əsrlərə aid Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunələri ədəbi dilimizdə söz yaradıcılığının tarixi aspektdə araşdırılması baxımından zəngin qaynaqdır. Bu baxımdan monoqrafiyada öz əksini tapan tərcümə əsərlərinin farsca mətnlərində işlənən bir sıra düzəltmə və mürəkkəb sözlərin dilimizə tərcüməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Nişati, xüsusilə də Bəvazici ana dilinə çevirdiyi farsca mətndə işlənmiş bir çox düzəltmə və mürəkkəb sözlərin quruluşunu da tərcümədə eynilə saxlamağa çalışmışdır. Bu cür hallarda orta əsr mütərcimləri söz yaradıcılığı sahəsində uğurlu və səmərəli axtarışlar aparmış və özləri bir sıra yeni sözlər yaratmaqla yazılı ədəbi dilin daha da zənginləşməsinə işinə öz töhfələrini vermişlər. Məsələn, Nişati “Şühədanamə”nin farsca orijinalında - “Rövzətüş-şühəda” kitabında olan “müvəkkil” sözünü tərcümənin müxtəlif yerlərində onun ana dilindəki qarşılığı

olaraq üç sözlə vermişdir: “qaravul”, “keşikçi” və “saxlayıcı”. Belə sözlərin və anlayışların ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olması həm Azərbaycan dilini yeni mənə, mənə çalarları, həm də yeni struktur formalarla zənginləşdirir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili uzun bir inkişaf yolu keçərək zaman-zaman cilalanmış, saflaşmış və təkmilləşmişdir. Yazılı mənbələrdə dini anlayışları bildirən bir çox söz və ifadələr ərəbcədən və farscadan ya olduğu kimi qəbul edilmiş, ya da onlara qarşılıq tapılaraq öz yazılı ədəbi dillərini daha da təkmilləşdirmişlər. Məsələyə tarixi aspektdən yanaşdıqda orta yüzilliklərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yeni söz və terminlər hesabına zənginləşməsinə dair mənbələr sırasına görkəmli söz sənətkarları Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli ilə yanaşı ilk növbədə aşağıdakı yazılı qaynaqları da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır:

1. Orta yüzilliklərdə ərəbcədən, xüsusilə də fars dilindən tərcümə olunmuş əsərlər;

2. Orta əsrlərə aid ərəbcə-türkcə və farsca-türkcə lüğətlər.

Ümumiyyətlə, klassik tərcümə əsərlərinin zəngin lüğət tərkibi tarixi leksikologiyanın hərtərəfli araşdırılması baxımından ilkin dəyərli qaynaqlardan biri sayılır. Türk dillərinin əski qatlarına aid sözləri əhatə edən bədii tərcümələr buna ən yaxşı dəlilsübut ola bilər. Bu tərcümələrin dilində çoxlu qədim və nadir türkmənşəli sözlər işlənmişdir ki, onların müəyyən bir hissəsi zaman keçdikcə unudularaq çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan leksemlərə çevrilmiş, bəziləri isə dilimizin ayrı-ayrı dialektlərində kiçik dəyişikliklə qorunub saxlanmışdır. Bu baxımdan orta əsrlərə aid Azərbaycan tərcümə nümunələrinin dilində işlənmiş türkmənşəli qədim sözlər monoqrafiyada geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Xüsusən, dilin lüğət tərkibinin tarixən inkişaf yolları, yaranma üsulları, mənbələri zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Tədqiqatda qeyd edildiyi kimi, dildə yaranan yeni anlayışların yaradılmasında əsas mənbə – Azərbaycan dilinin daxili imkanları nəzərə alınmalıdır. Dilin daxili ifadə imkanları-

nın geniş olduğunu nəzərə alaraq monoqrafiyada yaranan məfhumları adlandırmaq, ifadə etmək yolları müəyyənləşdirilmişdir: dilin lüğət tərkibindəki sözlərə əlavə məna verməklə; milli sözlərə şəkilçilər artırmaqla; kökü alınma olan sözlərə milli şəkilçilər artırmaqla; iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə; köhnəlmiş sözlərdən istifadə etməklə; alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunması ilə; dialekt sözlərdən istifadə etmək yolu ilə. Bu yollar nəzərə alınaraq monoqrafiyada dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prosesi və üsulları zəngin faktlarla təhlil olunmuşdur. Hazırda söz yaradıcılığına dilxarici faktorlar da güclü təsir edir. Həm də bu zənginləşmə əvvəlki illərdən fərqli olaraq, beynəlmiləl xarakterli sözlərin – terminlərin hesabına olur. Həmin problemləri araşdırıb təhlil edərkən bununla bağlı nəzəri məsələlərə də aydınlıq gətirilmişdir. Çünki elmi anlayışların dərkedilmə prosesi bilavasitə terminlər vasitəsilə reallaşır və ayrı-ayrı anlayışları ifadə edən terminlərin düzgün, uğurlu seçilməsi dərk etmə prosesinin optimallığını şərtləndirən həlledici amillərdəndir. Bu amillər əsas götürülərək, dilin terminoloji sistemi, onun əsas xüsusiyyətləri və spesifik cəhətləri ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin yaradılma ənənəsi termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş terminoloji qatın zənginləşməsində dilin daxili imkanları əsasında – leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi, xüsusilə də Avropaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Qloballaşma dövründə bir sıra elm sahələrinin sürətli inkişafı terminologiyanın da inkişafına təkan verir. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili - morfem və leksemlər terminin yaranmasında əsas rol oynayır. Lakin terminlərin mühüm bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında yara-

nır və həm əvvəlki mənasını saxlayır, həm də sırf elmi anlayışların ifadəsinə çevrilir. Elmi fikrin ifadəsi dəqiqlik və konkretlik tələb etdiyindən termin də dəqiq və konkret olmalıdır. Ona görə də dilin daxilində işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayışı bildirən söz ləksəm çərçivəsindən çıxaraq müəyyən elmi anlayışı dəqiq, konkret və birmənalı ifadə edir. Bu baxımdan dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilimizin daxili imkanları əsasında terminyaratma meyilləri güclənmişdir. Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu, terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılığı prosesinə müsbət təsir edir. Dilin öz lüğət ehtiyatından alınmış terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınmış terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin termin kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir. Ona görə də ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılmalıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji leksikasını təşkil edən terminləri iki qrupa ayırmaq olar: həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər; yalnız termin kimi işlənənlər. Yalnız termin kimi işlənən sözlərin istifadəsi müəyyən elm və sənətlə bağlı olub, konkret anlayış çərçivəsindən kənara çıxıb bilmir. Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur ki, bu da elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə xidmət edir. Deməli, terminlər dildə daha çox yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənacə dəyişməsi və yeni məna qazanması yolu ilə yaranır. Yeni terminlərin yaranmasında morfoloji üsuldan daha geniş istifadə olunur. Son dövrlərdə bəzi söz yaradıcılığı modelləri terminologiyanın inkişafına təkan verir. Termin yaradıcılığı prosesində -ma, -mə şəkilçilərinin feil kökləri və əsaslarına artırılması yolu ilə yeni anlayışların yaradılmasından geniş istifadə olunur. Sözdüzəldici

şəkilçilərdən -lıq⁴, -sız⁴, -çı⁴, -lı⁴, -ma², -ıq⁴ termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur.

Ayrı-ayrı elm sahələrində işlənən terminlərin mühüm bir hissəsini də söz birləşmələri şəklində olan terminlər təşkil edir. Bu mühüm amil nəzərə alınaraq monoqrafiyada sintaktik yolla yaranan terminlər iki qrupa ayrılaraq təhlil olunur: 1.leksik-sintaktik; 2.morfoloji-sintaktik. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə onun terminoloji sisteminə təsir edir. Bütün bunlar əsərdə nəzəri aspektdən zəngin faktlarla təhlil edilmişdir. Əsərin ikinci fəslə akademik Möhsün Nağısoylu, birinci, üçüncü və dördüncü fəsilələr professor Sayalı Sadiqova tərəfindən yazılmışdır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə qaynaqları, dildə gedən söz yaradıcılığı prosesi təqdim olunan monoqrafiyada ilk dəfə olaraq geniş və ətraflı şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

I F Ə S İ L

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ QAYNAQLARI

1.1. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAFI

Ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı tarixində xüsusi önəm daşıyan dövrlər öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Çünki dilin inkişaf tarixini əks etdirən dövrlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, inkişaf istiqamətlərini, eyni zamanda dilin lüğət tərkibini, leksikasının inkişafını şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillərin nəzərə alınması zəruridir. Dilin lüğət tərkibinin müasir dövrdə inkişafına və dilin yeni vahidlərlə zənginləşməsinə səbəb olan müxtəlif xarici təsirlər üstünlük təşkil etsə də əvvəlki dövrlərdə dilin daxili imkanları aparıcı istiqamətlərdən olmuşdur.

Dil toplanmış bilik və məlumatların sonrakı nəsələ ötürülməsində əsas vasitədir. Cəmiyyətdə baş verən sosial, ictimai-siyasi dəyişikliklər dili inkişaf etdirir. Dildə əmələ gələn yeni söz və söz birləşmələri cəmiyyətdə yeni yaranmış anlayışların ifadəsi kimi meydana çıxır. Müxtəlif sosial hadisələr, o cümlədən sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı, ictimai mühitdə baş verən dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. Bu baxımdan xalqın tarixi inkişafı dilin inkişaf etməsinə təsir edir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin sosial strukturu, onun sosial sferalarının dəyişməsi dilin zənginləşməsinə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, ümumxalq dilinin sosial diferensiasiyası cəmiyyətin mürəkkəb sosial quruluşunun dildəki təbii nəticəsi və real dil təzahürüdür. Bu baxımdan ictimai-siyasi, maddi-mədəni leksika ilə ümumişlək leksika arasında sərhəd çəkmək mümkün deyildir. Çünki dilin leksik təbəqəsinin yaranması tək-cə sosial həyatın təzahür forması deyil, həm də tarixin təzahür faktıdır. Dilin leksikası xalqın ke-

çib gəldiyi tarixi özündə əks etdirir, sözlər dövrün anlayışlarını, məfhumlarını ifadə edərək nəsillərə ötürür. Ümumiyyətlə, dilin leksikası aşağıdakı üsullarla zənginləşir: 1. Yeni sözlərin yaradılması yolu ilə; 2. Ümumxalq dilinə məxsus sözün yeni məna kəsb etməsi yolu ilə; 3. Başqa dillərdən sözlərin alınması yolu ilə.

Bu üsulların hər biri dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Yeni məfhumların adlandırılması əşyanın əlamətlərinin təfəkkürdə bir proses kimi dərk edilməsidir. Hər bir məfhum zaman keçdikcə xüsusi məfhum və anlayışlarla ifadə edilir. Ona görə də dilin inkişafının ilk dövrlərində sözlər ümumi leksik funksiya daşıyaraq müəyyən məqamlarda, xüsusi məqsədlərlə müəyyən vəzifə yerinə yetirir.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişaf prosesi eyni ardıcılıqla inkişaf etməmişdir. Dövlətçiliyin tarixində özünü göstərən güclənmə və zəifləmə, cəmiyyətin həyatında baş verən sosial dəyişikliklər təbii olaraq dilin leksik tərkibinə təsir edir. Çünki dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni anlayış və məfhum adları lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Dildə fasiləsiz olaraq yeni-yeni anlayışları ifadə edən vahidlər yaranmağa başlayır, dil sistemi də həmin prosesə uyğun olaraq daim zənginləşir. Yeni şəhərlərin tikintisi, saray və məbədlərin ucaldılması, suvarma sistemlərinin qurulması, körpü və bəndlərin tikintisi hərtərəfli bilik tələb edirdi. Əyiricilik və toxuculuq işləri üçün dəzgahlar, boyalar lazım idi. Bu dövrdə kamil səviyyəyə çatmış sənətkarlıq müəyyən təcrübə ilə yanaşı, texniki biliklərə yiyələnməyi də tələb edirdi. Buna görə də müxtəlif minerallar, filizlər, qiymətli daşlar, rənglərin hazırlanması, təbiətlə bağlı kitablar yazılmağa başlandı.

Dünya dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunduğu kimi, Azərbaycan dilində və bütövlükdə türk dillərində dilin lüğət tərkibinin formalaşma tarixi çox qədim dövrlərə bağlıdır. Xalqların, cəmiyyətin tarixində baş verən bütün dəyişmələrin, tarixi hadisə proseslərin dildə əks olunması, orada iz qoyması bilavasitə xalqın dilinin onun özü qədər qədim olmasını göstərir. Belə

ki, təxminən eramızdan əvvəl V-III əsrlərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əkinçilik və maldarlıq kimi sahələri aparıcı sahə olmaqla, yerli əhalinin başlıca məşğuliyyəti sayılmaqla, onun iqtisadi həyatının əsasını təşkil etmişdir. Yunan coğrafiyaçısı Strabon xəbər verir ki, Albaniyada çox vaxt bir dəfə əkilmiş torpaqdan iki və hətta üç dəfə məhsul götürülür.¹

Mousey Kalankatlıının məlumatına görə, Kür çayının hər iki sahili boyunca arpa və buğda becərilirdi. Yazılı qaynaqlara, arxeoloji materiallara görə, dənli bitki məhsulları torpaq quyularında, küplərdə saxlanılırdı. Taxılın döyülməsində ağac və daş vələlərdən, həmçinin malqaranın köməyindən istifadə olunurdu. Dən dəyirman daşları və daş kirkirələrdə üyüdülürdü. Çoxsaylı əkinçilik alətlərinin mövcudluğu əkinçiliyin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını sübut edir.

Azərbaycanda taxıl, çəltiklə bərabər, bir sıra texniki bitkilər də becərilmişdir. Əhali eyni zamanda ipəkçiliklə də məşğul olmuşdur. Ən qədim texniki bitkinin tarixi eramızdan əvvəlki minillikdə başlanır. Azərbaycanda çox qədim zamanlardan əhali pambıqçılıqla məşğul olmuş və ondan istifadə edilmişdir. Hələ eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə Azərbaycanda pambıq yetişdirilədiyi göstərilir².

Tədqiqatçıların müəyyənləşdirdiklərinə görə hələ Eneolit dövründə yəni eramızdan əvvəl, təxminən V-III minilliklərdə Azərbaycanda taxılın əkilib-becərilməsi, döyülüb yığılmasında ağac, daş, qismən də sümük alətlərdən istifadə olunmuşdur. Bir qədər sonra Avropa və Albaniya ərazisi bol taxıl məhsulu verən geniş zəmiləri və təbii otlaqları ilə seçilmişdir. Azərbaycanda eramızın II-VII əsrlərinə aid abidələrdən arpa, buğda, un və darı qalıqları aşkar edilmişdir.

Eramızın təxminən III əsrindən etibarən Azərbaycanda feodalizmin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar taxılçılıq inkişaf etmiş, məhsuldarlıq xeyli artmışdır. Bu dövrdə kənd təsərrüfatı

---

¹ Страбон. География, М., 1964, с.476.

² Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild, Bakı, "Elm", 1988, səh. 181-182.

alətləri də xeyli təkmilləşdirilmişdi. Müxtəlif növ xışlardan, döyüm alətlərindən, həmçinin xırmandan istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın məhsuldar torpağı, əlverişli iqlim şəraiti bu ərazidə, xüsusən çəltikçiliyin inkişafına imkan yaratmışdır. VIII-IX əsrlərdən etibarən Azərbaycanda çəltik bitkisi geniş yayılmışdır.¹

X əsrdən etibarən Azərbaycanda ipəkçilik daha da genişlənmişdir. Həmin dövrə aid ərəb mənbələrində göstərilir ki, “Bərdədən çoxlu ipək ixrac olunur. Oradan İrana, Xuristana ipək göndərilir”.²

Azərbaycanda qədim və zəngin istehsal ənənələri vardır: ölkənin əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları, zəngin təbii sərvətləri Azərbaycanda müxtəlif təsərrüfat sənətkarlıq sahələrinin tərəqqisinə müsbət təsir göstərir. İlk mənbələrin, xüsusilə IX-XI əsrlərin ərəb coğrafiyaşünaslarının və tarixçilərinin məlumatları təsdiq edir ki, o zaman Azərbaycan bütün Yaxın və Orta Şərqi, ümumiyyətlə, islam dünyasının ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri idi. Azərbaycanda dənli bitkilərin bütün növlərinin (buğda, arpa, çəltik, darı və s.), müxtəlif texniki bitkilərin (pambıq, boyaqotu, kətan və s.), həmçinin cürbəcür bostan bitkilərinin becərilməsi barədə mənbələrdə (X əsrdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünası əl-İstəxri, Əbu Havqəlin əsərlərində) olduqca maraqlı məlumatlar verilir. Bura taxıl zəmiləri, pambıq tarlaları, zəfəran, kətan növləri və müxtəlif çəltik növləri, qırmızı boyaq almaq üçün istifadə olunan “qırmızı böcəyi” ilə zəngin idi. Azərbaycanda əkinçiliyin daha da inkişaf etməsində, onun məhsuldarlığının artmasında müxtəlif quruluşlu şum alətləri böyük rol oynamışdır.³

VII-X əsrlərdə torpağın becərilməsi zamanı başlıca alət olan “ağır” və “qara kotanın” meydana gəlməsi əkinçilik təsərrüfatında baş vermiş böyük hadisə oldu. Orta əsr Azərbaycan şəhəri olan Beyləqanda (Örənqala şəhərgahında) aparılan arxeoloji

---

¹ Бунятов Т.А. История земледелия и скотоводства в Азербайджане Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1968, с.57.

² Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, səh. 150.

³ Yenə orada. səh. 193.

qazıntılar zamanı IX-X əsrlərə aid təbəqələrdə ağır kotanın kifa-yət dərəcədə geniş “gavahın”ı, ağır kotanda kəsici vəzifəsini ye-rinə yetirən bəsit kotanönünün böyük hissəsi aşkar edilmişdi.¹

Zaman keçdikcə əkinçilikdə işlənən əmək alətləri təkmillə-şirdi. Torpaq bir qayda olaraq, bir cüt qoşqu heyvanı – öküz və ya kəl qoşulmuş kotanla şumlanırdı. Buna görə də el arasında “kotan”, “kotana getmək” əvəzinə “cüt”, “cütə getmək”, “əkin-çi” əvəzinə “cütçü” sözləri geniş işlənirdi.

Kənd təsərrüfatının ən yüksək inkişaf etmiş sahəsi maldar-lıq idi. Tədqiqatçıların fikrincə, erkən orta əsrlər dövründə mey-dana gəlmiş yarımköçəri maldarlıq XI-XII əsrlərdə bitkin şək-lə düşmüşdür.²

VII-X əsrlərdə əkinçiliyin intensiv inkişafı maldarlığın inki-şafına xüsusi təsir göstərmişdir. Arxeoloji materiallar Azərbay-canda o zaman çoxsaylı xırdabuynuzlu mal-qara sürülərinin ol-duğunu, atçılığın inkişafını, ticarətin inkişafında əsas nəqliyyat vasitəsi kimi dövəçiliyin inkişafını təsdiq edir. Bütün bu inkişaf yeni anlayışların yaranmasını tələb edir. Xüsusilə VII-X əsrlər-də maldarlığın inkişafı ilə bağlı istehsal məhsulları da inkişaf edirdi. Belə ki, müxtəlif süd məhsullarının istehsalı və saxlanıl-ması üçün istifadə edilən qabların keyfiyyəti yaxşılaşırdı. Gil süd badyaları ilə yanaşı mis sərniclər istifadə olunmağa başla-nırdı. Yağın hazırlanması üçün gil, tuluq və ağac nehrələrdən istifadə olunurdu.

Azərbaycanda maldarlıqla yanaşı balıqçılıqla da məşğul olurdular. Ərəb coğrafiyaşünası İbn Navqəlin yazdığına görə ba-lıqçılıq, arıçılıq, bal və mum ixracı da Azərbaycanın iqtisadi hə-yatında mühüm rol oynayırdı.

VII-X əsrlərdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq əkinçiliyin müxtəlif sistemləri geniş surətdə yayılmışdı. Aran yerlərində və qismən da yaylaqlarda süni suvarma tətbiq olunurdu. Dövrümü-zədək qalmış mürəkkəb sistemlər, suvarmanın müxtəlif üsul və

---

¹ Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, səh.194.

² Yəne orada. səh. 197.

vasitələri, qədim kanallar və digər suvarma qurğuları (quyular kəhrizlər), habelə zəngin terminologiya, əfsanə və rəvayətlər Azərbaycanda suvarma sisteminin yüksək səviyyəsindən xəbər verir.¹

Bu dövrdə Azərbaycanın bir sıra şəhərləri ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi şöhrət qazanmışdı. Azərbaycanda xalçaçılıq, ipəkçilik, dəriçilik, dəmirçilik, misgərlik, dabbaqlıq, və s. kimi müxtəlif sənətlərin inkişafı diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda yun, ipəkçilik, xalçaçılıq, xəz dəri, eləcə də VIII-IX əsrlərdə Bakı nefti də ticarət obyektinə olmuşdur. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyəti tarixi baxımından bir sıra əlamətdar xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir.

Eramızın əvvəllərində, xüsusən Sasanilər dövründə azərbaycanlıların düşmənlərinə qarşı mübarizə illərində tikilən qalalar, çəkilən sədlər bu dövrdə memarlıq işinin inkişafına təsir etmişdir. Belə bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, “VII əsrə qədər yaşayıb bir çox əsərlər yazmış olan azərbaycanlı alim və şairlər haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur; lakin VII-XII əsrlərdə yaşamış olan şair və alimlərdən bir qisminin əsərləri və ya onların haqqında məlumat dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır”.²

Bununla yanaşı bu dövrdə dilin lüğət tərkibinin inkişafından bəhs edərkən, həmin dövrün nəqqaşlıq, memarlıq abidələrinin, musiqimizin qədim izlərini əks etdirən nümunələrinin tədqiqi zəruridir. Deməli, söz yaradıcılığı cəmiyyətin məişəti, ictimai həyatı ilə, onun elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. Lakin dildə musiqi, hərbi, kənd təsərrüfatı terminlərinin inkişafı bütün başqa sahə terminlərindən fərqlənir. Hələ elmin, mədəniyyətin, incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etmədiyi ibtidai dövrlərdə müxtəlif qəbilə və tayfalar bir-biri ilə mübarizə, müharibə şəraitində yaşamış, ona görə də istər-istəməz dövrünə görə fərqlənən döyüş taktikasından, öz dövrü üçün səciyyəvi olan

---

¹ Azərbaycan tarixi. V cild., Bakı, “Elm”, 1998, səh.194.

² Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. Dok. diss. 1976, səh.48.

silahlardan istifadə etmişlər. Həmin silahların adları, musiqi alətləri, təsərrüfat alətləri, cəmiyyətin terminologiya nə olduğunu bilməyən dövrlərdə ümumişlək söz kimi işlənsə də sonrakı dövrlərdə terminoloji leksikanın inkişafının əsasında durmuşdur. Ona görə də musiqi, hərbi və təsərrüfat ilə bağlı sözlər az qala insanın özü qədər qədimdir. Təsadüfi deyildir ki, dildə silahlı mübarizələrlə, onun müxtəlif cəhətlərini əks etdirən anlayış və məfhumlarla bağlı leksik vahidlərin yaranması digər terminoloji səciyyəli sözlərdən daha əvvələ aid edilir, bu tipli sözlərin yaranması dilin ən qədim leksik qatı ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilin dövrləşdirilməsində, izahında müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, N.Cəfərov, N.Xudiyev, Q.Kazımov dilimizin inkişaf tarixini bir-birindən fərqli şəkildə dövrləşdirmişdir.¹

Həyatın müxtəlif sahələrinə aid anlayış və məfhumları ifadə edən xüsusi funksiya daşıyan söz qrupları cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yaranır. Ona görə də hər hansı bir anlayışı, məfhumu ifadə edən söz cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yaranır. Lakin hər bir xalqın tarixi inkişaf prosesi eyni ardıcılıqla və eyni xətt üzrə davam etməmiş, tarixin müxtəlif dövrlərində inkişaf tempi bir-birindən fərqlənmişdir. Belə dəyişmələr dilin lüğət tərkibinə də təsir göstərmiş, dilə daxil olan yeni anlayış və məfhum adları dilin ümumi lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Dilin lüğət tərkibindəki fasiləsiz dəyişikliyin səbəbi cəmiyyətin inkişafı və onunla bağlı elm, ticarət, təsərrüfat həyatındakı yeniləşmələrlə bağlıdır. Dildə kənd təsərrüfatı, musiqi, hərblə bağlı anlayış və məfhumları ifadə edən çoxlu sayda dil vahidləri mövcud olmuşdur ki, bu da hələ ilk dövrlərdən Azərbaycan dilində terminlərin dil vahidi kimi yarandığını və sabitləşmiş terminoloji qatın varlığını sübut edir. Bu məsələ ilə bağlı K.M.Musayev yazır: “Söhbət terminologiyadan gedəndə bir çox mütəxəssislər ilk növbədə yazılı ədəbi dilə müraciət edirlər. Halbuki bir çox sahə

---

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979; Hacıyev T., Vəliyev V. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.

terminologiyada yazısı olmayan dillərdə, həmçinin ədəbi dillərin yazıyaqədərki dövrlərində də formalaşmışdır”¹.

Dildə fasiləsiz olaraq yeni-yeni anlayışlar, vahidlər formalaşmağa başlayır, terminoloji leksika da həmin prosesə uyğun olaraq daim zənginləşir. Dilin lüğət tərkibinin formalaşması cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. İ.Qasimov yazır: “İlk insan birliklərinin, cəmiyyətin varlığının qorunması onun mövcudluğunun təmin olunması üçün müdafiə vasitələri ən zəruri həyatı atributlarından biri kimi meydana çıxmış, özünümüdafiə instinktinə uyğun denotatın adı kimi dildə terminlərin yaranmasına imkan vermişdir”².

Xalqların, cəmiyyətin tarixində baş verən bütün dəyişmələrin, tarixi hadisə və proseslər, ictimai dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. Ona görə də dilin tarixi, xalqın tarixi ilə bağlı deyir, inkişaf edir. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Dil, bu və ya digər şəraitlə əlaqədar olaraq ondan ünsiyyət vasitəsi kimi, ya bilavasitə, ya dolayı yolla istifadə edənlərin tarixi ilə üzvü surətdə bağlı və vacib bir vasitədir. Bəşəriyyətin ilk dövrlərindən müxtəlif birliklər halında yaşayan insanlar birdən-birə xalq keyfiyyəti kəsb etmədiyi kimi, vahid ümumxalq dili də birdən-birə formalaşmış olmur”³.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, XI-XII əsrlər Azərbaycan türk elminin, türk poeziyasının ən yüksək inkişaf mərhələsində olmuşdur. Bu yüksəlişə dövlət quruculuğu, təsərrüfatın, mədəniyyətin, sənətkarlığın, dulusçuluğun inkişafı və bir sıra başqa amillər imkan yaradırdı. Dəmirçilik, toxumçuluq, dərzilik, ipəkçilik, bənnalıq, xalçaçılıq, dabbaqlıq, silahqayıрма kimi sənət sahələri inkişaf edirdi. Xarici bazarlara neft, ipək, pambıq, duz, balıq və s. göndərilirdi. Şəhər həyatının sürətli yüksəlişi elmin,

---

¹ Мусаев К.М. Современные терминология литературных тюркских языков Советского Союза. «Советская тюркология», № 6, 1981, с.3.

² Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi-terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. B., “Nurlan”, 2001, səh.15.

³ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. B., “Maarif”, 1979, səh.48.

mədəniyyətin inkişafını zəruri edirdi. Bir sıra paytaxt şəhərlərində – Gəncədə, Təbrizdə, Şamaxıda elmi mərkəzlər yaradılırdı. Mənbələrin məlumatına görə Şirvanşahların və İldəgizlərin saraylarında dövrün ən yaxşı alimləri toplanmışdı. Onların riyaziyyat, təbiətşünaslıq, tibb, kimya, fəlsəfə, məntiq, hüquq, astronomiya, ərəb və fars ədəbiyyatı və b. sahələrdə böyük müvəffəqiyyət və uğurları olmuş, bir çoxları müsəlman mədəniyyət və elminin ən gözəl xadimləri kimi tanınmışdır.¹

Ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülünü göstərən mühüm mənbələrdən biri V əsrdə vahid Alban yazısının və həmin yazının yenidən təkmilləşdirilməsidir. Bütün bunlar Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf tarixini daha qədimlərə bağlayır. Bu barədə Q.Kazımov yazır: “Beləliklə, VI əsrdən təşəkkül və formalaşma prosesi keçən Azərbaycan ədəbi dili artıq XI-XII əsrlərdə yazılı ədəbi dil kimi öz təşəkkülünü tam başa çatdırmış, təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, Şərqi Anadoluda, Ön Asiyanın Şərqində, Xəzərin cənub-şərq sahillərində, cənubi Qafqaz ərazilərində işlək bir dilə çevrilmiş, gürcülər, ermənilər, dağıstanlılar, talışlar, tatlar, kürdlər və b. xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma vasitəsi kimi geniş şöhrət tapmışdır.”²

Bu baxımdan dilin leksik təbəqəsinin mühüm bir hissəsini termin səciyyəli sözlər təşkil edir. Abidələrdə işlənən termin səciyyəli sözlər ümumxalq danışq dilinin leksik vahidləri olmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycanda ədəbi dilinin inkişaf tarixinin qədimliyini əks etdirir, cəmiyyətimizin tarixində baş verən hadisələr, dəyişikliklər, inkişaf istiqamətləri və tarixi proseslər dilimizin bütün laylarında öz əksini tapmış, onun leksikasını zənginləşdirir.

---

¹ Azərbaycan tarixi. Bakı, “Elm”, 1993, səh.147.

² Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, səh.555.

1.2. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİDƏ TERMINOLOJİ LEKSİKANIN ZƏNGİNLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ

Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişaf tarixində yeni inkişaf istiqamətlərinin müşahidə olunması dildə baş verə dəyişikliklərlə bağlıdır. Terminoloji leksikanın inkişafını şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillər cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının tarixi ilə üzvü surətdə bağlı olan zəngin mədəniyyət irsidir. Xalqın hiss və duyğuları, əmək fəaliyyəti, mədəni-ictimai münasibətləri, həyat tərzi, dünyagörüşü xalq ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının əsas nümunələri sayılan nağıllar, dastanlar xalq dilinin bütün vahidlərini əhatə edir. Bu, əslində ümumi qanunauyğunluqdur. E.Əlibəyzadə yazır: “Yazılı ədəbi dil canlı dillə, danışqla vəhdətdə inkişaf etdiyi, zənginləşdiyi kimi həmişə folklor dili, şifahi-bədii yaradıcılıq dili ilə də sıx əlaqədə olmuş, ondan qidalanmış, onun hesabına öz imkanlarını genişləndirmişdir. Buna görə də ədəbi dili bu qaynaqlardan ayırı, əlaqəsiz düşünmək olmaz”.¹

Ona görə də təkcə bədii dilin deyil, habelə elmi dilin inkişafından danışarkən şifahi ədəbi dilin böyük rolu var. Ə. Dəmirçizadə yazır: “Şifahi ədəbi dilin ilk və mühüm qolunu təşkil edən folklor dili əsasən iki cür, yəni mənzum və mənsur quruluşda təzahür edən bədii üslubun şaxələri kimi nəzərə çarpsa da, burada təkcə bədii üslub vahidləri deyil, bunlarla yanaşı digər üslubların da vahidləri, ilk nümunələri rüşeymləri az-çox işlənilmişdir.”²Məhz bu növ xüsusiyyətləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, şifahi ədəbi dildə bədii üslub əsas olsa da, ictimai

---

¹ Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. B., “Yazıçı”, 1962, səh.85.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. B., “Maarif”, 1979, səh.103.

mai-siyasi, eləcə də elmi dilin əsas vahidləri rüşeym halında olsa da işlənilmişdir. Bu cəhətdən terminologiyanın ilkin inkişaf mərhələsindən danışarkən folklorumuzun zəngin abidəsi olan “Dədə Qorqud” dastanlarını nəzərdən keçirmək faydalıdır.

VI-IX əsrlərdə el sənətkarlarının-ozanların Oğuz yurdunu oba-oba gəzib yaydıqları “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları onun yayıldığı geniş ərazidə vahid dildə-türk dilində danışan böyük bir xalqın Azərbaycan xalqının yaşadığını sübut edən möhtəşəm bir abidədir. İslamiyyətdən əvvəl və onun ilk çağlarında yaranan bu epos xalqın məişəti, əmək fəaliyyəti, adət-ənənələri, musiqisi, mədəni-ictimai münasibətlərini, xalq ədəbiyyatını günümüzə qədər qoruyub saxlamışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı daha çox bədii üslub vasitəsi kimi formalaşmışdır. Bununla yanaşı elmi dilin inkişafını müəyyənləşdirdikdə bu nümunələr mənbə rolunu oynayır. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Məhz bu növ xüsusiyyətləri nəzərə alıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, şifahi ədəbiyyatda və şifahi dildə bədii üslub əsas olmuş, ictimai-siyasi üslub, elmi üslub ancaq rüşeym halında işlənmişdir”.¹ Dastanın boylarından göründüyü kimi oğuz tayfaları oturaq həyat sürürdülər. Onların əsas peşələri taxıl əkib-biçmək idi. Oğuzların su dəyirmanları vardır. Bağçılıq, üzümçülük, şərabçılıq inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrindən idi. Eyni zamanda dəvəçilik, atçılıq, qoyunçuluq və bununla bağlı olan sənətkarlıq sahələri geniş inkişaf etmişdir. Oğuzlarda sənətkarlıq (xalçaçılıq) və kənd təsərrüfatından ayrılmış ayrı-ayrı peşələr müstəqil istehsal sahələrinə çevrilmişdi. Ticarətdə əsasən oğuzların öz yerli pullarından “altun axçaların”dan istifadə olunurdu.

“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopedik abidədir. Terminlərin işlənmə tarixini, elmi dilin inkişafını müəyyənləşdirməkdə Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının ilk zəngin abidələrindən sayılan “Dədə Qorqud” dastanları mənbə rolunu oynayır. Prof. T.Hacı-

---

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. B., “Maarif”, 1979, səh.103.

yevin qeyd etdiyi kimi “...bünövrəsində tam tarixi əsər olan “Dədə Qorqud” kitabı nəsil-dən-nəsilə bədiiləşə-bədiiləşə gəlmişdir... İndi “Dədə Qorqud”da görülən tarix adət-ənənələrdir, toy, yaş, bayram mərasimləri, xörək və geyim adlarıdır, silah növləri və döyüş taktikasıdır”.¹

Məlum olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “soylamalar”, şeir parçaları az deyildir. Həmin şeirlərin arxitektonikası, poetik-texniki xüsusiyyətləri kifayət qədər tədqiq olunmuşdur. Abidənin dilində terminoloji sistemin bir sıra diferensial sahələri vardır. Həmin sahələrin xüsusi şəkildə ayrılması həmin dövrün intellekt səviyyəsi barədə müəyyən məlumat verir və onların inkişaf varlığını faktlaşdırır. Abidədə tibbi terminlər, musiqi ilə bağlı anlayışlar, hərbi anlayışlar, geyim adları daha çox işlənmişdir ki, bunların hər biri bu və digər şəkildə dövrün ictimai-etnoqrafik məzmununu əks etdirir.

Elmi-tarixi informasiya ilə zəngin olan bu dastanlar heç şübhəsiz ki, terminoloji materialla da zəngindir. Lakin müasir tipli elmi üslubla o dövrün elmi dili arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu da təbiidir. Çünki arada 1300 illik məsafə var. Bununla yanaşı bu dövrdən Azərbaycan terminologiyası ümumşərq konteksinin mədəni-gneseoloji prinsipləri baxımından təbəddülata uğrayır, əslində bunun izləri ana abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”da var. Dini terminologiya ərəb, fars dilindən gəlir, başqa sahələrdə bu və ya digər dərəcədə mədəniyyətin təsiri hiss olunur. Bundan sonra meydana gələn, demək olar ki, bütün elmi üslub nümunələrində terminologiyanın inkişafında ümumşərq meyli üstünlük təşkil edir. Türk mənşəli terminologiya ilə semantik sahə vəhdətinə malikdir. Türk elmi təfəkkürü ümumşərq mədəniyyətinə həmin mədəniyyəti qəbul edə-edə daxil olur və bu yolla ona öz anlayışlarını da verir, zənginləşdirici funksiyasını həyata keçirir. Dastanda Azərbaycan təbiətini, onun relyefini,

---

¹ Hacıyev T. Qədim yazılı mənbələrdə bədiiliklə tarixiliyin vəhdəti. Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər. B., ADU, 1985, səh.7.

flora və faunasını, iqlimini əks etdirən anlayışlar sistem təşkil etməkdədir. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, həmin vahidlər daha qədim dövrlərdə təşəkkül tapıb sistemləşmişdir. Çünki Azərbaycan təbiəti oğuzların həm yaşayış yeri, həm də vuruş meydanıdır. Eyni zamanda əsərdə təbiətə animistik baxışla real baxış bir-biri ilə dialektik münasibətdə təqdim olunur. Məsələn, Satr qayalar oynamadan yer, obrildi. Burada təbiət hadisəsi olan zəlzələyə işarə var. Yaxud *yel əsdi, yağmur yağdı*, bunu (*tufan* mənasında) qopdu. Kafəri qamış kimi od oluban yandırayım. Atlu baxub onun balçığına qunlar döşədim. Göründüyü kimi termin yaradıcılığı prosesində türk dili fəal iştirak etmişdir. Təbiət leksikasını tədqiq etdikdə aydın olur ki, coğrafi terminologiyanın əsasını məhz azərbaycanca yaxud qədim dillərdən türkləşmiş vahidlər təşkil edir. Dastanın Azərbaycan mühiti ilə bağlılığı təbiət leksikasında daha açıq şəkildə görünür. Belə ki, ictimai quruluş, məişət həyatı dəyişir, təbiət isə natural mövcudluğunu qoruyur. Bununla bağlı *ala dağ, dağ ətəyi, qala dağ, qarşı yatan qara dağ ifadələri, yamac sözləri* daha çox işlənir. Məsələn, *Bo-yu uzun Burla xatun oğlunun yamacına gəldi. Şami günlüyü yer yüzünə dikdirmişdi. Alan sabah turmuşsan, ağ ormana girmişsən*. Təsərrüfat leksikasında heyvandarlıq, əkinçilik terminləri çoxluq təşkil edir. Strabonun məlumatına görə, albanlar daha çox heyvandarlığa meyllidirlər və köçərilərə yaxındırlar, bu məlumat da dastandakı hadisələrlə uyğun gəlir. Albanların yaşadığı ərazi barədə deyilir: “Onlar iberiyalılarla Kaspi dənizi arasında yaşayırlar: şərqdə onların ölkəsi dənizə qədər uzanır, qərbdə isə iberiyalarla həmsərhəddir. Yerdə qalan tərəflərə gəldikdə isə şimalda Qafqaz dağları ilə əhatə olunur, dağlar, düzənliklər üzərində yüksəldiyinə və bir tərəfi dənizə söykəndiyinə görə Geravin dağları adlanırlar.”¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında hərbi terminlər daha çox işlənmişdir. Hərbi təsərrüfatın mövcudluğu

---

¹ Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Б., «Элм», 1987, с.19.

adətən, ictimai münasibətlərin xarakterinə təsir göstərir. Hərbi iş türklərin sənət səviyyəsi idi. Abidə də hərbi terminlərin əsasını milli vahidlər təşkil edir. Bir sıra qeyri-türk mənşəli hərbi terminlər də abidənin dilində təsadüf olunur, bunlar mətnə sonra əlavə edilmişdir. T.Səlimov yazır: “Ümumiyyətlə, dastan o dövrdə (X-XV əsrlər nəzərdə tutulur) Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, ailə məişəti, mədəni həyatı ilə yanaşı, hərbi iş, qoşunu, habelə silahları öyrənmək baxımından da qiymətli bir mənbədir”.¹ Bir sıra tədqiqatçıların dediklərinin əksinə olaraq, Azərbaycan ərazisində yaşayan türklər barbar hərbcilər olmamışdır, əksinə hərbi iş onlarda sənət səviyyəsində idi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən faktlar bütün bunları dəqiqliyi ilə əks etdirir. Dastanda hərblə bağlı terminlər daha çox işlənmişdir. Məsələn: alay – üç yüz döyüşçüdən təşkil olunmuş hərbi dəstə mənasında işlənir. T.Səlimov göstərir ki, M.Kaşğari, İbn Bili, Əfləki, İbn Bətut, Rəşid əd-Din və s. üzrə aparılan tədqiqatlardan belə nəticə çıxır ki, “alay” (polk) ən tezi səlcuqlar dövründə meydana gəlmişdir. Bu söz-terminin işləndiyi ilk mənbələrdən biri də “Dədə-Qorqud” dastanıdır. Dastanda ən çox adı çəkilən və oğuzların ən çox istifadə etdikləri silah giliz, gilizlamaq anlayışlarıdır. Hərbi terminologiyanın sistem olmasını şərtləndirən birinci əlamət burada hərbi sənətinin ən müxtəlif sahələrinə aid olan anlayışların əhatə dairəsidir. Belə ki, abidənin dilində qoşun və onun bölüklərinin adları, silah və onun hissələrinin adları, hərbi geyim adları, hərbi leksika və hərblə bağlı hərəkət anlayışlarını bildirən sözlər sistem şəkildə işlənir. Dastanda işlənən hərbi terminlər türk mənşəlidir. Məsələn,

*Mərə nə heybətli qocasan
Qapuçılar səni görmədi,
Çavuşlar səni tutmadı
Mənim görən gözlərim görməz oldu.*

---

¹ Səlimov T. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qoşun və silah adları haqqında. Azərb. EA-nın Məruzələri, 1979 №3, səh.79.

Bu dövrdə fəal şəkildə işlədilən döyüş və savaşı prosesini və orada işlədilən alətlərin adlarını bildirən sapan, cida, gürz, yay, ox, dəyənək, topuz anlayışları artıq arxaikləşmiş terminlərdir.

Məsələn: *Ərənlər əvrənç Qaraçuq çoban sapanın ayasına. Qalxanını urdu, dəbilqəsini əzdi, üz-gözünü meyirdi, ancaq oğlanı məğlub edə bilmədi. İki qardaşı oxa düşdü, səhid oldu. Qarara polat uz qılıncın belinə quşadı. Ağ tozlıca qağı yayın əlinə aldı. Altun cidasın əlinə aldı. Oğlan qırq yıgıdın boyuna aldı at dəpdə, cəng və savaşı etdi. Əzrayıl nə çavuş gördü; nə qapuçı. Mənim avımı bozma, ləşkərimi dağıtma. Çal qılıncın, ağam Qazan, yetdim!* -dedi. Altı pərli gürzünü ələ alıb, atını oğlanın üzərinə sürdü.

Elə terminlər var ki, hazırda da o mənəni bildirir və işlənir. Məsələn, Dün qara pusarıq ordunun üzərinə tökülü gördün. Qalan kafirlər bunu bildirər, *meydanı* qoyub qaçdılar. Hünərin varsa, qardaşın Əlincə qalasında *əsiridir*, get, onu qurtar. Tövlədən bir şahənə at çıxardı, yəhərlədi *döyüş paltarını* geyindi.

N.Həsənzadə yazır: “Nəhayət, bir qədər də irəli gedib deyək bilirik ki, Səfəvilər dövründə (XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin əvvəllərinə qədər), lap elə sonra da inzibati, həmçinin hərbi terminologiya nəinki Azərbaycan dilində, hətta fars dilində də məhz azərbaycanca olmuşdur. Deməli, XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas mənbəyinin ərəb, yaxud fars dilinin olduğunu demək düzgün deyil – bu faktlarla təsdiq olunur”.¹

Yeməklə bağlı anlayışlar da abidədə zəngindir. Bu da Oğuz türklərinin qədim azərbaycanlıların təsərrüfat mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Yeməklərin əksəriyyəti heyvandarlıqla bağlıdır. Yemək adları, qab-qacaq adları və yemək hazırlamaqla bağlı əşyaların adları burada öz əksini tapmışdır.

---

¹ Həsənzadə N. “Kitabi-Dədə Qorqud”un terminoloji leksikası. Nam. diss. B., 1992, səh.34.

*Altun ayaq sürahilər düzülmüşdü
Adam ətin yaxni qılan **aşpazı** olur
Südü, peniri bol qaymaqlı çoban
Dəpə gibi ətyıq, qəl gibi qısız saqdır.*

Abidənin dilində dini-mifoloji terminologiyada müxtəliflik özünü göstərir. Belə ki, əsas yeri islam dini ilə bağlı terminlər təşkil etsə də xristian dini eləcə də dini mifoloji terminlər də işlənir. Məsələn: *Azğın dinli kafərə bən varayım. Bariban peyğəmbərin yüzünü görən. İki rükət nəmaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat götürürdülər. Allah verən umudun üzülməsin. “Amin” deyənlər didar görsün. Əl qaldırıb dua etdilər. Dəstmalı gözünə silcək, Allah-təalanın qüdrətilə gözü açıldı. Kafərin kəlisəsini yıqdılar, yerinə məscid yaptılar.*

H.Həsənov yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı dini-mifoloji terminologiya sistemli şəkildə, islam dininin Azərbaycanda yayılması ilə əlaqədar olaraq sonradan abidənin mətninə əlavə edilmişdir”.¹

Ə.Dəmirçizadə yazır: “KDQ-un dilində ərəb, eləcə də fars leksikası “başıca olaraq” islamıyyət hərəb və cəngəvərlik məfhumlarını ifadə edən sözlərdən ibarət olması, bu dastanların yenicə islamıyyəti qəbul etmə və ərəb işğalına qarşı çarpışma dövrlərindəki Azərbaycan xalqının dilini əks etdirdiyini çox aydın surətdə göstərir”.²

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tibbi terminlər o qədər də zəngin deyil. Lakin xüsusi leksik-semantik sistem təşkil edir və ona görə də xüsusi şəkildə fərqləndirilə bilər. Məsələn,

*Üc toqundu, **alca qanı şorladı**, qoynu toldı.
Qara bağı sarsıldı. Düm yürəgi oynadı.
Kəsilsin oğlan əmən **südü tamarım** yaman sızlar.*

¹ Həsənzadə N. “Kitabi-Dədə Qorqud”un terminoloji leksikası. Nam. diss. B., 1992, səh.149.

² Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı, APİ-nin nəşri, 1959, səh.149.

*Üç qatla yarasın əlilə sığadı.
Tağ çiçəgi anan südilə sənin yarana məlhəmdir.
Oğlanı həkimlərə ismarlayıb Dirsə xandan saqladılar.
Qan tamarları qaynadı.
Yumru-yumru ağladı, yanıq cigərcigini tağladı.*

Burada, üzvlər: “xəstə”, “yara” termini işlənsə də (döyüşlə bağlı) müalicə və xəstəliklərin növləri haqqında məlumat yoxdur. Bunu dastanın epos təbiəti ilə izah etmək lazımdır. Çünki epos xalqın həyatının ümumi cəhətlərini ifadə edir, onun mədəniyyətini mücərrəd şəkildə qavrayır və təqdim edir. Bununla yanaşı abidə də professional tibb təfəkkürünün inkişafı var.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da musiqi terminləri də işlənmə məqamlarına görə diqqəti cəlb edir. Burada bir xalqın toy-düyününə də çalınan musiqi və onun alətləri, bir də xalqı döyüşə çağıran, yaxud döyüşü müşahidə edən musiqidən danışılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dastanda işlənən musiqi terminoloji sistemi onun mühafizə etdiyi musiqi təfəkküründən geri qalır. Məsələn: *Gümbür-gümbür nəqarələr döğüldü. Burması altun tuc borular çalındı. Mənə ozan, nerəyə gedirsən? Ozan aydır: Bəg yigit, düğünə gedirəm. Surnaçılar qavdı, nəqaraçılar qovdı. Xanım məqsudum oldur ki, ərə varan qız qalqa oynaya, mən qopuz çalam. Gümbür-gümbür tavullar degilmədi.* Eposda döyüşün başlanmasını bildirmək üçün ən çox musiqidən istifadə olunmuşdur. Dastanda xalq mədəniyyətinin, onun ilkin musiqi təxəyyülünün əsas atributu qopuzla müşayiət edilmişdir. S.Mehdiyeva yazır: “Qopuz” musiqi termini Azərbaycan yazılı abidələrində, xüsusən folklor abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında daha intensivdir.”¹ O da qeyd edilir ki, türk xalqlarında qopuzdan musiqi aləti kimi istifadə etməklə yanaşı bu alətə xüsusi hörmət və ehtiram olmuşdur. Həmin müqəddəs münasibət “Dədə Qorqud” dastanında da izlərini saxlayır.

---

¹ Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvopoetik tədqiqi. Bakı, “Elm”, 2003, səh.89.

Geniş söz ehtiyatına, dərin həssaslığa malik bir xalq eyni zamanda ədəbiyyatla bağlı anlayışları da yaratmışdır. Dastanda bu anlayışlar az olsa da işlənmişdir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında ədəbiyyatla bağlı “hekayət”, “boy”, “soy”, “oğuznamə”, “alqış”, “qarğış”, “söyləmə” anlayışları öz əksini tapmışdır. S.Quliyeva yazır: Qeyd etmək lazımdır ki “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş ədəbiyyatşünaslıq terminləri əsasən folklorşünaslıqla bağlı terminlər olub hər biri Azərbaycan mənşəlidir”.¹

Dastanda ən çox işlənən saylardır. Saylar isə riyazi terminologiyanın formalaşmasında əsasdır. Demək olar ki, dastanda sayların əksəriyyəti işlənmişdir. Məsələn,

*Bir yıl də gəlməzsən, iki yıl baqam,
İki yıl də gəlməzsən, üç-dörd yıl baqam,
Dörd yıl da gəlməzsən, beş il, altı il baqam.*

Sayların əmələ gəlməsində sıra say şəkilçilərindən -ı/inci, ı/si, ər iştirak edir: üçüncü, biri, ikisi, birər; “Kitabi -Dədə Qorqud” dastanlarında yüz sayının işlənməsi də maraqlıdır. “Yüz” anlayışını ifadə etmək üçün “yüz” sayı ilə yanaşı “üç otuz on” da işlənir. Məsələn, *Gerçəklərin üç otuzu on yaşını doldursa yeg.* Dastanda riyazi anlayışları ifadə edən ölçü vahidlər də işlənməsinə görə diqqəti cəlb edir. Məsələn,

*Hər atanda on iki **batman** taş atardı.
Toqsan **tümən** gənc oğuz ardımca gəlsin.
Yigirmi **dörd sancaq** bəgi qəlsün.
Ol kafərin altmış **arşun** qaməti vardı.
Altmış **batman** gürz salardı.
Beş ağcaluq əliyəçilər yoldaş etdin.
Ta ki, Düz mürd gələsinə yetdilər.
Çevrə alıb getdilər, qondular.*

---

¹ Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. B., Nurlan, 2003, səh.21.

Göründüyü kimi, “batman”, “tümən”, “arşun”, “axça”, “çevrə” anlayışları işlənmə tarixinə görə qədimdir.

Terminoloji materialın statistik təhlili göstərir ki, qədim oğuzların əsas fəaliyyəti heyvandarlıq olmuşdur. Bu məşğuliyyəti əks etdirən onunla bağlı çoxlu heyvandarlıq terminləri işlənmişdir. Məsələn, *Boz ayğırılı Beyrək çapar yetdi. Vardılar Bayandur xanın tövləsinə. Boz atın yalısı boy aydır. Altmış ərkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtməyən. Qoçmidir, qoyunmudur, ani bilsəm, nərmidir mayamıdır, ani bilsəm.*

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da ərəb və fars sözləri müasir Azərbaycan dilindəki ərəb və fars sözlərinə nisbətən çox az işlənmişdir. Dastanların lüğət tərkibi sahəsində aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, “Dədə Qorqud” dastanlarında əsasən 350 ərəb mənşəli, 136 fars mənşəli söz işlənmişdir və bu sözlərin hamısı məzmun etibarilə bu cür deyildir. Əvvələn, onu qeyd etmək lazımdır ki, buradakı fars sözlərinin bir qismi, güman ki, daha əvvəllər sasanilər dövründə daxil olunmuşdur”.¹

Araşdırmalardan aydın olur ki, dastanda alınma terminlər ancaq dini terminlərdir. Bu terminlər də islamiyyət şüarı ilə Azərbaycanı işğal edən və qılınc zoruna müsəlmanlaşdırmaq siyasətini irəli sürüldükdən sonra dilə daxil olmuşdur. Bununla bağlı yaranan dini məfhumlar (namaz, minarə, qiyamət, behişt, şəhid, müşəf), müharibələr dövrünün təsiri ilə bir sıra hərbi terminlər (ləşgər, comərd, cəng, namərd) dastanda işlənmişdir.

Dastanda terminologiyanın sistemli şəkildə inkişaf etməsini şərtləndirən əlamətlər mövcuddur. Belə ki, burada işlənən bir sıra silah adlarının, musiqi, tibbi, riyazi anlayışların işlənməsi, Azərbaycan türklərinin təsərrüfat həyatının tərkib hissəsini, (qaltan, çüvvə, pambıq, bez) yemək adları onların məişətini (süd, qaymaq, ayran, qovurma) əks etdirir. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Də-

---

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Maarif, 1979, səh.125.

də Qorqud” dastanlarında müxtəlif sahələrə aid terminlərin işlənməsi mövcuddur. Abidənin dilində leksik-semantik inkişaf səviyyəsi elədir ki, bəzən müasir mənada elmi anlayışlar əks olunur, bəzən də müasir elmi təfəkkürün müxtəlif sahələrinə dair anlayışlarla dastandakı terminoloji leksika arasında birbaşa genetik əlaqə mövcuddur. Ona görə də abidədə işlənən terminoloji vahidlər müasir milli terminoloji sistemin tarixi əsasında durur. Çünki dastanda qədim azərbaycanlıların həyat təzi barədə konkret və elmi həqiqətə uyğun məlumatlar verilir. Eposun terminoloji leksikası bütün diferensial sahələri ilə birlikdə etnoqrafik məzmunla malikdir - burada bilavasitə hər bir sahə üçün və ümumiyyətlə bütün sahələr üçün səciyyəvi olan etnoqrafik xüsusiyyətlər öz əksini tapır. Həmçinin qədim azərbaycanlıların dünyagörüşü, ətraf aləm hadisələrinə münasibətin xarakteri ifadə olunur və elmilik də bir qayda olaraq həmin nisbətə müəyyənləşdirilir. Abidənin terminoloji leksikası əhatə etdiyi sahələrin diferensiallığı ilə seçilir – bu diferensiallıq isə idrakin uzun zaman davam edən tarixi inkişafın məhsuludur. Demək, Azərbaycan dilinin terminologiyasının təşəkkülü bu dilin tarixi qədər qədimdir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dili hələ VI-VII əsrlərdə ümumxalq dili şəklində təşəkkül tapmışdı, bu dil azərbaycanlılar arasında kütləvi halda işlənirdi və hamı tərəfindən başa düşülürdü. Bununla yanaşı, Azərbaycan dili həmin dövrdə mədrəsələrdə bir təlim vasitəsi kimi də müəyyən mövqe tuturdu. Şifahi ədəbi dildə olduğu kimi, yazılı ədəbi dildə də Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün şərait var idi. Bu dövrdə dilimizdə təbətə, nəbatata, nücuma, səqfə, heyvandarlığa aid terminlər təşəkkül tapmağa başlamışdır.

Azərbaycan dilində musiqi, təsviri sənət, əkinçilik, hərbi, heyvandarlıq və kənd təsərrüfatı ilə bağlı leksik vahidlərin formalaşma və təşəkkül tarixi qədim türk yazılı abidələrindən nəşət tapır. Çünki qədim türklər və onların dili müasir türk dillərinin mənbəyi və kökü kimi qəbul edilir, müasir türk dillərinin öyrənilməsində ortaq türk abidəsi kimi öz dəyərini saxlayır. Ə.Şü-

kürlü yazır: “İndiyədək Qərbi Sibirdə, Şimali Monqolustanda, Çində, Türkünstanda, Orta Asiyada, Qafqazda və başqa ərazilərdə aşkara çıxarılmış olan göytürk yazılı abidələri öz varlığını qoruyub saxlayan bütün türk abidələrinin ümumi mədəni sərvətidir və hər bir türk xalqı öz dilinin tarixini öyrənmək üçün bu yazı mətnlərindən eyni dərəcədə istifadə etmək və onu öz qədim yazısı hesab etmək hüququna malikdir”.¹

Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü də öz kökünü bu mənbələrdən götürür. Buna görə də terminologiyanın təşəkkül və formalaşma tarixinin tədqiqi qədim türk abidələrindən başlanmalıdır. Çünki yaşayış üçün lazım olan alətlər qədimdən mövcud olmuş və bunları adlandırmaq üçün dildə onlara uyğun leksik vahidlərin yaradılması ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, ayrı-ayrı qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş çoxlu sayda terminlər son dövrlərə qədər, bir çoxu isə hətta müasir dövrdə də abidələrdəki fonetik quruluşunu və əvvəlki semantik mənalərini saxlamaqla işlədilir. Türk xalqlarının orta q yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey kitabələrində işlədilən ox, süngü, yağ, yaraq, qılnc, və s. terminlər bu gün də Azərbaycan və digər türk dillərinin fəal leksik vahidlərindən hesab edilə bilər. N.A.Baskakov türk titul və rütbə adlarının öz başlanğıcını qədim dövrlərdən aldığı qeyd edərək yazır: “Türk titul və rütbə adları öz başlanğıcını çox qədim dövrlərdən alır. Bu adlar qərbdə hunlarda, avarlarda, sabirlərdə (b.əranın II-III əsrlərində) və şərqdə – oğuz, uyğur, və qırğızlarda (b.əranın VII-VIII əsrlərində) mövcud olmuşdur”.²

Təbii ki, qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmış musiqi, hərbi, təsərrüfat, təsviri sənət, zərgərlik bildirən terminlər, ifadələr dövrün inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq işlənmişdir. Məsələn, ok, sü (qoşun, ordu), bolun (əsir), tuğ (bayraq), yancı (sərkərdə), akın (hücum), sülət (qoşun çəkmək), udiş (qələbə)

---

¹ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, səh.6-7.

² Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства. «Советская тюркология», №1, 1983, с.63.

tipli leksik vahidlər dildə birdən-birə yaranıb və sabitləşə bil-məzdi. Buna görə də qədim türk yazılı abidələrində işlənən bu tipli sözlərin istifadəsi, onların müxtəlif leksik-qrammatik vəzi-fələr yerinə yetirməsi bir daha sübut edir ki, türk dillərində ter-min səciyyəli leksik vahidlər daha əvvəllər formalaşmış, cəmiy-yətimizin tarixinin daha qədim dövrlərindən yaranmışdır. Qədim türk yazılı abidələrində cəmiyyətin müxtəlif inkişafının xüsusi-yətlərinin ifadəsinə xidmət edən söz qruplarının mövcudluğu bu dildə termin xarakterli leksik vahidlərin yaranmasının qədimliyi-ni deməyə əsas verir. Deməli, ortaq türk abidələri hesab edilən, sonralar ayrılmış türk xalqlarının ana yazısı olan Orxon-Yenisey abidələrindəki müxtəlif sahələrə aid terminlər tarixi inkişafın sonrakı mərhələsində ayrı-ayrı türk dillərinin leksik tərkibində özünə yer almış və müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Ona görə də müasir Azərbaycan dilində terminologiyanın təşək-külünün tarixi qədim türk yazılı abidələrindən, türk eposlarından başlanmalıdır. Xüsusilə hərbi və musiqi terminlərinin yaranma tarixi daha qədimdir. Abidələrdə tez-tez rast gəlinən yadaq (pi-yada döyüşçü), sunuş (müharibə, döyüş), apıt (hərbi rütbə), on tutuq (hərbi rütbə), görgü (bələdçi), kimi terminlər türklərin ni-zami orduya, döyüş ənənələrinə malik olduğunu sübut edir. İ.Z.Qasimov yazır: “Orxon-Yenisey abidələrinin hər birində ox-şar mənada işlənən, hərbi terminoloji ekvivalent olan müxtəlif formalı terminlərin mövcudluğu isə ayrı-ayrı qədim türk qəbilə dillərində eyni anlayışı bildirmək üçün müxtəlif leksik vahidlər-dən istifadə olunduğunu, hərbi işinin bütün türk xalqlarında və qəbilə birliklərində təxminən eyni inkişaf səviyyəsinə malik ol-duğunu göstərir”.¹

Abidələrin yarandığı dövrdə həyatı müharibələrdə keçən, daim hərbi yürüşlərlə səciyyələnən qədim türk xalqlarının niza-mi ordusunu, qoşun növlərini, onların istifadə etdikləri müxtəlif

---

¹ Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. B., “Nurlan”, 2001, səh.28.

növ silah və sursatların adları xüsusi dil vahidlərində – hərbi terminlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, kağan (hökmdar), buyuruk (titul və hərbi vəzifə adını bildirir), ayğucu, tarkan, cərik (ordu, qoşun), yadağ (piyada qoşun), atlığ (süvari qoşun), til (əsir alınan), körüc (xəbərçi, casus), yerçi (bələdçi) və s. Bu anlayış və məfhumlar qədim türklərdə sistemli ordu, orduda bölmə və hissələrin, vəzifələr bölgüsünün olduğunu əks etdirir. Bütün bunlar Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkül və formalaşma tarixinin qədimliyini aşkar edir.

Mahmud Kaşğari “Divanü- luğat-it türk” (1072-1074) əsəri ilə türk leksikoqrafiyası tarixində mühüm bir iz qoymuşdur. Belə ki, bu əsərlə türk lüğətçiliyinin təməli qoyulmuşdur. Bununla da türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi XI əsrdən başlanır. Türk adlanan qəbilələrdən və bunların dil xüsusiyyətlərini izah edən ilk lüğət Mahmud Kaşğarinin “Divanü- luğat-it-türk” əsəridir. M.Kaşğari “Türk dilinin nəhvi” adlı bir əsər də yazmışdır, amma təəssüf ki, həmin əsər əldə yoxdur. Hər iki əsər təsdiq edir ki, M.Kaşğari türk dili qrammatikasının ilk müəllifidir, ilk dialektoloq və xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya alan ilk folklorçu olmuşdur. M. Kaşğari türkün və onun dilinin gələcəyinə inanırdı. “Divan”da 7500-dən artıq sözün izahını verən müəllif yazırdı: “Həmən bütün türk boylarının dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım”. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar M. Kaşğari “Divan”ında Azərbaycan dili elementlərinin bütöv sistemini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Göstərilmişdir ki, M. Kaşğarinin “Divan”ı müxtəlif türk ədəbi dillərinin sistemi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin sistemini də əks etdirir, lakin bu xüsusi şəkildə fərqləndirilmir.¹ Alınma sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lüğətə daxil edən M. Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuşdur. Bununla belə o, kəlmələri sözdə

---

¹ Асланов В.И. «Дивани-лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык. – СТ, 1972, №1, с.61-74.

işlənən həflərin sayına görə qruplaşdırılmışdır. “Divan” ərəblərin türk dilini, məhz türkün ana sözlərini öyrənmək arzusu ilə yazılmışdır. N.Cəfərov yazır: “Qədim türkcəni yekunlaşdıraraq orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektlərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşğari “Divan”ı ümumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, “türk dili ilə ərəb dilinin atbaşı bərabər yürüdüklərini” göstərir.”¹

“Divan” iki bölmədən ibarətdir: giriş və sözlük bölmələri. M.Kaşğarinin əsərinin Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası geniş tədqiq edilmişdir. Bununla belə terminologiya tədqiq obyektı olmamışdır. Lüğətdə işlənən örtük//ötkünc “hekayə”, “yır” “şer”, “mahni”, “koşuq”// “şeir”, “yırağı” “şərqici”, şeir oxuyan mənasında işlənmişdir. Məsələn, Ol bir yır yırladı (MK III; 3) Ol yır koşqu düzdü (MK, II 14). Lüğətdə “çalğıcı”, sərgici, müğənni mənasında *yıradu* (yırağı) termini də işlənmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu termin Azərbaycan dilində arxaikləşmişdir. Eləcə də koşuq: sür kasidi (MK I, 276). Burada koşuq “şeir, qəsidə mənasında işlənir. S.İbrahimovla M.Asamuddinova “Divan”da işlənən “1651 professional terminin kartotekası”nı hazırlamışlar. Burada elmi, ictimai-siyasi həyatla, təsərrüfatla bağlı olan anlayışlar daha çox işlənmişdir. “Divan”da müxtəlif sahələrə aid terminlər nisbətən təkmilləşmiş, sabitləşmişdir. Lüğətdə işlənən terminləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. heyvandarlıq terminləri: kunduz, keçi , katır , tavar, ağıl, şişək, qulan, töl (döl), qoç, erkəc.
2. məişətlə bağlı terminlər: kaşiq, canak, çömçə, kətmən, boyunduruk, körük və s.
3. riyazi terminlər: batman, çevrə, verst (çevres 30 fersahdir, MK, III), arşın, nöqtə, uzunluq, dairə (MK,III)
4. təbabətə aid terminlər: kulak, kirpik, sulaq (dalaq), bilək, boyun, burun, sinir, şiş, tamar, ilik;

---

¹ Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002.

5. coğrafiya və astronomiya terminləri: ölkər, bürc, buzluq, yulduz, vadi, göl, teniz, sərətan.¹

Elə sözlər var ki, onların mənalari sonradan genişlənərək terminoloji məna ifadə etmişdir. Məsələn, Tüfək söyüd qabığından yaxud, yaş süyü qabığından hazırlanmış loru, lülə, onunla yumru daş atıb sərçə ovlayırlar. Odlu silah ixtira edildikdən sonra zahiri bənzəyişə və funksiya oxşarlığına görə “tüfək” sözü odlu silah bildirmişdir.

Elə terminlər var ki, onlarda məna daralması müşahidə edilir. Məsələn, abidələrdə “cerik” termini qoşun, ordu mənasını verirə “Divan”da ancaq düzölmüş ordu hissəsi mənasını verir və onun semantik məna tutumu daha da konkretləşir. Lüğətdə atış, uruş, keriş, atım, pusuq, yızık (öndə gedən əsgər bölüyü), akuncu kimi düzəltmə terminlər üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, M.Kaşğarının “Divanü lüğət it-türk”ü XI əsrdə türk dillərinin funksional-tarixi mənzərəsini kifayət qədər dolğun şəkildə əks etdirir. Görkəmli türkoloq türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə özünəməxsusluqlarını göstərmək üçün ərəb əlifbasının və dilçiliyinin “standartlar”ına heç də həmişə riayət etməmiş, müəyyən çıxış yolları, qanunauyğunluqlar axtarıb tapmışdır. Ərəb əlifbası türk dillərinin fonetikasına yaradıcı surətdə tətbiq edilmişdir.²

M. Adilov yazır: “Azərbaycan müsəlman mədəniyyətinin kökləri VII əsrə gedib çıxır. Həmin əsrin ikinci yarısından başlayaraq xilafətin müxtəlif elmi, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində məskunlaşan Azərbaycan nümayəndələri öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almış, Azərbaycanın öz ərazisində yaşayan müəlliflər isə yalnız X əsrdən etibarən ərəbcə yazıb-yaratmağa başlamışlar. Sonralar tarixi şəraitin dəyişməsi Azərbaycan mədəniyyətinin

---

¹ Divanü lüğət it-türk tercümesi çevireni B. Atalay, Ankara, 1939-1941, cilt. I-II.

² Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı, “Azərbaycan”, 2003, səh.90.

zənginləşməsinə, ərəb dili ilə yanaşı, fars və türk dillərində yazılmış ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur”.¹

Onu da qeyd edək ki, “VII əsrdə ərəb istilasını Azərbaycanın elmi və mədəni həyatında dərin iz qoydu. Belə ki, Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ədəbi dillərin inkişafına ara verdi. Xilafətin ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar tədricən ərəblərin dini ilə birlikdə onların dillərini də mənimsəyərək, az qala XI əsrdək elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda bu məqsədlə Latın dilindən istifadə edən avropalılar kimi ərəb dilini işlətməyə başladılar”.²

Göründüyü kimi, bundan sonra kargüzarlıq, dövlət və şəxsi yazışmalar, eləcə də dini və dünyəvi xarakterli elmi əsərlər ərəb dilində yazılırdı.

N. Cəfərov yazır: “Türk dili tarixi” kitabında onları qınayır, lakin böyük türkoloq nəzərdən qaçır ki, bu türklərin (oğuz-səlcuqların) ana dilinə laqeydlilikləri, yaxud böyük mədəniyyət qarşısında heyranlıqları, həmin mədəniyyətləri təbliğ etmələri deyildi, onlar həm bir türk, həm bir fars, həm də bir ərəb kimi düşünmək, özlərini ümumən müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi aparmaq, bütövlükdə müsəlman dünyasına hökm etmək istəyirdilər.”³

Ərəblərin özləri də ərəbləşmiş və müsəlmanlaşmış islamaqədərki zəngin mədəni ənənələri bir yerə cəmləyərək ümumi ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranmasında iştirak edirdilər. Artıq IX əsrdən başlayaraq ən böyük şəhərlər – Dəməşq, Bağdad, Hələb, Bəsrə, o cümlədən Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Şamaxı və b. təhsil ocaqları, kitabxanaları, məscidləri elmi mərkəzlərə çevrildilər. IX əsrin ortalarında dünyəvi elmlərin inkişafı üçün şərait yaranmış – belə bir mühit fiqhın, məntiqin və fəlsə-

---

¹ Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiyası, fil.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün dis-nın avtoreferatı Bakı, 2004, səh.11.

² Azərbaycan tarixi, II cild, B., Elm, 1998, səh.259.

³ Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002, səh.117.

fənin inkişafına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, əlverişli şərait VII-X əsrlərdə Azərbaycanda ədəbiyyat, hüquqsünaslıq və başqa ictimai elmlərlə birlikdə təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya və b. elmlərin inkişafına təkan verdi. Bağdadda təsis edilmiş, elmin inkişafında mühüm rolunu oynayan “Dərul-hikmət” adlandırılan elmi mərkəzin müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlərin ərəb dilinə tərcümə edilməsində, Platon, Aristotel, Hippokrat və başqa məşhur filosofların əsərlərinə şərhlərin yazılmasında mühüm rol oynamışdır. Bunların müqabilində elmi və fəlsəfi traktatlar yaranırdı. Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmi ilk dəfə olaraq məntiqi qaydalar əsasında cəbr elminin bünövrəsini qoymuş, Əbubəkr Məhəmməd ər-Razi (865-925) tibb, Əbu Abdulla əl-Bəttani (858-929) astronomiyaya dair qiymətli əsərlər yazmışdılar. Kimya alimləri bu elmin sonrakı inkişafı üçün dəyərli işlər görmüşlər. Onlar spirt (əl-küpul), sülema (əs-süleymani), potaş (əl-qıl), naşatır spirti (ruh ən-müşadir), sulfat turşusu (zit əz-zac), gümüş nitrat (ma əl-fidda) kimi maddələr kəşf etmişlər.

Təbiət elmləri IX əsrdən etibarən Azərbaycanda inkişaf etmişdir. O dövrdə Azərbaycanda olmuş səyyahlar, coğrafiyaşünaslar burada bacarıqlı həkimlərin yaşadıklarını yazırlar.

X əsrin sonlarında Bəsrədə yaranmış “Safliq qardaşları” cəmiyyətinin (üzvləri Orta Asiya, Azərbaycan, Suriyada fəaliyyət göstərirdi) təşəbbüsü ilə “Rəsail savah əs-səfa və düllan əl-vəfa” adlı ensiklopediya yaradılmışdı. Dörd hissədən ibarət olan bu ensiklopediya 51 traktatı əhatə edir. Onlardan on üçü riyaziyyat, on yeddisi təbiyyət, onu metafizika və on biri ilahiyyat məsələlərinə həsr olunmuşdur. Deməli, ərəb dilinin həm rəsmi, həm də elmi-ədəbi dilə çevrilməsi, mənşəcə ərəb olmayan alimlərin, yazıçıların da öz əsərlərini ərəb dilində yazması dövrün tələbi idi.

X əsrdən başlayaraq abidələr ərəb əlifbası ilə yazılmışdı. Bu mənbələr türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ərəb filosofu Əbu Həyyanın (1256-cı) və onun “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsəri dəyərli bir mənbə kimi diqqəti cəlb edir. Q.Əmi-

rova yazır: “Kitabi əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərinin Azərbaycan dili üçün mənbə olaraq araşdırılması Azərbaycan yazılı ədəbi dil dövrünün ilkin fonoloji tərkibini, lüğət tərkibindəki bir çox sözlərin ilkin semantikasının, mənşəyinin və s. aydınlaşdırılmasına imkan yarada bilər”¹. Yazılı mənbələrdən aydın olur ki, XI əsrdən Azərbaycanda qrammatika və leksikoqrafiyanı tədqiq edən böyük bir məktəb yaradılmışdır. Ərəb ölkələrində türk dilinə maraqlı türklərin xilafətə axınından çox əvvəllər də olmuşdur. Ərəb xilafətində türk dilinin öyrənilməyə başlanmasını IX əsrə aid etmək olar. Məhz bu dövrdə Abbasilər öz silahlı qüvvələrinə saysız-hesabsız türklər dəvət etdilər. Xəlifə əl-Mötəsim (833-842) dövründə ərəb ordusunda 70 mindən çox türk xidmət edirdi. Elə bu zamandan xilafətdə demək olar ki, bütün siyasi hakimiyyəti ələ keçirmiş türk hərbi sərkərdələrinin dövləti idarə işində nüfuzu gündən-günə artırdı. Daha sonralar Əl-Əyyubilər (1169-1250) dövləti, eyni zamanda məmlək sultanları (1250-1517) dövründə bütün hakimiyyət türklərin əlinə keçdi. Elə buna görə də ərəblər türk dilini öyrənmək məcburiyyətində qaldılar”².

Bu dövrdə də türk dilinin öyrənilməsi məqsədi ilə bir sıra dərslilər, lüğətlər və qrammatikaya aid əsərlər yazılırdı. Əslən ərəb olanlar da ərəb dilli azərbaycanlılarla yanaşı türk dilini tədqiq edir, bu dilin qrammatikası ilə bağlı (fonetika, morfolojiya, sintaksis) dəyərli əsərlər yazırdılar. Onlardan məşhur ərəb leksikoqrafi İsmail əl-Cövhərinin “Əs-Sihah” adlı ərəbcə-türkcə lüğətini, Əbu Həyyanın “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” və “Əd-Dürrə əl-mudiyyə fi-l-luğa ət-Türkiyə” lüğətləri xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Türk dilini öyrənmək barədə Əbu Həyyan belə yazır: “Mən bu dili sözbəsöz öyrəndim, sözlərin mənasını inandı-

---

¹ Əmirova G. “Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin” “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsəri Azərbaycan dili tarixi üçün mənbə. Nam.diss.avt. B., 2004, səh.5.

² Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlisi Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (ərəbcədən tərcümə edənİ akad. Z.Bünyadov) Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992 səh.3.

ğım adamlardan soruşub dəqiqləşdirdim, morfolojiya və sintaksis ilə bağlı olaraq heç kəsin dalınca getmədim, öz imkan və biliyimə əsaslanaraq, morfolojiya və sintaksis qanunları haqqında dili bilənlərə məsləhətləşdim və bu qanunları dərindən dərk edərək ən yaxşı nəticələr əldə etdim”¹.

Əbu Həyyan türklərin dilinə aid altı əsər yazmışdır. Onlardan ikisi “Əd-Dürrə əl-mudiyə fi-l luğa ət-türkiyə əl-əcib” və “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərləridir. G.Əmirova yazır: “Görünür, Mahmud Kaşğari məktəbinin davamçılarından biri də Əbu Həyyan olmuş, Mahmud Kaşğarinin təsiri altında lüğətlər yazmış, ondan faydalanmışdır”².

“Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərinin birinci hissəsi türkcə-ərəbcə lüğətdən ibarət olub 2400 sözü əhatə edir. İkinci hissə morfolojiya, üçüncü hissə isə sintaksisdən bəhs edir. Əsər türk qrammatikası və leksikologiyasına həsr olunduğuna görə sırf elmi əsərdir. Bütün bunlara əsasən Azərbaycan dilində terminologiyanın yaranma mənbələrindən hesab olunur. Lüğətdə işlənən bir çox – təvmək “çəkic”, baz “sülh” dirgi “nimçə”, qam “həkim”, aşqaq “diz”, bakurdak-kətəlik-”boğaz”, əlkin-yaşın-yurdurum “ıldırım” kərən “gəmi”, yazı “çöl, səhra”, ir “mahni”, urar, “bazar” kimi terminlər müasir dil üçün arxaikləşmişdir. Bir sıra anlayışlar isə hazırda da işlənir.

XI-XII əsrlərdə Şərqdə olduğu kimi Azərbaycanda da elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Dövrün mənbələrində bu illərdə astronomiya və tibbin inkişafı haqqında məlumat verilir. Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində “Mədrəseyi-tibb və müalicəxana açmış Kafiəddin Ömər ibn Osman mədəniyyət tariximizə həm bilici həkim, həm də görkəmli professor, 30 il astronomiya ilə məşğul olmuş Təridəddin Şirvani ast-

---

¹ Əbu Həyyan Kitab əl-idrak (ərəbcədən tərcümə edən akad. Z.Bünyadov) Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Poliqrafiya Birliyi, 1992, səh.4.

² Əmirova G. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsəri Azərbaycan dili tarixi üçün mənbə. Nam.diss.avt. B., 2004, səh.9.

roloq kimi daxil olmuşdur. Bu dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər yazılmışdır. Lakin həmin əsərlərin çoxu zamanəmizə çatmamışdır. Ensiklopedik bilik sahibi olan Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizin qələmə aldığı irihəcmli “Tarixi-Azərbaycan” adlı əsəri də dövrümüzə yetisməyən əhəmiyyətli əlyazmalardandır. Mənbələrdən məlum olur ki, alim “Nizamiyyə” mədrəsəsində mühazirələr oxumuşdur. “Nizamiyyə” mədrəsəsində ədəbiyyat və dilçilikdən dərs deyən alimlər içərisində Təbrizi XI əsr Azərbaycan, elm və mədəniyyətin ən parlaq simalarındandır. O özünün “Əbu Təmmam “Divan”ının şərh”, “Həmasə”nin şərh, “Əl-Müfəddəliyyatın şərh”, “Nəhvə dair qısa xülasə” və s. əsərlərini yazmışdır.

XII əsrdə yaşamış azərbaycanlı alim Əbülfəzl Hübeyş ət-Tiflisi elmi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, ərəb leksikoqrafiyası sahəsində böyük elmi-tədqiqat işi aparmışdır. Alim ərəb-fars izahlı lüğətlərini tərtib etmişdir. Bütün deyilənlər XI-XII əsrlərdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində elmin sürətli inkişafını, onun müxtəlif sahələrinə aid onlarla əsərin yazıldığını, bu əsərlərin əsasən dövrün elm dili olan ərəb dilində qələmə alındığını, Azərbaycan alimlərinin Yaxın və Orta Şərq müsəlman mədəniyyətinin inkişafında tutduqları əvəzedilməz və əhəmiyyətli mövqelərini açıqlayır.¹

XI-XIII əsrlər Azərbaycanın həyatında çox mürəkkəb bir dövr olmuşdur. Həmin illərdə Azərbaycan dilində olan nadir abidələrin həmin dövrü səciyyələndirməkdə, keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. XIII əsr Azərbaycan abidəsi olan “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin yarandığı dil mühiti yazılı əbədi dilin yenidən normalaşmasının başa çatdığı dövrün səciyyəsiindən doğan amillərlə müəyyənləşir. Terminoloji, ümumişlək, məhəlli və arxaik sözlərin, alınmaların morfoloji və üslubi-sintaktik xüsusiyyətlərin sistemli təhlili dastanın dilinin

---

¹ Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, “Elm”, 1998, səh.475.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinə yaxın olmaqla yanaşı artıq yazılı dilin təşəkkülünü başa çatdırmış, müstəqil inkişaf yolunda olan bir ədəbi dilin qiymətli bədii nümunəsi olduğunu təsdiq edir.

“Dastan” şübhəsiz “Kitabi-Dədə Qorqud”un yarandığı dövrdə formalaşmışdır. Belə ki, hər iki abidənin uyğun leksik sistemi bu fikrə haqq qazandırır. Y.Seyidov və K.Vəliyev bu iki abidənin dil və üslub yaxınlığı haqqında yazırlar: “Əhməd-Hərami dastanı” Qazi Bürhanəddin və Nəsimiyə qədərki ədəbi-bədii dilimizin müəyyən xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının və şair Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasının dili ilə səslənir. Bir sıra söz və ifadələr sözün deyiliş tərzini və başqa xüsusiyyətlər dastanın dilini “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə xeyli yaxınlaşdırır”.¹

Yazılı ədəbi dilin və terminologiyanın ilkin inkişaf dövrünün leksikasını və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından bu abidə əvəzsiz mənbədir. Bu mənada “Əhməd Hərami dastanı” XIII əsr Azərbaycan şeir dilini, onun leksikasını, elmi dilini öyrənmək üçün əhəmiyyətli bir mənbədir. Faktlar göstərir ki, (dastan Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin) tədqiqatçılar dastanı XIII əsr abidəsi kimi izah edirlər. Ədəbiyyatçılarla yanaşı bu əsərə dilçilər: Y.Seyidov, F.Zeynalov, T.Hacıyev, Q.Kazımov, S.Əlizadə, K.Vəliyev, N.Cəfərov, A.Əlizadə müraciət etmiş, dastanın dili barəsində ilkin fikirlər söyləmişlər.

“Dastan” Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı mərhələsinin ilkin nümunələrindəndir. Azərbaycan dilinin yazılı mərhələsinin inkişafı (XIII əsrdən) ölkədə ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də dövlət, yazışma (sənəd) və elm dili kimi işlənmək hüququ qazanır. Getdikcə ərəb və fars dillərinin işlənmə dairəsi daralır, türkləşmənin güclənməsi Azərbaycan-türk dilinin tədricən formalaşmasına təsir göstərir. Bu ərəfdə ana dilində yazılar genişlənir. Elə “Dastani-Əhməd Hərami”nin yarandığı dövr də ya-

---

¹ Seyidov Y.M., Vəliyev K.N. “Dastani-Əhməd Hərami” haqqında bəzi qeydlər. “Elmi əsərlər” Azərb. SSR Ali və orta ixtisas Təhsil Nazirliyi dil və Ədəbiyyat seriyası, 1975, №3, səh.32-38.

zılı ədəbi dilin geniş işlənməsi dövrüdür. Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud” şifahi ədəbi dilimizin təşəkkülü dövrünün (VI-VIII əsrlər)¹, “Dastani-Əhməd Hərami” isə yazılı ədəbi dilin təşəkkülü və ilkin inkişafı dövrünün (XI-XV əsrlər) abidəsidir.²

Lakin dastanın dil materiallarının təhlili göstərir ki, abidənin yazılması XV əsrə gedib çıxa bilməz. Burada işlənən anlayışlar, sözlər, ifadələr “Dədə Qorqud”un dili ilə səsləşir. Dastanda işlənən terminoloji leksika da bu cəhətdən xarakterikdir. Belə ki, dastanda işlənən ümumxalq səciyyəsi daşıyan terminoloji leksikanın əsasını ümumtürk leksikası təşkil edir. Bunu nəzərə alaraq dastanda işlənən terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Musiqi terminləri qopuz, saz, şiştə (altı telli saz) pərdə (musiqidə səslərin dərəcələri), təmbür (uzun qollu saz) ney (musiqi aləti), müğənni, müsənnif (bəstəkar mənasında) nəqarə (nağara), iraqi, Hüseyini (muğam adı), Şahnaz (muğam adı) və s. Q. Kazımov dastanda işlənmiş musiqi alətlərinə öz münasibətini bildirərək yazır. “Poema XIII əsrdə “qopuz” və “saz” sözlərinin hansı mənalarda işləndiyi barədə təəssürat almağa imkan verir. Eyni mətndə şair həm “qopuz”, həm də “saz” sözünü işlətməmişdir:

*Nühəftivü Hüseynivü Hicazi
Dilə gəlib çalardı dürli sazi
Həm on iki məqamı seyr edərlər,
Dəvəzdəhü şeşünü deyir edərlər.
Nühüft eləyibsən cəngi dizildi,
Qopuzu şeştə ağazi düzildi.*

Mətndən görüldüyü kimi saz və qopuz eyni musiqi alətidir.

2. Hərbi terminlər: yaraq (silah), qılıç (qılınc), kəmənd, sapan (daş atmaq üçün tipli torba), yay, ox, salaq//saliq (gürz), sər-

---

¹ Kazımov Q. “Kitabi-Dədə Qorqud”, 1300. Elmi-praktik konfransın materialları (9 iyun 1999-cu il), ünsiyyət 2000, səh.25-53.

² Məmmədov V. “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının dili və üslubu. Bakı, 2001, səh.10.

hənd (qoşun böyüyü), turaq (qərargah), miri-sipah (qoşun başçısı), salqın (sapan), cəbə (zireh), kiş (ox), çevşən (örmə zireh). Bu terminlərin bir qismi arxaikləşmişdir. Mənşəcə xalis Azərbaycan-türk sözləridir.

3. Astronomik anlayışları bildirən terminlər: məşriq, ay, Zöhrə (ulduz), bədr, xurşid, nücum (ulduzlardan bəhs edən elm), Mehr (günəş), tolunmaq (bədr - ay) və s.

4. Dini terminlər: münacat, (Allaha dua etmək), Həqq-təala, xuda, fələk, Tanrı, təallah, dua qılmaq, biti-dua, sələrət və s.

5. Zərgərlik terminləri: cəvahir, təli-bədəxşan, altun, gövhər, əqiq, aqca, gümüş, lacivərd, dürr, mərcan, müzzəhhəb (qızıl suyuna çəkilmiş), yüzük qaş, məsələn:

*Gövhər, inci, əqiq, lə'li-Bədəxşan
Həzaran ləvn-ləvn əlvanlı daşlar.*

6. Sənətkarlıq terminləri: xəttat, ustad, divani-xətt, (fərman və baratların yazıldığı xətt növü), memar.

7. Tibb terminləri: bud, gövdə, peykər (bədən), qaynaq (pəncə), beyin, dil (ürək mənasında), ağız, kiprik, qara bağı, can, tən (bədən), ayaq, yüz, salaq, yanaq, beyin və s.

8. Etnoqrafiya terminləri: xon, toy, dügün, qüyəg, sağdıç, soldıç, nəqib, gərdək, qutlulamağ, əba, xələt, bürgə və s. Beləliklə, çox zəngin leksikaya malik olan bu dastanda çoxlu miqdarda terminlər işlənmişdir. Bu terminlərin bir qismi ərəb-fars dilindən alınmalardır. Bu da həmin dövrdə fars dilinin nüfuzu, geniş yayılması ilə bağlıdır. N.Cəfərov Azərbaycan dilinin təşəkkülündən bəhs edərək yazırdı ki, nə qədər paradoksal olsa da, xüsusilə XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili olaraq fars dilinin geniş işlənməsi bir sıra tədqiqatçıların güman etdiyi kimi heç də ölkə əhalisinin İran mənşəli etnoslardan ibarət olmasının nəticəsi deyildi. Saraylarda, mədəniyyət mərkəzlərində fars dili mühiti yaradan farslar deyil, oğuz türkləri idilər ki, türklərin (oğuz-səlcuqların) ana dilinə laqeydlilikləri, yaxud böyük mədəniyyət

qarşısında heyranlıqları, həmin mədəniyyəti təqlid etmələri deyildir, onlar həm bir türk, həm fars, həm də bir ərəb kimi düşünmək, özlərini (söhbət geniş xalq kütləsindən gedir) ümumi müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi aparmaq, bütövlükdə müsəlman dünyasına hökm etmək istəyirdilər”.¹

“Dastan”da işlənən terminlər “Dədə Qorqud”da işlənən terminlərdən az fərqlənir.

Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, bu əsərin (“Dastani-Əhməd Hərami”nin) dili çox sadədir və daha çox “Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə uyğundur, xüsusi ilə söz, ifadə və qrammatik vahidlər baxımından “Dədə Qorqud” dilindən bir o qədər də fərqlənmir.²

Dastanda işlənən terminlərin etnolinqvistik cəhətdən araşdırılması qədim azərbaycanlıların adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını, məşguliyyətini öyrənmək, maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin, eləcə də dilinin tarixini tədqiq etmək üçün zəngin mənbədir.

XI-XII əsrlərdə bütün müsəlman Şərqində olduğu kimi Azərbaycanda da elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz əsərləri ilə elmin sonrakı inkişafında görkəmli rol oynamış, bir sıra filosof, hüquqşünas, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom alim töhfə etmişdir.

Təbabət sahəsində Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində “Mədrəseyi-tibb” (Tibb mədrəsəsi) və müalicəxana açmış Kafiəddin Ömər ibn Osman mədəniyyət tariximizə həm həkim, həm də görkəmli filosof kimi daxil olmuşdur. XII əsrdə Təbrizin məşhur həkimlərindən olan Mühzəfəddin Təbrizinin “Əl-Muxtar” və “Kitabi tibb əl-camal” əsərlərində bir çox xəstəliklərin müalicə yolları nəzərdən keçirilir. Mahmud ibn İlyas isə təbabət elminə həsr etdiyi əsərində əczaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə prinsipləri haqqındakı bütün məlumatları ümumiləşdirmişdir. Kitabda ad-

---

¹ N.Cəfərov. Azərbaycan dilinin təşəkkülü. “Elm” qəzeti, 15 yanvar, 2000-ci il, səh.10.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, “Maarif”, 1979, səh.160.

ları çəkilən dərmanlar əlifbaya görə düzülmüşdür. Bu dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər yazılmışdır. Lakin həmin əsərlərin çoxu zəmanəmizə çatmamışdır. Hərtərəfli bilik sahibi olan Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin qələmə aldığı irihəcmlı “Tarixi-Azərbaycan” adlı əsəri də dövrümü-zə yetişməyən əhəmiyyətli əlyazmalardandır.

Bu dövrdə yaşayıb-yaradan Qətran Təbrizi “Fars dilinin izahlı lüğəti” (“Əl-təfasir fi lüğət ət-fars”) adlı əsərini yazmışdır. M.Təbriyətin verdiyi məlumata görə, bu “əsər farsca ilk izahlı lüğət kitabıdır, ehtimal ki, azərbaycanlıların fars dilini öyrənmələri üçün tələb edilmişdir”.¹ Tədqiqatçıların hesablamasına görə, “ət-Təvasir” adlı lüğət 1000-dən çox sözü əhatə edir. Hər bir sözün izahında şərhlərin verilməsi elmi anlayışlarla bağlıdır. Qətran Təbrizi fars dilində yazsa da əsərlərində çoxlu doğma Azərbaycan-türk – dağ (mal-qaraya basılan dağ mənasında), ayaq (qədəh), sürmə, muncuq, tapança, tağ (dağ) – sözləri işlətməmişdir.

Dövrün tanınmış alimləri sırasında Xətib Təbrizi xüsusi yer tutur. Ömrünün 40 ilini elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan, Şərq xalqlarının mədəniyyət tarixinə ədəbiyyat və dilçiliyə aid onlarla əsərin müəllifi kimi tanınan görkəmli alim idi. Onun əsərlərində dilçiliyin, tarixin, fəlsəfənin, məntiqin, ilahiyyatın, etnoqrafiyanın bir çox məsələləri nəzərdən keçirilir.

Bu dövrdə yaşamış azərbaycanlı alim Əbülfəzl Hübeyş ət-Tiflisi elmi dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, ərəb leksikoqrafiyası sahəsində böyük elmi tədqiqat işi aparmışdır. Alim ərəb-fars izahlı lüğətlərini tərtib etmişdi. Şəmsəddin Əbülabbas Əhməd ibn Xəlil əl-Xüqeyyi Yaxın Şərq ölkələrində dilçi, ədəbiyyatçı, filosof və təbib kimi tanınmışdı. Alim “Kitab fi-l üsul” (“Üsul haqqında kitab”), “Kitab fən ən-nəhrə” (“Sintaksis kitabı”), “Kitab yəstəmili alə rumuz əl-hikmiyyə” (“Fəlsəfi rəmzləri əhatə edən kitab”), adlı əsərlərin müəllifidir.

---

¹ Təbrizi Q. Divan. Azərb.SSR EA-nın nəş-ti, B., 1967.

XII-XIV əsr terminologiyasının təşəkkülü bu dövrdə yazılmış ərəb-fars dilli mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bu mənbələrdən Sədr-əd-din Əli bi-Hüseynin “Əzbirdən dövlət-x-Səlcuqiyyə” (XII əsr), Mustavfi Qəzvininin “Zeyl-e tarix-e qozide” (XIV əsr), Rəşid-əd-Dinin “Came ət-təvarix”, Məhəmməd Naxçıvaninin “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” (XIV əsr) və s. misal göstərmək olar. Bu mənbələrdə ərəb və farsdilli terminlərdən bir mənbə kimi daha çox istifadə edilmişdir. İşlənən terminlər o dövrün elm sahələrinə aid bilikləri aydınlaşdırmağa imkan verir. XIII-XIV əsrlərin bədii abidələrində mehrab, qiblə, şahid, qüsl, merac, xütbə, zöhd, mövləvi kimi dini və dini-fəlsəfi terminlərə rast gəlmək mümkündür. Bununla yanaşı xalqımızın yaşadığı ictimai-iqtisadi quruluşu, məişəti, təsərrüfat həyatı, məşğuliyyəti ilə bağlı terminlər bu mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bunların tədqiq edilməsi xalqımızın dilinin, məişətinin, elmi-mədəni səviyyəsinin tədqiqində (xüsusilə musiqisi, ədəbiyyatı, tarixi, tibbi, hərbi, incəsənəti) mühüm rol oynayır.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmin digər sahələrində, xüsusilə dəqiq elmlərdə yüksək inkişaf başlandı, qiymətli əsərlər yazıldı. Mühasibat və hesabdərliklə bağlı Abdulla Təbrizinin “Qanun əs-səadət” və “Şəhadətnamə”, riyaziyyata aid Şəmsəddin Übeyd Təbrizinin, tibb sahəsində Fəzlullah Rəşidəddinin uğurları böyük oldu. Onun tibbə aid əsərləri Şərqdə böyük şöhrət tapdı. Azərbaycan alimi Məhəmməd Naxçıvani xəstəliklərin mühafizəsi və müalicəsi məqsədi ilə xüsusi müəssisələrin – “Dar üş-şəfaların” fəaliyyət göstərdiyini xəbər verirdi: Dar üş-şəfalarla yanaşı, ölkədə “daruxanalar” (aptek) mövcud idi. Daruxanalarda həkimin qəbzinə uyğun dərmanlar, qatışıqlar (məacın) hazırlanır və xəstələrə verilir. ¹

F.Rəşidəddin 14 elmi əsərin müəllifi idi. Bu əsərlər tibbə, tarixə və kənd təsərrüfatına həsr olunmuşdur. Alimin “Came ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsəri dövrün tarixinin işıqlandırıl-

---

¹ Azərbaycan tarixi, VIII c. B., “Təhsil”, 2001, səh.114.

masında mühüm yer tutur. XIII-XIV əsrlərdə zəngin tarixi irsin qələmə alınmasında Şərqi tanınmış alimləri ilə yanaşı Azərbaycan tarixçiləri də yaxından iştirak edirdilər. Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi, Təvəkkül ibn Bəzzaz, Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, Məhəmməd Naxçıvani, Nizaməddin Şami kimi Azərbaycan alimlərinin əsərləri bütün Şərqdə məşhurlaşır.

Coğrafiya sahəsində Zəkəriyyə Qəzvininin, Həmdullah Qəzvininin, Azərbaycan alimi Əbdürrəşid Bakuvinin əsərləri meydana gəldi. Dilçilik sahəsində Azərbaycan alimləri Hinduşah Naxçıvani və oğlu Məhəmməd Naxçıvani daha çox tanındılar. Hinduşah Naxçıvanının “Sihahül-əcəm-bil lisanəl farsı”, Məhəmmədin “Sihah ül-fars” (Fars dilinin izahlı lüğəti), əsərləri ərəb və fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan dilinin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bu dövrdə bir sıra ikidilli, üçdilli lüğətlər meydana gəldi. “Azərbaycan dili” terminindən istifadə olunmağa başlandı. Lüğətlərdə 10 minlərlə söz, termin özünə yer tapdı. Əsirəddin Əndəlusinin ərəb dilində yazdığı “Türk dilinin dərkətmə kitabı”nda (2300 sözü əhatə edən azərbaycanca-ərəbcə lüğət) Azərbaycan dilinin morfoloqiyası və sintaksisi öz əksini tapdı. XIV əsrdə Cəmaləddin ibn Mühənnanın yazmış olduğu “Kitabi hilyətül-insan və helbətül-lisan” adlı lüğəti də Azərbaycan dilinin elmi dilinin inkişafı baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdəndir. Bu lüğət üç hissədən ibarətdir: Birinci hissə-ərəbcə-farsca, ikinci hissə – ərəbcə-türkcə (azərbaycanca), üçüncü hissə ərəbcə-moğolca lüğətdir. Bu əsərin ikinci hissəsində Azərbaycan dilinin fonetik, qrammatik xüsusiyyətlər haqqında ətraflı məlumat verilmiş, sonra sahələr üzrə lüğət hissəsi yerləşdirilmişdir. Lüğətdə təxminən 2 mindən çox termin və söz verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Bu əsərdə fonetik və qrammatik quruluş haqqında verilmiş bəhslər çox maraqlıdır və demək olar ki, bu mərhələdəki dilin fonetik sistemi və qrammatik quruluşu haqqında daha dəqiq məlumat baxımından dəyərli faktlarla doludur”.¹

---

¹ Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., “Maarif”, 1979, səh.163.

Bu mərhələdə yazılmış lüğətlərdən biri də “Töhfeyi-Hüsam” adlı mənzum lüğətdir. Bu Hüsam adlı şəxs tərəfindən yazılmış farsca-türkcə mənzum halda verilmişdir. Bu dövrdə belə bir lüğətlərin yaradılması bir daha sübut edir ki, lap ilk mərhələdən təlim-tədris ocaqlarında Azərbaycan dilindən elm dili kimi istifadə olunmuşdur. Məhz buna görə də Nəsiminin əsərlərində Azərbaycan dili təkcə ədəbi-bədii təfəkkürün qüvvətli ifadəçisi kimi deyil, həm də orta əsr Şərqi ictimai-fəlsəfi fikrini hərtərəfli əks etdirmək imkanına malik olan bir dil kimi özünü əks etdirir. Nəsimi əsərlərində sadə ümumxalq danışığı dili əsaslı yerlərdən birini tutmuşdur. Nəsimi yaradıcılığında işlənən qəsidə, divan, şeir, yazıçı, təsbihi terminləri müasir ədəbiyyatda da eyni mənələrdə işlənir. Nəsiminin əsərlərində fəlsəfi, dini və ictimai-siyasi terminlər də işlənmişdir: sufizm, hürufilik, ənləhəqq, ənallah, laməkan, cavidan, həcc, iman, minacat, rindü-qəllam, ləzmü-əzəlü, şərabi-cüzi; Məsələn:

*Ründü-qəllaməm, məqamim kuşeyi-meyxanədir,
Gəlmişəm qamu-bələdəni aşiqi-xummar məst.*

Bu mərhələdə elmi, dini, fəlsəfi anlayışları ifadə etmək üçün əsasən ərəb-fars sözlərindən istifadə edilmişdir. Lakin ümumiyyətlə Nəsimi dilinin leksik tərkibində Azərbaycan və ümumtürk mənşəli sözlər ərəb-fars sözlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. “Nəsimi “Divanı”nin leksikasında türk mənşəli terminlər də işlənmişdir. Hazırda hərbi termin kimi işlənən çavuş “çəri” (əsgər, qoşun mənələrində) Nəsimi leksikasında “bələdçi, gözətçi, qaravulçu” mənələrində işlənmişdir:

*Zöhrəvü mahu müştəri dust elinin çavuşları,
Çərx ilə çərx vuran bilür neçə dönər bu çənbəri*

M.Kaşğari lüğətində bu terminin izahı belə verilmişdir: *Çavuş-savaştə safları düzülten, savaştə olmadığı zaman da askeri zulum etməğe bıraktımayan kimse* (DLT, I, 368).

Nəsiminin leksikasında bitki adları – buğda, qarğu, heyvan adları – at, davar, laçın, məişətlə bağlı – ağu, badyə, düttün, yas-tuğ kimi anlayışlar da işlənmişdir. Lakin Nəsiminin təbliğ və təmsil etdiyi hürufilik və panteizm ideyaları, Şərq fəlsəfəsi, şərq elmi, eləcə də yaşadığı mühitlə bağlı onun yaradıcılığında işlə-nən terminlər ərəb və fars mənşəlidir.

C.Qəhrəmanov yazır: “XIII-XIV əsrlərdə yazılmış Azər-baycan abidələrində eyni məzmunlu, eyni məfhumu və mənanı ifadə etmək üçün həm ərəbi, həm farsı, həm azərbaycanca, ifa-dələr, sözlər, hətta şəkilçilərlə yanaşı surətdə işlənmişdir.”¹

İ.Nəsimi dövründə Azərbaycan dili əsrinin qabaqcıl fikirlə-rini ifadə edən yüksək bir dil səviyyəsinə - yüksək ideallar uğ-runda mübarizə dilinə, təbliğat və təşviqat dilinə çevrilmişdir. Nəsimi yaradıcılığında fəlsəfi fikirlərlə əlaqədar olaraq fəlsəfi terminlər üstünlük təşkil edir.

C.Qəhrəmanov yazır ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixin-də yeni mərhələlərin əsasını qoyan Nəsimi şəriyyəti türk dillə-rində yaranan qədim və orta əsr ədəbi abidələrinin ənənəsini davam etdirmiş və klassik Azərbaycan bədii dilinin əsasını qoymuşdur”.²

Bununla yanaşı Nəsimi yaradıcılığı elmi fikirlərin ifadəsi-nin də başlanğıcını qoymuşdur. Belə ki, yaradıcılığı dilin ilkin formalaşma mərhələsində yazılı ədəbi dilimizin zirvəsini təşkil edib onun bədii üslubuna mükəmməl nümunə olduğu kimi, el-mi-fəlsəfi şərləri ilə elmi dilin inkişafı üçün də ilk nümunə sayı-la bilər. Onun yaradıcılığında (fəlsəfə, tibb, ədəbiyyatşünaslıq və s.) bir sıra sahələrə aid terminlər işlənmişdir. Ədəbiyyatla bağlı qissə, məcaz, nəzm, təşbeh, vəzn, divan, nəğmə, yazıçı, rə-vayət, dastan, hekayə və s. işlənmişdir.

Məsələn:

Yəbini qılan təşbih təkkərü nəvahü qəndə

---

¹ Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı, 1970, səh.14.

² Yəne orada, səh.7.

Ol əhli-dil qətində gözi bağlı canəvərdir (Nəs.Div.s.172)
Bu şerdə təşbih bənzətmə mənasında işlənmişdir. Eləcə də:
Zülfi uzun qəsidədür, kimsə irişməz ucuna

Fikri xəta, dili qəza qiyləvü qalə düşməsün (Nəs.D. səh.399).

Mütəfəkkir şairimizin yaradıcılığında müxtəlif elm sahələrinə aid terminlər işlənmişdir.

Dini anlayışlar bildirən terminlər: cəhənnəm, qiyamət günü, qiblə, qəzavü-qədər, mömin, peyğəmbər, ucmağ/cənnət, behişt və s.

Filoloji terminlər: dastan/qissə, səs/sövt, zərf, ismi-məful, hərf, nöqtə, dil, gəlmədeyici (nətiq).

Fəlsəfi anlayışları bildirən terminlər: zaman, məkan, inkar, vəhdət, dirilik, varlıq, qətrə, zərrə, küll, cüz.

Təbiət elmləri ilə bağlı terminlər: torpaq/xak, od/atəş, pambıq, yüzərlik, buxar, dolu, qulaq/guş, bağır/cığır, həkim şərbəti.

Hərbi terminlər: bölük, meydan, nişan, ox/tir., kaman/yay, əmr/buyruq, ləşgər, cəri/əsgər, sipər/qalxan.

Terminlərin inkişaf təkamülü alınma terminlərin dil vahidlərinin ilk abidələrimizdə nəzərə çarpan azərbaycanlaşma meyli Nəsimi yaradıcılığında bir sistem şəkli alır. Alınma terminlər müvazi şəkildə işlədilərək (sağış-hesab, tamu-cəhənnəm, ucmağ-behişt/cənnət, sayru-xəstə) tədrisən dildən çıxır. Elmi-fəlsəfi, ictimai-siyasi anlayışları ifadə etmək üçün yeni termin işlətmək vacibliyi dilin mürəkkəb sözyaradıcılığı qanunauyğunluqlarından geniş istifadə etmək tələbatını doğurur. İ.Nəsiminin lirik və elmi-fəlsəfi şerləri XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında olduğu kimi terminologiyanın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. XV əsrin ortalarından Azərbaycanda feodal dövlətlərinin Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular və Şirvanşahlar arasında davam edən vuruşmalar Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafına mənfi təsir edirdi. Məhz buna görə də Azərbaycanda vahid bir dövlət yaratmaq meylləri güclü idi. Nəhayət, aparılan ardıcıl mübarizə nəticəsində Səfəvilər dövləti yarandı. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə iqtisadi həyatın, mə-

dəniyyətin yüksəliş dövrü başlanır. XVI əsrin birinci yarısında Azərbaycan Səfəvilər adı ilə qüdrətli dövlət quran Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilinin rolu artır, rəsmi fars dili ilə yanaşı sarayda yaşayan Azərbaycan şairləri öz ana dilində əsərlər yazır və ədəbi məclislər keçirirdilər. Azərbaycan dilinə marağın artmasında, hətta bu dilin rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasında, Şah İsmayıl Xətəinin böyük rolu olmuşdur. O, bacarıqlı dövlət xadimi kimi Azərbaycan dilinin zənginliyini qiymətləndirmiş, onu fars dili ilə yanaşı rəsmi dövlət dili səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Azərbaycan, fars və ərəb dillərində şeir yazmaq qabiliyyətinə malik olan Xətai əsərlərinin əksəriyyətini doğma ana dilində yaradaraq öz dövrünün ədəbiyyatına rəvnəq vermişdir¹.

O zaman sarayda Azərbaycan dilində danışılır, dövlətlər arasındakı rəsmi yazışmalar və fərmanlar Azərbaycan və fars dillərində aparılır, hər b, divanxana və iqtisadi həyatla əlaqədar istilahların çoxu Azərbaycan dilində işlədilir. Bu tarixi həqiqət haqqında V.V.Bartold yazırdı ki, ...Xanədanın təşəkkül tapdığı yerdə Azərbaycan əhalisi hələ o zaman türkcə (azərbaycanca-M.C) danışır. Türk dili sonralar Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qalırdı. (Bartold Xalif Sultan “Mir İslama”, I s., №3, SPb, 1912, s. 369). Səfəvilər dövründə çara (altay çavuşları), çapar (postda duran), keşik, keşikçibaşı, qoşun (əsgər) çərik (əsgər), səngər, sürün (hücum), yaraq (silah), saxlav (qazarma), ayaqçı (qasid), altun, rütbə adları, idarə istilahları, hərbi istilahlər və iqtisadi yaşayışla əlaqədar istilahlər Azərbaycan dilində idi. Deməli, Xətai dövründə rəsmi dil ikilənmiş, yəni Azərbaycan fars dilləri olmuşdur. Səfəvi dövlətinin daxilində yaşayan və əksəriyyət təşkil edən azərbaycanlılara fərmanlar, əmrnamələr Azərbaycan, farslara isə fars dilində göndərilmişdir. Bu barədə Səlim Rəfi yazır: “Bu əsrdə türk dili (Azərbaycan dili) fars dili

---

¹ M.F.Körpülüzadə. Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər. B., 1926, səh.16.

ilə yanaşı rəsmi dil olaraq az çox mövqə qazanmışdır. Bunun üçün sübut olaraq Şah İsmayılın Azərbaycan dilində əmrnaməsini göstərə bilərik”.¹

Bundan əlavə orta əsr fərmanlarında bir çox türk (Azərbaycan) mənşəli vergi və hərbi istilahlər, rütbə adları – onbaşı, darğa, basmaçı (çap edən) eşik ağası, qapıçıbaşı, qonulqa, yasavul, topçubaşı, tufəngçibaşı, qoruci, bəyənbəyi, tuşmalbaşı, mətbəx-başı və s. işlənmişdir.²

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində terminologiyanın inkişafında türk mənşəli sözlərin miqdarı artır. N.Xudiyev yazır: “XIII-XIV əsrlərə nisbətən XV-XVI əsrlərdə türk mənşəli sözlərin miqdarı bir neçə dəfə artır və bu mərhələdə klassik üslubda işlənən alınma sözlərin anlaşılıqlı olmayanlarından həmişə ən azı iki dəfə çox olur”.³

Demək olar ki, Azərbaycan dili həm şifahi, həm də yazılı qollar üzrə saraylarda, mədrəsələrdə, tacirlərin, sənətkarların yazışmalarında, məclislərdə artıq formalaşmış ədəbi dil halında işlənən ümumi ünsiyyət və mədəniyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan dili geniş sürətlə işlənən bir rəsmi dil olaraq ərəb və fars dillərinə də təsir etməyə başlamışdır. Buna görə də ərəbcə, farsca yazılmış bir sıra kitablarda, fərman, məktub və s. yazışmalarda azərbaycanca qoşun, ordubaşı, bağbaşı, çevik və s. hərbi terminlər, dövlət-vəzifə adları işlənilmişdir. XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş bir sıra – *tüfəng*, *tüfəngçi*, *top*, *topçu*, *yağlı*, *yaraq*, *ordubaşı*, *tuğ*, *baydaq*, *yataq* və s. terminlər sonrakı dövrlərdə də fars dilinə keçərək özünə işləklilik hüququ qazana bilmişdir.

Ə. Dəmirçizadə yazır: “Bu dövrdə alim və ya şair olmaq üçün ərəb, İran, Hind elmlərini, fəlsəfə məktəblərini və bu dövrdə müsəlman ölkələrində çox işlənən ədəbi dilləri, yəni ərəb,

---

¹ Səlim Rəfiq Rəfi oğlu Azərbaycan ədəbiyyatı, Ankara, 1941, səh.10.

² Minayə Cavadova. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası B., “Elm”, 1977, səh.24.

³ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. B., “Maarif”, 1995, səh.28.

fars və türk dillərini mükəmməl bilmək, hər üç dildə yazmağı bacarmaq əsas şərtlərdən idi.¹

Füzuli həm dövrünün şairi, həm də alimi idi. Ədəbi dilimizin inkişafında M.Füzulinin rolu dilçiliyimizdə kifayət dərəcədə işıqlandırılsa da, onun əsərlərində işlənən elmi məfhumları ifadə edən ifadələr – terminlər tədqiq olunmamışdır. Bunların tədqiqi həmin dövrdə elmlərin inkişafını və elmi dilin inkişaf dərəcəsini aydınlaşdırmağa imkan verir. Çünki, “Füzuli dilinin böyük, nadir əlamətlərindən biri onun elmiliyi, fəlsəfiliyidir. Füzuli dilinin elmiliyi təkcə onun fəlsəfi mühakimələrində, həyat və cəmiyyət haqqında ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləməsində, elmi – fəlsəfi lüğətdən istifadəsində deyil, həm də fikirlərin ifadə tərzindədir.”²

Elmi terminlərin Füzuli yaradıcılığında işlənməsindən danışıq sarkən birinci növbədə müəllifin ədəbiyyatla bağlı işlətdiyi terminlər diqqəti cəlb edir. Dahi şairin yaradıcılığında ədəbiyyatla bağlı yüzlərlə ibarə, dibacə, divan, beyt, zərbül-məsəl, qəzəl, qəsidə, nəzm, nazim, qafiyə, mani, nasir, sair kimi terminlər işlənmişdir. Məsələn qəzəl – “lirik şeir” mənasında:

*Qəzəldir səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl bildirir nazimin şöhrətini.*

M.Füzulinin yaradıcılığında işlənən “qəzəl” termini lirik şeir mənasındadır. Elə həmin terminoloji məna bu gün də qalmaqdadır. “Qəzəl” termini ərəbcə “məcazo” sözündən götürülmüşdür.

Onun yaradıcılığında terminlərin müəyyən qismi semantik zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, divan - “külliyyat” mənasında:

---

¹ Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə. Bakı, “Maarif”, 1979, səh.177.

² Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1991, səh.81.

Qəzəllədən bir müxtəsər divan
Cəm etmək səlahin gördüm
Üslub – “tərz”, “üsul” mənasında:
Fikir eylə və gör nədir bu üslub
Nə saniədir bu vəzi-mənsüb.

M.Füzulinin əsərlərində müxtəlif elm sahələrinə aid çoxlu termin işlənmişdir. Məsələn; iqlim, bəhr, qəmə, səyyarə, sitarə (ulduz), kövkəb, zaviyə, nəhr, əncümən, tul dairəsi, bürc, gəratan və s.

Dini terminlər: tövbə, təriqət, şükr, zöhd (zahidlik), xof (Allahdan qorxmaq), Xudavənd, məhər, vaiz, minbər, səcdə, mizan, etiqad, batil və s. Dini terminlər şairin “Hədiqətüs – şüəda” əsərində daha çox işlənmişdir. Bu işə əsərin dini mövzuda yazılması ilə bağlıdır. Əsərdə dini hadisələrlə və dini mövzularla əlaqədar şəriət, namaz, ibadət, dua, şeyx, rahib, imam, dərviş, qiymət, rüzi – məhşər kimi ifadələr təkrar – təkrar işlədilmişdir. M.Füzuli yaradıcılığında hərbi anlayışlar da poetik şəkildə işlənmişdir. Məsələn:

Oxa peykan tikilir qəmzən üçün peyvəstə,
Toxunar mənə oxu qaşın ucundan yayə.

Və ya

Görməsən sülhə onda istiqbal
Hərb ilə onu sərnigin edəyin.

M.Füzuli yaradıcılığında tufəng, zireh, qalxan, gürz, qılınc, nizə, cəng, zərb, savaşı, cəngi – meydan, rəsul (“elçi” mənasında), cəngmadə kimi hərbi terminlər işlənmişdir. Məsələn:

Rədi bərgi tufəng ilə tığ
Göstərdi güzar gürzü peykan,
Qalxanda zireh, zirehdə qalxan.

Şairin yaradıcılığında türk mənşəli hərbi terminlər ərəb və fars mənşəli terminlərlə paralel işlənmişdir. Məsələn; *ordu – qoşun – sinah, qılinc – tiğ, düşmən – yağlı, bayraq – sancaq – liva – dairəvi* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli dövründə türk mənşəli terminlər digər xalqların dillərinə keçdiyi kimi ərəb-fars mənşəli terminlər də dilimizdə işləklilik hüququ qazanmışdır:

*Oldur səlah kimi, əvvəl
Qılmayan irtikabi-cəngü-cədəl.*

Və ya

*Gördü badə ki ləşkəri bir-bir
Oldu ol nabəkar əlində əsir.*

Füzuli öz əsərlərində rasionel elmləri (elmi – əqliyə) və ənənəvi elmləri (elmi – nəqmuyə) əks etdirməyə çalışmışdır. Buna görə də Füzulinin əsərlərində astronomiya və riyaziyyata aid çoxlu termin işlənmişdir: kövkab, naqıl, sabütü – səyyar, sitarə (ulduz), süheyil, keyvan, müştəri, tul dairəsi, bürc, şərteyn (ulduz adıdır) və s.

M.Füzulinin “Bəngü Badə”, “Söhbətül-əsmar”, “Səhhət və mərəz” poemaları ictimai-tərbiyəvi və elmi-tibbi mahiyyətli əsərlərdir. Bu əsərlərin mənzum bədii üslubda yazılması Füzulinin şairlik – alimlik məharəti və bu dövrdə mənzum əsərlərə üstünlük verilməsi ilə əlaqədardır. Elə buna görə də bu dövrdə bir sıra lüğətlər də mənzum tərzdə yazılmışdır.

Bu əsərlərdə “dafei – dərd”, “dərdi – sövdə”, “dəryayi – bəla”, “iflic”, “vərəm”, “əlil”, “təbib”, “dəva”, “xəstəriyü” kimi alınma tibbi terminlərlə yanaşı “baş ağrısı”, “qarın şişi” kimi azərbaycanca tibbi terminlərin ilk nümunələri də işlədilmişdir.

Şairin “Söhbətül – əsmar” əsərini bədiiləşmiş elmi əsər hesab etmək olar. Əsərdə xalq arasında müxtəlif məqsədlərlə qida, dərman kimi işlənən meyvələrin təbiəti, mahiyyəti onların öz da-

nışıqları ilə verilir. Burada hər meyvənin əlamətlərini bildirən sözlər, ifadələr işlədilmişdir. Məsələn:

*Alça – özünü tərif mənasında:
Mən kimi xoş cahanda kim var?
Təblərzəyə mən şifa verirəm,
Təlxiyyəyi-fəma səfa verirəm.
Əklimdən olur **baş ağrısı** dur.
Demiş hükəma bu sözü cümhur...*

Və ya

*Key qarını **vərəmli**, sinəsi cak
Bey caməsi tozlu, ləzzəti xar.
Hər **xəstəyə** mən şəfa verirəm,
Hər cərgəyə mən səfa verirəm.*

Əsərdə meyvələrin əlamətləri – dadı, tamı, rəngi, məişətdə istifadə olunma xüsusiyyətləri geniş şəkildə təsvir edilir. Bu elmlikdən xəbər vermirmi? Bu əsərdə ictimai və elmi terminlərin bir qismi tərkiblərdən ibarətdir: dərdü – sövdə, dafei – dərd, xilafi – ehkam, əbvabi – xəyal, xəllaqi – cahan, təlxiiyi – fəm, əmvati – nəbat və s.

Eləcə də “Yeddi cam” poemasında yeddi musiqi alətinin – ney, dəf, tar, ud, setar, qanun və mütribin əlamətlərini, sirlərini bunların öz dilində bədii şəkildə təsvir edir. Hətta müəllif bu musiqi alətlərinin sazın qollarını bağlamasına işarə edir. Əgər “Kitabi – Dədə Qorqud”da yeganə sazın – qopuzun adı çəkilirdisə, artıq Füzuli yeddi musiqi alətinin adını çəkərək yazır:

***Mütrib** eşidib qalxdı haman sazsız əlilə,
Çişmiylə,başıylə və o mənalı dililyə,
Nitqiylə tutub qollarını bağladı sazın.
Kəsdi yolunu, qarşısını saxladı sazın.*

Və ya

*Öz sirrini açma neyə, saxla onu pünhan.
Çün ağzı açıqdır danışar hərzəvi hədyan.*

Və ya

***Dəfdən** uzaq ol ki, işi ah ilə fəğandır
Bir sillə ilə hər şeyi dünyayə açandır.*

Və ya

*Qanundan uzaq gəz, ona sirr açma, uzaq dur
İzhar eləməkçin cün onun yüz dili vardır.*

Göründüyü kimi, M.Füzuli yaradıcılığında çoxlu miqdarda terminlər işlənmişdir. Bunların içərisində müxtəlif elmlərə – musiqiyə, ədəbiyyatşünaslığa, riyaziyyata, botanikaya, hərbə və s. sahələrə aid terminlər daha çox işlənir. Bu terminlərin anlaşılma, qəliz olmasının səbəbi ərəb və fars sözlərinin varlığı və ya çoxluğunda deyildir. Bu dövrlər arasındakı ictimai-siyasi fərqlərdən, elmin inkişafı ilə bağlı dilin lüğət tərkibində əmələ gələn dəyişikliklərdən də asılıdır. Eyni zamanda şəraitlə bağlı olaraq sənətkar öz əsərlərində fəlsəfi məfhumların, ictimai məsələlərin, elm, mədəniyyət, din və sənət ilə əlaqədar fikirlərin ifadə olunmasında ərəb və fars dillərindən termin – sözlər alaraq işlətməli olmuşdur. Bu bir tərəfdən dillər arasındakı çoxəsrlik əlaqənin mövcudluğundan irəli gəlirdi. Dilin hər cür xarici təsirə müqavimət göstərməsinə və öz saflığını qorumasına baxmayaraq hər bir dilə başqa bir dildən az-çox söz keçmişdir. Hətta qalib gələn dil belə öz lüğət tərkibini başqa bir dilin hesabına artırır. Belə alınma sözlər isə çox zaman bu və ya digər dilin lüğət tərkibinin çoxcəhətli və zəngin olmasına böyük təsir edir. Bütün müasir dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibində bir sıra alınma sözlər mövcuddur. Bu dövrdə də alınma sözlərin – terminlərin işlənməsi təbii bir proses idi. Belə ki, dini istilahlardan çoxu (münbər, zöhrə, batil, mehrab, təriqət, fani, əf-

lak, etiqad, behişt, məhşər, zöhd, namaz, həzrət və s.) o zaman ümumi şəkildə qəbul edilmiş və Füzulidən əvvəl də müsəlmanlar arasında yayılmış sözlərdir. Bu da təbii idi. Çünki müsəlmanlığı qəbul etmiş hər bir şəxs hər gün namaz qılarkən səcdə edir, ya nücüm elmindən, ya da falnamələrdən bürclərin, ulduzların, illərin adını öyrənirdi. Deməli, Füzuli dövründə onun işlətdiyi terminlər öz zəmanəsi üçün kütləvi-ədəbi bir dil olmuşdur. Füzuli dövründə işlənən ərəb və fars terminlərinin çoxu – dərman, can, xəstə, dünya, ahəng, səhra, cahan, dövlət və s. bu gün artıq ümumişlək sözlər sayılır. Beləliklə, Füzuli öz dövrünün ümumxalq Azərbaycan dilindən məharətlə istifadə etmiş, bu dildə əsər yazmağın çətinliyindən çəkinməmiş və istər bədii, istərsə də elmi dilimizi yüksək zirvələrə qaldırmışdır.

II FƏSİL

ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN TƏRCÜMƏ ƏSƏRLƏRİ: ƏDƏBİ DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ QAYNAQLARI

2.1. ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN TƏRCÜMƏ ƏSƏRLƏRİ

Günümüzdə qədər gəlib çatan anadilli yazılı abidələr sırasında orta yüzilliklərdə ərəb və fars dillərindən tərcümə olunmuş əsərlərin özəl yeri və çəkisi vardır. Əsasən XIV-XVI əsrlərin yadigarları olan bu tərcümə örnəkləri klassik ədəbiyyatımızın ayrıca bir qolunu, həm də səciyyəvi cəhətləri ilə seçilən xüsusi bir qolunu təşkil etdiyi üçün ədəbiyyat tarixinin hərtərəfli araşdırılması baxımından dəyərli mənbələrdir. Ortaçağ Azərbaycan tərcümə əsərləri, xüsusilə də nəslə edilmiş tərcümələr eyni zamanda ədəbi dil tarixinin zəngin və əvəzsiz qaynaqları sayılır. Azərbaycanda indiyədək ədəbi dil tarixi sahəsində aparılmış bir sıra tədqiqatların klassik tərcümə örnəkləri (“Əsrnamə”, “Şühədanamə”, “Şeyx Səfi təzkirəsi”, “Kəvamilüt-təbir” və s.) üzərində qurulması bunu əyani şəkildə sübut edir.

Azərbaycan türklərinin uzun əsrlər boyu ərəblərlə və farslarla sıx ədəbi-mədəni əlaqələrinin nəticəsi olaraq ortaya çıxan ortacağ Azərbaycan bədii tərcümə ədəbiyyatının ən məşhur nümunələri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: Şirazi təxəllüsü şair-mütərcimin qələmindən çıxmış “Gülşəni-raz” (1426-cı il), Əhmədi Təbrizinin 1479-cu ildə tamamladığı “Əsrnamə”, Həzini təxəllüsü şair-mütərcimin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi (1524-cü il), dahi söz ustadı Məhəmməd Füzulinin “Hədisi-ərbəin” və “Hədiqətüs-süəda” tərcümələri, Məhəmməd Nişatının irihəcmli nəsr tərcümələri: “Şühədanamə” (1539-cu il) və “Şeyx Səfi təzkirəsi” (1543-cü il), Xızır Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsi (1548-ci il). Adları çəkilən bu klassik tərcümə örnək-

lərindən ilk dördü nəzmlədir və dini-ürfani məzmun daşıyır, digərləri də oxşar məzmunludur, lakin nəslrlə qələmə alınmışdır. Qeyd edək ki, bu tərcümə əsərlərindən ikisi: Şirazının “Gülşəni-raz” və Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcümələri yalnız keçən əsrin sonlarında bizim tədqiqatlarımızın nəticəsi olaraq aşkara çıxarılaraq araşdırılmış və mətnləri nəşrə hazırlanmışdır .

Şirazinin tərcüməsinin qaynağı fars dilindədir və adından da görüldüyü kimi görkəmli Azərbaycan alimi və şairi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320 məşhur “Gülşəni-raz” (“Sırr bağçası”) əsəridir. Məlum olduğu kimi, Şəbüstəri təsəvvüf mövzusunda qələmə aldığı bu əsərində sufizmin mahiyyətini açıqlamış və onun bir sıra istilah və rəmzlərinin yozumunu vermişdir. Şirazi ustadının bu əsərinin məzmununu öz əlavələri ilə daha da genişləndirmiş və onu sərbəst-yaradıcı şəkildə dilimizə çevirmişdir.

Əhmədinin “Əsrnamə”si də təsəvvüf mövzusunda və məşhur farsdilli sufi şairi Fəridəddin Əttarın (1120-1230) ədəbi irsindən seçmə hekayətlərin sərbəst və poetik tərcüməsidir. Həzininin və Füzulinin “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis”) isə Məhəmməd Peyğəmbərin (s.) qırx məşhur hədisinin sərbəst poetik tərcüməsidir. Qeyd edək ki, Həzininin tərcüməsinin əsl ərəb dilindədir və əslən Orta Asiyadan olan Üsfuri təxəllüslü müəllifin (təxminən XIII əsr) nəslrlə qələmə aldığı “Hədisi-ərbəin şərh” adlı əsəridir. Həzini bu əsəri nəzmlə çevirmiş və ona müəyyən əlavələr də etmişdir. Orta yüzilliklərdə nəslrlə yazılmış əsərlərin nəzmlə tərcüməsi və əksinə mənzum əsərlərin nəslrlə çevrilməsi halları məlumdur.

Füzulinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsinə gəldikdə isə, böyük şair bu əsərini farsdilli ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələrindən olan Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) “Çəhel hədis” (“Qırx hədis”) kitabından nəzmlə ana dilinə çevirmişdir. Məlum olduğu kimi, böyük özbək şairi Əlişir Nəvai (1441-1501) də Caminin bu əsərini çağataycaya tərcümə etmişdir. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağı”) və Nişatinin “Şühədanamə” (“Şəhidlər kitabı”) adlı nəsr tərcümələri şəhidlik mövzusunda-

dır: əsasən, imam Hüseynin Kərbəla müsibətindən bəhs edir. Hər iki əsərin farsca qaynağı Hüseyn Vaiz Kaşifinin (öl. 1504-cü il) “Rövzətüş-şühəda” (“Şəhidlər bağçası”) adlı əsəridir.

Nişatinin şərti olaraq “Şeyx Səfi təzkirəsi” adlandırılmış nəsr tərcüməsi isə Şah İsmayıl Xətəinin ulu babası, Səfəvilər təriqətinin qurucusu Şeyx Səfiəddinin (1252-1334) həyatı və kəramətlərindən bəhs edir. Tərcümənin fars dilində olan qaynağı İbn Bəzzaz Ərdəbilinin 1357-ci ildə tamamladığı “Səfvətüs-səfa” (“Safların seçilmiş”) əsəridir. Qeyd edək ki, anadilli Azərbaycan əlyazmaları içərisində həcmcə ən böyük olan “Şeyx Səfi təzkirəsi” bizim rəhbərliyimizlə nəşrə hazırlanmışdır .

Xızır Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir” (“Ən mükəmməl yuxuyozma”) adlı irihəcmli nəsr tərcüməsi orta əsrlərin müəyyən mənadə yuxuyozma ensiklopediyasıdır. Dahi Füzulinin əsrdaşı və yerlisi olan Bəvazici bu əsəri XII yüzilin ensiklopedik Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflisinin (1116-1204) fars dilində yazdığı “Kamilüt-təbir” (“Mükəmməl yuxuyozma”) kitabından müəyyən əlavələrlə türkcəyə tərcümə etmişdir. “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsi tərəfimizdən araşdırılmış və əsərdən müəyyən parçalar nəşrə hazırlanmışdır.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərə aid Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələri dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə iki növə bölünür: klassik-kitab üslubunda yazılan əsərlər və folklor-danışıq üslubunda qələmə alınan əsərlər¹. Bu bölgünü eynilə klassik Azərbaycan bədii tərcümə nümunələrinə də aid etmək olar. Füzulinin hər iki sərbəst tərcüməsi dahi sənətkarın orijinal əsərləri kimi ali üslubda – klassik-kitab üslubunda qələmə alınmışdır (başqa cür ola da bilməzdi). Adı çəkilən digər ortaçağ tərcümə nümunələrinin hamısı isə dilinin sadəliyi ilə seçilən folklor-danışıq üslubundadır.

Klassik tərcümə örnəklərinin ədəbi dil tarixi, xüsusilə də onun yeni anlayışlarla zənginləşməsi baxımından dəyərləri mə-

---

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, Maarif, 1979, səh.60-65.

sələsini incələməzdən öncə qeyd edək ki, ortaçağ tərcümə nümunələrinin çoxu mahiyyət etibarilə müasir tərcümələrdən köklü surətdə fərqlənir. Tərcümə tarixinə aid qaynaqlarda, xüsusilə də ərəb mənbələrində klassik tərcümələrin iki növü, iki prinsipi haqqında bilgilər verilir: hərfi tərcümə, sərbəst tərcümə. Müsəlman Şərqində öncə ərəblərdə meydana çıxan bu tərcümə növlərinə aid xüsusiyyətlər ortaçağ Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunələrində də bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Birinci növ tərcümələrdə orijinalın mətni hərfi-hərfinə, söz-söz tərcümə olunurdu ki, bu da bir çox hallarda tərcümə olunan dilin qrammatik qayda-qanunlarının, xüsusilə də sintaktik normalarının, cümlə quruluşunun pozulmasına gətirib çıxarırdı. Qurani-kərimin sətiraltı qədim tərcümələrində, eləcə də ortaçağda farscadan dilimizə çevrilmiş ayrı-ayrı, nəsr tərcümələrində bu cür hallar qabarıq şəkildə özünü göstərir. Aydınlıq üçün Sədi Şirazinin məşhur “Gülüstən” əsərinin XVI yüzildə Azərbaycan türkcəsinə edilmiş bir sətiraltı tərcüməsindən verilən aşağıdakı kiçik bir cümləyə nəzər salmaq yetərlidir:

*Parsaira didəm bər kenar-e dərya.
Bir salehi gördüm kənarında dərya.*

Naməlum orta əsr mütərcimi farsca bu cümləni həmin dillərdəki sözlərin sırasını saxlamaqla tərcümə etmiş və göründüyü kimi, bunun nəticəsi olaraq, birincisi, tərcümədəki “gördüm” xəbəri yerində işlənməmiş, ikincisi isə, “dərya kənarında” söz birləşməsindəki sözlərin sırası pozulmuşdur.

İkinci növ – sərbəst tərcümə prinsipi, əsasən, poetik əsərlərin tərcüməsində tətbiq olunmuşdur. Bu prinsiplə edilən tərcümələrdə mütərcimlər bir növ orijinalın mətninə müdaxilə etmək statusunda olmuş, buna görə də onun istənilən yerini qısaltmış, əksər hallarda isə tərcümənin mətninə mövzu ilə bağlı öz fikir və düşüncələrini də artırırmışlar. Nümunə üçün qeyd edək ki, Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi farsca orijinalından həcmə ikiqat çoxdur. Belə ki, tərcümənin orijinalında – Şəbüstərinin fars di-

lində yazdığı “Gülşəni-raz” məsnəvisində beytlərin ümumi sayı 1006-1007 beyt olduğu halda, Şirazinin sərbəst-yaradıcı tərcüməsində beytlərin ümumi sayı 2800-3000 beyt arasındadır ¹.

Ortaçağ Azərbaycan tərcümə nümunələrinin ədəbi dil tarixi üçün əhəmiyyətinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, onlar ilk növbədə XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasının araşdırılması baxımından zəngin qaynaqlardır. Bu baxımdan həmin yazılı mənbələrdə işlənmiş və müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan bir sıra qədim türk sözləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin leksik vahidlər haqqında bilgi verməzdən öncə qeyd edək ki, klassik tərcümə örnəklərinin orijinallarının əldə olması onların mətnlərində işlənən qədim sözlərin leksik-semantik mənasının dəqiqləşdirilməsi işini xeyli asanlaşdırır. Məsələn, professor Mirzə Rəhimov XVI əsr tərcümə abidəsi “Şühədanamə”nin mətnində işlənən bəzi arxaik sözlərin mənasını məhz onun farsca orijinalına (“Rövzətüş-şühəda”) əsasən müəyyənləşdirmişdir.² Ana kitabımız “Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən bəzi sözlərin düzgün oxunuşu və mənaları isə, məlum olduğu kimi, hələ də mübahisə mövzusu olaraq qalmaqdadır.

XV-XVI əsrlərdə dilimizə tərcümə edilmiş əsərlər ərəb və fars dillərini bilməyən türklər üçün nəzərdə tutulmuş, bu səbəbdən də onların əksəriyyəti olduqca sadə və anlaşıqlı bir dildə – canlı ümumxalq danışq dilində qələmə alınmışdır. Məhz buna görə də həmin tərcümə örnəklərinin dilində xalq danışq dilindən gələn deyimlərdən, atalar sözlərindən bol-bol istifadə olunmuş və bütövlükdə götürdükdə türkmənşəli sözlərə üstünlük verilmişdir. Məsələn, Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsində elə şeir parçaları vardır ki, bütünlüklə türkmənşəli sözlər üzərində qurulmuşdur. Tərcümənin ayrı-ayrı yerlərindən seçdiyimiz aşağıdakı şeir örnəkləri bunu əyani şəkildə sübut edir:

---

¹ Nağısoylu M. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Filoloji-tekstoloji araşdırma, mətnin transfontliterasiyası. Bakı, “Nurlan” 2004.

² Rəhimov M. Azərbaycan dilinin XVII əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında, “Elm və təhsil”, 2011, səh.46-88.

1. *Bir od vardır dəmərdə, taşda gizli,
Nə içdədir ol od, nə taşda gizli...*
2. *İşini tezrak tut, qoma gecə,
Gecəyi gündüz et, gündüzi gecə...*
3. *Yemişli ağacın yemişi tamlar
Kim, anunla tolisər neçə tamlar...*
4. *Yenə gündüz ilə gecə qarışdı,
Bu yerdə kim od ilə su barışdı...*
5. *Tavuş yumurdasından toğmaz ördək,
Nə diksən, anı bitürür çəgirdək...*
6. *İkindiyə demədi kimsə öglə,
Dedilər əgri otur doğru söylə...*
7. *Kişi tutmaz sözüni yad kişinin,
Tutar sözün həmişə bilişinin...*
8. *Ağ düşmüş görərsən kəndözünü,
Toğancılar tutar, dikər gözünü.*

Dilinin sadəliyi və axıcılığı, yüksək bədiiliyi ilə seçilən bu şeir parçaları həm də dərin məna tutumu ilə yadda qalır. Birinci üç beytdə Şirazinin cinas qafiyələrdən uğurla istifadə etməsi də diqqəti çəkir. Belə ki, şair-mütərcüm ilk nümunədə “*taş*” sözü-nü iki mənada: *bərk cisim* və *bayır, dışarı, xaric* anlamlarında işlətmişdir. İkinci beytdə qafiyə yerində işlənmiş “*gecə*” sözü də müxtəlif anlamlardadır: Birinci misradakı *gecə* sözü *gec* zərfinin yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır, ikinci misradakı *gecə* sözü isə *axşam* anlamını daşıyır. Üçüncü beytdəki cinaslı qafiyənin – tamlar sözünün birincisi *damcılamaq* anlamında, ikincisi isə *damlar, evlər* mənasında işlənmişdir.

Nümunələrdə obrazlı ifadələrin, frazeoloji birləşmələrin, xalq deyimlərinin bir qədər fərqli biçimdə olan atalar sözlərinin işlənməsi də diqqətçəkicidir. Belə ki, Şirazi dördüncü nümunədə iki frazeoloji birləşmədən çox uğurla istifadə etmişdir: “*gecə ilə gündüz qarışdı*” və “*od ilə su barışdı*”. Qeyd edək ki, bu frazemlər müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, onların mənası aydındır: birincisi *alatoranlıqın düşməsi*, ikincisi isə *mümkün olmayan bir işin baş tutması* anlamına uyğun gəlir. Bu frazeoloji bir-

ləşmələrə digər ortaçağ türk yazılı abidələrində rast gəlməmişik. Buna əsasən güman etmək olar ki, hər iki birləşmə Şirazinin öz qələminin məhsuludur və bu faktı şair-tərcüməçinin söz yaradıcılığı sahəsindəki uğurlu fəaliyyətinin nəticəsi kimi dəyərləndirmək olar. Yuxarıdakı beşinci nümunədəki “*Tavuq yumurdasından toğmaz ördək*” mısrasında, göründüyü kimi, müdrik və hikmətli xalq kəlamı ifadə olunmuşdur. Beytin ikinci mısrası “*Nə diksən anı bitürür çəgirdək*” isə məşhur atalar sözünü xatırladır: “Nə əkərsən, onu biçərsən”. Eyni sözləri sonrakı – altıncı nümunəyə də aid etmək olar. Beytdəki “*Əgri otur, doğru söylə*” atalar sözü müasir ədəbi dilimizdə kiçik fərqlə işlənir: “*Əyri otur, düz danış*”. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şirazinin işlətdiyi bu atalar sözü professor Samət Əlizadənin nəşr hazırladığı “Oğuznamə” kitabında da eynilə bu şəkildə işlənmişdir¹.

Sonrakı – yeddinci nümunə hikmətli məzmunu ilə yadda qalır. Şiraziyə görə insan qeybətdən uzaq olmalı, başqasının sözünü danışmaqdan çəkinməlidir. Qeyd edək ki, bu beytdəki “kişi” sözü “insan” anlamındadır və müasir Azərbaycan dili baxımından qismən də olsa, semantik arxaizmlər sırasına daxil edilir. Beytin ikinci mısrasında “bilis” sözü də semantik arxaizmdir; göründüyü kimi, burada “tanış”, “dost” anlamında işlənmişdir. Bəlli olduğu kimi, “bilis” sözü müasir Azərbaycan dilində yalnız “tanış-bilis” qoşa sözünün tərkibində işlənir.

Sonuncu – səkkizinci nümunə isə tərkibində leksik-semantik arxaizmlərin işlənməsi baxımından diqqəti çəkir. Belə ki, beytdəki “ağ” və “toğancı” sözləri müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyır. Qədim türk sözlərindən olan “ağ” leksemi (ovçu, hörümçək) toru anlamındadır və ilk dəfə olaraq Yusif Balasaqulunun “Kutadqu bilik” məsnəvisində qeydə alınmışdır². Bu sözə eyni mənada Azərbaycan yazılı abidələrindən yalnız Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsində rast gəlirik³. Məş-

¹ “Oğuznamə”. Çapa hazırlayan: S. Əlizadə. Bakı, Yazıçı 1987, səh.33.

² Древнетюркский словарь. “Издательство” “Наука”, Л., 1969, s.16.

³ Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Kəvamilüt-təbir”. (filoloji-tekstiloloji araşdırma, əsərdən parçalar) Bakı, Elm və təhsil, 2011.

hur türkoloq alim V.Radlov “ağ” sözünün eyni mənada Osmanlıcada və Azərbaycan-türk dilində işləndiyini qeyd etmişdir. Bununla belə, bu söz Azərbaycanda zaman keçdikcə unudulmuş, Türkiyə türkcəsində isə olduğu kimi işlənir. Beytdəki “toğancı” (ovçu, şahin ovçusu) düzəltmə sözünün kökü olan “toğan” (şahin, qızılquş) da qədim türk sözlərindəndir və ana abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da işlənmişdir. Maraqlıdır ki, “toğan” sözü fars dilində də işlənir. Görkəmli İran alimi Məhəmməd Müin bu sözün həm də türk şəxs adı kimi işləndiyini diqqətə çatdırmışdır¹. Şirazi “Gülşəni-raz” tərcüməsində “*toğan-cı*” sözü ilə yanaşı, onun kökünü də işlətməmişdir:

*Əgərçi sən yumurdadan toğansın,
Havada uçucu vəhşi toğansın.*

Göründüyü kimi, Şirazi bu beytdə də cinas qafiyədən uğurla istifadə etmişdir. Birinci misranın son sözü feili sifət (toğan//doğan), ikincinin son sözü isə isimdir (quş adıdır).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ortaçağ Azərbaycan tərcümə əsərlərinin ədəbi dil tarixi baxımından ən dəyərli cəhətlərindən biri bu əvəzsiz yazılı abidələrdə bir sıra qədim türk sözlərinin işlənməsidir. Bu baxımdan Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi və Nişatinin yuxarıda adları çəkilən nəsr-tərcümələri xüsusilə daha zəngin dil materialları ilə diqqəti çəkir. Öncə Şirazinin tərcüməsində qeydə aldığımız və nadirliyi ilə seçilən, digər yazılı abidələrimizin dilində təsadüf edilməyən bəzi səciyyəvi türkmənşəli arxaizmləri ümumi şəkildə qeyd edirik:

Alu – axmaq dəli, ağılsız; *anca* – belə, beləcə bu cür, bu qədər; *aymaq* – ayılmaq, oyanmaq; *bayıq* – açıq, açıq-aşkar, gerçək, həqiqi; *çəq* – lap, düz; *çoqramaq* – qaynamaq, coşmaq; *dək/tək durmaq* – susmaq, səssiz durmaq; *dəq tutmaq* – etiraz etmək, qınamaq, tənə etmək; *dəvləngəc* – sarıköynək (quş); *ergürmək* – çatdırmaq, yetirmək; *əyig* – çöl quşu, çöl göyərçini,

---

¹ Müin M. Fərhəng-e Farsi. Celd-e 2, Tehran, 1352, s. 2227.

qumru; *əkşilmək* – turşumaq, turş olmaq; *gədük//gədik* – naqis, nöqsanlı, zədəli, deşik, korlanmış; *ig* – xəstəlik, naxoşluq, azar; *isrə//asra* – qarşı, irəli; aşağı, alt; *gönənmək* – sevinmək, şadlanmaq; *gönilmək* – yola düzəlmək, getmək; *key* – çox yaxşı, möhkəm, əsaslı; *kirtü* – gerçək, həqiqi; *qalaqlanmaq* – havalanmaq, özünü göylərdə hiss etmək; *qırğıl* – orta yaşlı; *qızlıq* – bahalıq, qəhətlik; *pürlənmək* – tumurcuqlanmaq (ağacda); *sanu* – fikir, düşüncə; istək; *saz* – sarı (rəng); *sımaq* – pozmaq; qırmaq, sındırmaq; *somun* – qabarıq buğda çörəyi; *tan* – təəccüb, heyrət; *tu-tuq//tütüq* – pərdə; *tüş* – meyvə; səmərə, nəticə; *üyəz* – ağcaqanad; *üyük* – təpə; *yaxtulu* – işıqlı, parlaq; *yelmək* – tələsmək, yüyürmək; *yerinmək* – kədərlənmək, qəmlənmək və s.

İndi isə aydınlıq üçün həmin arxaizmlərdən yalnız bir neçəsinin işləndiyi nümunələrə də nəzər salaq:

*Aluluğundan uyarsın aluya,
Qaçup yağmurdan uğrarsın toluya.*

Bütün sözlərinin türkmənşəli olması ilə diqqəti çəkən bu beytdə həm “alu” (dəli, axmaq) sifəti, həm də ondan düzəlmiş “aluluq” (dəlilik, axmaqlıq) ismi işlənmişdir. Qədim türk mətnlərində “*alığ*” şəklində işlənmiş *alu* sifəti¹, çağdaş türk dilində eyni mənada qorunub saxlanmışdır².

Abidənin dilində işlənmiş “gədük” sözü də xüsusi maraq doğurur:

*Kimin ki, içinün ola gədügi,
Ərənlərin budur naqis dedügi.*

Şirazinin bu beytdə “gədük” sözü ilə yanaşı, onun ərəbmənşəli sinonimi olan “naqis” sözünü də işlətməsi diqqətçəkici bir haldır. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət, yəni müəyyən bir beyt və

¹ Древнетюркский словарь. “Издательство” “Наука”, Л., 1969, с.35.

² Турецко-русский словарь. Москва, 1980, с.46.

ya misra içində türkmənşəli sözlə yanaşı, onun ərəbcə və ya farsca qarşılığının işlənməsi böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi şeirləri üçün də səciyyəvidir¹. Fikrimizcə, böyük söz ustadları bu cür bədii üsulla türkcənin söz ehtiyatı baxımından ərəbcədən və ya farscadan heç də geri qalmadığını sübut etmək istəmişlər. “Gədük” sözü eyni mənada orta yüzillərə aid bir sıra türk mətnlərində qeydə alınmışdır. Nişati də bu sözü eyni mənada “Şühədanamə”də işlətmişdir: *Mənüm xanədanıma gədük saldun.*

Qeyd edək ki, “gədük” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda eyni mənada işlənmiş, lakin yalnız olaraq “gödək” kimi oxunmuşdur². Mətdən çıxış etdikdə isə abidənin dilindəki bu sözün məhz “gədik” kimi oxunuşu düzgündür.

*Qara polat uz qılıcı gədik oğlan,
Əlindəki süğüsü sınıq oğlan.*

Cümlələrin məzmunundan da aydın görünür ki, burada qılıcla sününün (süngünün) naqisliyindən, sınıqlığından söhbət gədir. Bundan əlavə mətdəki “sınıq” sözü “gədik” sözü ilə daha uyumlu səsləşir. Onu da qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “gədik” sözü ilə eyni kökdən olan “gədilmiş” (korlanmış, deşilmiş) və “gədilməsin” (korlanmasın, deşilməsin) sözləri də işlənmişdir. Şirazi də “Gülşəni-raz” tərcüməsində “gədik” sifəti ilə yanaşı, “gədilmək” feili (nöqsanlı olmaq, korlanmaq) anlamında işlənmişdir:

*Günəş vəsf eylər ikən tana qaldım,
Gədildim ay kibivü tana qaldım.*

Qeyd edək ki, beytin ilk misrasındakı “tan” sözü dan, sübhçağı anlamında, ikinci misradakı “tan” isə təəccüb mənasındadır.

---

¹ Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, Elm, 1970, səh.16-18.

² Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: F. Zeynalov, S. Əlizadə. Bakı, Yazıçı 1988, səh.107.

Nümunədəki “tana qalmaq” (təəccüb etmək) frazeoloji birləşməsi Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsində və Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsində də işlənmişdir. Maraqlıdır ki, bu ifadə dilimizin Qazax şivəsində “dona qalmaq” şəklində qorunub saxlanmışdır¹. “Gədik” sözü də “naqis” anlamında dilimizin Bakı şivəsində işlənmişdir.

Yuxarıdakı arxaizmlər sırasında “*qırğıl*” (ortayaşlı) sifəti ortaçağ Azərbaycan yazılı abidələrindən yalnız “Gülşəni-raz”da və “Şühədanamə”də işlənmişdir:

*Olur tıflı cavanü qırğılı pir,
Olur danavü eylər əql tədbir.*

XI yüzilin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğarının da qeydə aldığı “qırğıl” sözünün² “Şühədanamə”də işləndiyi cümlə isə belə səslənir:

Əmir Həmzə qırğıl idi, Şeybənün qənimi oldı ki, ol dəxi qırğıl idi.

Qədim türk mətnlərində işlənmiş “*qırıldamaq*” (çallaşmaq, ağarmaq-saç üçün) feili də, fikrimizcə, “qırğıl” leksemi ilə eyniköklüdür.

İndi isə Nişatinin “Şühədanamə” tərcüməsində işlənmiş yalnız bir qrup arxaizmləri ümumi şəkildə qeyd edirik:

Barx – ev, saray; *canğı* – məşvərət, məsləhət; *çüçük* – şirin; *dünürlük* – elçilik (qız üçün); *genəş* – məsləhət, məşvərət; *kölük* – minik heyvanı, *kutəl* – yedək atı; *qancuğə* – yəhər qayıışı; *qarçağay* – şahin; *qazuğ* – çadır dirəyi, mıx; *qəcərçi* – bələdçi; *qəytul* – hərbi düşərgə; *qonğay* – el ağsaqqalı; *qulan* – vəhşi at; *öləng* – otlaq, çəmən; *sadaq* – ox qabı; *sayru* – xəstə; *sin* – qəbir; *tabın* – nökar, xidmətçi; təvağçi-hərbi dəstə başçısı, *tip* – qoşunun mərkəzi; *tuğ* – bayraq; *ulca* – əsir; *yazı* – çöl, düzənlik,

---

¹ Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş feillər, Dilçilik məcmuəsi, XVIII c. Bakı, 1963, səh.115.

² Вах: Древнетюркский словарь. Л, 1969, с.446.

səhra; *ükək* – kəcavə; *yen//yin* – paltarın qolu; *yığlamaq* – ağlamaq, ulca-əsir və s.

Öncə qeyd edək ki, bu sözlərin sırasında “qəcərçi”, “qonğay”, “qəytul”, “təvağçi” və “ulca” sözlərinə yalnız türk dilinə dair bəzi əski lüğətlərdə rast gəlirik. Buna görə də onların monqol mənşəli olmasını da istisna etmirik. İndi isə yuxarıdakı arxaizmlərdən bir neçəsinin işləndiyi cümlələrə diqqət yetirək:

*Çüçüklə acıya keçmiş qəza əzəl gündə
Əgər turş oturursan, oğul, qəzayə nə qəm.*

Qeyd edək ki, “Şühədanamə”də “çüçük” sözü yalnız iki şeir nümunəsində işlənmişdir ki, onlardan biri yuxarıdakıdır. Qədim türk mətnlərində bu sözün “*süçik*” variantı ilə yanaşı, onun kökündə dayanan “*süçimək*” feili də qeydə alınmışdır¹. Radlovun məşhur lüğətində isə “*çüçük*” sifəti “Şühədanamə”dəki variantında olduğu kimidir². Alimin fikrincə “çüçük” sifəti “çüçimək” feilindən düzəlmişdir. Göründüyü kimi, “çüçük-süçik” sözlərində səs və hərf əvəzlənməsi baş vermişdir.

“Şühədanamə”də işlənmiş arxaizmlər sırasında “kutəl” sözü də nadirliyinə görə diqqəti çəkir:

Abdullahun əmüsi Əvn bin Əli çün qardaşı oğlu yəyağ gərdi, bir kutəli götürüb səgritdi.

Qeyd edək ki, *yədək atı* mənasını daşıyan “kutəl” sözü “Şühədanamə”də daha bir cümlədə işlənmişdir. “Kutəl” sözü qədim V.Radlovun lüğətində eyni mənada qeydə alınmış, Səfəvilər dövründə fars dilinə də keçmişdir. “Kutəl” sözünə digər Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlmirik. Qeyd edək ki, bir sıra V.Radlovun lüğətində “kutəl” sözünün bu anlamı ilə yanaşı, “aşırım”, “gədik”, “təpə” mənaları da göstərilir. Maraqlıdır ki, “kutəl” sözü Əfqanıstanda puştu dilində də “aşırım” mənasında

¹ Древнетюркский словарь. “Издательство” “Наука”, Л., 1969, с. 516.

² В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. т. I-IV, СПб, 1893-1911, III, с.279.

işlənir. Onu da əlavə edək ki, yuxarıdakı cümlədəki *yəyag* sözü də müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyır: “piyada” deməkdir.

Yuxarıda qeyd olunan arxaizmlər içərisində xüsusi maraq doğuran sözlərdən biri də “öləng” ləksemdir.

Yusif dedi: *Hangi öləngdə divəni otlayubdur. Dedi: Ali-Yə-qub öləngində.*

Cümlənin məzmunundan da görüldüyü kimi, “öləng” sözü burada *otlaq*, *çəmən* anlamını daşıyır. Qədim türk mətnlərində qeydə alınmış “öləng” sözünə də digər orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlmirik. Maraqlıdır ki, bu söz də Səfəvilər dövründə fars dilində yazılmış tarixi əsərlərdə işlənmişdir¹. “Öləng” sözünün mənşəyi və mənə çalarları haqqında prof. M.Seyidov geniş məlumat vermişdir².

“Şühədanamə”də işlənmiş arxaizmlər sırasında “tabın” (nökər, xidmətçi) ismi də diqqətçəkicidir:

İmamun tabınları... tamam gecə ac-susuz Tanrının zikrinə və Mustafanın əleyhissəlam salavatına keçürdilər.

Maraqlıdır ki, tabın sözünə nə qədim türk mətnlərində, nə də orta əsrlərə aid Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlirik. Fikrimizcə, bu söz Yenisey abidələrində işlənmiş “tapmaq” (xidmət etmək, qulluq, göstərmək) feilindən düzəlmişdir. Mahmud Kaşğarının lüğətində bu sözün “əyilmək”, “təzim etmək” mənaları qeydə alınmışdır ki, bu da yuxarıdakı mənə ilə müəyyən mənada səsləşir. Adı çəkilən qaynaqda “xidmət etmək” mənasında “*tapmaq*” feilinin qayıdış növü olan “*tapınmaq*” feili işlənmişdir. Qədim türk mətnlərində “xidmətçi” anlamında bu feildən düzəlmiş “tapınçı”, “tapıgçı” isimləri qeydə alınmışdır. Radlovun məşhur lüğətində isə “tabın” sözü “tapın” şəklində qeydə alınmış (türk dilləri üçün b-p əvəzlənməsinin adi hal olması bəllidir) və onun “qulluqçu”, “saray xidmətçisi” mənaları

---

¹ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963, səh.154.

² Yəni orada, səh.372-373.

göstərilmişdir¹. “Şühədanamə”də “tabın” ismi ilə yanaşı, “tabın-başı” (baş qulluqçu) ismi və “tabın etmək” (nökər etmək) feili də işlənmişdir.

Məlum olduğu kimi, tarixi leksikanın mühüm tərkib hissələrindən biri də söz yaradıcılığıdır. Orta əsrlərə aid Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunələri ədəbi dilimizdə söz yaradıcılığının tarixi aspektdə araşdırılması baxımından da zəngin qaynaqlardır.

Klassik Azərbaycan nəsr tərcümələri, xüsusilə də “Şühədanamə” və “Kəvamilüt-təbir” tərcümələri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, onların mütərcimləri (Nişati və Bəvazici) hər vasitə ilə çalışmışlar ki, orijinalın mətnində olan hər bir sözü və ifadəni onların ana dilindəki qarşılıqları ilə versinlər. Aydınır ki, onlar bu məqsədə çatmaq üçün bir yandan tükənməz söz xəzinəsi olan canlı ümumxalq danışq dilinə üz tutmuş, digər tərəfdən isə söz yaradıcılığı sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərərək orijinalın dilindəki (farscadakı) müəyyən sözləri ya kalka yolu ilə çevirmiş, ya da özlərindən yeni söz yaratmışlar. Bu baxımdan adı çəkilən tərcümə əsərlərinin orijinallarının mətnlərində işlənən bir sıra düzəltmə və mürəkkəb sözlərin dilimizə tərcüməsi xüsusilə diqqətçəkicidir. Belə ki, Nişati, xüsusilə də Bəvazici ana dilinə çevirdiyi farsca mətnə işlənmiş bir çox düzəltmə və mürəkkəb sözlərin quruluşunu da tərcümədə eynilə saxlamağa çalışmışdır. Bu cür hallarda orta əsr mütərcimləri söz yaradıcılığı sahəsində axtarışlar aparmış və özləri bir sıra yeni sözlər yaratmaqla yazılı ədəbi dilimizi daha da zənginləşdirmişlər. Məsələn, Nişati “Şühədanamə”nin orijinalında – “Rövzətüş-şühəda” kitabında olan “müvəkkil” sözünü tərcümənin müxtəlif yerlərində onun ana dilindəki qarşılığı olaraq üç sözlə vermişdir: “qaravul”, “keşikçi” və “saxlacı” (sonuncu söz əslində “saxlayıcı” olmalıdır – katib xətasıdır). Göründüyü kimi, bu sözlərdən sonuncu ikisi söz yaradıcılığının məhsuludur: “keşikçi” və “saxlacı” morfoloji üsulla

---

¹ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. т. I-IV, СПб, 1893-1911, II. с.1277

yarandıdır. Nişati “Şühədanamə”də həmçinin fars mənşəli “rahban” (yol gözetçisi) mürəkkəb sözünün qarşılığı olaraq “yolsaxlayıcı” sözünü, ərəb mənşəli “hami” sözünün qarşılığı kimi isə “qayırcı” düzəltmə sözünü işlətməmişdir. Qeyd edək ki, sonuncu söz–qayırcı arxaizmdir, onun kökü olan “qayıрмаq” feili türkcə əski mətnlərdə “qayğısına qalmaq”, “hamilik etmək” anlamlarında işlənmişdir. Nişatinin ərəb mənşəli “qatil” sözünü bir neçə yerdə “qanlı” kimi tərcümə etməsi də diqqətçəkici məqamlar sırasındadır. Ümumiyyətlə, Nişati “Şühədanamə”də söz yaradıcılığına üz tutarkən daha çox morfoloji üsula üstünlük vermiş və əsasən, dördvariantlı şəkildələrdən: $-lı^4$, $-çıl^4$ və $-ııl^4$ morfemlərindən yararlanmışdır.

Nişati ilə müqayisədə Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsində söz yaradıcılığı sahəsindəki xidmətləri daha çox nəzərə çarpır və xüsusi maraq doğurur. Belə ki, istedadlı mütərcim XII əsrdə yaşamış soydaşı Tiflisinin fars dilində yazdığı “Kəvamilüt-təbir” kitabını ana dilinə çevirərkən söz yaradıcılığı sahəsində öz əməyinin məhsulu olaraq bir sıra düzəltmə və mürəkkəb sözləri yazılı ədəbi dilə gətirmişdir. Əvvəlcə Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsində morfoloji üsulla yarandı bir neçə düzəltmə sözə və onların farsca məndəki orijinallarına nəzər salaq:

Xanənde (oxuyan-oxucu) – *oqıyıcı*; *amuzənde* (şagird, öyrənən) – *ögrənici*; *fəribənde* (aldadan) – *aldayıcı*; *setanənde* (alan) – *diləyici* və s.

Qeyd edək ki, orijinaldakı sözlərin hamısı fars mənşəlidir, düzəltmədir və feil kökü ilə “-ənde” şəkildəsindən (indiki zaman feli sifət şəkildəsidir) düzəlmişdir. Göründüyü kimi, bu sözlərin dördü də feil kökünə artırılan $-ııl$ şəkildəsinin köməyi ilə yarandı düzəltmə sözlərdir. Bəvazicinin işlətdiyi bu sözlərdən birincisi qədim türk mətnlərində *oqııl* və *oqıılçıl* şəklində orta yüzilliklərə aid türkcə qaynaqlarda isə *oqucu* və *oquyucu* şəklində işlənmişdir. Maraqlıdır ki, sözügedən mətnlərdə istər “oqııl”, istərsə də “oquyucu” daha çox “dəvətçi” anlamında işlənmişdir (“Oxumaq” feilinin qədim və orta əsərlərdə türkcədə “çağırmaq”, “dəvət etmək” mənalarında işlənməsi məlum faktdır).

Bu amili nəzərə aldıqda “oqıyıcı” sözünü müasir dilimizdəki “oxucu” anlamında ilk dəfə yazılı ədəbi dilə gətirən yazıçı, tərcüməçilərdən birinin də məhz Bəvazici olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Bəvazicinin işlətdiyi “öğrənici” sözünə isə əski türkcə mətnlərin heç birində rast gəlmirik. Bu isə o deməkdir ki, həmin söz Bəvazicinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin məhsuludur, daha doğrusu, bu ləksem onun özü tərəfindən yaradılmışdır.

Eyni sözləri Bəvazicinin işlətdiyi *dinləyici* sözünə də aid etmək olar. Bu sözün qarşılığı kimi əski türk mətnlərində yalnız bircə qaynaqda – XVI əsrə aid “Babüs-vəsət” adlı ərəbcə-türkcə lüğətdə “dinləgən” şəklində rast gəlirik¹. Deməli, *dinləyici* sözünü də Bəvazici özündən düzəltmişdir. Tərcüməçinin işlətdiyi *aldayıcı* sözü isə orta əsrlərə aid türkcə mətnlərində həm eynilə bu şəkildə, həm də *aldağan*, *alduğu* variantlarında işlənmişdir.

Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsində morfoloji üsulla yaradılmış *börkci* (papaqçı), *başmaqçı*, *boyacı* (boyaqçı), *yemişlü* (meyvəli), *günlük* (pərdə), *gecəlik* (gecə paltarı), *yağmurluq* (yağışdan qorunmaq üçün geyim) sözləri də xüsusi maraq doğurur və mütərcimin ana dilinin imkanlarına dərinədən bələd olduğunu əyani şəkildə sübut edir.

“Kəvamilüt-təbir” tərcüməsində söz yaradıcılığının sintaktik üsulu, yəni quruluşca mürəkkəb olan sözlərin yaradılması halları daha geniş yayılmışdır və böyük maraq doğurur.

Bəvazici orijinalın mətnində olan quruluşca mürəkkəb sözləri bir çox hallarda tərcümə edərkən onların qarşılığı kimi, əsasən, ana dilinin öz sözlərindən təşkil olunan mürəkkəb sözlər işlətməmişdir. Məsələn: *besyardan* – *çoxbilür*; *gəlugir* – *boğaztutar*; *madərzad* – *anadantoğma*; *miveforuş* – *yemişsatıyıcı*; *rahzən* – *yolkəsici*; *rastkerdar* – *gərçəksözlü*; *rəsənbaz* – *ipdəoynayıcı*; *so-turforuş* – *tavarsatıcı*, *sərhəng* – *çəribaşı* və s.

---

¹ XIII Asırdan Günümüzə Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıqlarıyla Tarama Sözlüğü I-VI. ciltler, Ankara, 1941-1945, II, səh.114

Qeyd edək ki, Bəvazicinin işlətdiyi bu mürəkkəb sözlərin hamısı məzmunca onların farsca orijinallarına tam uyğun gəlir, daha doğrusu, onların kalka şəklində edilmiş tərcümələridir. Bu sözlərin orta əsrlərə aid digər türkdilli yazılı abidələrdə işlənməsinə gəldikdə isə, onların çoxuna həmin qaynaqlarda məhz bu şəkildə rast gəlmirik. Yuxarıdakı sözlər sırasında “anadantoğma” mürəkkəb sifəti Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsində də işlənmişdir. Maraqlıdır ki, bu sözün orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə işlənməsinə dair heç bir qeydə rast gəlmirik. Bu sözlərdən “çəribəşi” isə ortaçağ türkcə mətnlərdə həm eynilə bu şəkildə, həm də “çəribəgi” variantında işlənmişdir². Qeyd edək ki, orta əsrlərdə “başı” tərkibi ilə düzəlmiş onlarca mürəkkəb söz işlənmiş, hətta həmin dövrdə fars dilinə də keçmişdir. Məsələn: *mollabaşı, qapuçıbaşı, topçıbaşı, yüzbaşı, minbaşı* və s. Bununla belə, “çəribəşi” sözü müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə sayıldığı kimi, “başı” sözünün iştirakı ilə düzəlmiş digər terminlər də vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və unudulmuşdur.

Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsində kalka şəklində tərcümə etdiyi aşağıdakı mürəkkəb sözləri də işlənmişdir: *Başı-möhürlü, fitnəsalıcı, əzabgötürücü genrizqlü, xoş qoxulu, xub-yüzlü, müsibətçəkmiş, qanıçici, yalansöyləyici* və s. Qeyd edək ki, son iki mürəkkəb sözdən başqa digərlərinin tərkibində işlənmiş sözlərdən biri alınma, biri isə türkmənşəlidir.

Bəvazici quruluşca sadə olan bir sıra ərəb mənşəli sözləri də kalka yolu ilə iki və daha artıq sözün köməyi ilə tərcümə etmişdir. Məsələn: *zərrab* – sikkəuruci, *kəhhal* – gözə dərman salıcı, *qəvvas* – suyatalıcı, *həllac* – panbuqatıcı və s.

Bəvazici orijinaldakı mürəkkəb quruluşlu bəzi sözləri bir neçə komponentdən ibarət birləşmə şəklində də vermişdir. Qeyd edək ki, tərcümədəki bu qəbildən olan sözlər müəyyən mənada orijinaldakı sözlərin izahı təsirini bağışlayır: Məsələn: “nəməz-gah” – namaz qılacaq yer; *tirdan* – oq qoyacaq qab, *dukdan* – ig qoyacaq qab; *udsuz* – tüstü yanacaq qab və s.

Ortaçağ Azərbaycan tərcümə əsərlərinin dilində daha bir səciyyəvi xüsusiyyət özünü göstərir. Bu, klassik mütərcimlərin

mətn daxilində - eyni bir misra, beyt və ya cümlədə sinonim sözləri qoşa işlətməsidir. Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsindən seçdiyimiz aşağıdakı şeir parçalarına diqqət yetirək:

*Al- götür ani kim azad eyləyim,
Mən özümçün ol günə zad eyləyim...
Ləşkəri-İslamə həzimat buldı çün
Qeysəri-Rumiyə **doy** oldu **dügün**...
Kim qızıl, altunmıdır, yoqsa gümiş,
Ya nüqrəmidir, dəmürmi, nə imiş...
Gər ağaclar yapraqınca ola həm,
Daxi qumü qayır sanı, ey kərəm.*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, Həzinin bu şeir parçalarında eyni misra daxilində yalnız türkmənşəli sözlərdən ibarət olan al-götür, doy//toy-dügün, qızıl-altun, qum-qayır sinonimlərini qoşa işlətməmişdir. Üçüncü nümunədə isə o, beyt daxilində “gümiş” sözü ilə yanaşı, onun ərəb mənşəli “nüqrə” sinonimini də işlətməmişdir.

Ortaçağa aid tərcümə örnəklərində qeyd etdiyimiz qoşa işlənmən türkmənşəli aşağıdakı sözlər də diqqəti çəkir: *bütün – qamu-varı, düş – uyqu, gecə – dün, oxranmak-kışnəmək, sağ-əsən, sınmaq – ufanmaq, uyumaq – yatmaq – ıvızğanmaq, ün – səs, yerimək – varmaq, varmaq – getmək* və s. Qeyd edək ki, bu xüsusiyət “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında və Nəsimi “Divan”ında da qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Ortaçağ Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunələrində, xüsusilə də Həzinin “Hədisi-ərbəin” və Nişatinin “Şühədanamə” tərcümələrində sinonimlərlə yanaşı, antonim sözlərin də qoşa işlənməsi nəzərə çarpır. Məsələn;

*Vermiş idim Həq yoluna azü çox,
Leyk bu igtdən özgə daxi yox...
Dəxi Allah qorxusunun fikiridir,*

Bu fikir dün-gün gönlümün zikridir.

(Həzininin "Hədəsi-ərbəin" tərcüməsi)

Böyük ilə kiçi və daşı iləni içi, yigit iləni qarı Mələkül-möv-tün hüzurunda bərabərdirlər. ("Şühədanamə")

Beləliklə, ortaçağ Azərbaycan tərcümə əsərlərinin əlyazmalarının dili üzərindəki qeydlərimiz açıq-aşkar şəkildə sübut edir ki, bu əvəzsiz yazılı abidələr Azərbaycan-türk ədəbi dil tarixinin hərtərəfli araşdırılması baxımından dəyərli qaynaqlardır.

2.2. ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ

Müasir Azərbaycan-türk ədəbi dili uzun bir inkişaf yolu keçərək zaman-zaman cilalanmış, saflaşmış və təkmilləşmişdir. Sonuncu səmavi din olan islamı hələ VII əsrdə qəbul edən Azərbaycan türklərinin bu dinin əsas daşıyıcıları olan ərəblərlə və farslarla yüzilliklər boyu sıx ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni əlaqələrdə olmaları Azərbaycan-türk ədəbi dilinin inkişafı və zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycanın yerli əhalisi, xüsusilə də ziyalılar və qələm sahibləri: şair və yazıçılar, tərcüməçilər adı çəkilən əlaqələrin nəticəsi olaraq istə-istəməz dini anlayışları bildirən bir çox söz və ifadələri ərəbcədən və farscadan ya olduğu kimi qəbul etmiş, ya da onlara qarşılıq taparaq öz yazılı ədəbi dillərini daha da təkmilləşdirmişlər. Ümumiyyətlə, məsələyə tarixi aspektdən yanaşdıqda orta yüzilliklərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yeni söz və terminlər hesabına zənginləşməsinə dair mənbələr sırasında, fikrimizcə, ilk növbədə böyük söz ustalarının görkəmli şair və yazıçıların müstəsna xidmətlərinin xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır: 1. Bundan əlavə orta yüzilliklərdə ərəbcədən, xüsusilə də fars dilindən tərcümə olunmuş əsərlər, eləcə də sözügedən mənbələrdəndir. 2. Dövrə aid ərəbcə-türkcə və farsca-türkcə lüğətlər ədəbi dilimizi zənginləşdirən dəyərli yazılı qaynaqlar sırasındadır.

Əsasən, XV-XVI yüzilliklərə aid ilkin Azərbaycan tərcümə əsərlərinin çoxu fars dilindən tərcümə olunmuşdur. Əlyazma kitabları şəklində günümüzdə qədər gəlib çatan bu dəyərli yazılı qaynaqlar həm nəsrə, həm də nəzmlədir və daha çox, dini və bədii-fəlsəfi mövzuları əhatə edir .

Məlum olduğu kimi, nəzmlə müqayisədə nəsrə dil sərbəstliyi üçün imkanlar daha genişdir və məhz buna görə də milli Azərbaycan-türk ədəbi dilində gedən zənginləşmə proseslərini izləmək, araşdırmaq məsələsində klassik nəsr tərcümələri dəyərli yazılı qaynaqlardır. Bu baxımdan XVI yüzilliyə aid “Kəvamilüt-təbir” (“Ən mükəmməl yuxuyozma”) adlı tərcümə əsəri xüsusilə böyük əhəmiyyət daşıyır. Xızır bin Əbdülhadi Bəvazicinin 955/1548-ci ildə tamamladığı və dövrün hökmdarı Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf etdiyi “Kəvamilüt-təbir” fars dilindən tərcümə olunmuşdur. Tərcümənin orijinalı XII yüzilliyin görkəmli Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflisinin fars dilində yazdığı və yuxuyozma məsələlərinə həsr etdiyi “Kamilüt-təbir” adlı əsəridir. Qeyd edək ki, türkcə kitabın mütərcimi Xızır Bəvazici dahi Məhəmməd Füzulinin əsrdaşı olmaqla yanaşı, həm də yurddaşı – həmyerlisidir. O, indiki İraq ərazisindəki Mosul bölgəsində yaşamış və özünün yazdığına görə katiblik – mirzəlik etmişdir.

Yuxuyozmaya dair ensiklopedik səciyyə daşıyan bu dəyərli tərcümə əsərində yuxuda görülən əşyaların adları üç dildə: ərəb, fars, türk verilmişdir ki, bu baxımdan kitabı həm də klassik lüğət nümunəsi kimi də dəyərləndirmək olar. “Kəvamilüt-təbir”in hər-tərəfli araşdırılması göstərir ki, bu klassik tərcümə nümunəsi Azərbaycan-türk ədəbi dilinin zənginləşməsi prosesinin tarixi aspektdən araşdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır və bu baxımdan dəyərli yazılı qaynaqdır. Belə ki, adı çəkilən üç dili mükəmməl bilən istedadlı mütərcim Bəvazici farsca mətndə yer alan bir sıra ərəb və fars sözlərini, eləcə də ayrı-ayrı birləşmələri “kalka” şəklində tərcümə yolu ilə türkcəyə çevirərək onları ilk dəfə yazılı ədəbi dilə gətirmiş, bununla da Azərbaycan-türk dilinin zənginləşməsi işinə xidmət etmiş, bu sahəyə öz töhfələrini vermişdir.

Bəvazicinin hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə yaratdığı çoxlu sayda sözlər quruluşca iki yerə bölünür: düzəltmə sözlər və mü-rəkkəb sözlər. Öncə Bəvazicinin söz yaradıcılığı sahəsindəki sə-mərəli fəaliyyətinin nəticəsi olan və yazılı ədəbi dilimizin zən-ginləşməsinə xidmət edən düzəltmə sözləri nəzərdən keçirək. Bu qəbildən olan sözlər sırasında feil kökü və **-ıcı, -ici** şəkilçisinin köməyi ilə düzəltmiş sözlər çoxluq təşkil edir. Həmin sözlərdən bir neçəsini farsca orijinaları ilə birlikdə təqdim edirik.

Xanənde-oqıyıcı. Müasir ədəbi dilimizdə yalnız **müğənni, xanənde** anlamında işlənən fars mənşəli **xanənde** sö-zü bu dildə tarixən bir neçə mənə daşımışdır: 1. oxucu, oxuyan, mütaliə edən; 2. müğənni, xanəndə; 3. dəvət edən, dəvətçi, 4. savadlı. Sözüün sonuncu iki mənası fars dili üçün arxaik səciyyə daşıyır¹. “Kəvamülüt-təbir”in farsca orijinalında bu söz birinci mənada işlənmişdir:

Cenan ke dər dibaçe zəkr kərdim, baz nəmayim, ta estex-rac-e an bər xanənde və amuzənde asan gərdəd.

Bəvazici bu cümləni azacıq dəyişikliklə aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

Netə ki kitab əvvəlində zikr etmişüz, zikr edəvüz, ta anun is-tixracı oqıyıcıya və ögrəniciyə asan ola².

Farsca mətndəki **xanənde** sözü quruluşca düzəltmədir: **xan-dən** (burada: oxumaq, mütaliə etmək) felinin kökü **xan** və **-ənde** şəkilçisindən ibarətdir. Fars dilində çox işlək olan **-ənde** şəkilçisi feil kökünə qoşularaq, əsasən, *feili* sifət düzəldir. Məsələn: *bi-nənde* (görən, tamaşaçı), *cuyənde* (axtaran), *rəvənde* (gedən) və s.

Bəvazicinin tərcüməsində işlənmiş **oqıyıcı** sözü də istər mə-naca, istərsə də quruluşca onun farsca əsli ilə tam üst-üstə düşür. Belə ki, *oxuyan, mütaliə edən* anlamında işlənmiş bu söz də

---

¹ Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlüsi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (Ərəb-cədən tərcümə edəni: akademik Ziya Bünyadov). Bakı, Azərnəşr, 1992, səh.951.

² Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990, səh.136-137.

farsca orijinalı kimi quruluşca düzəltmədir və *oxumaq* felinin kökü (*oqu*) və *-yıcı* şəkilçisindən ibarətdir.

Oqıyıcı sözünə qədim türk mətnlərində eyni mənada *oqıcı* və *oqiğçi* şəkillərində rast gəlirik. Orta yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində isə bu söz *okucu* və *okuyucu* şəkillərində qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, sözügedən mətnlərdə istər *oqıcı* və *oqiğçi* sözləri, istərsə də *okucu* və *okuyucu* leksemlərinin yalnız *dəvət edən, dəvətçi* anlamında işlənməsi göstərilir. Aydınlıq üçün qeyd edək ki, *oxumaq* feli türk dillərində tarixən iki mənada işlənmişdir: *çağırmaq, dəvət etmək* və *mütaliə etmək, oxumaq*. Bu amili nəzərə aldıqda belə bir fikrə gəlmək olar ki, *oqıyıcı* sözünü müasir ədəbi dilimizdəki *oxucu, mütaliə edən* anlamında ilk dəfə işlədən və yazılı ədəbi dilə gətirən, bununla da onu zənginləşdirən söz ustalarından: şair, yazıçı və tərcüməçilərdən biri də XIZIR bin Əbdülhadi Bəvazici olmuşdur.

Oqıyıcı sözü ilə bağlı daha bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirik. Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid kitab və araşdırmalarda *-ıcı -ici* şəkilçisi əsasən, feildən sifət düzəldən şəkilçi kimi təqdim olunur¹. Konkret olaraq XVI əsr yazılı tərcümə abidəsi “Kəvamilüt-təbir”də, eləcə də eyni yüzilliyin yadigarı olan Nişatının “Şühədanamə” tərcüməsində isə bu şəkilçi ilə düzələn sözlərin çoxu qrammatik mənaca isimdir. Məsələn, “Şühədanamə”də: *qayıricı* (hami), *saxlayıcı* (gözetçi, qoruyucu); “Kəvamilüt-təbir”də: *alıcı* (müştəri), *yazıcı* (mizə, katib, yazan, yazıçı) və s.

Amuzənde-ögrənicı. Öncə qeyd edək ki, *ögrənicı* sözü *oqıyıcı* leksemi ilə eyni cümlədə işlənmişdir və biz yuxarıda həmin cümlənin farscasını və tərcüməsini diqqətə çatdırdıq. Farsmənşəli *amuzənde* sözü də eynilə *xanənde* kimi quruluşca düzəltmədir. *amuxtən* (öyrətmək, öyrənmək) felinin kökü *amuz* və *-ənde* şəkilçisindən ibarətdir. Fars dili lüğətlərində rast gəlmədiyimiz *amuzənde* sözü mətndən də görüldüyü kimi, *öyrənən, şagird, tələbə* anlamını daşıyır. Maraqlıdır ki, Bəvazicinin *amu-*

---

¹ XIZIR Bəvazici. Kəvamilüt-təbir. Əlyazma. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: D-13,16a.

zəndə sözünün qarşılığı kimi işlətdiyi *ögrənici* sözü istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində qeydə alınmamışdır. Bu faktı nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, *ögrənici* sözü də Bəvazicinin söz yaradıcılığı sahəsindəki səmərəli fəaliyyətinin nəticəsidir. Daha doğrusu, bu sözü Bəvazici fars dilindən “kalka” şəklində tərcümə yolu ilə düzəldərək və ilk dəfə yazılı ədəbi dilə gətirmiş, bununla da ədəbi dilin zənginləşməsi işinə xidmət etmişdir. Maraqlıdır ki, *ögrənici* sözü eyni mənada Türkiyə türkcəsində işlənir¹, müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün isə arxaik səciyyə daşıyır.

Fəribənde-aldayıcı. Əvvəlcə bu sözlərin işləndiyi cümlələrə nəzər salaq.

“Kəvamilüt-təbir”də: Div dər xab doşmən-e bozorg basəd fəribənde.

“Kəvamilüt-təbir”də: Div düşdə bir aldayıcı ulu düşməne dəlalət edər.

Fars mənşəli *fəribənde* sözü quruluşca yuxarıda qeyd olunan *xanənde* və *amuzənde* leksemləri ilə üst-üstə düşür: *fərifən* (aldatmaq) felinin kökü *fərib* və *-ənde* şəkilçisindən ibarətdir. Farsca sifət kimi işlənən bu sözün lüğəvi mənası *aldadan* deməkdir. Bəvazicinin həmin sözün qarşılığı olaraq işlətdiyi *aldayıcı* da eyni quruluşdadır: *aldamaq* (aldatmaq) felinin kökü və *-ıcı* şəkilçisindən düzəlmişdir. Qeyd edək ki, *aldayıcı* mənaca da *fəribənde* ilə tam üst-üstə düşür. Maraqlıdır ki, *aldayıcı* sözü qədim türk mətnlərində qeydə alınmamışdır. XIII-XVI əsərlərə aid bir necə qaynaqda isə bu sözün *aldağan* (çox aldadan) və *alduğu* (aldadıcı) variantları qeydə alınmışdır. Farsca məşhur “Qabusnamə” kitabının XV əsrə aid türkcəyə tərcüməsində və XVI-XVII yüzilliklərə aid “Ət-töhfətüs-səniyyə” və “Müxfətüt-töhfə” adlı farsca-türkcə lüğətlərdə isə *aldayıcı* sözü eynilə Bəvazicidə olduğu kimi işlənmişdir. “Aldayıcı” sözünün bu yazılı qaynaqlarda eynilə Bəvazicidəki kimi işlənməsi sübut edir ki, orta əsrlərin tərcüməçi və leksikoqrafları farsca ayrı-ayrı sözlərin tərcü-

---

¹ Турецко-русский словарь. Москва, Наука, 1980, с.698.

məsi zamanı eyni metod və prinsiplərə söykənmiş, məhz buna görə də bir çox hallarda bəlkə də biri digərindən xəbərsiz ayrı-ayrı fars mənşəli sözləri eyni şəkildə tərcümə etmiş və yazılı ədəbi dilə gətirmişlər.

Setanende-diləyici. Farsçada: *Dəst-e baxşənde behter əst əz dəst-e setanənde.* Bəvazicinin tərcüməsində: *Bəxşəndə əl diləyici əldən yegrək.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, Bəvazici farsca məndəki *bəxşənde* (bağışlayan) fars sözünü tərcümədə olduğu kimi saxlamış, *setanənde* (istəyən, diləyən) sözünü isə *diləyici* kimi tərcümə etmişdir. Maraqlıdır ki, *diləyici* sözünə istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində rast gəlmirik. Deməli, bu söz də Bəvazicinin özünün yaratdığı leksemlər sırasındadır və ilk dəfə onun tərəfindən yazılı ədəbi dilə gətirilmişdir.

Bəvazici “Kəvamilüt-təbir”in farsca orijinalında işlənmiş bir sıra sözlərin dilimizə tərcüməsi zamanı *-çı, -çi; -lı, -li, -lu, -lü; -lıq, -lik, -luq, -lük* kimi sözdüzəldicisi şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış düzəltmə sözlərdən də istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, bu qəbildən olan sözlərin çoxuna eynilə qədim türk mətnlərində, eləcə də orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə də rast gəlirik. Onlar müasir ədəbi dilimizdə də azacıq dəyişikliklə işlənir. Bu isə o deməkdir ki, Bəvazici həmin sözləri doğma ana dilindən – türkcədən hazır şəkildə götürmüş və orijinalda olan sözlərin qarşılığı kimi işlətməmişdir. Bu qəbildən olan çoxsaylı sözlər içərisində aşağıdakılar diqqəti çəkir (Həmin sözləri farsca məndəki orijinaları ilə birgə veririk): *“kolahduz”-“börkçi”, “kəfş-gər”* – “başmaqçı”, *“rəngrəz”* - “boyaçı”, *“mivedar”* - “yemişlü”, *“sərapərdə”* - “günlük”, *“came-ye xab”* - “gəcəlik”, *“barani”*- “yağmurluq” və s.

Öncə qeyd edək ki, Bəvazicinin işlətdiyi bu sözlərin hamısı quruluşca düzəltmədir, onların farsca orijinaları içərisində isə quruluşca həm düzəltmələri, həm mürəkkəbləri, həm də bir iza-fət tərkibi var. Deməli, orijinaldakı leksik vahidlərin tərcüməsində tərcüməçi heç də həmişə onların quruluşunu da saxlamağa

çalışmamış, bir çox hallarda həmin sözləri ana dilində mövcud olan qarşılıqları ilə verməyə cəhd göstərmişdir. Maraqlıdır ki, tərcüməçinin işlətdiyi bu sözlərdən yalnız "*geçəlik*" dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş, "*yemişli*" isə müasir ədəbi dilimizdə bir qədər fərqli mənə daşıyır, digərləri isə olduğu kimi işlənir. Bununla belə, həmin sözlər Bəvazicinin tərcümə sənətinə olan münasibətinin açıqlanması və onun bu sahədəki peşkarlığının üzə çıxarılması baxımından maraq doğurur.

İndi isə həmin sözləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. *Kolahduz* mürəkkəb sözdür: *kolah* (papaq) və *duxtən* (tikmək) feilinin kökü olan *duz* tərkiblərindən ibarətdir. Bu söz dilimizə "*papaqçı*" kimi tərcümə olunur. Bəvazici onu "*börkçi*" düzəltmə sözü ilə vermişdir. "*Börk*", "*börkçi*" sözləri qədim türk mətnlərində işlənmişdir¹. Atalar sözlərində də qorunub saxlanmış "*börkçü*" sözü ("*Börkçünün borkü olmaz, kürkçünün kürkü*") müasir ədəbi dilimizdə də işlənir. Bununla belə, bu sözün sinonimi olan "*papaqçı*" düzəltmə isminin müasir ədəbi dilimizdə işlənmə dairəsi daha genişdir.

"*Başmaqçı*" sözünün yalnız kökü - "*başmaq*" qədim türk mətnlərində qeydə alınmışdır². Bu sözü Mahmud Kaşğari həm "*başmaq*", həm də "*başaq*" şəklində qeydə almışdır, "*Başmaqçı*" sözünün özü isə XIV-XVI əsrlər yazılı abidələrində işlənmişdir. Bu söz müasir ədəbi dilimizdə də az-çox işlənir. "*Başmaqçı*" sözünün farsca mətndəki qarşılığı da düzəltmə sözdür: *kəfşgər*. Sözün birinci hissəsi *kəfş* - "ayaqqabı" deməkdir: *gər* isə sözdüzəldici şəkilçidir.

Fars mənşəli *rəngrəz* sözü də quruluşa mürəkkəbdir: *rəng* (boya) ismi və *rəzidən* (rəngləmək, boyamaq) feilinin kökü *rəz* tərkibindən ibarətdir. O, çağdaş ədəbi dilimizə "*boyaqçı*" kimi tərcümə olunur. Bəvazicinin tərcüməsi bu sözün çağdaş tərcüməsindən yalnız "*boyaq*" isminin sonundakı "q" samitinin olması ilə seçilir: *boyaqçı*. Məlum olduğu kimi, çağdaş ədəbi dili-

---

¹ Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, с.118.

² Там же. с.88.

mizdə "boya" və "boyaq" isimlərinin hər ikisi eyni mənada işlənir. Bəvazicinin bu tərcüməsi farsca əslindən – *rəngrəz* mürəkkəb sözündən quruluşuna görə fərqlənir, o, mürəkkəb yox, düzəltmə sözdür. "Boyaçı" sözü XIII-XIV əsrlərin məşhur leksikoqrafı Hinduşah Naxçıvaninin "Əs-Sihah" lüğətində də işlənmişdir¹.

"*Yemişli*" düzəltmə sözünün də farsca mətndəki əsl *mive-dar* quruluşca mürəkkəbdir: *mive*" ismi və *daştən* (malik olmaq) felinin kökü *dar* tərkibindən ibarətdir. Bu söz çağdaş dilimizə *meyvəli*, *meyvəsi olan* kimi tərcümə olunur. Bəvazicinin tərcüməsində onun qarşılığı kimi işlənmiş *yemişli* sözünün kökü - *yemiş* çağdaş dilimizdə *qovun* mənasını daşısa da, tarixən türk dillərində "*meyvə*" anlamında işlənmişdir və Bəvazicidə də bu mənada . Maraqlıdır ki, Hübeyş Tiflisi də "Kamilüt-təbir" əsərində bu sözü bir yerdə işlətməmişdir.

Bəvazicinin *günlük* kimi tərcümə etdiyi *sərapərdə* sözü də quruluşca mürəkkəbdir: fars mənşəli *səray* (*ev*, *mənzil*) sözünün qısaldılmış şəkli olan *səra* və *pərdə* sözlərindən ibarətdir. Bu söz fars dilində *böyük çadır* və *çadırın ətrafına çəkilmiş pərdə* mənasında işlənir. Hübeyş Tiflisidə *sərapərdə* sözü ikinci mənada yəni *çadır*, *gündən qoruyan pərdə* anlamında işlənmişdir. Bəvazici də məhz elə bunu nəzərə alaraq, həmin sözün türkcə olduqca uğurlu qarşılığını – *günlük* sözünü seçmişdir. Bu sözün qədim türk mətnlərində yalnız *gündüz*, *iş günü*, *gün* mənaları qeydə alınmışdır. *Günlük* sözünün çağdaş ədəbi dilimizdəki *çətir*, *zont* mənaları da onun "Kəvamilüt-təbir"də daşdığı mənaya yaxındır.

Orijinaldakı *came-ye xab* (hərfi mənası *yatmaq paltarı*) birləşməsi də Bəvazicinin tərcüməsinə quruluşca uyğun gəlmir. Peşəkar tərcüməçi bu sözü də özünəməxsus şəkildə *gecəlik* kimi çevirmiş və onun izahı üçün bu sözləri əlavə etmişdir: *yəni gecə örtünəcək və döşənəcək*. Deməli, *gecəlik* sözünü təkcə *gecə paltarı* anlamında düşünmək yanlış olardı. Tofiq Abdullayev isə

---

¹ Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə (çapa hazırlayanlar: Teyyibə Ələsgərova, Cəmilə Sadıqova). Bakı, Elm, 1993, səh.66.

“Kəvamilüt-təbir” haqqındakı namizədlik dissertasiyasında bu izaha diqqət yetirmədiyini üçün onu *noçnaya soroçka* (gecə köynəyi) kimi tərcümə etmişdir¹. Fikrimizcə, bu sözü də Bəvazicinin özü düzəltmişdir. Birincisi, ona görə ki, əlimizdə olan məşhur mənbələrin heç birində həmin leksemə rast gəlmirik. Yalnız XV-XVI əsrlərə aid iki lüğətdə eyni mənalı “*gecə tonu*” birləşməsinin işləndiyi göstərilir. İkincisi isə, Bəvazici həmin sözü qeyd etdikdən sonra onun izahını da verməyi lazım bilmişdir. Bu isə bir növ *gecalik* sözünün Bəvazicidən qabaq yazılı dildə işlənmədiyini göstərən bir dəlil kimi qəbul edilə bilər.

Orijinaldakı fars mənşəli *barani* (yağış üçün üst geyimi, pəş) sözü ilə onun qarşılığı kimi işlədilmiş *yağmurluq* (*yağışdan qorunmaq üçün geyim*) isə həm quruluşca, həm də mənaca bir-birinə tam uyğun gəlir. *Yağmurluq* sözü qədim türk mətnlərində yalnız sifət kimi (*yağmurluq öd - yağışlı vaxt*) qeydə alınmışdır². Orta əsrlərin yazılı abidələrində də bu sözün Bəvazicidəki daşdığı mənası göstərilir. Fikrimizcə, bu leksemi də Bəvazicinin yaratdığı sözlər sırasına qoşmaq olar. Bununla belə, *gecalik* sözündən fərqli olaraq, *yağmurluq* sözü dilimizdə qorunub saxlanılmış və bu gün də nadir hallarda eyni mənada işlənir.

Bəvazicinin “Kəvamilüt-təbir”də işlətdiyi düzəltmə sözlər içərisində *-çl*, *-çi* şəkilçisinin iştirakı ilə düzəlmiş iki söz haqqında da ayrıca danışmaq lazım gəlir. Bunlar çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan və orta əsrlərin yazılı abidələrində nadir hallarda işlənən *quyumçı* və *qəcərçi* sözləridir. Həmin sözlərin işləndiyi cümlələrin həm farscasına, həm də türkcəsinə nəzər salaq:

Əgər binəd ke, zərgəri neşeste və ba vey moamele mikərd, u ra ba doruğqui sər-o-kar oftəd.

---

¹ Абдуллаев Т.А. Тюркоязычный памятник XVI века “Кавамил аттабир” Хызыра ибн Абдулхади ал-Бавазиджи и его лексика. Канд. дисс. Баку, 1991, с.74.

² Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, с.225.

Əgər bir kimsənə düşdə bir quyumçı ilə (oturdu), ya anunla müamilə etdi görsə, bir yalancı ilə işi-güci düşə¹

Əgər binəd ke, qoruhi ra be rah-e rast rəhbəri mikərd, dəlil ke, ğoum 'i ra be rah-e rast-o-sələh-e din rəhbəri konəd.

Əgər bir kimsənə düşdə toğrı yola bir bölük adama qəçərçilik edər görsə, bir qövmi din və səlah yolına dəvət edə².

Dilimizdə indi də eynilə işlənən fars mənşəli "zərgər" sözü-nün qarşılığı olan "quyumçı" ləkseminin kökündə dayanan *quy-maq* feli Mahmud Kaşğaridə "tökmək" mənasında işlənmişdir. *Quyumçu* sözünə Hinduşah Naxçıvaninin "Əs-Sihah" lüğətində, Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin "Kitab əl-idrak" əsərində və V.Radlovun lüğətində rast gəlirik. Bu söz Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa" əsərində də işlənmişdir:

Bəni nəccar, həm quyumçılar düzər.

Tofiq Abdullayev "Kəvamilüt-təbir"də işlənmiş nadir və ar-xaik sayılan sözlər sırasında bu sözü nədənsə göstərmir. Tədqiqatçı bu sözü *qoyumçı* kimi oxumuş və yalnız peşə bildirən sözlər sırasında qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Qeyd edək ki, bu söz Türkiyə türkcəsində indi də eyni mənada *kuyumcu* şəklində işlənir.

Rəhbəri (*rəhbərlik, bələdçilik*) sözünün qarşılığı kimi işlənmiş "*qəçərçi*" sözü isə nə qədim türk mətnlərində, nə də orta əsr yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. Bu sözə bizə məlum məşhur mənbələrdən yalnız XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri "Şühədanamə"də iki cümlədə rast gəlirik:

Bir qəçərçiyi ücrət ilən dutdı, ta badiyə yolundan Müslimi Kufəyə yetürə. Tanrının təqdirindən qəçərçi yolu azdı.

L.Budaqov bu sözü "ğəçərçi-ğəzərçi" şəklində qeydə almış və onun "bələdçi", "yol göstərən", "rəhbər" mənalarını göstərmişdir. Maraqlıdır ki, "qəğərçi" sözü Səfəvilər dövründə farsca yazılmış bir neçə əsərdə "rabitəçi", "bələdçi" mənasında işlən-

---

¹ XIZIR Bəvazici. Kəvamilüt-təbir. Əlyazma. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: D-13, 224a

² Yenə orada.

mişdir. Azərbaycan alimi Həsən Zərinəzadənin fikrincə, "qəcərçi" sözü "qaçıрмаq" feilindən (*qaç+ır+çı*) törənmişdir ¹.

Tofiq Abdullayev "qəcərçi" sözünü, ümumiyyətlə, qeydə almamışdır.

Orijinaldakı ayrı-ayrı düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərcümədə olduğu kimi saxlanması halları da müşahidə olunur. Məsələn: Tiflisinin işlətdiyi *rəhvar-yorğa*, *rebaxor-sələmçi*, *rekabdar* - *üzəngitutan*, *napədid* - *görünməz*, *nabaleğ* - *həddi-bülüğa çatmamış gənc* və s. sözləri Bəvazici tərcümə etməyi lazım bilməmiş və türkcə mətnə olduğu kimi işlətməmişdir. Bu fakt isə həmin sözlərin o dövrdə Azərbaycan türkcəsində də ümumişlək səciyyə daşdığını sübut edir.

Bəvazicinin orijinaldakı eyni leksik vahidləri, xüsusilə də düzəltmə və mürəkkəb sözləri bir neçə fərqli şəkildə tərcümə etdiyi hallara da rast gəlirik. Maraqlıdır ki, belə hallar bəzən eyni maddədə, hətta eyni vərəqdə müşahidə olunur. Məsələn:

Morvarid dər xab dəlil-e kəvizək-e xubruy bovad, ya zən-e sahibcəmal.

İncü düşdə xubyüzlü qərəvəşə, ya cəmal issi əvrətə dəlalət edər.

Əgər binəd ke, morvarid daşt niku, dəlil ke, ura fərzənd-e xubruy ayəd.

Əgər bir kimsənə düşdə kəndözinə bir incü görsə... bir xub-surətlü uşağı doğa.

Bəvazici bu iki cümlədəki fars mənşəli "xubruy" mürəkkəb sifətini iki şəkildə - "xubyüzlü" və "xubsurətlü" kimi tərcümə etmişdir. Birinci cümlədəki "sahibcəmal" mürəkkəb sözünün hərfi şəkildə "cəmal issi" (gözəl, yaraşlıq) kimi tərcüməsi də diqqəti çəkir. Bəvazici "xubruy" sözünü həmin maddədə həmçinin "göğçəkyüzlü" kimi də tərcümə etmişdir. Başqa bir yerdə isə o, eyni sözü "gözəlsurətlü" kimi dilimizə çevirmişdir. Burada bir incə cəhət diqqəti cəlb edir: Bəvazici bu mürəkkəb sözü **qə-**

---

¹ Zərinəzadə Həsən. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963, səh.335.

rəvəş və *uşaq* üçün işlətdikdə onun birinci tərəfini - "*xub*" sözü-nü farscasında olduğu kimi işlədir. Sözü *əvrət* (*övrət, qadın, xanım*) üçün sifət kimi işlətdikdə isə onun birinci tərəfini "*gögçək*" və "*gözəl*" kimi tərcümə edir. Deməli, tərcüməçi eyni sözün kim üçün işləndiyinə də diqqət yetirmiş və düzgün olaraq onu fərqli şəkildə tərcümə etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "*xubruy*" sözü Qasım bəy Zakir və Mirzə Fətəli Axundovun dilində eynilə fars dilində olduğu kimi işlənmişdir.

Bəvazici "*narəsidi*" feili sifətini də aşağıdakı üç şəkildə tərcümə etmişdir: "*yetməmiş*" (*yemiş*) – , "*irişməmiş*" (*xurma*) – , "*bişməmiş* (*xurma*). "*Narəsidi*" sifəti burada hər üç halda meyvə üçün işlənsə də, fərqli şəkildə tərcümə olunmuşdur. Tərcüməçi orijinaldakı farsmənşəli *sitəmgər* (zülmkar) düzəltmə sözünü isə bir yerdə farsçada olduğu kimi saxlamış, digər iki məqamda isə onun qarşılığı olaraq *sitəmedici* və *sitəmedər* mürəkkəb sözlərini işlətmişdir.

Fars dilində mürəkkəb feili "*çaplusi kərdən*" isə tərcümədə iki ifadə ilə verilmişdir: "*yaltaqlanmaq*", "*dilküçilik etmək*". Göründüyü kimi, ikinci ifadə frazeoloji vahiddir. Tərcüməçi orijinalın eyni vərəqindəki "*be-morad rəsidadən*" frazeoloji vahidini də iki şəkildə çevirmişdir: "*muradına irişmək*", "*muradı hasil olmaq*". Eyni söz və ya ifadənin müxtəlif şəkildə verilməsinə "Şühədanamə"də də rast gəlirik.

"Kəvamilüt-təbir"lə onun farsca orijinalının mətnlərinin müqayisəsi göstərir ki, Bəvazici orijinaldakı ayrı-ayrı ərəb və fars söz və ya söz birləşmələrini çevirərkən bəzən onların ana dilindəki qarşılıqlarını tapa bilməmişdir. Belə hallarda o, orijinaldakı sözü eynilə işlətməmək üçün onun əvəzinə ərəb və fars dillərinə məxsus başqa sözlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, tərcüməçi orijinalda olan "*şayəste*" sözü əvəzinə "*layiq*", "*kelid*" əvəzinə "*müftəh*", "*xateme*" əvəzinə "*müxtəm*", "*ruzi*" əvəzinə "*rizq*", "*dərviş*" əvəzinə "*fəqir*", "*nasəza*" əvəzinə "*naməqul*", "*dəstar*" əvəzinə "*dulbənd*" və s. işlətmişdir. Bu hal "Şühədanamə"də müşahidə olunur.

Bəvazicinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin bir qismi də mütərcimin fars dilindən "kalka" şəklində tərcümə yolu

ilə yaratdığı və yazılı ədəbi dilə gətirdiyi (deməli, onu həm də zənginləşdirdiyi) quruluşca mürəkkəb olan sözlərdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərin bir çoxunda ikinci tərəfdə *-ici*, *-ici* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Öncə həmin sözlərdən bir neçəsini ümumi şəkildə diqqətə çatdırırıq: *əzabendirici*, *qanıçici*, *ayinəsəlici*, *qeybətədic*, *ipdəoynayıcı*, *panbuqatıcı*, *tavarsatıcı*, *sikkəurucu*, *suyatalıcı*, *gözədərmənsəlici* və s. Qeyd edək ki, bu sözlərin farsca qarşılıqlarının bəziləri fars mənşəli yox, ərəb mənşəlidir və həmin dildə quruluşca sadə sözlər sayılır. Məsələn: *zərrab* – *sikkəurucu*, *həllac* – *pambıqatıcı*, *qəvvas* – *suyatalıcı*, *kəhhal* – *gözədərmənsəlici*. Bəvazicinin *sikkəurucu* kimi tərcümə etdiyi *zərrab* sözünün çağdaş dilimizdəki qarşılığı *pulkəsən*, *sikkəvuran* leksemləridir. Göründüyü kimi *sikkəvuran* sözü ilə Bəvazicinin işlətdiyi *sikkəurucu* arasında ki əsas fərq şəkilçidədir, yəni – an əvəzinə -ucu işlənmişdir.

Həllac (*pambıqatan*, *yunatan*) sözü isə indi də ədəbi dilimizdə işlənir. Maraqlıdır ki, Bəvazici də həmin sözü əlyazmanın başqa bir yerində eynilə işlətməmişdir. Aydınır ki, onun qarşılığı olaraq işlənmiş *pambıqatıcı* sözü Bəvazicinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin məhsuludur.

Qəvvas – *suyatalıcı* sözləri də bu qəbildəndir. Belə ki, *qəvvas* köhnəlmiş sözlər sırasına daxil edilsə də, bu leksem klassik ədəbiyyatımızda son dövrlərə qədər işlənmişdir . Onu da qeyd edək ki, Bəvazicinin öz yaradıcılığının məhsulu olan *suyatalıcı* sözünün əvəzində hazırda ədəbi dilimizdə *dalğic* sözü işlənir. Tərcümədə *kəhhal* sözünün qarşılığı olaraq işlənmiş *gözədərmənsəlici* sözünü də Bəvazici özündən yaratmış və yazılı ədəbi dilimizə gətirmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan mürəkkəb sözlərdən *ayinəsəlici*, *ipdəoynayıcı* və *tavarsatıcı* sözlərini isə Bəvazici fars dilindən kalca şəklində tərcümə yolu ilə yaratmışdır. Bu sözlərdən birincisinin farscası *ayinesaz*, ikincisinininki *rəsənəbaz*, üçüncüsününkü isə *soturforuş* sözüdür. Farsmənşəli hər üç söz isim və feil kökündən düzəlmişdir. Onların türkcə qarşılıqları da eynilə belədir.

Bəvazici *soturforuş* sözü ilə oxşar quruluşlu farsmənşəli mürəkkəb sözlər olan *miveforuş* (meyvəsatan) və *bərdeforuş*

(qulsatan) sözlərinin qarşılıqları kimi *yemişsatici* və *əsirsatıcı* leksemlərini də işlətmişdir.

Bəvazicinin işlətdiyi digər mürəkkəb sözlər də (*əzabendirci*, *qanıçici*, *qeybətədici*) fars dilindən kalka şəklində tərcümə olunmuşdur.

Bəvazici orijinaldakı mürəkkəb sözləri nadir hallarda bir neçə sözdən ibarət birləşmə şəklində də vermişdir. Belə tərcümə bir növ sözün izahı təsirini bağışlayır. Məsələn: "*nəmazgah*" - "*namaz qılacaq yer*", "*tirdan*" - "*oq qoyacaq "qab"*", "*dukdan*" - "*ig qoyacaq qab*", "*udsuz*" - "*tüstü yakacaq qab*" və s.

Bəvazicinin "Kəvamilüt-təbir"də işlətdiyi *anadandoğma*, *yolkəsici*, *gerçəksözlü*, *boğaztutar*, *çəribası*, mürəkkəb sözləri də diqqəti çəkir.

Öncə bu sözlərdən birincisinin (*anadandoğma*) işləndiyi cümləni veririk:

Əgər bir kimsənə kəndü əllərin anadandoğma quru görsə, sədəqə etməkdən və xeyr işdən qala.

Nümunədən görüldüyü kimi, *anadandoğma* sözü burada elə müasir ədəbi dilimizdə daşdığı anlamdadır. Məlum olduğu kimi, bu söz çağdaş dilimizdə həm *anadandoğma*, həm də *anadangoğma* şəklində işlənir, lakin sonuncu daha işləkdir. Farsca mətndə onun qarşılığı *madərzad* sözüdür ki, bu leksemə də hazırda *lüt-madərzad* şəklində rast gəlirik. Qeyd edək ki, farsmənşəli *madərzad* istər mənaca, istərsə də quruluşca *anadandoğma* sözü ilə üst-üstə düşür: *madər* ana deməkdir, *zad* isə *zadə* (doğulmuş övlad) sözünün qısaldılmış formasıdır. Maraqlıdır ki, *anadandoğma* mürəkkəb sözü klassik türk mətnlərinə dair lüğətlərdə qeydə alınmamışdır. Bununla belə, XV əsr Azərbaycan şairi – mütərcimi Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsində həmin sözə rast gəlirik:

*Anadandoğma gözsüz kimi hali
Kimin ki olsa təriqi etizali*¹.

---

¹ Nağısoylu Möhsün. Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi. Bakı, Nurlan, 2004, səh.174.

Bəvazicinin işlətdiyi *yolkəsici* mürəkkəb sözünün orijinaldakı əsl farsmənşəli *rahzən* sözüdür. Bu sözün birinci tərəfi – *rah* ismi "*yol*" deməkdir, *zən* isə *zədən* (vurmaq) felinin köküdür. Göründüyü kimi, tərcümə ilə onun farsca əsl arasında müəyyən uyğunsuzluq var. Belə ki, *rahzən* sözünün ikinci tərəfinin daşdığı mənanı nəzərə aldıqda gözləmək olardı ki, Bəvazici bu sözü "*yolkəsici*" kimi yox, "*yolurucu*" şəklində tərcümə etməlidir. Orta əsrlərə aid yazılı abidələrdə, o sıradan Nəsiminin dilində eyni mənada "*yolurucu*", "*yoluran*" sözlərinin işlənməsi, eləcə də "*Əs-Sihah*"da və daha bir neçə sözlükdə bu sözün məhz "*yoluran*", "*yolurucu*" kimi tərcümə olunması da belə düşünməyə əsas verir. Bununla belə, Bəvazici *rahzən* mürəkkəb sözünü orijinal bir şəkildə, həmin sözün bəgünkü dilimizdəki qarşılığına yaxın bir biçimdə - "*yolkəsici*" kimi tərcümə etmişdir. Maraqlıdır ki, "*yolkəsici*" sözü nə qədim türk mətnlərində, nə də orta əsrlərə aid türkdilli əsərlərdə qeyd alınmışdır. Bütün bunları göz önündə tutduqda istər-istəməz belə bir sual meydana çıxır: Bəvazici bu sözü nəyə görə "*yolkəsici*" kimi tərcümə etmişdir? Fikrimizcə, bu məsələdə iki amil öz təsirini göstərə bilərmiş. Birincisi, *zədən* feli fars dilində yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas mənasından başqa "*kəsmək*" anlamında da işlənir. İkincisi isə (bu daha ağılabatandır), Bəvazici bu sözü farscadan yox, ərəbcədən tərcümə yolu ilə yarada bilərdi. Bu anlayış ərəbcə "*qüttaüt-təriq*" mürəkkəb sözü ilə ifadə olunur ki, onun da lüğəvi mənası elə "*yolkəsən*"dir. Xatırladaq ki, Bəvazici "*yolkəsici*" maddəsinin əvvəlində onun ərəbcəsini də "*qüttaüt-təriq*" kimi göstərmişdir. Deməli, bu sözü o, elə birbaşa ərəbcədən tərcümə edə bilərdi. Bundan əlavə, "*qüttaüt-təriq*" sözü ilə farsmənşəli "*rahzən*" sözü arasında da məzmunca müəyyən oxşarlıq və yaxınlıq vardır, daha doğrusu, onlar sinonim sayıla bilər. Bu mənada ola bilsin ki, fars dilindəki bu sözün də meydana çıxması onun ərəbcə qarşılığı ilə bağlıdır. Hər halda Bəvazicinin "*rahzən*" sözünü "*yolkəsici*" kimi tərcümə etməsi onun tərcüməçilik uğuru və dilimizi zənginləşdirməsi sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti kimi diqqəti çəkir və təqdirəlayiq bir haldır. Yeri gəlmişkən qeyd edək

ki, Bəvazici tərkibində *zadə*n feli olan daha bir mürəkkəb sözü əslindən fərqli şəkildə tərcümə etmişdir. Bu, *mosibət*zədə (müsi-bətli) mürəkkəb sözüdür. Bəvazici onu "*müsi*bətçəkmış" kimi tərcümə etmişdir. Tərcüməçi *rah* *zadə*n mürəkkəb felini də elə onun birbaşa, müstəqim mənasında "*yol* *kəsmək*" kimi çevirmişdir.

"*Gərçəksözlü*" mürəkkəb sözü­nə gəldikdə, o, yuxarıda qeyd olunan iki mürəkkəb sözdən tərkibindəki sözdüzəldici şəkilçi ilə fərqlənir. Bu sözün farsca əsli – *rast*kerdar iki sözdən ibarətdir: "*düz*", "*doğru*" mənalarını daşıyan *rast* sifətindən və "*iş*", "*əməl*" mənalarında işlənən *kerdar* ismindən. *Rast*kerdar fars dilində "*doğrucul*", "*əməlisaleh*", "*təmiz*" (adam) mənalarında işlənir. Bəvazici onun birinci tərəfini olduğu kimi - "*gərçək*" şəklində tərcümə etmiş, ikinci tərəfini isə bir qədər başqa şəkildə vermişdir. Tərcüməçi "*kerdar*" isminin əvəzində "*sözlü*" düzəltmə sifətini işlətməmişdir ki, bu da həm leksik, həm də qrammatik məna baxımından farsca əslindən fərqlənir. Sözsüz ki, tərcüməçi "*rast*kerdar" sözünü "*gərçəksözlü*" kimi tərcümə edərkən onun bütövlükdə daşdığı mənasını əsas götürmüşdür. Aydın­dır ki, "*gərçəksözlü*" mürəkkəb sözü quruluşca bu sözdən müəyyən dərəcədə fərqlənsə də, daşdığı məna baxımından ona tam uyğun gəlir, çünki "*əməli düz olan*" elə "*sözü düz olan*" deməkdir. "*Gərçəksözlü*" sözü­nə mürəkkəb sifət kimi qədim və orta əsr türk yazılı abidələri haqqında­ki qaynaq və araşdırmalarda rast gəlmirik. Buna görə onu da Bəvazicinin tərcüməçilik fəaliyyəti­nin məhsulu kimi dəyərləndiririk.

Bəvazici *rast*kerdar sözünün sinonimi olan *rastqu* ("*qu*" tərkibi "*qoftən*" demək, söyləmək felinin köküdür; "*rastqu*" düz danışan deməkdir) sözünü isə bir qədər başqa şəkildə – yenə də *-ici* şəkilçisinin iştirakı ilə - "*gərçəksöyləyici*" şəklində tərcümə etmişdir. Göründüyü kimi, "*gərçəksözlü*" bu fars mürəkkəb sözü­nə daha çox uyğun gəlir. Bəvazicinin farsca mətndəki *sərbe*mohr sözünün qarşılığı kimi işlətdiyi "*başımöhürlü*" leksemi də quruluşca "*gərçəksözlü*" mürəkkəb sözü­nə oxşayır. *Sərbe*mohr mürəkkəb sözü farsmənşəli aşağıdakı üç tərkib hissəsindən ibarətdir:

1. “Sər” ismi. 2. Əsasən, istiqamət və yer anlayışlarını bildirən, dilimizdəki yönük və yerlik halın şəkilçilərinin daşdığı mənaya uyğun gələn *be* önqoşması. 3. *Mohr* (möhür) ismi. Bəvacizi isə bu mürəkkəb sözü hərfi şəkildə yox (sözün lüğəvi mənası belədir: “baş möhürdə”, dilimizin öz xüsusiyyətinə uyğun olaraq, olduqca uğurlu bir biçimdə: dörd tərkiblə (isim+mənsubiyyət şəkilçisi + isim+ələmət bildirən-*li* şəkilçisi) vermişdir. Maraqlıdır ki, bu sözün çağdaş qarşılığı da oxşar quruluşdadır: “*başıbağlı*”. Elə Bəvacizi də “*başımöhürlü*” mürəkkəb sözünü eyni vərəqdə, həm də “*başıbağlı*” şəklində işlətməmişdir. İstər “*başımöhürlü*”, istərsə də “*başıbağlı*” mürəkkəb sözlərinin qədim və orta çağlara aid türkcə mətnlərdə işlənməsi haqqında bir qeydə rast gəlmirik. Yuxarıdakı nümunələrdə sıra ilə dördüncü olan “*boğaztutar*” mürəkkəb sözü isə orijinal quruluşa malikdir. Onun tərkibindəki *-ar* şəkilçisi çağdaş ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, burada feili sifət mənasını daşıyır. Qeyd edək ki, bu şəkilçi ilə düzəlmiş feili sifətlər yazılı abidələrimizin dilində geniş yayıldığı kimi, müasir ədəbi dilimizdə də işlənir. Məsələn: “*subasar*”, “*suaxar*”, “*sututar*”, “*astabasar*” və s. mürəkkəb sifətləri bu qəbildəndir. “*Boğaztutar*” sözünün farsca əsli iki tərkibdən ibarətdir: *gəlu* (boğaz) ismi və *gerefətan* (tutmaq) felinin kökü *gir*. Bəvacininin olduqca dəqiq çevirdiyi bu söz dilimizdə söz yaradıcılığının uğurlu bir nümunəsi hesab edilə bilər. Bu sözə də dil tarixinə aid qaynaqlarda rast gəlmirik.

Bəvacininin işlətdiyi “*çoxbilür*” mürəkkəb sözü də quruluşca “*boğaztutar*” lekseminə oxşayır. Bu söz də mətndə feili sifət anlamını daşıyır: “*çoxbilür kişi*”. Bəvacizi onu farsca mətndəki *beyardan* mürəkkəb sözünün *beyar* (çox) və *danestən* (bilmək) feilinin kökü *dan* hissəciyindən ibarətdir) qarşılığı kimi işlətməmişdir. “*Çoxbilür*” mürəkkəb sözünün də yazılı abidələrdə işlənməsinə dair bir qeydə rast gəlmirik. Deməli, bu sözü də ilk dəfə yazılı ədəbi dilə gətirən Bəvacizi olmuşdur. Çağdaş ədəbi dilimizdə isə bu söz azacıq dəyişikliklə - “*çoxbilən*” şəklində işlənir.

Nəhayət, yuxarıdakı nümunələrdə sonuncu yerdə dayanan *çarıbaşı* mürəkkəb sözünün özü və farsca əsli də maraqlı doğurur.

Belə ki, bu sözün farscası *sərhəng* leksemi *sər* (*baş*) və *həng* (*alay*) isimlərindən ibarətdir və fars dilində "*sərkərdə*", "*alay başçısı*" mənalarında işlənir . Bəvazicinin işlətdiyi "*çəribəşi*" mürəkkəb sözü də eyni sözlərdən - "*çəri*" (*qoşun*) və "*baş*" isimlərindən ibarətdir. Fərq yalnız bu sözlərin yerindədir: "*sərhəng*" sözündən fərqli olaraq, onun türkcəsində "*baş*" ismi öndə yox, sondadır. Lakin bu quruluş fərqi baxmayaraq, Bəvazicinin olduqca uğurlu seçdiyi "*çəribəşi*" leksemi "*sərhəng*" sözünün daşdığı mənaya tam uyğun gəlir və onun mütləq, birbaşa qarşılığı sayıla bilər. Bunu həmin sözün tarixən türk dillərində eyni mənada işlənməsi də sübut edir. "*Çəribəşi*" sözü qədim türk mətnlərində işlənməsə də, bu sözün birinci tərəfi ("*çəriq*") qeydə alınmışdır¹. XIV-XVIII əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə də bu söz bol-bol işlənmişdir . Maraqlıdır ki, "*Əs-Sihah*"da , eləcə də "*Miftahül-lüğə*" (XV əsr) və "*Lüğəti-Nemətullah*" (XVI əsr) adlı farsca-türkcə sözlüklərdə "*sərhəng*" sözünün qarşısında "*çəribəşi*" yazılmışdır . Orta yüzilliklərə aid yazılı abidələrdə eyni mənada "*çəri bəgi*" ifadəsi də işlənmişdir. *Həsən Zərinəzadə* Səfəvilər dövründə farsca yazılmış iki tarixi əsərdə eyni mənada "*alaybeygi*" sözünün də işlənməsini göstərir. Qeyd edək ki, həmin dövrdə "*başı*" tərkibi ilə düzəlmiş onlarca mürəkkəb söz nəinki dilimizdə işlənmiş, hətta fars dilinə də keçmişdir. Məsələn: "*avçıbaşı*", "*qapuçıbaşı*", "*qurçıbaşı*", "*eşikağasıbaşı*", "*saruqçıbaşı*", "*topçıbaşı*", "*tofəngçıbaşı*", "*keşikçıbaşı*", "*minbaşı*", "*yüzbaşı*", "*çavoşbaşı*", "*sübaşı*" s. Sonuncu söz - "*sübaşı*" da "*çəribəşi*" sözünün sinonimidir. Bu söz qədim türk mətnlərində və "*Əs-Sihah*" lüğətində də işlənmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, "*çəribəşi*" sözü çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan leksem sayıldığı kimi, "*başı*" tərkibi ilə düzəlmiş başqa sözlər də dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və unudulmuşdur.

Bəvazici həmçinin "Kamilüt-təbir"də işlənmiş *fəraxruzi* və *xoşbu* mürəkkəb sözlərini də eyni qayda ilə mürəkkəb söz kimi

¹ Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, с.144.

tərcümə etmişdir: “*genrizqlü*”, “*xoşqoxulu*”. Bəvazicinin işlətdiyi bu sözlərdən birincisinə əlimizdə olan mənbələrdən heç birində rast gəlmirik. Onun əsl *fəraxruzi* fars dilində “*varlı*”, “*ruzisi bol olan*” mənasında işlənir. Tərcüməçi bu sözü hərfi şəkildə çevirərək onun əslinin tərkibindəki farsmənsəli “*ruzi*” sözünü eynimənalı ərəbmənsəli “*rizq*” sözü ilə əvəz etmişdir, halbuki birinci söz Azərbaycan-türk oxucusu üçün daha anlaşılıqdır. Təsədüfi deyil ki, indi çağdaş danışıq dilimizdə bu mürəkkəb sözün qarşılığı olan “*ruzisi bol*” ifadəsində məhz həmin söz özünə yer almışdır. “*Xoşqoxulu*” mürəkkəb sözünün də yazılı mənbələrdə işlənməsinə aid bir qeyd yoxdur. Bu sözün əvəzində bir sıra klassiklərimizin dilində Tiflisdə olduğu kimi, “*xoşbuy*” fars mürəkkəb sifəti işlənmişdir. Elə çağdaş dilimizdə də “*xoşqoxulu*” əvəzinə daha çox “*xoşətir*” sözü işlənir. Maraqlıdır ki, “*xoşbuy*” sözünün çağdaş tərcüməsi də Bəvazicinin tərcüməsinə yaxındır: “*xoşiyli*”. Bu söz bir tərəfdən Bəvazicinin peşəkar tərcüməçi olmasına dəlilət edirsə, bir yandan da onun bu sahədəki zəngin təcrübəsinin, xüsusilə də söz yaradıcılığı və ədəbi dilimizin zənginləşdirilməsi sahələrindəki səmərəli fəaliyyətinin bu gün də gərəkli olduğunu bir daha sübut edir.

Beləliklə, “*Kəvamilüt-təbir*”dən verilən bu nümunələr açıq-aşkar şəkildə sübut edir ki, XVI əsrin bu tərcümə əsəri ədəbi dilimizin zənginləşmə yollarının tarixi aspektdən öyrənilməsi baxımından dəyərli qaynaqdır.

2.3. HİNDUŞAH NAXÇIVANININ “SİHAHÜL-ƏCƏMIYYƏ” LÜĞƏTİNİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Orta yüzilliklərdə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda lüğətçilik geniş inkişaf etmiş, bir sıra izahlı və ikidilli lüğətlər tərtib olunmuşdur. Bu dövrün ən məşhur ikidilli lüğətlərindən biri dövrünün görkəmli alimi Fəxrəddin Hinduşah bin Səncər Naxçıvanının “Sihahül-əcəmiyyə” əsəridir. Orta əsr qaynaqlarında daha çox “Sihahül-əcəm” kimi təqdim olunmuş XIII əsrin sonlarına aid bu dəyərli klassik lüğət nümunəsi farsca-türkcə sözlükdür. Fars dilinin morfoloji qaydalarını, xüsusilə də feil bəhsinin özəlliklərini də özündə ehtiva edən lüğətdə 5117 fars sözü və onların qarşılığı kimi verilmiş 10 000-ə yaxın türkmənşəli leksemlər yer almışdır.

Türkcənin dil varlığının zənginliyini özündə ehtiva edən “Sihahül-əcəm” lüğəti XIII əsr Azərbaycan-türk dilində söz yaradıcılığının müxtəlif vasitələrini öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır. Lüğətin bu yöndə öyrənilməsi onu Azərbaycan-türk ədəbi dilini zənginləşdirən bir qaynaq kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

“Sihahül-əcəmiyyə” lüğəti ərəbcə yazılmış ənənəvi kiçik bir dibaçə ilə başlanır və burada onun “Sihahül-ərəbiyyə” üslubunda tərtib edilməsi vurğulanır. Lüğətin əsas məzmunu iki hissədən (“qism”) ibarətdir. Birinci hissədə adlar, eləcə də feildən başqa digər nitq hissələri və ayrı-ayrı ifadə və söz birləşmələri verilmişdir. Bu hissə ərəb əlifbasının müvafiq hərfləri üzrə qurulmuş 20 babdan ibarətdir. Ərəb dili üçün səciyyəvi olan *se, he, əyn, zad, ta, za* hərfləri ilə başlayan sözlər lüğətdə yer almamışdır ki, bunun da səbəbi ərəb əlifbasının bu hərfləri ilə başlayan farsmənşəli sözlərin olmamasıdır. Bundan əlavə lüğətdə ərəb əlifbasına farsların əlavə etdiyi *pe, çe, je, gaf* hərfləri ilə başlayan sözlər də yoxdur. Bu hərflərlə başlayan farsmənşəli sözlər

məxrəclərinə görə müvafiq hərflərə (*be, ce, ze, kaf*) qoşulmuşdur. Lüğətdəki farsmənşəli sözlər son hərflərinə görə əlifba sırası ilə bablara, bablar da öz növbəsində başlanğıc hərflərinə görə fəsilələrə bölünmüşdür. Aydınlıq üçün qeyd edək ki, lüğətin ilk babı ərəb əlifbasının birinci hərfinə əsasən “Babül-ələf” adlanır və 20 fəslə bölünür. Babın ilk fəslə də “Fəslül-ələf” adlanır və burada *ələf* hərfi ilə başlayıb bu hərflə də bitən farsmənşəli sözlər və söz birləşmələri, eləcə də onların türkcə qarşılıqları verilmişdir. Məsələn: *Ey bar-e Xodaya – Ey çələbim Tanrı; əz an-e şoma – sizün; əz an-e ma – bizüm* və s. Babın ikinci “Be” fəslində isə *be* və *pe* hərfləri ilə başlayıb, *a* ilə bitən sözlər yer almışdır: *ab – su; atəşbab – külxan və külxancı; əsb – at* və s.

Lüğətin ikinci qismi isə “Babün-nun” adlı bir babdan ibarətdir ki, o da bütövlükdə fars mənşəli feilləri (məsdər formasında) və onların türkcə qarşılıqlarını özündə birləşdirir. Bu bab da öz növbəsində 20 fəsildən ibarətdir.

Lüğətin sonunda fars dilinin qrammatikası (ərəb dilində) əlavə kimi verilmişdir. Bütövlükdə götürdükdə, lüğət ərəbcə kiçik bir müqəddimə, farsca-türkcə lüğət və fars dilinin qrammatikası ərəbcə şəkildə qurulmuşdur. Azərbaycan alimləri Cəmilə Sadıqova və Teyyibə Ələsgərova Hinduşah Naxçıvaninin “Sihahül-əcəmiyyə” lüğətinin üç əlyazma əsasında elmi-tənqidi mətnini kitaba əlavə şəkildə verilmiş farsca sözlüklə birgə nəşrə hazırlamışlar¹.

“Sihahül-əcəmiyyə” XIII əsr Azərbaycan-türk ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini, xüsusilə də leksik tərkibini və söz yaradıcılığını öyrənmək baxımından zəngin material verən dəyərli bir yazılı qaynaqdır. Bu baxımdan lüğət müəllifinin bir sıra sözləri fars dilindən kalka vasitəsilə düzəldərək ədəbi dilə gətirilməsi, bununla da onu yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirməsi diqqətçəkici məqamlar sırasındadır. Bundan əlavə H.Naxçıvani bir sıra

---

¹ Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçiləri: Cəmilə Sadıqova və Teyyubə Ələsgərova. Bakı, Şərq-Qərb, 1993.

hallarda ayrı-ayrı fars sözlərinin türkcə qarşılıqlarını təsviri üsulla, yəni onların mənasını açıqlama yolu ilə bir neçə sözlə vermişdir ki, bu da xüsusi maraq doğurur. Məsələn:

Pəjğul – yeri¹ dökülmüş buğdaydan bişən aş,

Lok – kəndözini bəzəyib kişilənmək;

Məğuşək – oda tapanlar keşişi və s.

Qeyd edək ki, bu birləşmələrdən heç birinin farsca qarşılıqlarına müasir farsca izahlı lüğətlərdə rast gəlmədik. Bu fakt isə H.Naxçıvaninin lüğətinin fars dilinin əski qatını öyrənmək baxımından da dəyərli bir qaynaq olduğunu sübut edir. İndi isə H.Naxçıvaninin lüğətdə tərcümə zamanı ədəbi dilin zənginləşməsi istiqamətində söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinə dair nümunələrlə tanış olaq.

Öncə lüğətdəki morfoloji üsul əsasında yaranmış türkcə leksik vahidlərə nəzər salaq. Bu qəbildən olan leksik vahidlər, təbii ki, quruluşca düzəltmə sözlərdir və daha çox isim və sifətlərdən ibarətdir.

Lüğətdə adlardan ad (isim və sifət) düzəldən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçiləri qeydə almışıq:

-cı, -ci şəkilçisi: *aşcı, aynacı, başmaqçı, bıçaqçı, boyacı, cövşənci, çölməkçi, dəgirmənci, dəmürçi, dəvəçi, düdükçi, ədikçi, əkinci, falçı, gəmicisi, görkçi, gözci, gürəşçi, hünərçi, xəbərçi, ignəci, işçi, qapucisi, qulluqçı, quyumcu, miyanəci, oyuncu, ötəci, parsçı, pinəci, toğancı, topçı, yağçı, yayçı, yılançı, yolçı, zindancı* və s. Əsasən, peşə, sənət bildirən bu sözlərdən *ədikçi, toğancı, quyumcu* və *cövşənci* müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyır, digərləri isə kiçik fonetik dəyişikliklə çağdaş dilimizdə də işlənir. *Ədikçi* sözü əski türk mətnlərində geniş yayılmış *ədik/ədük* (çəkmə) ismindən düzəlmişdir. Qeyd edək ki, *ədikçi* sözü kitabda ərəb əlifbası ilə səhv yazılmışdır: ikinci hərf

---

¹ Məzmunu görə *yerə* olmalıdır.

(dal) *vav* kimi getmişdir.¹ Lüğətdə *ədik* (çəkmə) sözü də işlənmişdir. *Toğancı* – şahin ovlayan, *quyumcu* – zərgər, *cövşənci* isə zirehli deməkdir. Yuxarıdakı sözlər sırasında *yaycı* da arxaik səciyyə daşıyır. Bu söz lüğətdə fars mənşəli *kəməngər* lekseminin qarşılığı olaraq işlənmişdir, qədim silah növü olan *yay* hazırlayan usta anlamındadır. *Xəbərci* sözünə gəldikdə isə, o, burada *peyğəmbər* mənasında işlənmişdir. Qeyd edək ki, *peyğəmbər* fars mənşəli sözdür – *xəbəraparan* deməkdir. *Xəbərci* sözü də məhz bu anlamda işlənmişdir. H.Naxçıvani lüğətdə eyni mənada *elçi* sözünü də işlətməmişdir. Yuxarıdakı sözlərdən *aşçı* müasir ədəbi dilimizdəki *aşpaz* mənasında işlənmişdir. *Gürəşçi* isə *gü-ləşçi* sözünün əski formasıdır.

Lüğətdə yer almış *-cı (-çi)* şəkilçili sözlərdən biri isə feildən düzəlmişdir. Bu, *dilənci* sözüdür. Maraqlıdır ki, müasir ədəbi dilimizdə də *-cı, -çi, -çu, -çü* şəkilçisi yalnız isimlərə qoşulur və *dilənçi* sözü bu baxımdan istisnadır.

-lıq, -lik; -luq, -lük şəkilçisi: *alçaqlıq, aydınlıq, ayıqlıq, aylıq, bükiçilik, coğanlıq, çoraqlıq, dilkücilik, dirlik, ərkəklik, əsənlilik, əyülik, gecəlik, gögçəklik, güllük, iplik, issilik, kölgəlik, qaqmaqlıq, qamışlıq, qaranuluq, qonaqlıq, qovanlıq, qozluq, muştuluq, narlıq, oqlıq, oyanıqlıq, samanlıq, sarımsaqlıq, səbrlülük, səbrlülük, şəfəqətlülük, tağlıq, taşlıq, tatlılıq, tərslik, tonluq, tuzluq, ululuq, varlıq, yağmurluq, yaraşıqlıq, yarılıq, yaşıllıq, yeklik, yillik, yoğunluq, yüklülük* və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu sözlərin bir qismi yer anlayışı bildirən isimlərdir, digərləri isə mücərrəd anlayışları ifadə edir. Burada da arxaik səciyyəli sözlər vardır ki, onlar sırasındakı *alçaqlıq, gecəlik, qovanlıq, yüklülük, dirlik, çoraqlıq, əyülik* xüsusilə diqqətçəkicidir. *Alçaqlıq* sözü farsca *forutəni* (sadəlik, təvazökarlıq) lekseminin qarşılığı kimi verilmişdir. Məlum olduğu kimi, *alçaq* sözü tarixən dilimizdə *sadə, təvazökar* anlamında

¹ Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçiləri: Cəmilə Sadıqova və Teyyubə Əsgərova. Bakı, Şərq-Qərb, 1993.

işlənmişdir. *Gecəlik* sözü isə lüğətdə gecə qalmaq yeri anlamını daşıyır. Maraqlıdır ki, XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Kəvamilüt-təbir”də isə *gecalik* sözü gecə paltarı anlamında işlənmişdir. Fikrimizcə, istər Hinduşah Naxçıvaninin, istərsə də “Kəvamilüt-təbir”in mütərcimi Xızır Bəvazicinin işlətdiyi *gecalik* leksemini hər iki qələm sahibinin söz yaradıcılığı sahəsindəki səmərəli yaradıcılığının məhsulu kimi dəyərləndirmək olar. Yuxarıda qeyd olunan *qovanlıq* isə *bal arısı pətəyi* mənasını daşıyır. *Yüklülük* sözünə gəldikdə isə, H.Naxçıvani onu *hamiləlik* mənasında işlətməmişdir. Lüğətdə *yüklü* sözü də *hamilə* anlamını daşıyır. Qeyd edək ki, bu söz şivələrimizdə indi də *hamilə* mənasında öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Arxaik səciyyəli *dirilik* isə *varlıq* anlamındadır. Bu söz XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizdə *dirilik* şəklində işlənmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan sözlərdən *əyülik* leksemi *yaxşılıq* anlamındadır. Lüğətdə *əyü* sözü də yaxşı mənasında işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, *əyü* sözü müasir türk dilində *iyi* şəklində işlənir. *Çoraqlıq* sözü də arxaik səciyyəli leksik vahiddir. *Çoraq* – şor deməkdir, *çoraqlıq* isə şoran yer anlamında işlənmişdir. Lüğətdə yer almış *yılandı* sözü isə *ilantutan* mənasındadır.

-lu, -lü şəkilçisi: *adlu, ağrulu, altunlu, andlu, arzulu, bəzəkli, borclu, çıqıllu, dəmirli, dərtli, dövlətli, əqlü, əsllü, gizli, hörmətli, xəşmlü, köyli, qayğulu, quyruqlu, qüssəli, sulu, taşlu, tükülü, udlu, uslu, üzli, yadaqlu, yaşlu, yüklü* və s. Bu sözlərdən *adlu, yadaqlu* və *tükülü* farsca *namzəd (adaxlı)* sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Qeyd edək ki, lüğətin Bakı nəşrində əsas götürülmüş Sankt-Peterburq nüsxəsində *namzəd* leksemının qarşılığı *tükülü*, Bratislava nüsxəsində isə *yadaqlu, adlu* şəklindədir¹. Bu sözlərdən *adlu*, müəyyən mənada farsca *namzəd* sözünün hərfi tərcüməsidir, *yadaqlu* müasir ədəbi dilimizdə *adaxlı* şəklində işlənir. *Tükülü* isə arxaik səciyyəli türkmənşəli sözdür. *Ağıllı* mə-

---

¹ Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçiləri: Cəmilə Sadıqova və Teyyubə Əsgərova. Bakı, Şərq-Qərb, 1993.

nasını daşıyan *uslu* (*ağıllı*) sözü də müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyır. Maraqlıdır ki, H.Naxçıvani lüğətdə *əqllü* sözünü farsca *xirədmənd* sözünün, *uslu* sözünü isə *fərrəmənd* və *huşmənd* sözlərinin qarşılığı kimi işlətməmişdir. Farsmənşəli yuxarıdakı sözlərin hər üçü *ağıllı*, *bilikli* deməkdir ki, onlardan *fərrəmənd* fars dili üçün arxaik səciyyə daşıyır.

Yuxarıdakı sözlərdən *udlu* xüsusilə diqqətçəkicidir: lüğətdə bu söz *abırlı*, *həyalı* anlamında işlənmişdir. H.Naxçıvani lüğətdə *ud* sözünü də farsca *şərm* (*abır*, *həya*) sözünün qarşılığı kimi işlətməmişdir. Lüğətdəki *köylü* isə müasir ədəbi dilimizdə *kəndli* şəklində işlənir. Türkiyə türkcəsində isə bu söz olduğu kimi qorunub saxlanılmışdır. Lüğətdəki *çıqıllı* və *taşlu* sözləri isə *çinqıllı* və *daşlı* sözlərinin əski fonetik variantlarıdır.

-sız, -süz şəkilçisi: *ansız*, *qızlıqsız*, *hörmətsiz*, *gözsüz*, *dövlətsiz*, *udsuz*, *yalansız*, *bəlirsüz*, *gücsüz*, *vəqtsüz*, *tatsız*, *əslsüz*, *susuz* və s. Bu sözlərdən *dövlətsiz* farsca *bəlade* ləksininin qarşılığı kimi işlənmişdir ki, onun da mənası *əxlaqsız*, *pozğun* (*qadın*) deməkdir. “Sihahül-əcəmiyyə”nin Bakı nəşrində istər *bəlade*, istərsə də *dövlətsiz* sözləri yalnız bu variantdadır, buna görə də Naxçıvanının onu hansı mənada işlətdiyini dəqiqləşdirmək bir qədər çətindir. Hər halda bu sözün farsçasının mənasını nəzərə aldığımızda onun mənfi çalar daşdığına düşünmək olar. Lüğətdəki *gözsüz* sözü *kor* mənasında işlənmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, anadangəlmə kor olan XIII-XIV əsrlər Azərbaycan şairi Mustafa Zərir bir sıra şeirlərində həm *Zərir* (*Gözsüz*), həm də *Gözsüz* təxəllüslərini işlətməmişdir.

Lüğətdəki *qızlıqsız* ərəb mənşəli *ğəzir* (*çox*, *bol*) sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Qeyd edək ki, kitabın çapında *ğəzir* yanlış olaraq *gəzid* şəklində getmişdir. *Qızlıqsuz* sözünün farsca (əslində ərəbcə) qarşılığını nəzərə aldığımızda onun elə *bol*, firavan mənasında işləndiyini qəbul etmək olar. Aydınlıq üçün qeyd edək ki, arxaik səciyyəli *qızlıq* sözü əski türk mətnlərində *qəhət*, *qıtlıq* anlamlarında işlənmişdir. Deməli, H.Naxçıvanının işlətdi-

yi *qızluqsız* da burada *bolluq, firavanlıq*, anlamını daşıyır. *Əsl-süz* lüğətdə əsl-i-kökü olmayan mənasında işlənmişdir. *Bəlürsiz* sözüne gəldikdə isə, bu leksem farsca *qom* (məlum olmayan, qeyri-müəyyən; itkin) sözünün qarşılığı kimi işlənmişdir. Qeyd edək ki, bəlürsiz sözü Türkiyə türkcəsində *bəlırsız* şəklində eynilə bu mənada işlənir¹. *Udsız* sözü isə yuxarıda qeyd olunan *ud-lu* leksemnin əksi mənasında (abırsız, həyasız) işlənmişdir. Lüğətdəki *yalansız* sözünün farsca qarşılığı *anisan* kəlməsidir ki, biz ona farsca izahlı lüğətlərdə rast gəlmədik. Hər halda *yalansız* burada doğru, gerçək anlamında işlənmişdir. Lüğətdəki *-sız, -siz* şəkilçili digər sözlər isə azacıq fonetik dəyişikliklə müasir ədəbi dilimizdə də işlənir. *Ansız* sözü isə onun farscası olan naqah (qə-fildən) sözüne görə *vaxtsiz, qəfildən, birdən* mənalarında işlənmişdir. H.Naxçıvani *dövlətsiz* sözünü isə farsca mürəkkəb söz olan *bədbəxt* leksemnin qarşılığı kimi işlətmişdir².

-cük, -cuq şəkilçisi: Müasir ədəbi dilimizdə kiçiltmə mənasında işlənən bu şəkilçi lüğətdə də eyni anlamdadır və lüğətdə ona aid olan nümunələr cəmi bir neçədir: *gölcük, qabarcuq, dəpəcük, sucuq, tağarcuq*. Bu sözlərdən *qabarcuq* və *tağarcuq* müasir ədəbi dilimizdə *qabarcıq* və *dağarcıq* şəklində, *gölməcük* isə *gölməçə* və *gölməcik* kimi işlənir.

Lüğətdə yer almış adlardan isim düzəldən şəkilçilər sırasında *-daş, -dəş* şəkilçisi də diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, bu şəkilçi müasir ədəbi dilimizdə yalnız *-daş* şəklindədir və məhdud sayda sözlərin tərkibində işlənərək oxşar əlamətləri daşıyan şəxs anlayışını bildirir. Maraqlıdır ki, XIV əsrə aid “Töhfətüz-zəkiyyə” əsərində də bu şəkilçi cəmi dörd sözün tərkibində işlənmişdir: *yol+daş, boy+daş* (boyları eyni olan, yaşıd),

---

¹ Турецко-русский словарь. Москва, Русский язык. 1977, с.45.

² Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçiləri: Cəmilə Sadıqova və Teyyubə Əsgərova. Bakı, Şərq-Qərb, 1993.

əmik+daş (süd qardaşı) və *öy+dər* (bir evdə – *öydə* olanlar)¹. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”də bu şəkilçi *yoldaş* və *əmikdaş* sözlərinin tərkibində işlənmişdir. H.Naxçıvani isə bu şəkilçini cəmi dörd sözdə işlətmişdir: *yoldaş*, *bəkdəş*, *dildəş*, *razdaş*.

Lüğətdəki *adaş* sözü də, fikrimizcə, *-daş* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözdür: *ad+daş*. Türk dillərinin əski yazıları üçün eynicinsli qoşa samitlərin işlənməsi səciyyəvi olmadığı üçün *d* samitlərindən biri yazıda və tələffüzdə düşmüş və bu söz *adaş* şəklində qəbul olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, *-daş*, *-dəş* şəkilçisi orta əsr yazılı abidələrində, əsasən, türkmənşəli sözlərə qoşulmuşdur. Sonralar isə bu şəkilçi ərəb və fars dillərindən alınma sözlərlə də işlənmişdir: *məsləkdaş*, *sirdaş*, *vətəndaş* və s. H.Naxçıvani də *-daş* şəkilçisini farsmənşəli *raz* (*sirr*) sözünə qoşaraq *razdaş* düzəltmə sözünü yaratmışdır. Bununla belə, bu söz vətəndaşlıq hüququ qazanmamış və dilimizdə onun əvəzinə *sirdaş* sözü işlənmişdir. *Sirr* sözünün isə ərəbmənşəli olduğunu nəzərə alaraq düşünmək olar ki, H.Naxçıvani bu anlayışın qarşılığını doğma ana dilində tapmadığı üçün *razdaş* sözünü işlətmişdir. Qeyd edək ki, *razdaş* sözü lüğətdə dəmtan sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. *Dəmtan* sözünə isə bizə məlum farsca lüğətlərdə rast gəlmirik.

Hüsaməddin Xoyi də “Töhfeyi-Hüsam” mənzum lüğətində *bəkdəş* sözünü *həmta* (*oxşar*, *bənzər*, *bir-birinə tay olan*) ləkseminin², *adaş* sözünü isə *həmnəm* (*eyniadlı*) fars sözünün qarşılığı kimi işlətmişdir³.

Qeyd edək ki, *bəkdəş* sözü lüğətin bir əlyazmasında *bəktaş* şəklində yazılmışdır. Maraqlıdır ki, *bəkdəş* sözü lüğətdə *manənd* və *hamal* sözlərinin türkcəsi kimi verilmişdir. Həmin sözlər isə

---

¹ Изысканный дар тюркскому языку. Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Е.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. Ташкент: Фан, 1978.

² Теуубə Ələsgəрова, Сəmilə Sadıқова. Hüsəməddin Хойи. Тəһфeyи-Һүсам. Bakı: Elm, 1996.

³ Yənə orada.

fars dilində *oxşar*, *bənzər* mənalarını daşıyır. Bu fakta əsasən *bəktəş* sözünün də lüğətdə *bir-birinə oxşayanlar* mənasında işləndiyini düşünmək olar. Maraqlıdır ki, *bəktəş* sözü ortaçağda fars dilində tayfa başçısı anlamında işlənmişdir. Lüğətdəki *yoldaş* sözü müasir ədəbi dilimizdə eynilə, *razdaş* isə *sirdaş* şəklində işlənir (farsmənşəli *raz* sözü sirr deməkdir). Lüğətdə cəmi iki sözün tərkibində işlənmiş *-ğt* şəkilçisi də diqqətçəkicidir: *ardıncağı* (*ardıncağı*), *sonrağı*. Göründüyü kimi, bu şəkilçi zərf mənasını bildirən sözlərə qoşulmuşdur. Müasir ədəbi dilimizdə olan *-kıl*, *-ki*, *-ku*, *-kü* şəkilçisi də, əsasən zərflərə qoşulur: *axşamkıl*, *qabaqkıl*, *dünənki*, *gəcəki*, *gündüzkü* və s. Buna əsasən *-ğt* şəkilçisini müasir ədəbi dilimizdəki *-kıl* şəkilçisinin əski variantı kimi qəbul etmək olar.

Lüğətdə işlənmiş bir sözdə *-kən*, digərində isə *-cıl* şəkilçili bu sözləri də qeydə almışıq: *yelkən*, *tovşancıl* (qartal).

“Sihahül-əcəm” lüğətində feildən ad düzəldən şəkilçilər daha geniş və çeşidli şəkildə təmsil olunmuşdur. Onlar sırasında *-ıcl*, *-icil*, *-yıcıl*, *-yıcil* sözdüzəldici şəkilçiləri sayına görə birinci yerdədir. Bu şəkilçilərin köməylə düzəlmiş aşağıdakı sözlər arxaik səciyyə daşıyır və məhz bu baxımdan diqqətçəkicidir. *Bəkləyicil* (*bağban*), *ısıricil* (*dişləyən*) *çalıcıl* (*tarçı*, *tarzən*), *saqlayıcıl* (*gözətçi*), *yarlığayıcıl* (*bağışlayan*), *yıldırııcıl* (*parlaq*). Həmin sözlərə eynilə bu şəkildə ortaçağa aid türkcə qaynaqlarda rast gəlmirik. Buna görə də onların H.Naxçıvaninin özü tərəfindən düzəldilib ədəbi dilə gətirildiyini düşünmək olar. Lüğətdə *-ıcl*, *-icil* şəkilçisinin köməyi ilə düzəlmiş *bükicil*, *istəyicil* (*axtaran* mənasında), *gülucil*, *tadıcıl*, *yaradıcıl* (*yaradan*), *umıcıl* (*uman*, *istəyən*) sözləri də işlənmişdir.

Lüğətdə feildən ad düzəldən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçiləri də qeydə almışıq:

-aq, **-ək**, **-q**, **-k**: *qorqaq*, *bəzək*, *ödək*, *ölçək*, *ovaq* (*ovuntu*), *otlaq*, *oturaq*, *tolaq*, *yaylaq* və s. Bu sözlərin çoxu eynilə ədəbi dilimizdə işlənir. Yalnız *qorqaq* (*qorxaq*) və *tolaq* (*dolaq*) sözlə-

ri azacıq fonetik dəyişikliyə uğramışdır. *Ödək* sözü isə *ödəmək* feilindən düzəlmişdir, *borc* anlamında işlənmişdir.

-ıq, -ik, -uq, -q: *açıq, bölük, buyuruq, dəlik, oyuq, ulaşıq, tanıq* və s. Qeyd edək ki, bu sözlərdən *oyuq* farsca *təndis* (*büt, heykəl*) lekseminin türkcə qarşılığı kimi verilmişdir. Həmin sözün burada *qayada və ya taxta üzərində oyma* şəklində düzəldilmiş *kiçik heykəl* anlamında işləndiyini düşünmək olar. *Oyuq* sözü XIV əsrə aid “*Töhfətüz-zəkiyyə fil-lügətüt-türkiyyə*” əsərində *oyulmuş, deşilmiş* anlamlarında qeydə alınmışdır¹. Sıradakı *gədik* və *tanıq* sözləri isə müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşısa da, bu leksik vahidlərdən birincisi *sınıq, deşik*, ikincisi isə *şahid* anlamında əski türk mətnlərində geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. *Ulaşıq* sözü də qədim türk sözü *ulaşmaq* feilindəndir. *Ulaşıq* sözü lüğətdə *çalaq, peyvənd* anlamında işlənmişdir.

Gədilmək (*deşilmək, korlanmaq*) feilindən düzəlmiş *gədik/gədük* sözü əski türk mətnlərində, eləcə də “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da göstərilən mənada işlənmişdir: *Qara polat az qılıcı gədik oğlan*². Maraqlıdır ki, *gədik* sözü dilimizin Bakı şivəsində *naqis* anlamında öz varlığını qoruyub saxlamışdır³.

Tanumaq feilindən düzəlmiş *tanıq* ismi çağdaş Türkiyə türkcəsində *tanık* şəklində işlənir⁴.

-ış (-yış), -iş (-yiş), -ş: *bəzəyiş, biliş, dəprəniş, dinləniş, dürrüsiş, inləyiş, qaynamış, qızış, qucuş, örtiş, oqşayış, otlayış, ögiş, veriş, sınayiş, yaradış, yeyiş, yıldırış, yeriş* və s.

Yıldırış, dinləniş və *dürüsiş* sözləri istisna olmaqla bu leksik vahidlərin hər birinin mənası aydın olsa da, onların çoxu müasir ədəbi dilimizdə lüğətdə qeyd olunmuş şəkildə işlənir.

---

¹ Изысканный дар тюркскому языку. Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Е.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. Ташкент: Фан, 1978, с.57.

² Ergin Muharrem. Dede Korkud Kitabı. I cilt, Ankara, 1958.

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Elm, 1964.

⁴ Турецко-русский словарь. Москва, Русский язык. 1977.

Bunu nəzərə alaraq onların hər birini ayrılıqda qısaca olaraq nəzərdən keçirək. Bu sözlərdən yalnız *yeriş* müasir ədəbi dilimizdə də olduğu kimi işlənir. *Bəzəyiş* sözü lüğətdə farsca *arayeş* (*bəzək*) sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə bu söz *bəzək* şəklində işlənir. Sözün *bəzəyiş* şəklində işlənməsində, bircə, onun fars dilindəki qarşılığının sonundakı *-eş* sözdüzəldici şəkilçisi də öz işini görmüşdür. *Dəprəniş*, *oqsayış* sözləri isə azacıq fonetik dəyişikliklə bu gün də ədəbi dilimizdə işlənir.

Qeyd edək ki, bu sözlərin farsca qarşılıqlarında da **-iş** şəkilçisi vardır: *conbeş* (*hərəkət*, *tərpəniş*), *nəvazeş* (*nəvaziş*, *əzizləmə*). Yuxarıdakı sözlərin çoxu isə müasir ədəbi dilimizdə *-ış* şəkilçisi ilə deyil, **-ma** və **-tı** şəkilçiləri ilə işlənir: *qaynayış-qaynama*, *qızıış-qızma*, *qucıış-qucma* (*qucaqlama*), *inləyiş-inilti*, *otlayış-otlama*, *ögiş-öymə*, *sınayış-sınama* və ya *sınaq*, *yeyiș-yemə*, *veriș-vermə* və ya *verim* və s. Lüğətdəki *örtüş* sözü müasir ədəbi dilimizdə *örtük*, *inləyiş* isə *inilti* şəklində işlənir. Siyahıdakı sözlərdən *yeriş* olduğu kimi qalmış, *yaradış* isə *yaradılış* şəklində düşmüşdür. Arxaik səciyyəli *dinləniş*, *dürüşiş*, *yıldırış* sözlərinə gəldikdə isə onlardan birincisinin kökü sağır nunla yazılan *dinmək* sözüdür. Bu söz əski türk mətnlərində *sakitləşmək*, rahat olmaq mənasında işlənmişdir. H.Naxçıvani də *dinləniş* sözünü fars dilindəki *asayeş* (*rahatlıq*, *dinçlik*) lekseminin qarşılığı kimi işlətməmişdir. *Dürüşiş* sözü isə lüğətdə *çalışqanlıq*, *səy* anlamını daşıyır. Qeyd edək ki, *dürüşmək* feili türkcəyə dair məşhur qaynaqlarda *çalışmaq*, *səy göstərmək* anlamlarında qeydə alınmışdır. *Yıldırış* sözünə gəldikdə isə *parlaqlıq* mənasını daşıyan bu söz əski türkcə lüğətlərində *yıldırıq* (*parlaq*, *parıldayan*) şəklində qeyd olunmuşdur. H.Naxçıvani *biliş* sözünü isə farsca *aşena* (tanış) sözünün qarşılığı kimi işlətməmişdir¹. *Biliş* sözünə eyni mənada klassik türk mətnlərinin çoxunda rast gəlirik.

---

¹ Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçiləri: Cəmilə Sadıqova və Teyyubə Əsgərova. Bakı, Şərq-Qərb, 1993.

Aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər isə, əsasən, bir (bəzən də iki) sözün tərkibində işlənmişdir: **-gəc:** *süzgəc*; **-ğū:** *bıçğu*; **-ğən,** **-gən:** *inrəğən, dökülgən*; **-acaq:** *baqacaq*; **-id:** *keçid*; **-unc:** *qorqunc*; **-kin:** *kəskin*; **-cək:** *bürüncək, təkyəcək* və s. Bu sözlərdən *inrəğən* arxaik səciyyə daşıyır və farsca *jiyan* (*vəhşi, qəzəbli*) sözünün qarşılığı kimi işlənmişdir. *Təkyəcəq* sözü isə ərəbmənşəli *təkyə* (arxa, hamı) sözündən düzəlmişdir və himayəçi anlamını daşıyır. *Dökülgən* (tökülən) və *baqacaq* (müşahidə yeri) sözlərinin farsca orijinalına əsasən onların Naxçıvani tərəfindən kalka şəklində tərcümə edilərək ədəbi dilə gətirildiyini düşünürük.

H.Naxçıvaninin “Sihahül-əcəm” lüğətində söz yaradıcılığ sahəsində səmərəli fəaliyyəti mürəkkəb quruluşlu bir sıra sözlərin nümunəsində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu qəbildən olan sözlərin çoxu fars dilindən kalka şəklində tərcümə olunmuşdur. Onlar sırasında ikinci tərəfində *-ıcı* şəkilçisi işlənmiş sözlər üstünlük təşkil edir. Həmin sözlər aşağıdakılardır: *Artcəgedici, boyunçəkici, biləolucı, buyruqduucı, cançəkici, çanaqbağlayıcı, dəgirməndəşici, diləkdiləyici, diləkəytürücü, dilkülükədicı, dinsaqlayıcı, ədledici, gecədurucı, ipdəoynayıcı, işbuyrucı, işduucı, işdüzücü, karedici, kərpickəsici, kəndingörücü, külahedici, qanalıcı, qiymətbilici, qılıcoynadıcı, muradsürücü, oqatıcı, öncəgedici, tasoynadıcı, tonyuyucu, sığırgüdücü, sinqazıcı, üzəngidutucı, yükçəkici* və s.

İndi isə bu sözlərdən bir neçəsini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Onlardan üçünün birinci tərəfində *iş* sözü işlənmişdir. Bu sözlərdən *işbuyrucı* xüsusilə diqqəti çəkir. H.Naxçıvani bu sözü farsca *karfərmay* mürəkkəb sözünün tərcüməsi kimi işlətmişdir. *Buyrucı* bu farsmənşəli mürəkkəb sözünün tam qarşılığıdır: *kar-iş, fərmay-buyuran, əmr edən* deməkdir. Maraqlıdır ki, Hinduşah Naxçıvaninin sələfi Hüsəməddin Xoyi də bir müddət öncə tərtib etdiyi “Təhfeyi-Hüsəmə” adlı mənzum lüğətində *karfərmay* fars sözünün türkcə qarşılığını *işə buyruqedicı* şəklində işlətmişdir. Bu faktın özü hər iki müəllifin bu məəsləyə fərdi ya-

naşdıgını və sözügedən farsmənşəli mürəkkəb sözü bir qədər fərqli şəkildə dilimizə çevirdiyini sübut edir. Qeyd edək ki, H.Xoyinin *karfərmay* sözünü qafiyə xatirinə bu cür tərcümə etməsi də istisna olunmur. Ümumiyyətlə götürdükdə H.Naxçıvanının variantını (işbuyrucu) daha uğurlu hesab etmək olar. Bununla belə, bu variantların heç birinə bizə məlum tarixi qaynaqlarda bu şəkildə rast gəlmirik. Deməli, istər *işbuyrucu*, istərsə də *işə buyruqedici* hər iki lüğət müəllifinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin nəticəsidir.

Lüğətdəki *işdutuçu* və *işdüzücü* sözləri də fars dilindən kalka yolu ilə tərcümə edilərək ilk dəfə ədəbi dilə gətirilmişdir. Bu iki sözün farscası *kardar* və *saxtkar* sözləridir. Onların lüğəvi mənalari elə H. Naxçıvanının işlətdiyi mürəkkəb sözlərə tam uyğun gəlir, deməli, hər iki söz lüğət müəllifinin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin məhsuludur. Bununla belə, bu sözlər yazılı ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmamış və zaman keçdikcə unudulmuşdur.

H.Naxçıvanının tərcüməçilik fəaliyyətinin nəticəsi olan digər mürəkkəb sözlər də eynilə bu tiplidir, fars dilindən kalka yolu ilə dilimizə tərcümə olunmuşdur. Bu baxımdan *peyrov* (ardıcı; davamçı) və *pişrov* (irəlidə gedən; qabaqcıl; başçı) sözlərinin lüğətdəki qarşılıqları kimi işlənmiş *artcagedici* və *öncəgedici* sözləri xüsusilə diqqətçəkicir. Belə ki, bu iki sözün ikinci tərəfi (gedici) ilə fars mürəkkəb sözlərinin ikinci tərəfi (rov) eyni sözlərdir. H.Naxçıvani həmin fars sözlərinin birinci tərəflərini (pey- arxa, dal, piş, irəli, ön) artca və öncə şəkildə çevirmişdir. Yuxarıdakı mürəkkəb sözlərdən üçü də edici sözünün köməyi ilə düzəlmişdir: dilkülük edici, karedici, yardımedici. Bu sözlərdən birincisi yaltaq, ikiüzlü mənasını daşıyır. Göründüyü kimi, H.Naxçıvani dilkülük (tülkülük) sözünü məcazi mənada işlətməmişdir.

Yuxarıdakı sözlərdən *ipdəoynayıcı* da diqqətçəkicidir. Belə ki, fars dilində rəsənbaz sözünün qarşılığı olan bu leksem müasir ədəbi dilimizdə kəndirbaz şəkildə işlənir. Qeyd edək ki, *rəsən-*

baz mürəkkəb sözünün birinci tərəfi ip, kəndir; ikinci tərəfi isə oynayan anlamındadır. H.Naxçıvani də bu mürəkkəb fars sözü-nü elə bu cür də tərcümə etmişdir: ipdəoynayıcı. Maraqlıdır ki, XVI əsr mütərcimi Bəvazici də “Kəvamilüt-təbir” adlı tərcümə əsərində *rəsənbaz* sözünü ipdəoynayıcı kimi çevirmişdir¹. Deməli, bu mürəkkəb söz XVI yüzillikdə də ümumişlək səciyyəsi daşımış, sonralar onun əvəzində *kəndirbaz* işlənmişdir.

Lüğətdəki *yolurucu* sözünə isə Bəvazinin adı çəkilən tərcümə əsərində *yolkəsici* şəklində rast gəlirik². Maraqlıdır ki, *yolurucu* və *yolkəsici* sözlərinin farsca qarşılığı farsmənşəli *rahzən* sözüdür. Bu sözün lüğəvi mənası isə *yolvuran* deməkdir. Qeyd edək ki, orta əsrlərə aid yazılı abidələrdə, o sıradan Nəsiminin dilində bu leksem *yolurucu*, *yoluran* şəklində qeydə alınmışdır. Bununla belə, müasir ədəbi dilimizdə bu anlayış *yolkəsən* (quldur) şəklində işlənir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, orta əsrlərə aid türk mətnlərində ikinci tərəfi -ıcı şəkilçili bu qəbildən olan mürəkkəb sözlərin ikinci tərəfində müasir ədəbi dilimizdə feli sifətin morfoloji əlaməti olan -an şəkilçisi işlənir. Məsələn: *kərpickəsici* – *kərpickəsən*, *oqatan* – *oxatan*, *qılıncoynadıcı*, – *qılıncoynadan*, *yükçəkici* – *yükçəkən*, *yükdaşıyan* və s.

Yuxarıdakı siyahıda verilən mürəkkəb sözlərin bir neçəsinə birinci tərəflər arxaik səciyyə daşıyır: *Biləoluci*, *kəndingörici*, *külahdikici*, *sınqazıcı*, *sığırgüdüci* bu qəbildəndir. Bu sözlərdən birincisi lüğətdə farsca *həmdəm* sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. Məlum olduğu kimi, *həmdəm* sözü müasir Azərbaycan dilində də dost, həmsöhbət anlamında işlənir. Bununla belə, H.Naxçıvani fars mənşəli bu sözün kalka edərək *biləoluci* şəklində vermişdir. Lüğətdəki *külahdikici* sözü isə papaqtikən deməkdir. Maraqlıdır ki, bu söz klassik Azərbaycan ədəbiyyatında elə lüğətdəki kimi *külahduz* şəklində işlənmişdir. *Kəndingörici* sözünə

---

¹ Möhsün Nağısoylu. XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Kəvamilüt-təbir”. Bakı, Elm və təhsil, 2011.

² Yəni orada.

gəldikdə isə bu leksem lüğətdə farsca *xodbin* (xudbin, eqoist, xudpəsənd) sözünün türkcə kalka şəklində olan qarşılığıdır. Fars mənşəli *xodbin* sözünün lüğəvi mənası *özündənrazı, özünübəyə-nən, eqoist, xudpəsənd* deməkdir. Yuxarıdakı sözlərdən *sinqazıcı* və *sığırğüdici* sözlərinin birinci tərəfi sıra ilə *qəbir* və *inək* deməkdir. Qeyd edək ki, *sin* (qəbir) sözü əski türk mənbələrində, hətta Sarı Aşığın bir bayatısında qəbir anlamında işlənmişdir. *Sığır* sözünə gəldikdə isə, bu leksem dialektlərimizin çoxunda öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

H.Naxçıvanının lüğətdə işlətdiyi mürəkkəb sözlərin bir qis-mində isə ikinci tərəfdə *-lu, -lü* şəkilçili sifətlər işlənmişdir. Aşa-ğıdakı sözlər bu qəbildəndir: *Açıqyüzlü, ayağıbağlı, dörtayaqlu, qırqayaqlu, tatluişlü, tazbaşlu, tonuqyüzlü, yaramazdinlü, yara-mazişlü, yaramazkөнüllü, yaramazəsllü, yassiburunlu, uzunəlli, ikiyüzlü* və s. Bu sözlərdən *uzunəlli* farscadan kalkadır: zirək, mahir mənasında işlənmişdir. *Tonuqyüzlü* də farscadan – *torşruy* sözündən kalka edilmişdir. *Yaramaz* sözünün köməyilə düzəlmiş *yaramazdinlü, yaramazəsllü*, xüsusilə də *yaramazkөнüllü* bu qə-bildən olan mürəkkəb sözlərdir. *Dört* və *qırq* saylarının köməyi-lə düzəlmiş mürəkkəb sözlərə (*dörtayaqlı, qırqayaqlı*) isə klas-sik türkcə mətnlərdə rast gəlirik. Həmin sözlər müasir ədəbi dili-mizdə də azacıq fonetik dəyişikliklə işlənir. *Tazbaşlu* sözü də müasir dilimizdə *dazbaşlı* şəklində işlənir.

Lüğətdəki mürəkkəb sözlərin bir qismində isə ikinci sözdə *-acaq, -əcək* şəkilçiləri işlənmişdir. Məsələn: *çölməktutacaq, di-kənçıqaracaq, gecəörtəcək, qələmqoyacaq, quyıaridacaq, taxıl-qoyacaq, tonqoyacaq, üzümşıqacaq* və s. Qeyd edək ki, bu söz-lər də fars dilindən kalka şəklində tərcümə olunmuşdur. Onların əksəriyyətinin mənası anlaşılsa da, lüğətdə verilmiş şəkilləri müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi deyil. Həmin sözlərə əski türk mətnlərində və digər qaynaqlarda da rast gəlmirik. Bu fakt isə onların H.Naxçıvani tərəfindən farscadan kalka yolu ilə dü-zəldilərək yazılı ədəbi dilə gətirildiyini sübut edir.

Maraqlıdır ki, oxşar quruluşlu sözlərə XV əsr lüğətçisi Rüstəm Mövləvinin “Töhfeyi-əxəvan” lüğətində də rast gəlirik. Məsələn, o, farsmənşəli *abdan* (suqabı, vedrə) sözünü hərfi şəkildə *suqoyacaq* şəklində tərcümə etmişdir¹. H.Naxçıvani isə bu sözün qarşılığı kimi *qavuuq* leksemindən istifadə etmişdir². “Töhfətüz-zəkiyyə” əsərində isə bu söz *koğa* şəklində qeydə alınmışdır. Bəvazici də “Kəvamilüt-təbir” tərcüməsində *vedrə* anlamında *qoğa* sözünü işlətməmişdir. Bununla belə, H.Naxçıvaninin söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətinin məhsulu olan və ədəbi dilimizin yeni anlayış və sözlərlə zənginləşməsinə xidmət edən bu sözlər vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və zaman keçdikcə unudulmuşdur. Hazırda həmin sözlərin bir qisminin ikinci tərəfində *-an* feli sifət şəkilçisi işlənə bilər. Məsələn: *üzümsıyacaq – üzümsıxan, dikənçiqaracaq – tikançixaran* və s. Yuxarıdakı mürəkkəb sözlərin bir neçəsində isə hazırda ikinci tərəfdə *qabı* sözü işlənir: *qələmqoyacaq – qələmqabı, suqoyacaq – suqabı* və s. Bütövlükdə H.Naxçıvaninin ayrı-ayrı fars mənşəli sözlərin qarşılığında işlətdiyi bir qrup türkmənşəli düzəltmə və mürəkkəb sözlər yazılı ədəbi dilimizin zənginləşməsi işinə xidmət etmişdir.

H.Naxçıvaninin lüğətdə fars mənşəli *kalive* sözünün qarşılığı kimi işlətdiyi *nəsnəbilməz* mürəkkəb sözü xüsusilə maraqlıdır. Qeyd edək ki, müasir fars ədəbi dili üçün arxaik səciiyyə daşıyan bu söz quruluşca sadədir və vaxtilə bir neçə mənada işlənməmişdir: 1. dəli, ruhi xəstə; 2. pərişan, həyəcanlı; 3. kar. Bu sözün türkcəsi kimi Naxçıvaninin işlətdiyi *nəsnəbilməz* leksik vahidi quruluşuna görə mənasında işlənməmişdir. Qeyd edək ki, lüğətdə ikinci tərəfində *-məz* şəkilçisi işlənmiş bu tipli digər bir mürəkkəb sözə rast gəlmirik.

---

¹ Rüstəm Mövləvi. Töhfətül-əxvan. Çapa hazırlayan: Firuz Refahi Ələmdari. Tehran, 2016, səh.134

² Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçiləri: Cəmilə Sadıqova və Teyyubə Əsgərova. Bakı, Şərq-Qərb, 1993, səh.39.

Hinduşah Naxçıvaninin lüğətdə işlətdiyi aşağıdakı mürəkkəb sözləri də fars dilindən kalka şəkildə hərfi-hərfinə tərcümə etməsi heç bir şübhə doğurmur: *gərdənkeş – boyunçəkici, ğəmxar – qəmyeyici, kamran – muradsurüci, həmdəm – biləoluci, dindar – dinsaqlayıcı, çərbdəst – uzunəllü, dadğər – ədledici* və s. Bu leksik vahidlərdən fars mənşəli *gərdənkeş* məcazi mənə daşır: lüğəvi mənəsi *boyunçəkən* olsa da, sözə qulaq asmayan, inadçı, tərs mənalarında işlənir. *Ğəmxar* sözünə gəldikdə isə, bu söz birincisi, *qəmxar* şəkildə müasir ədəbi dilimizdə də işlənir. İkincisi isə, bu sözün lüğəvi mənəsi *qəmyeyən* olsa da, onun həqiqi mənəsi *dost* deməkdir. Yuxarıdakı *həmdəm* və *dindar* sözləri də müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənir. Bununla belə, Hinduşah Naxçıvani onları həfi şəkildə dilimizə çevirmişdir. *Çərbdəst* sözü məcazi mənəli mürəkkəb sifətdir: *zirək, cəld* anlamlarında işlənir. Lüğətdə qeydə aldığımız *suvbaşı* və *çəribası* mürəkkəb sözləri də arxaik səciyyə daşdığı üçün diqqətçəkdir. Bu sözlərin hər ikisi *qoşun başçısı* anlamında işlənən farsmənşəli *sepəhsalar* və *sepəhbod* sözlərinin qarşılığı kimi işlənmişdir.

Yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi, H.Naxçıvaninin “Sihahül-əcəm” lüğətində işlətdiyi düzəltmə sözlər sırasında da kalka yolu ilə farscadan tərcümə edilmiş leksik vahidlər vardır. Bununla belə, bütövlükdə götürdükdə H.Naxçıvani bu olduqca dəyərli klassik lüğət nümunəsində söz yaradıcılığı sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərərək yazılı ədəbi dilimizin bir sıra türkmənşəli yeni söz və ifadələrlə zənginləşməsi işinə öz töhfəsini vermişdir.

2.4. ŞİRAZİNİN “GÜLŞƏNİ-RAZ” TƏRCÜMƏSİ- ƏDƏBİ DİL TARİXİNİN DƏYƏRLİ QAYNAĞI

Bəlli olduğu kimi, klassik nəsr əsərləri ilə müqayisədə nəzmlə qələmə alınmış əsərlərdə, bir qayda olaraq, dilin rəngarəng ifadə vasitələrindən, daxili imkanlarından tam və geniş şəkildə istifadə məsələsində müəyyən əngəllər ortaya çıxır ki, bu da ilk növbədə əruz vəznə və qafiyədən irəli gələn məhdudiyətlərlə bağlıdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə klassik poetik əsərlərin hamısını birmənalı şəkildə eyniləşdirmək, onlara eyni ölçülərlə yanaşmaq doğru deyildir. Belə ki, türk dillərində klassik üslubda qələmə alınmış lirik şeirlərlə canlı xalq danışığı dilinə yaxın bir üslubda qələmə alınmış məsnəvilər arasında bu baxımdan ciddi fərqlər özünü göstərir. Lirik şeirlərdə yüksək bədii sənətkarlıq məsələləri ön plana çəkildiyi halda, məsnəvilərdə əxlaqi-didaktik fikirlərin nisbətən asan və anlaşılıq bir dillə ifadəsinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu amil, eləcə də lirik şeirlərdə mövzu əhatəsinin darlığı, məsnəvilərdə isə, əksinə, mövzu rəngarəngliyi, təbii ki, sonuncuların (məsnəvilərin) dilinə də müəyyən təsir göstərmişdir. Bu baxımdan orta yüzilliklərə aid türkcə məsnəvilərdə xalq danışığı dilinə yaxınlıq və ondan geniş və çeşidli şəkildə istifadə, bəhrələnmə halları daha güclüdür. Təsadüfi deyil ki, XIII-XIV yüzilliklərin yadigarları olan “Dastani-Əhməd Hərami”, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemalarını, Suli Fəqihin və Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərini, XV əsr şairi-mütərcimi Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə” tərcüməsini araşdırmış tədqiqatçılar bu əsərlərin sözügedən xüsusiyyətini ayrıca olaraq qeyd etmişlər.

Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsini də bu baxımdan həmin məsnəvilərlə bir cərgəyə qoymaq olar. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi, əsasən, təsəvvüf mövzusunda, sırf sufi anlayışlarının açıqlanmasına həsr olunmuşdur. Bu amili nəzərə aldıqda aydındır ki, tərcümədə dilin ifadə vasitələrindən istifadə imkanları müəyyən mənada dar çərçivəyə alınmışdır. Bununla belə, görkəmli türk alimi Fuad Köprülünün də qeyd etdiyi kimi, Şirazinin

“Gülşəni-raz” tərcüməsi xalq arasında sufilik əsaslarını təlqin etmək və yaymaq məqsədilə qələmə alınmışdır¹. Bu isə o deməkdir ki, “Gülşəni-raz” sadə və xalq danışığı dilinə yaxın bir dillə tərcümə edilməli idi. Tərcümənin dili üzərindəki müşahidələr bunu əyani şəkildə sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Gülşəni-raz”ın dili ilə bağlı bu fikri birmənalı şəkildə qəbul etmək doğru olmaz. Bütövlükdə götürdükdə, tərcümə sadə və xalq danışığı dilinə yaxın bir dildə qələmə alınmışdır. Tərcümədə bilavasitə mütərcimin öz qələminin məhsulu olan parçalar, bir çox hissələr dilinin sadəliyi, ana dilinə məxsus sözlərin bolluğu ilə seçilir. Bununla belə, tərcümədə sırf sufi anlayışlarını ifadə edən ərəb və fars dillərinə məxsus söz və ifadələrdən sıx-sıx istifadə edildiyi yerlər də az deyildir. Qeyd edək ki, sonuncu hal daha çox orijinaldan dəqiq tərcümə olunmuş ayrı-ayrı şeir parçalarına və beytlərə aiddir.

“Gülşəni-raz” tərcüməsinin dili, xüsusilə də zəngin və rəngarəng leksikası üzərindəki müşahidələr göstərir ki, istedadlı qələm sahibi, ana dilində orijinal şeirlər də yazan Şirazi klassik Şərq ədəbiyyatına və Azərbaycan-türk şifahi xalq yaradıcılığına dərin bələd olmuş, bu iki qaynaqdan eyni dərəcədə ustalıqla bəhrələnmişdir. Şirazi tərcüməyə artırdığı şeir parçalarında, ayrı-ayrı beyt və misralarında ana dilinin çeşidli və rəngarəng bədii ifadə vasitələrindən və ərəb-fars dillərindən alınma sözlərin çoxmənalılığı və omonimliyindən, eyni cür yazılıb müxtəlif mənalar daşmasından (omograflıq xüsusiyyətindən) məharətlə istifadə etmişdir. Bu baxımdan şair-mütərcimin sıx-sıx bəhrələndiyi cinas qafiyələr xüsusilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, Şirazinin yaratdığı cinas qafiyələrin çoxu ana dilinin özünəməxsus sözlərdən təşkil olunmuşdur. Mütərcimin bu qəbildən olan cinas qafiyələr işlətdiyi bir neçə ayrı-ayrı beytinə nəzər salaq:

*Günəş vəsf eylər ikən ta η a qaldum,
Gədildim ay kibivü ta η a qaldum...*

---

¹ Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1980. səh. 127

*Uralar başlara dürlü ışıqlar
Ki, qara η uluğa sala ışıqlar...
Anadantoğma gözsüzi okursın,
Yüz ayət anə Qur'andan okursın.*

Birinci nümunədə Şirazi çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılan “*taña qalmaq*” (heyrtlənmək, bərk təəccüb etmək) sabit söz birləşməsi ilə “*taña qalmaq*” (dan vaxtına qalmaq, sabaha qalmaq) ifadəsini uğurla cinas qafiyə kimi işlətməmişdir. Qeyd edək ki, bu cinasların kökündə dayanan “*tañ*” sözü omonimdir: onun birinci misradakı mənası “*təəccüb*”, “*heyət*” çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılır; sözün ikinci mənası isə “*dan*” şəklində (sübh, səhər) çağdaş ədəbi dilimizdə işlənir. Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, bu beyt Türkiyədə çap olunmuş məşhur “Tarama sözlüğü”ndə “*taña qalmaq*” (sabaha qalmaq) ifadəsinə nümunə olaraq verilmişdir, lakin ilk misradakı “*günəş*” sözünün yerinə burada “*ögüş*” (çox) sözü işlənmişdir. Beyt bizim istifadə etdiyimiz tərcümənin əlyazmalarından yalnız İstanbul nüsxəsindədir və orada ilk söz məhz “*günəş*” şəklində yazılmışdır. “*Günəş*” və “*ögüş*” sözlərinin ərəb qrafikası ilə yazılışlarında müəyyən oxşarlıq olduğunu nəzərə alaraq, bu nüsxə fərqi katiblərin mətnə müdaxiləsi ilə izah etmək olar. Marafıdır ki, hər iki söz beytin ümumi məzmununa uyğun gəlir. Lakin beytdə söhbətin daha çox təbiətdən getdiyini nəzərə aldıqda “*günəş*” variantına üstünlük vermək məqsədəuyğundur. Şair-mütərcim bu beytdə demək istəyir ki, günəşi tərif edərkən heyretə gəldim və heyretdən ay kimi parçalanıb dan sökülən vaxta (sabaha) qaldım.

İkinci nümunədə cinas qafiyə təşkil edən sözlərdən birincisi - ilk misradakı “*ışığı*” qədim türk sözüdür, çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaizm sayılır. “*Dəmir başlıq*”, “*dəbilqə*” mənasını daşıyan bu söz Yusif Balasaqunlunun “Kutadğu bilig” əsərində sözün əvvəlinə “y” artımı ilə “*yışığı*” şəklində işlənmişdir. Beytin ikinci misrasındakı “*ışığı*” sözü isə çağdaş ədəbi dilimizdə “*ışığı*” şəklində işlənir. Şirazinin bu beytdə işlətdiyi bütün sözlə-

rin türkmənşəli olması da diqqəti cəlb edir. Bu beytdə də cinas qafiyələr omonim sözlərdən təşkil olunmuşdur.

Üçüncü nümunədə cinas qafiyə olan “okursın” sözü də omonimdir. Birinci misradakı “okursın” qafiyəsi “çağırarsan” mənasındadır. Qeyd edək ki, “oxumaq” felin qədim türk mətnlərinin çoxunda iki müxtəlif mənada işlənmişdir: “çağırmaq”; “mütaliə etmək”. Çağdaş ədəbi dilimizdə isə “oxumaq” felinin birinci mənası işlənir. Bununla belə, dilimizdəki “meydan oxumaq” frazeoloji birləşməsində felin bu mənası qorunub saxlanılmışdır. Beytin ikinci misrasındakı “okursın” qafiyəsi isə, aydındır ki, bu felin çağdaş dilimizdəki mənasında (mütaliə etmək, oxumaq) işlənmişdir.

Şirazi aşağıdakı beytlərdə də türkmənşəli omonim olan sözləri cinas qafiyə kimi işlətmişdir:

*Necə bülbül kimi gülsüz **ötəsin**,
Bəri gəlgil gülistandan **ötəsin**...
Ö η i ardidur ol əksin qamu **yüz**,
Gərək ayinə bir olsun, gərək **yüz**...
Əgər olur isə η saqi ilə **iç**,
Bu şərbətdən nəsibü η var isə, **iç**.*

İlk nümunədəki qafiyə təşkil edən “ötəsin” cinasının hər iki mənası çağdaş ədəbi dilimizdə işlənir. Birinci misrada bu söz “oxumaq”, “cəh-cəh vurmaq” mənasında, ikinci misrada isə “keçmək”, “keçib getmək” mənasında işlənmişdir.

İkinci nümunədə işlənən cinas sözlərdən birincisi - “yüz” (bəniz, sifət) ismi çağdaş ədəbi dilimiz üçün fonetik arxaizmdir. Bu söz hazırda dilimizdə “üz” şəklində işlənir. İkinci misradakı cinas qafiyə olan “yüz” sözü isə saydır.

Üçüncü nümunədəki qafiyə təşkil edən “iç” sözü isə hər iki mənada (birincidə isimdir - “daxil”, “batın” deməkdir, ikincidə isə feildir) çağdaş ədəbi dilimizdə də işlənir.

Şirazinin işlətdiyi cinaslardan bir qrupu isə **omograflıq səciyyəsi** daşıyır, yəni kökləri müxtəlif olan sözlərə müəyyən şə-

kilçi qoşulması yolu ilə eyni cür yazılan sözlərdən təşkil olunmuşdur. Səslənmələrinə və ərəb qrafikası ilə yazılışlarına görə eyni olan bu cür cinasların da çoxu türkmənşəli sözlərdən ibarətdir. Aşağıdakı beytlərdə işlənmiş cinas qafiyələr bu qəbildəndir:

*Yemişlü ağacın yemişi **tamlar**
Kim, anu η la tolisər neçə **tamlar**.
İşi η ü tezrak tut, qoma **gecə**,
Gecəyi gündüz et, gündüzü **gecə**.
Bu səhrədə bu gülzari **dikənlər**
Əqəbincə qoyubdur çox **dikənlər**.*

İlk nümunədə qafiyə yerində işlənən “*tamlar*” cinasının birincisi feildir - “*tamlamaq*” (damlamaq, damcılamaq) felinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənmiş formasıdır. İkinci misradakı “*tamlar*” isə “*damlar*” (evlər, saraylar) isminin azacıq fərqli qrafik variantıdır. Şirazinin bu beytində işlənmiş bütün sözlər də türkmənşəlidir.

İkinci nümunədəki cinas qafiyələrin birincisi “*gecə*” zərfi, ikincisi isə “*gec*” zərfinin yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır. Bu beytdə də Şirazinin istifadə etdiyi bütün sözlərin türkmənşəli olması diqqəti çəkir. Beyt həm də xüsusi deyim tərzini və bədiiliyi, oynaqlığı və axıcılığı ilə seçilir.

Üçüncü nümunədəki cinas qafiyə təşkil edən sözlər də maraqlıdır. Beytin ilk misrasındakı “*dikənlər*” sözü feli sifətdir: “*quranlar*”, “*tikənlər*” deməkdir. İkinci misradakı “*dikənlər*” sözü isə cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimdir: çağdaş ədəbi dilimizdə “*tikan*” şəklində işlənən ismin bir qədər fərqli qrafik variantıdır.

Tərcümədəki aşağıdakı beytlərdə də Şirazi **omoqraf** olan ayrı-ayrı türkmənşəli sözləri cinas qafiyə kimi işlətməmişdir:

*Bərü gəl, nafeyi-mişkin **qoxula**,
Tər eylə can dimağın bu **qoxula**.
Bu yol anı η degildir kim, **ərinə**,*

*İki adım durur ol eşq ərinə.
Vücudu η kölgə kibidür, biləsin,
Vəlikən kölgə issilə biləsin.*

Birinci nümunənin ilk misrasındakı qafiyə - “qoxula” sözü feldir: “qoxulamaq”, “iyləmək” felinin əmr şəklində işlənmiş formasıdır. İkinci misradakı “qoxula” isə isimdir: “qoxu” (iy) isminin “ilə” qoşmasınının qısaldılmış *la* şəkli ilə işlənmiş formasıdır.

İkinci nümunədə işlənmiş “ərinə” cinası da feil və isim əsasında yaradılmışdır: birinci misrada bu söz feildir, “*tənbəllik etmək*” mənasını daşıyır; ikinci misrada isə “ər” (kişi) isminin mənsubiyyət və hal şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır.

Üçüncü nümunədəki “biləsin” cinas qafiyələrinin birincisi feil, ikincisi isə qoşmadır. Beytin ilk misrasında Şirazi bu sözü felin arzu şəklində (çağdaş dilimizdə “*biləsən*”) işlətmişdir. İkinci misradakı “biləsin” isə birgəlik bildirən qədim “*bilə*” qoşmasınının xəbərlik şəkilçisi ilə işlənmiş formasıdır. Qeyd edək ki, bu qoşma qədim türk mətnlərində “*birlə*”, “*bilən*” şəklində də işlənmişdir. Hazırda isə bu qoşma dilimizdə “ilə” şəklində işlənir. Bayramlaşma zamanı danışıqda işlənən “*səndən belə*” ifadəsində bu qoşmanın əski şəkli öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

Şirazinin işlətdiyi bu qəbildən olan daha bir neçə cinas qafiyəyə nəzər salaq:

*Yenə tutdum od içində bir oda
Ki, pərvanə bigi yanam ol oda...
Qamu feli, həqiqət, Həq yaradur,
Kimi mərhəmdürür, kimi yaradur...
Eyü dedü η , eyü, ey din ulusu,
Ki, toyladu η bu xan ilə ulusu.*

Birinci nümunədəki “oda” cinası şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə də aşiq şeirlərində çox işlənən cinalardan biridir. Beytin ilk nümunəsində o, “ev” mənasında işlənmişdir, ikinci

misradakı “*oda*” sözü isə “*od*” (atəş) isminin yönlük haldakı formasıdır. Şirazinin bu beyti həm də bədiiliyi və axıcılığı ilə diqqəti cəlb edir.

İkinci nümunədə işlənmiş “*yaradur*” qafiyəsi feil (birinci misrada) və isim (ikinci misrada) kimi beytdə cinaslıq yaratmışdır.

Üçüncü nümunədəki “*ulusı*” qafiyəsi isə sifət və isim kimi cinas sözlərdir. Birinci misradakı “*ulu*” (böyük) sifəti, ikinci misrada isə “*ulus*” (xalq, el) ismi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək cinaslıq keyfiyyəti qazanmışdır.

Qeyd edək ki, Şirazi təkcə türkmənşəli sözləri deyil, ərəb və fars dillərindən alınma sözləri də cinas qafiyə yerində işlətmişdir. Bu zaman onun cinas qafiyə kimi işlətdiyi sözlərin biri, bir qayda olaraq, türkmənşəli, digəri isə alınma söz olur. Məsələn, tərcüməçi aşağıdakı beytdə “*su*” türk sözü ilə ərəb mənşəli “*su*” (istiqlamət, yön, tərəf) sözünü cinas qafiyə kimi işlətmişdir:

*Nə od yakar anı, nə qarq edər su,
Çevirübdür a ɳ a vəchini hər su.*

Onu da qeyd edək ki, birinci misradakı “*su*” “*sad*” hərfi ilə, ikinci misradakı “*tərəf*” mənasında işlənmiş “*su*” sözü isə “*sin*” hərfi ilə yazılmışdır.

Şirazi bəzən hər ikisi ərəb və ya fars mənşəli sözləri də cinas qafiyə yerində işlətmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytdəki ərəb mənşəli “*hərirə*” (halva) və “*hərir*” (hörümçək toru) sözləri cinas qafiyədir:

*Qara süddür saña, yaxud hərirə,
Tolaşmışsın kirm bigi hərirə.*

Beytin birinci misrasında işlənmiş “*hərirə*” sözü “*düyü, badam içi və şəkərdən hazırlanmış halva*” mənasını daşıyır. İkinci misrada yönlük halda işlənmiş “*hərir*” ismi isə “*ipək*” və “*hörümçək toru*” mənasını bildirir. Qeyd edək ki, bu sözün ikin-

ci mənası nadir hallarda işlənir. Burada o, birinci mənada (*ipək*) işlənmişdir.

Tərcümədə sıx-sıx işlənmiş **atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr** də diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatına tez-tez müraciət edən Şirazinin işlətdiyi atalar sözlərinin çoxu kiçik dəyişikliklə çağdaş ədəbi dilimizdə də işlənir. Nümunə olaraq onların bir neçəsini nəzərdən keçirək:

*Ağız tatlumu olur bal deməkdən?
Məgər ləzzət gələ anı yeməkdən...*

*Key a η lagil qolayın hər bir işün
Ki, yoxuş eyni olmuşdur enişün...*

*Kilimü η cə uzatğıl ayağu η ı,
Ayağu η dan sıyıрмаğıl bağınu...*

*İkindüyə demədi kimsə öylə,
Dedilər əgri otur, doğru söylə...*

*Dilərsə küfrü fısq əhli η keçürür
Ki, bir əl taşı bi η quzğun uçurur...*

*Ba η a bu pərdədən bir raz söylə,
Eyü söyləvü üzü az söylə.*

Birinci nümunənin ilk misrasında işlənmiş: “*Ağız tatlumu olur bal deməkdən*” deyimini “*Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz*” atalar sözünün azacıq fərqli variantıdır. Maraqlıdır ki, Şirazi bu atalar sözünü tərcümənin başqa bir yerində də bu şəkildə işlətməmişdir:

*Həqiqətdə məcazi hal olmaz,
Ki, bal deyənü η ağzı bal olmaz.*

İkinci nümunədəki “*yokış eyni olmuşdur enişün*” deyimi isə çağdaş ədəbi dilimizdə atalar sözü kimi belə işlənir: “*Hər enişin bir yokuşu, hər yoxuşun bir enişi var*”. Bu atalar sözünü Şirazi ilə eyni əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairi Kişvəri isə bir beytində belə işlətmişdir:

*Şami-hicran sonrası sübhi-vüsal irür bəli,
Hər enişə bir yoxuşdur, hər yoxuşa bir eniş.*

Üçüncü nümunədə işlənmiş “*kilimüncə uzatgıl ayağuni*” ifadəsi çağdaş ədəbi dilimizdəki: “*Yorğanına görə ayağını uzat*” atalar sözünün azacıq fərqli variantıdır. Onlar arasındakı fərq “*yorğan*” əvəzinə “*kilim*” sözünün işlənməsidir.

Dördüncü nümunədəki: “*Əgri otur, doğru söylə*” atalar sözü isə çağdaş ədəbi dilimizdə yenə də kiçicik fərqlə: “*Əyi otur, düz danış*” şəklində işlənir. Qeyd edək ki, Şirazinin işlətdiyi “*Əgri otur, doğru söylə*” atalar sözü professor Samət Əlizadənin nəsrə hazırladığı “*Oğuznamə*”də də eynilə işlənməmişdir¹.

Beşinci nümunədə işlənmiş “*bir əl taşı bin quzğun uçurur*” deyimi əski atalar sözüdür, çağdaş ədəbi dilimizdə işlənmir. Maraqlıdır ki, bu atalar sözünü görkəmli Azərbaycan şairi Qazı Bühranəddin (1344-1398) də aşağıdakı bir tuyuğunda azacıq fərqlə işlətmişdir:

*Konül alan dünyada dilbər, dilbər,
Ki, oxuruz hüsnünü əzbər, əzbər.
Aləmdə bin qarğaya bir sapan bəs,
Dünyada sərvər gərək, sərvər, sərvər.*

Göründüyü kimi, Qazı Bühranəddində bu atalar sözündə “*quzğun*” sözü əvəzinə “*qarğa*”, “*taş*” (daş) sözü əvəzinə isə “*sapan*” işlənməmişdir: Bununla belə, atalar sözünün hər iki variantı mahiyyətcə eyni məzmun daşıyır.

---

¹ Oğuznamə (tərtibçi S.Əlizadə). Bakı, 1987. səh. 33

Altıncı nümunədə işlənmiş “*uzü az söylə*” deyimi də əski atalar sözüdür. O, “Oğuznamə”də bu şəkildə işlənmişdir: “*Az söylə, uz söylə*”¹. Göründüyü kimi, atalar sözünün bu variantında “*uz*” və “*az*” sözlərinin yerləri dəyişdirilmiş və “*söylə*” sözü iki dəfə işlənmişdir. Qeyd edək ki, bu atalar sözündəki “*uz*” sözü qədim türk sözüdür və orta yüzilliklərə aid bir sıra yazılı abidələrdə, o sıradan “Kitabi-Dədə Qorqud”da “*yaxşı*”, “*münasib*”, “*ustaca*” mənalarında işlənmişdir. Atalar sözünün çağdaş variantında artıq arxaizmə çevrilmiş “*uz*” sözü onun sinonimi olan “*yaxşı*” sözü ilə əvəzlənmişdir: “*Az danış, yaxşı danış*”. Onu da əlavə edək ki, nağıllarımızda tez-tez işlənən “*Az getdi, uz geytdi*” ifadəsindəki “*uz*” sözü də eyni mənəni daşıyır: *Az getdi, yaxşı getdi*.

Şirazinin aşağıdakı beytlərdə işlətdiyi ayrı-ayrı deyim və ifadələri isə atalar sözü olmasa da, hikmətli, nəsihətli məzmunu ilə seçilir və aforizm səciyyəsi daşıyır:

*Əməlsiz elm ağcadur səmərsiz,
Günəş kibidür, amma qəmərsiz...*

*Tavuq yumurdasından toğmaz ördək,
Nə diksən, anı bitürür çəgirdək...*

*Kişi tutmaz sözünü yad kişininə ,
Tutar sözün həmişə bilişinə ...*

*Cahan bu gördüğün kimi döğüldür,
Dikən kibi görünür, leyk güldür...*

*Bu düzgünüvü bu düzənləri boz
Ki, turmaz günbəz üzrə atcaq qoz...*

*Vəli gerçək olur, yalancı olmaz,
Kö ə ildən bay olan dilənci olmaz.*

---

¹ Oğuznamə (tərtibçi S.Əlizadə). Bakı, 1987. səh. 29

Birinci beytdə Şirazinin işlətdiyi “*əməlsiz elm səmərəsiz (faydasız) ağçadır (puldur)*” cümləsində ifadə olunan fikir hikmətli məzmunu ilə seçilir və bu baxımdan atalar sözünü xatırladır. Şirazi bu fikrinin davamını ikinci misrada da müqayisə şəklində verərək, bu cür elmi aysız günəşə bənzədir. Məlum olduğu kimi, klassik ədəbiyyatda, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatında günəşlə ayın adı çox vaxt qoşa çəkilir (“Günəş və Ay” əfsanəsini yada salmaq kifayətdir).

İkinci nümunədəki: “*Tavuuq yumurdasından toğmaz ördək*” cümləsində də müdrik bir fikir ifadə olunmuşdur. Bu beytdəki fikrin davamı kimi verilən: “*Nə diksən anı bitürür çəgirdək*” misrası da aşağıdakı məşhur atalar sözünü xatırladır: “*Nə əkərsən, onu biçərsən*”. Şirazinin bu beytdə işlətdiyi bütün sözlərin türkmənşəli olması da diqqəti çəkir. Eyni sözləri **üçüncü** beytdə də aid etmək olar. Şirazinin bu beyti də istər nəsihətamiz məzmunu ilə, istərsə də yalnız türkmənşəli sözlərdən ibarət olması ilə diqqəti cəlb edir. Şair-tərcüməçiyə görə, insan yad adamın yox, tanıdığı adamın sözünü danışmalıdır.

Şirazinin **dördüncü** beytindəki fikir də dünyagörmüş müdrik bir insanın nəsihəti kimi səslənir. Şair-tərcüməçinin fikrincə, bu dünya insana tikan kimi görünür, əslində isə o, tikan deyil, güldür. Mütərcim bu sözləri ilə oxucunu həyatın çətinliklərinə qatlaşmağa, dözümlü və səbirli olmağa çağırır.

Beşinci nümunədə işlənən “*Turmaz günbəz üzrə atcaq qoz*” deyimi də hikmətli məzmun daşıyır. Qeyd edək ki, Şirazi bu deyimi, çox güman ki, böyük mütəfəkkir şair Sədi Şirazinin bütün Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində geniş yayılmış “Gülüstan” əsərindəki aşağıdakı məşhur misrasından götürmüşdür:

Tərbiyə-t-e naəhl ra çun gerdəkan bər qonbəd əst.¹

(Yaramaz adamı tərbiyə etmək günbəz üstünə qoz qoymaq kimidir.)

---

¹ Са'ди. Гулистан (составитель: Р.М.Алиев). М., 1959. с.43

Qeyd edək ki, bir sıra xalqların şifahi xalq ədəbiyyatında oxşar məzmunlu deyimlər, atalar sözləri vardır. Bu cür deyimlərin qarşılıqlı ədəbi əlaqə nəticəsində bir xalqdan başqasına keçməsi də təbiidir. Bu məsələdə, sözsüz ki, tərcümə ədəbiyyatının xüsusi rolu olmuşdur. Onu da əlavə edək ki, Şirazinin bu beyti onun özünəməxsusdur, fars dilindən tərcümə deyil.

Altıncı nümunədə işlənən: “*Könüldən bay olan dilənci olmaz*” deyimi də hikmətli məzmununa görə aforizm kimi səslənir və atalar sözünə yaxındır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu deyim-aforizm daha çox sufi dünyagörüşünü, sufi əhvali-ruhiyyəsinə ifadə etsə də, ictimai məzmun daşıyır və hamıya aiddir.

Tərcümədə Şirazinin tez-tez üz tutduğu **frazeoloji birləşmələr**, ayrı-ayrı deyim və ifadələr də diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, onlardan çoxu azacıq fərqlərlə çağdaş ədəbi dilimizdə də işlənir. Lakin onlar içərisində elələri də vardır ki, ya çağdaş ədəbi dilimizdə ümumiyyətlə işlənmiş, ya da onların müasir variantından tərkibindəki bir sözlə fərqlənir. Əvvəlcə bu qəbildən olan bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

*Yenə gündüz ilə gecə qarışdı,
Bu yerdə kim od ilə su barışdı.*

*Xilas eylər səni kəndüligindən,
Görürsün anı kim, keçməz ögindən.*

*Necə Həqdən bu aləm ayru düşdü,
Fəna adın takındı, sayru düşdü.*

Birinci nümunədə iki frazeoloji birləşmə işlənmişdir: “*gündüz ilə gecə qarışdı*” və “*od ilə su barışdı*”. Bu frazeologizmlərdən hər ikisi çağdaş ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Onlardan birincisi “*alatoranlıqın düşməsi*”, ikincisi isə “*mümkün olmayan bir işin baş tutması*” mənasında işlənmişdir. Qeyd edək ki, bu sabit söz birləşmələrinin heç birinə başqa türk yazılı abidələrində rast gəlməmişik. Buna görə güman etmək olar ki, hər iki ifadə Şirazinin

bədiî yaradıcılıq təxəyyülünün məhsuludur. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkir şairi Hüseyn Cavidin (1882-1941) “Azər” poemasında aşağıdakı parçada işlətdiyi “*atəşlə su öpüşmək*” ifadəsi məzmunca Şirazinin bu beytindəki “*od ilə su bərişmaq*” frazeoloji birləşməsinə uyğun gəlir:

*Mən yetişdim atəşlə su
Öpüşdiyi bir ölkədən.
İzliyorkən sevgi yolu
Acı duydum hər kölgədən.*

Göründüyü kimi, bu iki ifadə arasındakı fərq birinci və sonuncu sözdədir: Şirazidəki türkmənşəli “*od*” sözü H.Caviddə onun farsca qarşılığı olan “*atəş*”lə, kontekstə yaxın mənələrdə işlənən “*bərişmaq*” isə “*öpüşmək*”lə əvəzlənmişdir. Maraqlıdır ki, çağdaş türk dilində “*od*” sözü əvəzinə onun sinonimi olan “*atəş*” sözü işlənir. Bunu nəzərə aldıqda H.Cavidin bu ifadəni osmanlıcadan aldığını düşünmək olar.

Şair-mütərcimin özünəməxsus olan yuxarıdakı ilk beyt yüksək bədiiliyi və axıcılığı ilə də seçilir. Bu nümunədə işlənən bütün sözlərin türkmənşəli olması da beytin diqqəti çəkən cəhətlərindən biridir.

İkinci nümunədə işlənmiş “*ögindən keçmək*” frazeoloji birləşməsinin isə birinci tərəfi “*ög*” (ağıl, huş) çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaizm sayılır. Bu frazeoloji birləşmə hazırda dilimizdə “*ağılından keçmək*”, “*ağılna gəlmək*” şəklində işlənir ki, onlar arasında əsas fərq birinci tərəfin - türkmənşəli “*ög*” sözünün onun ərəbcə qarşılığı olan “*ağıl*” sözü ilə əvəzlənməsidir.

Üçüncü nümunədəki “*sayru düşdi*” frazeoloji birləşməsinin də yalnız birinci tərəfi - “*sayru*” (xəstə) sözü çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaizm sayılır. Hazırda bu frazeologizmin əvəzində “*xəstə düşmək*” sabit söz birləşməsi işlənir. Bu birləşmədə də türkmənşəli sözlə ifadə olunan birinci tərəf onun farsca qarşılığı olan “*xəstə*” sözü ilə əvəz edilmişdir. Beytin ilk misrasındakı “*ayru düşdi*” frazeoloji birləşməsi isə, çağdaş ədəbi dilimizdə

də olduğu kimi (səs dəyişməsi istisna olmaqla) işlənir. Nümunənin ikinci misrasında daha bir frazeoloji birləşmə işlənmişdir: “*ad takınmaq*”. Bu frazeologizm də çağdaş ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Onun əvəzində hazırda ədəbi dilimizdə “*ad qazanmaq*” sabit söz birləşməsi işlənir. Şirazinin işlətdiyi frazeologizmin ikinci tərəfi – “*takınmaq*” feili “*takmaq*” (taxmaq) felinin qayıdış növündə işlənmiş formasıdır ki, bu da çağdaş ədəbi dilimiz üçün işlək deyil. Maraqlıdır ki, Şirazi “*ad takınmaq*” frazeologizmi ilə yanaşı, “*ad takmaq*” sabit söz birləşməsinə də işlətməmişdir:

*Takarlar hər hünərdən sa η a bir ad,
Səni ustad edinür bilişü yad.*

Bu nümunədəki “*ad takmaq*” frazeoloji birləşməsinin çağdaş ədəbi dilimizdəki qarşılığı “*ad qoymaq*” frazeologizmidir. Onu da qeyd edək ki, çağdaş türk dilində “*ad takmaq*” frazeologizmi işlənir¹. Tərcümədə eyni mənada “*adamaq*” feili də işlənməmişdir:

*İkisinə dəxi Həq ərs dedi,
Bir ad ilə ol ikisin **adadı**.*

“*Adamaq*” feili çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaizm sayılır.

Tərcümədə işlənmiş “*başına börk urmaq*” (aldatmaq), “*beyni çokramaq*” (başı qızıışmaq, beyni dolmaq), “*bəliq urmaq*” (parlamaq), “*bir uğurda*” (birdən), “*can vermək*”, “*elm ilə cəhl buludun dağıtmaq*”, “*əl bir etmək*”, “*əl sunmaq*” (əl uzatmaq), “*əldən qomaq*”, “*əlindən gəlmək*”, “*ətəgin tutmaq*”, “*için sanıb, taşın qarmalamaq*”, “*könül evinin çırağı yanmaq*”, “*könül quşun qəfəsdən uçurmaq*”, “*könülünə düşmək*”, “*könülini almaq*”, “*qarudan taşra ayağın uzatmamaq*”, “*qaradan özgə rəng sanmamaq*”, “*qavğa düşürmək*”, “*qulağından sanu pənbələrin çəkmək*”, “*ömrü yelə vermək*”, “*sanular şişəsin taş a ur-*

---

¹ Турецко-русский словарь. М., 1980. с. 24

maq”, “*sivişmək*”, “*söz açmaq*”, “*sözdən söz saçılmaq*”, “*sözünü tutmaq*”, “*turu gəlmək*” (ayağa qalxmaq), “*yüz göstərmək*”, “*yüz tutmaq*”, “*yelə vermək*” (hədər etmək, bada vermək), “*yürəksiz*” (qorxaq), “*yürəgin qəm oduyla tağlamaq*”, “*yüzünü burtarmaq*” (üzünü qırıqdırmaq) və s. kimi söz və ifadələr, deyim və frazeoloji birləşmələr Şirazinin canlı ümumxalq danışığı dilindən uğurla bəhrələndiyini göstərməklə yanaşı, eyni zamanda tərcümənin dilinin sadəliyini və canlılığını əyani şəkildə sübut edir. Bu leksik vahidlərin çoxu azacıq dəyişikliklərlə çağdaş ədəbi dilimizdə və ya dialektlərimizdə, şivələrimizdə işlənir.

“Gülşəni-raz” tərcüməsinin dili üçün səciyyəvi bu xüsusiyyət onun lüğət tərkibində özünəməxsus çəkisi olan türkmənşəli sözlərin bolluğunda da özünü göstərir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tərcümədə bütünlüklə yalnız türkmənşəli sözlər üzərində qurulan çoxlu beyt və ya misralar vardır. Ümumiyyətlə, tərcümənin zəngin lüğət tərkibi tarixi leksikologiyanın hərtərəfli araşdırılması baxımından ilkin dəyərli qaynaqlardan biri sayılır. Türk dillərinin əski qatlarına aid sözləri əhatə edən məşhur lüğətlərdən sayılan və daha çox “Tarama sözlüğü” adı ilə tanınan məşhur mənbədə bir sıra qədim yazılı abidələrlə yanaşı, “Gülşəni-raz” tərcüməsindən də istifadə edilməsi buna ən yaxşı dəlilsübut ola bilər.

“Gülşəni-raz” tərcüməsinin dilində çoxlu qədim və nadir türkmənşəli sözlər işlənmişdir ki, onların müəyyən bir hissəsi zaman keçdikcə unudularaq çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan leksemlərə çevrilmiş, bəziləri isə dilimizin ayrı-ayrı dialektlərində kiçik dəyişikliklə qorunub saxlanmışdır. Bu baxımdan tərcümənin dilində işlənmiş aşağıdakı qədim türkmənşəli sözlər xüsusilə diqqəti cəlb edir:

Ağ - tor, ovçu toru, balıqçı toru, hörümçək toru:

*Dəliklərdə örümçək düzər ağlar,
Alamaz qazü ördək si η ək avlar...
Ağə düşmüş görərsən kəndözini,
Toğancılar tutar, dikər gözünü.*

İlk öncə qeyd edək ki, Şirazinin bu beytlərinin hər ikisində bütün sözlərin türkmənşəli olması diqqəti cəlb edir. Qədim türk sözü olan “ağ” eyni mənada ilkin olaraq Yusif Balasaqunlunun “Kutadğu bilig” məsnəvisində qeydə alınmışdır . Görkəmli türköloq alim Əmir Nəcib bu sözün XIII-XIV əsrlərə aid məşhur türk yazılı abidələrindən İbn Mühənnə lüğətində, Rəbguzinin “Qisəsül-ənbiya” əsərində, Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində, Seyf Sərainin “Gülüstan” tərcüməsində işləndiyini qeyd edir. XIV yüzilliyə aid “Ət-töhfə əz-zəkiyyə fi-l-luğa ət-türkiyyə” (bundan sonra qısaca: “Ət-töhfə”) adlı mənbədə, eləcə də Əbu Həyyanın (1256-1344) “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” (bundan sonra qısaca: “Kitab əl-idrak”) əsərində Hinduşah Naxçıvaninin (XIV əsr) “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” adlı farsca-türkcə lüğətində də (bundan sonra qısaca: “Əs-sihah”) “ağ” sözünün yuxarıdakı mənası göstərilir. Bununla belə, “ağ” sözünün XVI əsr yazılı abidəsi “Kəvamilüt-təbir” də işləndiyini qeyd edən Tofiq Abdullayev yazır ki, bu leksemə başqa Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlinmir¹ . Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində “av” sözünün də “tor” mənasında işləndiyini qeyd edən Ə.Nəcib “ağ” və “av” sözləri arasında mənə əlaqəsi olduğunu göstərərək, ikinci sözü birincinin variantı adlandırır. “Ağ” və “av” sözlərinin semantikasında, həqiqətən də, müəyyən yaxınlıq və bağlılıq olmasına baxmayaraq, fikrimizcə, onları tamamilə eyniləşdirmək olmaz. “Av” sözü orta yüzilliklərə aid türk mətnlərində (eləcə də çağdaş türk dillərində) ümumiyyətlə, heyvan ovlamaqla bağlı geniş bir anlayışı (o cümlədən, torla heyvan ovlamağı) əhatə etdiyi halda, “ağ” leksemi ona nisbətən dar mənada işlənmiş, daha doğrusu, “ov” məfhumunu deyil, “ov” alətinin adını bildirmişdir. Bunu elə prof. Əmir Nəcibin ətraflı araşdırdığı Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsinin nümunəsində də görmək olar. Sözügedən mənbədə “av” sözündən düzəlmiş “avçı”, “avlağı” (ov yeri) və “avlamaq” sözləri də işləndiyi halda,

---

¹ Абдуллаев Т. Тюркоязычный памятник XVI века “Кавамил ат- табир”. Канд. Дис., Баку, 1991. с.57

tərkibində “ağ” ismi olan heç bir düzəltmə söz qeydə alınmamışdır. Maraqlıdır ki, “ağ” sözünün “tor” mənasını göstərən V.Radlov bu leksemin Osmanlı və Azərbaycan türkcəsində işləndiyini qeyd edir. Bununla belə, “ağ” sözünün bu mənası çağdaş ədəbi dilimizdə unudulmuşdur, türk dilində isə o, eynilə işlənir¹.

Ağullanmaq - halələnmək, ayın işıqlı dairə ilə dövrəyə alınması:

*Ay ağullandıvü həm oldı yeldüz,
Günəş kibi göründi cümlə yılduz.*

Bu sözə türk dillərinin əski qatlarını əks etdirən məşhur mənbələrdən yalnız üçündə - “Kitab əl-idrak”da, “Əs-sihah”da və V. Radlovun lüğətində rast gəldik. Əbu Həyyan “Kitab əl-idrak”da “ağıl” maddəsində yazır: *“Ağıl - qoyun sürüsünün bir yerdə durduğu vaxt ətrafına çəkilən çəpər. Qoyun ağılı (qoyun peyini - M.N.) da işlənir. Həm də ay ağullandı (seçdirmə bizimdir - M.N.) deyilir, yəni: ayın ətrafında xəfif və nazik bir çəmbər hasil oldu: ay halələndi”*¹. Göründüyü kimi, Əbu Həyyan burada “ağıl” sözünün daşdığı məna çalarları arasında elə bir köklü fərq görmür. Buradakı “ağıl” və “ağullandı” sözləri bir növ oxşar anlayışları bildirir: *“sürünün çəpərə - dövrəyə alınması”* və *“ayın halqa ilə dövrəyə alınması”*. Hinduşah Naxçıvani bu leksemi *“ay ağılı”* birləşməsi şəklində qeyd almışdır². V.Radlov isə onu *“ağullanmaq”* kimi qeydə alaraq, bu sözün ayla bağlı yuxarıda qeyd olunan mənasını göstərir. “Ağullanmaq” sözü eyni mənada “Oğuznamə”də də işlənmişdir: *Ayun ağullansa, ağılun böyüt, gün ağullansa quyun böyüt*. Qeyd edək ki, bu atalar sözündəki *“quyun”* sözü *“qoyun”* (ev heyvanı) olmalıdır, çünki burada bilavasitə qoyunla bağlı *“ağıl”* (çəpər) sözü də işlənmiş-

¹ Турецко-русский словарь. М., 1980. с.27

¹ Əsirəddin Əbu Həyyatı əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li- lisan əl-ətrak (ərəbcədən tərcümə edən: akad. Z.Bünyadov). Bakı, 1992. səh.18

² Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə (tərtibçilər: T.Ələsgərova, C.Sadiqova). Bakı, 1993. səh.155

dir. Atalar sözünün çağdaş mənası belədir: “*Ay halələnsə, ağılı-nı bərkit, gün halələnsə, qoyununu böyüt*”. “Gülşəni-raz” tərcüməsində “*ağıllanmaq*” feili ilə yanaşı, “*ay ağılı*” birləşməsi də (ay halqası, ay dövrəsi, ay haləsi) işlənmişdir:

*Bu xəət içində olan yanağü yüz,
Ay ağılında ol rəsmə ki, yıldız.*

Maraqlıdır ki, “*ağıl*” sözü fars dilində də “*ağəl*” və “*ağol*” şəklində “*qoyun yatağı*” və “*toyuq hini*” mənalarında işlənir .

Ağmaq - qalxmaq, yuxarı qalxmaq:

*Cün ağdı minbərə dirək qatından,
Dirək i η lədi anun firqətindən...
Də η iz mövc urıcaq qopar buxarı,
Aşağada ikən ağar yuxarı.*

“**Ağmaq**” sözü eyni mənada istər qədim türk mətnlərində , istərsə də orta yüzilliklərin Azərbaycan-türk yazılı abidələrində bol-bol işlənmişdir. Bu ləksəm dilimizin Füzuli şivəsində öz varlığını qoruyub saxlamışdır¹ .

Alu - axmaq, dəli, ağılsız:

*Aluluğu η dan uyarsın aluya,
Qaçup yağmurdan uğrarsın toluya.*

Nümunədə “*alu*” sifəti ilə yanaşı, ondan düzəlmiş “*aluluq*” (ağılsızlıq, axmaqlıq) isminin işlənməsi də qeyd edilməlidir. Bu ləksemin əski variantı “*alığ*” sifətidir. “*Alu*” sözü istər qədim türk mətnlərində, istərsə də XIII-XVI əsrlərə aid türk yazılı abidələrində yuxarıdakı mənalarla yanaşı, “*pis*” anlamında da işlən-

---

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh.21

mişdir. Söz bəzi mənbələrdə “*aciz*”, “*dəyərsiz*”, “*aşağı*” mənalarında da işlənmişdir. Çağdaş türk dilində də bu söz “alığ” şəklində yuxarıda qeyd etdiyimiz mənalarda işlənir . Qeyd edək ki, Şirazi bu beytində də yalnız türkmənşəli sözlərdən istifadə etmişdir.

Anca - belə, beləcə, bu cür, bu qədər, o qədər:

*Giyah idü η gül ilə bilə bitdü η ,
Çəmən bülbülləriylə anca ötdü η .*

Bu söz qədim türk mətnlərində , Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində , Nəsimi “Divan”ında işlənmişdir. *Anca* Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərində də işlənmiş, lakin əsərdəki əski türk sözləri lüğətinə daxil edilməmişdir. V.Radlovun lüğətində bu leksem “ança” şəklində qeydə alınmışdır .

Assı - fayda, qazanc, mənfəət:

*Gücü η sənü η orada heç yetməz,
Buni bildüğü η anda assı etməz...
Anadantoğma gözsüz olsa bədhal,
Nə assı eylər a η a kəhli-kəhhal.*

Bu sözün daha əski variantı “*asığ*”dır. Qədim türk mətnlərində bu leksem məhz “*asığ*” şəklində işlənmişdir . Eyni kökdən düzəlmiş “*asığsız*”, “*asığlığ*”, “*asıqlamaq*” sözləri də ayrı-ayrı mənbələrdə qeydə alınmışdır. “*Alu*” və “*assı*” sözlərinin daha əski variantı göstərir ki, bir sıra qədim türk sözlərinin sonundakı *ğ* samiti zaman keçdikcə düşmüşdür. Azərbaycan yazılı abidələrində isə bu söz “*assı*” şəklində işlənmişdir .

Aşlamaq - bərkitmək, yapışdırmaq, calağ etmək:

*Söz açalımü sözə başlayalum,
Gül ağacına sünbül aşlayalum.*

Bu söz Mahmud Kaşğarının məşhur əsərində də eyni mənada işlənmişdir. Çağdaş ədəbi dilimizdə işlənən “aşılamaq” (də-rini aşılamaq) felində bu sözün əski mənası ilə müəyyən bağlılıq özünü göstərsə də, lakin hazırda onun mənası bir qədər daralmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu felin kökündə “calaq” mənasında işlənən qədim türk sözü “aş” ismi durur. “Gülşəni-raz” tərcüməsindən verilən bu nümunədə də “aşlamaq” daha çox “calaq etmək” mənasına uyğun gəlir.

Aymaq - ayılmaq:

*Yüzi η gör badə nuş et, ay xumarı,
Nolursa ola, andan so η ra barı.*

“Aymaq” feilinin bu mənası bizə məlum olan məşhur mənbələrdən yalnız ikisində - “Tarama sözlüğü”ndə və V.Radlovun lüğətində qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, “Tarama sözlüğü”ndə “aymaq” sözünün bu mənasına aid yeganə nümunə “Gülşəni-raz” tərcüməsindən verilən yuxarıdakı beytdir. “Aymaq” feili bu mənada çağdaş türk dilində işlənir. (Azərbaycan türkcəsində isə bu söz həmin feilin yalnız qayıdış növündə *ayılmaq* şəklində işlənir). Bununla belə, “aymaq” feilindən düzəlmiş “ayıq” sifətində bu sözün əski şəkli qorunub saxlanmışdır. “Aymaq” feili qədim türk mətnlərində “demək”, “danışmaq”, “söyləmək” mənalarında işlənmişdir. Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində də “aymaq” bu mənani daşıyır¹. Onu da qeyd edək ki, qədim türk mətnlərində “aymaq” feilindən düzəlmiş “ayıtmaq” (danışdırmaq) feili də işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bol-bol işlənən bu feil isə “danışdırmaq” yox, “danışmaq” mənasındadır:

“Qorqud ata ayıtdı” . “Ozan aydır” .

“Gülşəni-raz”da da “ayıtmaq” feili sonuncu mənada işlənmişdir:

---

¹ Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XIV века. М., 1989, с.448

*Ol aydur bundan özgə yerü gög var,
Kim anda toptoludur süni-səttar.*

Bayıq - açıq, açıq-aşkar, gerçək, həqiqi:

*Bu rəsmə tamuda, uçmağda bayıq,
Bədən olur məqaminə müvafiq.*

Öncə qeyd edək ki, beytin birinci misrasında işlənmiş “*ta-mu*” (*cəhənnəm*), “*uçmaq*”/“*uçmağ*” (*cənnət*) sözləri də qədim türk sözləridir və hazırda arxaizmlər sayılır. “*Bayıq*” sözünə gəldikdə isə bu leksem eyni mənada “*Dastani-Əhməd Hərami*”də, Suli Fəqihin “*Yusif və Züleyxa*”, Əlinin “*Qisseyi-Yusif*” və Mustafa Zəririn “*Yusif və Züleyxa*” məsnəvilərində işlənmişdir.

Çəq - düz, tam, lap, kimi:

*Həqqü η çün nuri-əksi düşdi canə,
Düşürdi qülqülə çəq asimanə.*

Bu leksem Mahmud Kaşğarının lüğətində və “*Altun yaruğ*” adlı qədim türk mətnlərində işlənmişdir .

V.Radlov da onu lüğətində qeydə almışdır¹.

Çoqramaq - qaynamaq, coşmaq, hoqquldamaq:

*Sipərlər, şölələr ura günəşdə,
Ki, adəm beynisi çoqraya başda.*

“*Çoqramaq*” feili eyni mənada Kaşğaridə və XIV-XV yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində işlənmişdir. Bu feildən düzəlmiş “*çoqratmaq*” (coşdurmaq) və “*çoqraşmaq*” (qaynamaq, coşmaq) sözləri də Kaşğaridə işlənmişdir. Azərbaycan yazılı abidələrindən isə heç birində “*çoqramaq*” feilinə rast gəlməmişik.

---

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. 1-IV,СПб., 1888-1891. с.183

Dəgmə - təsadüfi, hər, hər hansı:

*Müxalif yellər əsməzsə ovadə,
Xətər bulunmazsa **dəgmə** bir həvadə.*

Bu söz “Kutadğu bilig”də “*təqmə*”, “Ət-töhfə”də “*dəqmə*”, “Kitab əl-idrak”da isə “*təymə*” və “*dəgmə*” kimi qeydə alınmışdır. XIV-XV əsrlərə aid Azərbaycan-türk yazılı abidələrində də “*dəgmə*” sözü işlənmişdir .

Dək durmaq - səssiz durmaq, susmaq, səsini kəsmək:

*Sifatində idi zati deməkdir,
Dəxi ilərü varma, bunda **dək dur**.*

Bu ifadə “tək turmaq” şəklində “Divanü luğat-it-türk”də, “Orta Asiya təfsiri”ndə və “Ət-töhfə”də işlənmişdir. “Kitab əl-idrak”da isə eyni mənada “*tək olturdu*” ifadəsi işlənmişdir. “Şühədanamə”də də bu ifadəyə rast gəlirik: “*Ey Yəhuda, tək dur*” “Oğuznamə”də də bu ifadə aşağıdakı iki atalar sözündə işlənmişdir: 1. “*Dək duranın dəvəcə əssisi vardır*” - çağdaş mənası: “*Susanın dəvə boyda faydası vardır*” (müqayisə et: “*Susmaq qızıldır*”). 2. “*Ya tək tur, ya pərk*” - çağdaş mənası: “*Ya sus, ya bərk dur*”. Professor Mirzə Rəhimov Lənkəran və Astarə şivələrində eyni mənada “*tək din*” ifadəsinin işləndiyini göstərir¹ (49,51-52).

Dəq tutmaq - etiraz etmək, tənə etmək, qınamaq:

*Kimsənə bunda sa η a **tutamaz dəq**
Ki, qamu nəsnəyi Həqdir qoyan, Həq.*

---

¹ Rəhimov M.A. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında/ “Azərbaycan EA Xəbərləri”. İct.elm.ser., 1962, №8, səh.51-52

Bu ifadə eyni mənada Yunis Əmrə, Qazı Bürhanəddin, Dədə Ömər Rövşəni, Gülşəni Bərdəi və başqa söz ustalarının dilində işlənmişdir¹.

Dəmrən - ox ucu, oxun ucuna keçirilən sümük və ya dəmir:

*Girincək ok gəzi zeh ortasına,
Düşər ok **dəmrəni** qəbzə içinə.*

Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Əs-sihah”da, Qazı Bürhanəddin “Divan”ında və XIV-XVI əsrlərə aid başqa türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Tofiq Abdullayev “*dəmrən*” sözünün “Kəvamilüt-təbir”də də “*oq dəmrəni*” və “*sünü dəmrəni*” (nizə ucu) birləşmələrində işləndiyini qeyd edir. “Gülşəni-raz” tərcüməsindən verilən bu nümunədəki ilk misrada işlənən “*gəz*” leksemi də qədim türk sözüdür. Kaşğarinin lüğətində “*gəz*” sözü “*oxun ucu*” mənasında işlənmişdir. V.Radlovun lüğətində isə bu sözün həm “*ox*”, həm də “*oxun kirişə keçirilən ucu*” mənaları qeyd olunmuşdur. Əbu Həyyanın kitabında işlənmiş “*gözlik*” (ox düzəldən bıçaq) sözü də fikrimizcə, bu leksemə ilə bağlıdır və “*gəzlik*” kimi oxunmalıdır.

Dəvləngəç - sarıköynək:

*Bəgəndürməz isən şahə şikari
Kim, oldu **dəvləngəcdən** dəxi bari.*

Bu söz XIII-XVI əsrlərə aid bir sıra ədəbi mətnlərdə, eləcə də lüğətlərdə, məsələn, “Ət-töhfə”də eyni mənada işlənmişdir.

Dişürmək/dövşürmək - yığmaq, toplamaq:

*Əgər əskildisə bu cism tonı,
Dişür qoqnus kibi, yığ odunu...*

---

¹ XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü. I-VI c., Ankara, 1941-1945, səh.977-978

*Bərü gəl bu sədəflər ağzını aç,
İçün dişür, qabın yabanlara saç.*

Öncə qeyd edək ki, Şirazi birinci beytdə “*dişürmək*” feili ilə yanaşı, onun sinonimi olan “*yığmaq*” felini də eyni misrada işlətməmişdir. Yeri gəlmişkən əlavə edək ki, eyni cümlə, misra və ya beyt daxilində ana dilinə məxsus sinonim sözlərin qoşa işlədilməsi “Dastani-Əhməd Hərəmi”, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərinin, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün də səciyyəvi xüsusiyyətdir. Prof. Əbdülzəl Dəmirçizadə və prof. Tofiq Hacıyev bu xüsusiyyəti tayfa dilləri ilə bağlayırlar. Bu hal başqa türk yazılı abidələrində də qeydə alınmışdır.

“*Dişürmək*” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Əs-sihah”da, “Dastani-Əhməd Hərəmi”də. Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində və Şah İsmayıl Xətəinin dilində işlənmişdir. V.Radlov bu sözü “*dəvşirmək*” şəklində qeydə almışdır. Müəllif bu sözün Kırım türklərinin dilində “*aklın başına dəvşir*” (*ağlın başına yığ*) ifadəsində işləndiyini də qeyd edir. Maraqlıdır ki, Şirazi də aşağıdakı beytdə həmin ifadəni işlətməmişdir:

*Dişür aqlü η ivü əndişə eylə,
Hüzuri batınü η də pişə eylə.*

“Dastani-Əhmədi Hərəmi”də bu ifadənin birinci tərəfi də türkmənşəlidir:

*Güləndama dedi: dövşür ögünü,
Bilirmisən bənə sən etdügünü?¹*

Bu ifadə çağdaş ədəbi dilimizdə birinci tərəfi ərəb mənşəli “*ağıl*” ismi ilə işlənir: “*ağlın başına yığmaq*”. L.Budaqov “*döşürmək*” felinin Osmanlı və Azərbaycan türklərinin dilində

---

¹ Dastani-Əhməd Hərəmi (tərtibçi: Ə.Səfərli). Bakı, 1978, səh.46

“yığmaq”, “dərmək” (ot, meyvə və s.) mənalarında işləndiyini qeyd edir. “Dişürmək” / “dövşürmək” sözü dilimizin bir sıra şivələrində bu gün də “döşürmək” şəklində eyni mənada işlənir.

Dürişmək - çalışmaq, səy göstərmək:

*Verür varınü səy eylər, **dürişür**,
Ol əvvəl qopduğı yerə irişür.*

Bu beytdə də Şirazi “dürişmək” feili ilə yanaşı, onun sinonimi olan “səy etmək” felini də eyni mifrada işlətməmişdir. Kaşğarının lüğətində bu söz “çəkişmək”, “çarpişmaq”, “qarşı-qarşıya gəlmək” mənalarında işlənmiş. “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində isə bu feil Şirazi-nin tərcüməsində olduğu kimi, “çalışmaq” mənasını daşıyır.

Ergürmək - çatdırmaq, yetirmək:

*Həvəs əhlin çəkər hər dəm həvayə,
Sanasın **ergürür** dərdin dəvayə.*

Bu söz eyni mənada Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də “ergürmək” sözü işlənmişdir:

*Ey neçə ayruləri vəsl eyləyən,
Neçələri ümmidinə **irkürən...***

*Kimsə heç bana bəha yetürməyə,
Kimsə mənim yüzimə **irkürməyə**.¹*

Qeyd edək ki, Suli Fəqihin adı çəkilən əsərinin Bakı nəşrin-də “ergürmək” sözü, nümunələrdən də göründüyü kimi, “irkür-mək” şəklində transfoneliterasiya edilmiş və kitabdakı qədim

¹ Hacıyeva Z. Suli Fəqih. “Yusif və Züleyxa (XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və leksik qeyd). Bakı, 1991, səh.55

türk sözləri lüğətinə daxil edilməmişdir. Əsərdən verilən ikinci nümunədə “*ergürmək*”lə yanaşı, onun sinonimi olan “*yetürmək*” felinin işlənməsini də qeyd etmək lazımdır.

Eşmə - səhrada olan dayaz su quyusu:

*Yenə nuş eylə rəhmət çeşməsindən,
Fərağət ol bu zəhmət eşməsindən.*

“*Eşmək*” (qazımaq, qazıyb açmaq) felindən düzəlmiş bu isim V.Radlovun lüğətində eyni mənada “*əşmə*” şəklində qeydə alınmışdır). Qədim türk mətnlərində və orta əsrlərə aid türk yazılı abidələrində isə bu leksem qeydə alınmamışdır.

Əyig - çöl quşu, çöl göyərçini, qumru:

*Anu η kimi taşı yok, ol çig kibidür,
İçində taşsız olmaq əyig kibidür.*

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində “*ıfık*”, “*Ət-töhfə*”də “*ayak*”, Qütübün “*Xosrov və Şirin*” tərcüməsində isə “*efək*” şəklində qeydə alınmışdır. “*Kəvamilüt-təbir*”də isə bu söz “*ügeyik*” şəklində yazılmışdır. V.Radlovun lüğətində bu söz üç şəkildədir: “*ögəik*”, “*ügeyik*”, “*üvəyik*”.

Əkşilmək - turşumaq, turş olmaq:

*Bu rəng ilə ki sən səni boyarsın,
Nə şərbət əkşilür, nə sən toyarsın.*

Bu feillə eyni köklü olan “*əkşig*” (turş) sifəti Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. Orta yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində isə bu sifət “*əkşi*” şəklində qeydə alınmışdır.

Əsrüklük - sərxoşluq, məstlik:

*Visali badəsin içdük önündə,
Xumar etdi uş əsrüklük so ηunda...*

*Həqqü η çün görəsin anda liqasın,
Nə deyim ki, nə əsrüklük qılasın.*

Bu isimlə eyni köklü olan, “əsrük”, “əsrük” (sərxoş) sifəti istər qədim türk mətnlərində, istərsə də XIII-XIV əsrlərə aid yazılı abidələrdə işlənmişdir. Şirazi eyni köklü “əsritmək” (kefləndirmək) felini də işlətməmişdir:

*İkinci, bunları əsritdi dünya,
Üçüncü dünyadır bunlara dünya.*

Bu feilin təsirsiz növü olan “əsrimək” Nəsimi “Divan”ında, Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində işlənmişdir. V.Radlovun lüğətində “əsrük” sözünün “qızmış”, “qudurmuş” mənaları da qeydə alınmışdır. “Əsrük” (sərxoş) sifəti “Kitabi-Dədə Qorqud”da da işlənmişdir.

Gədik/gədük - nöqsan, çatışmazlıq, zədə, yarıq, deşik:

*Kimü η ki içinü η ola gədügi,
Ərənlərü η budur naqis dedügi.*

Qeyd edək ki, Şirazi bu beytdə “gədük” sözü ilə yanaşı, onun sinonimi olan ərəb mənşəli “naqis” sözünü də işlətməmişdir. Bu xüsusiyyət - bir beyt və ya misra daxilində müəyyən bir türk sözünün ərəbcə və ya farsca qarşılığının işlənməsi Nəsimi şeirləri üçün də səciyyəvi haldır. “Gədük” sözü “Orta Asiya təfsiri”ndə “deşilmiş”, “diş-diş”, “kələ-kötür” mənalarında işlənmişdir. Əbu Həyyan onun yalnız “dəlik”, “deşik” mənalarını göstərir. Bu söz “Şühədanamə”də də işlənmişdir: “Mənüm xanədanuma gədük saldun”. Hinduşah Naxçıvani də bu sözü “gədik” və “gədük” şəklində qeydə almışdır. “Gədik” sözü “Oğuznamə”də də işlənmişdir.

“Gədik” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da yalnız aşağıdakı cümlədə işlənmişdir: “Qara polat uz qılıcı **gədik** oğ-

lan". Təəssüf ki, bu söz dastanın bütün Bakı nəşrlərində “gödək” şəklində verilərək, “qısa”, “gödək” kimi mənalandırılmışdır. Məhərrəm Ergin isə bu sözü “gədik” kimi oxuyaraq, onun “korlanmış”, “yeyilmiş”, “diş-diş olmuş” mənalarını qeyd etmişdir. Fikrimizcə, mətnin ümumi məzmununa əsasən, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bu sözün “gödək” deyil, “gədik” şəklində oxunması məqsədəuyğundur. Dastandakı Bəkil oğlu İmranın boynunda olan yuxarıdakı cümlədə kafir oğuz igidinin silahının “gödək” yox, məhz “nöqsanlı” olmasına işarə edərək deyir:

*Qara polat uz qılıcı gədik oğlan,
Əlindəki süğüsü sınıq oğlan.*¹

Bu cümlələrdəki “sınıq” sözünün “gödək” sözü ilə yox, “gədik” sözü ilə səs uyarlığı da göz qabağındadır. Onu da qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “gədik” sözü ilə eyni köklü “gədilmiş” (korlanmış, deşilmiş) və “gədilməsün” (korlanmasın, deşilməsin) sözləri də işlənmişdir. “Gədilmək” (korlanmaq, deşilmək, diş-diş olmaq) feli “Gülşəni-raz” tərcüməsində də yuxarıda da qeyd olunan aşağıdakı beytdə işlənmişdir:

*Günəş vəsf eylər ikən ta η a qaldum,
Gədildim ay kibivü ta ηa qaldum.*

Onu da qeyd edək ki, “gədik” sözü dilimizin Bakı şivəsində “naqis” mənasında öz varlığını qoruyub saxlamışdır².

İg - xəstəlik, naxoşluq, azar, ağrı:

*İçi pişməmiş anu η, çig kibidür,
İçində taşsız olmaq ig kibidür.*

---

¹ Ergin M. Bursa kitablıklarındaki türkçe yazmalar arasında. – “İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinin Türk dili ve Edebiyatı dergisi” (TDED). 1952, №4, səh.247

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh.280

Bu söz Yusif Balasaqunlunun “Kutadğu bilig” əsərində, Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində qeydə alınmışdır. Kaşğari “Divan”ında isə bu sözlə bağlı “*iqcil*” (tez-tez xəstələnən) sifəti və “*ıqləmək*” (xəstələnmək) felləri də işlənmişdir. “Ət-töhfə”də isə eyni köklü “*ıqləmək*” feili qeydə alınmışdır. “Kitab əl-idrak”da da “*ig*” sözü eynilə bizim abidədə olduğu kimi “*iy*” və “*xəstəlik*” anlamlarında işlənmişdir. Çağdaş türk dilində isə eyni köklü “*igçıl*” sözü “*xəstə*”, “*azarlı*”, “*əlil*” mənalarında işlənir¹.

İsrə - qarşı, irəli, aşağı:

*Yakıncaqdurur ol köy şəhri - Misrə,
İraq demək degildir andan isrə...
Bir adım bundan isrə adamazsın,
Səfəliq şərbətindən dadamazsın.*

Qədim türk mətnlərində “*asra*” və “*isrə*” şəklində qeyd olunan və “*aşağı*”, “*alt*” mənalarını daşıyan bu söz XIII-XV əsrlərə aid türk yazılı abidələrində isə “*asra*” şəklində işlənmişdir. Bizim abidədə isə bu söz hərəkələndiyi üçün onu məhz “*isrə*” kimi oxumaq lazım gəlir. Qeyd edək ki, “Kitab əl-idrak”da bu söz “*isra*” şəklində qeydə alınmışdır. Prof. Əmir Nəcibə görə, “*asra*” qoşması “*as*”, “*ast*” (dib, alt) kökündən və *-ru*, *-ra* qədim yönlük hal şəkilçisindən ibarətdir. “*Asra*”/“*isrə*” qoşması başqa Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmemişdir.

Gə η əzlik - asanlıq:

*Bu yol kim incəligindən seçilməz,
Gə η əzlik ilə bu yoldan keçilməz.*

“*Gə η əzlik*” ismi, eləcə də onun kökü olan “*gənəz*” (asan) sifəti XIII-XVI yüzilliklərə aid türk mətnlərində geniş yayılmışdır.

---

¹ Турецко-русский словарь. М., 1980, с.432

dır. Hinduşah Naxçıvani də bu sözün eyni mənasını qeyd edir. V.Radlovun lüğətində də “*gənəz*” və “*gənəzlik*” sözlərinin (“*kəkiz*” və “*kəkizlik*” şəklindədir) qeyd etdiyimiz mənalara göstərilir. Qeyd edək ki, “*gə η əz*” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da da aşağıdakı cümlədə işlənmişdir.

*“Getdikə yerin otlaqların keyik bilür,
Gə η əz yerlər çəmənların qulan bilür”.*

Bununla belə, Məhərrəm Ergin və Şamil Cəmşidov bu sözü “*göy*” (yaşillıq) sözü ilə bağlayaraq, onu “*gögez*” və “*gögəz*” kimi oxumuşlar. F.Zeynalov və S.Əlizadənin tərtib etdikləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə “*gənəz*” sözü “*kənəz*” şəklində verilmiş və bu kitab əsasında hazırlanmış eposun izahlı lüğətində onun “*uzaq*” mənası qeyd olunmuşdur. Lakin mətndən də aydın görüldüyü kimi, burada “*gənəz*” sözü məhz “*asan*” mənasındadır. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un son Bakı nəşrində bu söz “*genəz*” kimi oxunmuş və onun “*asan*”, “*yüngül*”, “*rahat*” mənalara qeyd olunmuşdur¹.

Gönənmək - sevinmək, nemət sahibi olmaq, nemətinə qovuşmaq:

*İçivü taşı nur ilə tonanmış,
Həqqü η rəhmətlərin görmüş gönənmiş...
Gəhi ürəyan olur, gəhi tonanır,
Gəhi yerinirü gəhi gönənir.*

Bu feil eyni mənada “Ət-töhfə”də və “Kitab əl-idrak”da işlənmişdir. Qeyd edək ki, sonuncu mənbədə bu söz “*künəndi*” kimi transfoneliterasiya edilmişdir. Burada “*gəvəndi*” (sevindi, fərəhləndi) və “*gəvənü*” (sevinc, fərəh) kimi verilmiş sözlər də eyni köklüdür. V.Radlovun lüğətində də bu sözün eyni mənada çağatay ədəbi dilində işləndiyi qeyd olunmuşdur.

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. I c., Bakı, 2000. səh.156

Gönilmək - yola düzəlmək, getmək, üz tutmaq, yönəlmək:

*Gönülüüb Kəbəyə getsən uğurla,
Bulursan Kəbədə buni uğurla.*

Bu söz XIII-XVI əsrlərə aid türk yazılı abidələrində sıx-sıx işlənmişdir. “Dastani-Əhməd Hərəmi”də də bu sözə rast gəlirik:

*Ol aradan fəraq ilə gönüldi,
Əzəl bəzmində anə ol sunuldu.*¹

Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də “gönilmək” feili işlənmişdir:

*Çünki Kənan yolınə gönəldilər,
Qarşudən qərdaşləri göründilər.*²

Beytdən də görüldüyü kimi, bu sözün qafiyəyə uyğun olaraq “gönüldilər” kimi oxunması məqsədəuyğundur. Onu da qeyd edək ki, “gönilmək” sözü nə “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin, nə də Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” kitabının sonundakı əski türk sözləri lüğətinə daxil edilmişdir.

Key - çox yaxşı, möhkəm, əsaslı:

*Çü yüz tutdu η həqiqət bu təriqə,
Key a ηla bunda ögüşdür dəqiqə.*

“Key” sözü qədim mənbələrdən Mahmud Kaşğarının lüğətində və Yuqnaqinin “Ətəbatül-həqaiq” əsərində eyni mənada qeyd edilmişdir. Bu söz “Kitab əl-idrak”da da “yaxşı” mənasında işlənmişdir. “Dastani-Əhməd Hərəmi”də də bu söz işlənmişdir.

¹ Dastani-Əhməd Hərəmi (tərtibçi: Ə.Səfərli). Bakı, 1978, səh.79

² Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir “Yusif və Züleyxa”. Bakı, 1991. səh. 265

Beytin ikinci misrasında işlənmiş “ögüş” (çox) leksemi də qədim türk sözüdür. Bu söz də istər qədim türk mətnlərində , istərsə də Azərbaycan yazılı abidələrində “üküş”, “ögüş” və “yü-güş” şəklində işlənmişdir . Nailə Hacıyeva bu sözün “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” əlyazmasında 187 dəfə işləndiyini göstərir¹ .

Kirtü - gerçək, həqiqi, sadıq:

*Cavabın böylə verür bunun anlar,
Kim, anlara der **kirtü** ərənlər...
Bularu η vəsf edər halını **kirtü**,
Hədisi - "mutu qəblə ən-təmutu".*

Bu söz eyni mənada Mahmud Kaşğarının lüğətində, “Ət-töhfə”də və “Kitab əl-idrak”da işlənmişdir. Sonuncu mənbədə “*kirtü söylədi*” (doğru dedi) ifadəsi və “*kirtülədi*” sözü də işlənmişdir. “Ət-töhfə”də bu söz “kərti” şəklində verilmişdir. Bu mənbədə “*kərti ayıtmaq*” (doğru söyləmək) ifadəsi də işlənmişdir² .

Küpə - sığğa:

*Bu mey çək etdi əqli-küll qəbasın,
Qulağında qodı qulluq **küpəsin**.*

Bu söz “*kübə*” və “*küpə*” şəklində qədim türk mətnlərində işlənmişdir. Azərbaycan-türk yazılı abidələrindən Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında isə bu söz “*küpə*” kimi qeydə alınmışdır. “Ət-töhfə”də isə o “*kübə*” şəklində işlənmişdir.

Qalaqlanmaq – havalanmaq, özünü göylərdə hiss etmək:

*Məani gözlədü η, düşdü η xilafə,
Qalaqlandı η , uçarsın quru lafə.*

---

¹ Гаджиева Н.Н. Произведение Абри Хадже ибн Адила “Ихтият-и гаваид-и куллийа” и его лексика. Канд.дисс., Баку, 1986. с.47

² Изысканный дар тюркскому языку. Ташкент, 1978. с.322

Bu feilə istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta çağlara aid yazılı abidələrdə rast gəlmədik. “Tarama sözlüyü”ndə bu sözə aid verilmiş yeganə nümunə elə yuxarıdakı beytdir. Qeyd edək ki, V.Radlovun lüğətində işlənən “*kalak*” və “*kalaklamaq*” sözlərinin “*qəmli nidalar və ümitsiz səslər çıxarmaq*” mənaları göstərilir. Bizcə, bu sözlər də eyni köklüdür. Əlavə edək ki, “Kutadğu bilig”də, “Altun Yaruq”da işlənmiş “qal” (ağılsız, dəli) sözü də, fikrimizcə, bu feillə eyni köklüdür.

Qırğul - orta yaşlı adam:

*Olur tiplü cavanü qırğülü pir,
Olur danavü eylər əql tədbir.*

Mahmud Kaşğaridə də işlənmiş bu sözə Azərbaycan yazılı abidələrindən yalnız “Şühədanamə”də rast gəlmişik: *Əmir Həmzə qırğul idi, Şeybənü η qənimi oldı ki, ol dəxi qırğul idi.* Qeyd edək ki, bu faktı ilk dəfə prof. Mirzə Rəhimov qeyd etmişdir. Qədim türk mətnlərində işlənmiş “*qırıldamaq*” (çallaşmaq, saçı ağarmaq) feili də, fikrimizcə, bu kökdəndir.

Qıvanmaq - sevinmək, güvənmək, öyünmək:

*Cahan işin düzər bir qəmzəsiylə,
Qıvanır canü könül busəsiylə.*

Bu söz eyni mənada “Kutadğu bilig”də də “*kevinmək*” və “*kevənmək*” şəklində işlənmişdir. “Kevənmək” feilindən düzəlmiş “*kevənc*” və “*kevinc*” (ümid, sevinc) sözü də bu əsərdə işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “*qıvanmaq*” feili “*güvənmək*”lə qoşa işlənmişdir¹.

Qızlıq - bahalıq, qəhətlik:

*Yakınlıq, azlıq, iraklığü çokluq,
Ucucluq, qızlıqü acliq, tokluq.*

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə), Bakı, 1988. səh.37

“Qızlıq” sözü “Kutadğu bilig”də “bahalıq”, “nadir şey”, “bahalı şey” mənalarında işlənmişdir. Bu söz Azərbaycan-türk yazılı abidələrindən Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində işlənmişdir.

Qulağuz/qulavuz/qilavuz - bələdçi, yol göstərən, rəhbər:

*Nə hasil dünyada ol qulavuzdan,
Ki, fərq etməyə eyüyi yavuzdan...*

*Qanat açdivü bunlar uçdı düpdüz,
Bulara Mustəfa oldı qulağuz.*

Bu söz “Divanü- lüğət it-türk”də “qulabuz”, “Kutadğu bilig” və “Orta Asiya təfsiri”ndə isə “qulavuz” şəklində işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə o, “qulağuz” şəklindədir. “Əs-Sihah”da bu söz iki yerdə qeydə alınmışdır. M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də o işlənmişdir. Məmmədəmin Rəsulzadə bu sözün Nizami Gəncəvinin dilində də “qəlavuz” şəklində işləndiyini qeyd etmişdir. Eyni faktı akad. Həmid Araslı da göstərmişdir. Prof. Əmir Nəcibə görə “qulağuz” quruluşca mürəkkəb sözdür - “qulaq” və “ağuz” (ağız) sözlərindən təşkil olunmuşdur və əski oğuz sözüdür. Prof. Əbdüləzəl Dəmirçizadə onu əslə itmiş mürəkkəb söz sayır. Prof. Həsən Zərinəzadə isə yazır ki, Səfəvilər dövründə fars dilində də “qəlavuz”, “qəlabez” şəklində işlənən bu sözün kökündə “yalavac” (yol göstərən, bələdçi) sözü dayanır. Fikrimizcə, bu məsələdə Ə.Nəcibin fikri daha ağılabatandır. Ona görə ki, birincisi, bu söz ən qədim qaynaqlarda, o sıradan Nizami Gəncəvidə “qəlavuz” şəklindədir. İkincisi, “qulaqağuz”-“qulağuz” fonetik dəyişikliyi daha inandırıcıdır (yanaşı gələn aq-ağ hissəciklərindən biri düşmüşdür). Üçüncüsü isə, “qulaq” və “ağız” sözlərinin ayrı-ayrılıqdakı mənaları arasında müəyyən yaxınlıq var (“bələdçi” qabaqda gedir - qulağı ilə eşitdiyini ağız-dili ilə çatdırır). Qeyd edək ki, “qulaq” sözü “göz” sözü ilə birlikdə mürəkkəb söz kimi (“qulaqgöz” - nəza-

rət) də işlənmişdir. Dilimizin Qərb qrupu şivələrində “qulağuz” sözü “alağuz”, “qılvız” şəklində qorunub saxlanmışdır. Qazax və Tovuz bölgələrində bu söz “xəbərçi”, “araqarışdıran”, “iki-üzlü”, “yaltaq” mənalarında işlənir. Çağdaş qazax dilində də “qulaqavuz söz” ifadəsi “xəbər”, “şayiə” mənasında işlənir. Maraqlıdır ki, bu söz fars dilində “qəlağuz”, “qəlavoz” şəklində “bələdçi” mənasında indi də işlənir¹.

Oyarmaq/öyərmək - düzəltmək, yaxşılaşdırmaq, sağaltmaq, yoluna qoymaq:

*Ö y ər m ə z k i m s ə H ə q a z d u r d u ğ u n u ,
Y a z a m a z k i m s ə o l b o z d u r d u ğ u n u .*

Bu feil “Kutadğu bilig”də də eyni mənada işlənmişdir . Qeyd edək ki, feilin kökü olan “onmaq” (yaxşılaşmaq, düzəlmək) da qədim türk mətnlərində qeydə alınmışdır. “Onmaq” feilindən düzəlmiş “önət” (uğurlu, xoşbəxt) sifəti isə “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə”də işlənmişdir. Dilimizin Mərneuli və Dmanisi şivələrində bu söz indi də işlənir. Danışıq dilində işlənən “avand”, “avad”, “ovand” sözləri də bu kökdəndir. “Onarmaq” feili XIV-XVI yüzilliklərə aid türk yazılı abidələrində sıx-sıx işlənmişdir. Bu feil dilimizin bir sıra şivələrində qorunub saxlanmışdır².

Öykünmək - təqlid etmək, yamsılamaq:

*Q a m u s u ö y k ü n ü r ə h l i - t ə m i z ə ,
İ b a d ə t l ə r i b ə n z ə r ə s k i b e z ə . . .*

*Q a r a η u l u q s ə r a y i y d i x ə r a b ə ,
V ü c u d i ö y k ü n ü r i d i s ə r a b ə .*

---

¹ Персидско-русский словарь. Под редакцией Ю.А.Рубинчика, т.1-П, М., 1970. с.272

² Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş feillər/ “Dilçilik məcmuəsi”. XVIII c., Bakı, 1963. səh.33

Bu söz eyni mənada XIV-XVI yüzilliklərə aid türk mətnlərində sıx-sıx işlənmişdir. V.Radlovun lüğətində də bu söz qeydə alınmışdır ¹.

Pürlənmək - tumurcaqlanmaq, ağac və bitkilərin tumurcuq gətirməsi:

*Budaqlandıvü pürləndi müəyyən,
Təfəkkür etdi kim, ya Rəb, kiməm bən.*

Bu sözün eyni mənada (“bürlənmək” şəklində) “Divanü-lüğət it-türk”də işlənməsi qeydə alınmışdır. Qədim türk mətnlərində eyni köklü “bür” (tumurcuq) sözü də işlənmişdir. Bu sözlərin hər ikisi V.Radlovun lüğətində də vardır.

Sanu - fikir, düşüncə, istək:

*Qulağı η dan sanu pənbələrin çək,
Yəqin odına yansun pərdeyi-şək.*

“Sanmaq” feilindən düzəlmiş “sanu” ismi V.Radlovun lüğətində qeydə alınmışdır. Eyni köklü “sağinc”/“saqinc” sözü də “sanu” isminin sinonimi kimi qədim və orta çağlara aid türk mətnlərində işlənmişdir. Qeyd edək ki, “sağinc” sözü “sanmaq” feilinin sinonimi olan “sağınmaq”dan düzəlmişdir.

Saz - sarı (rəng adı):

*Qılıc acısı bə η zin saz etdi,
Bu qeyrətdən ki, kəşfi-raz etdi.*

---

¹ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. 1-IV,СПб., 1888-1891. с.1173

Bu söz eyni mənada XIV əsrin türk şairlərindən Germiyanlı Şeyxoğlu Mustafa Cəmalinin “Xurşid və Fərəhşad” adlı məsnəvisində və eyni yüzillikdə yaşamış Hacı Paşanın “Müntəxəbüş-şifa” adlı tibbə dair əsərində işlənmişdir.

Səmrimək - şişmək, piylənmək, kökəlmək:

*Bu yatlıq özgəvü bilişlik özgə,
Ki, səmriməkdir özgə, şişmək özgə.*

Bu feil eyni mənada qədim türk mətnlərində işlənmişdir. “Kitab əl-idrak” və “Ət-töhfə”də “səmrimək” sözünün eyni mənaları qeydə alınmışdır. Orta çağlara aid Azərbaycan yazılı abidələrində eyni köklü “səmiz”/“semiz” – (kök) sifəti də işlənmişdir. Maraqlıdır ki, “səmrimək” feili indi də Azərbaycanda tərəkəmələrin dilində işlənir: “*Qoyun səmridikcə yavaş olur*”. Təəssüf ki, bu söz dilimizin dialektoloji lüğətində qeydə alınmamışdır.

Sımaq - pozmaq: qırmaq, sındırmaq:

*Bu əksi görmədi iblisi-məhun,
Anu η çün əmri **sıdı** oldı məğbun...
Bozalar sülhivü əhdi **sıyalar**,
Bu rəsmə ola atlular yeyələr.*

Bu söz eyni mənada istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta çağlara aid yazılı abidələrdə işlənmişdir. Qeyd edək ki, “Gülşəni-raz” tərcüməsində bu feil nümunələrdən də göründüyü kimi, “əmr” və “əhd” isimləri ilə birgə işlənmişdir.

Sin - qəbir:

*Dügün gözləri xəlqin ölüsini,
Yeməksiz evdür ana ölü **sini**.*

Bu sözün eyni mənada istər qədim türk mətnlərində , istərsə də orta çağlara aid yazılı abidələrdə işlənməsi qeydə alınmışdır. Sarı Aşıq da bir bayatısında bu sözü işlətməmişdir:

*Mən aşıq, tərsinə qoy,
Tər tənə tər **sinə** qoy.
Yaxşını qibləsinə
Aşığı tərsinə qoy.*

Soğulmaq - suyu çəkilmək, suyu qurumaq:

*Zamanlar keçərü dönər fələklər,
Də η izlər **soğulur**, ölüür səməklər.*

Bu söz eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”da da işlənmişdir: “*Qanlı-qanlı suların soğulmuşdı, çağladı axır*”. Qeyd edək ki, dastanın 1988-ci il Bakı nəşrində bu söz “*sovğulmuşdı*” kimi verilmiş və kitabın izahlı lüğətində də elə bu şəkildə qeydə alınmışdır. Şamil Cəmşidov onu “*soğulmuşdu*” kimi transfoneliterasiya etmişdir . Bizim fikrimizcə, bu sözü yazılışına görə məhz “*soğulmuşdı*” kimi oxumaq məqsədəuyğundur. Qeyd edək ki, “*soğulmaq*” feili XIV-XVI yüzilliklərə aid bir sıra türk mətnlərində işlənmiş və əksər halda elə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsindəki kimi yazılmışdır. V.Radlov da onun “*torpağa batmaq* (suyun, qurdun) və “*qurumaq*” mənalarını göstərmişdir. Onu da qeyd edək ki, “Tarama sözlüğü”ndə verilən nümunələrin çoxunda “*soğulmaq*” feili “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, “*su*” sözü ilə işlənmişdir. Bizim fikrimizcə, çağdaş ədəbi dilimizdə işlənən “*suyu sovulmuş dəyirmanə oxşayır*” ifadəsindəki “*sovulmuş*” sözü “*soğulmaq*” leksemnin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır (sözdə ğ-v səs əvəzlənməsi baş vermişdir). X əsrə aid “*Altun yaruq*” adlı qədim türk mətnində bu söz “*soqulmaq*” şəklində (“*suyu çəkilmək*” mənasında) işlənmişdir. Sözün bu fonetik variantı göstərir ki, zaman keçdikcə onun tərkibindəki “q” samiti “ğ” samiti ilə əvəzlənmişdir.

Somun - qabarıq buğda çörəyi:

*Ol ac gözsüzə bə η zər, yalanur ol,
Dəvə dəpdüğünü somun sanur ol.*

Bu sözə eyni mənada məşhur mənbələrdən yalnız “Ət-töh-fə”də və V.Radlovun lüğətində rast gəldik. “Tarama sözlü-gü”ndə bu leksemin XVI əsr türk müəllifi Tosyalı Cəlalzadə Ni-şani Mustafa Çələbinin “Məvəhibül-xəllaq” əsərində də işləndi-yi göstərilir¹.

Sunqur - şahin, şunqar, ov quşu:

*Döşədi ağ sunqur bali-zərrin,
Fələk səhnində olmağa göhərçin.*

Bu söz qədim türk mətnlərində “sonqur” və “şunqar” şək-lində işlənmişdir. Həsən Zərinəzadə onun Səfəvilər dövründə fars dilində də “*sonqar*” və “*şonqar*” şəklində işləndiyini qeyd etmişdir. İran alimi Həsən Əmid isə bu türk sözünün ərəb dilinə də “*sonqar*” şəklində keçdiyini qeyd edir.

Taη - təəccüb, heyrət:

*Bu dövlət dənizinə hər ki yata,
Nə ta η t var anu η abi-həyata.*

Bu söz eyni mənada istər türk dillərinin əski qatlarını özün-də əks etdirən qaynaqlarda , istərsə də orta çağlara aid yazılı abi-dələrdə işlənmişdir. Yuxarıda haqqında söz açdığımız “*tana qalmaq*” (təəccüb qalmaq) tərkibi felindəki birinci söz də eyni kökdəndir.

---

¹ XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü.

Toğan - şahin, qızıl quş:

*Əgərçi sən yumurdadan toğansın,
Havada uçucu vəhşi toğansın.*

“Toğan” sözü eyni mənada qədim türk mətnlərində də işlənmişdir. “Ət-töhfə”də bu sözün “*şahin*” və “*qırğı*” mənaları göstərilir. “Kitab əl-idrak”da və Radlovun lüğətində isə bu sözün yalnız “*şahin*” mənası qeyd olunur. “Oğuznamə”də də bu söz “*şahin*” mənasında işlənmişdir. Maraqlıdır ki, “*toğan*” sözü fars dilində də işlənir. “*Toğan*” sözünün türkmənşəli olduğunu qeyd edən görkəmli İran alimi Məhəmməd Müin yazır ki, bu söz həm də türk şəxs adlarından biridir. Şirazi “*toğancı*” sözünü də “*ovçu*”, “*şahin ovlayan adam*” mənasında işlətməmişdir:

*Başu η a börk urar, bağlar ayağı η,
Toğancılar əli olur turağı η.*

“*Toğancı*” sözü “Əs-Sihah”da da işlənmişdir ¹.

Tonanmaq - geyinmək:

*Gəhi üryan olur, gəhi tonanır,
Gəhi yerinirü gəhi gönənir.*

Bu söz eynilə “Kutadğu bilig”də və “*tonanmaq*” / “*donanmaq*” şəklində “Dastani-Əhməd Hərəmi”də və Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də ² işlənmişdir.

Toylamaq - doyurmaq, yedirib-içirmək, ziyafət vermək:

*Eyü dedü η eyü, eyü din ulusu,
Ki, toyladu η bu xan ilə ulusu.*

---

¹ Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə (tərtibçilər: T.Ələsgərova, C.Sadıqova). Bakı, 1993. səh.45

² Hacıyeva Z. Suli Fəqih. “Yusif və Züleyxa (XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və leksik oçerk). Bakı, 1991. səh. 28

Bu feil qədim türk mətnlərində “ziyafət”, “şülən”, “şadlıq məclisi” mənasında işlənmiş “toy” ismindən düzəlmişdir. “Toy-lamaq” feili “Dastani-Əhməd Hərami”də, Suli Fəqihin və Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərində də işlənmişdir.

Turağ - məskən, dayanacaq:

*Qəmər kim, gecədə yakar çirağı,
Cahan gögi ki, anu η dur turağı.*

Mahmud Kaşğaridə işlənmiş bu sözün “sığınacaq”, “yuva” (dağlarda yuva) mənaları göstərilir. Əbu Həyyan isə onun “yer”, “məkan”, “dayanacaq” mənalarını qeyd edir. “Dastani-Əhməd Hərami”də (“duraq”, 91 - “turaq”) və Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də bu söz “məskən”, “dayanacaq” mənasında işlənmişdir.

Tutuq/tütüq - pərdə:

*Mürəssə örtülü bənzər ərus,
Tütüq içində yürür pusa-pusa.*

Bu söz “Kitab əl-idrak”da və XIV-XVI əsrlərə aid türk mətnlərində işlənmişdir. Məmmədəmin Rəsulzadə onun Nizami Gəncəvinin dilində də işləndiyini qeyd etmişdir.

Tüş - meyvə, səmərə, nəticə:

*Dəxi ol tüşdəndürür təamum,
Dəxi ol halladur bu kəlamum.*

Bu söz “meyvə” mənasında qədim uyğur yazılarında həm ayrıca, həm də onun sinonimi olan “yemiş” sözü ilə qoşa - “tüş-yemiş” şəklində işlənmişdir. Həmin mənbələrdə “tüşlük” (meyvəli) və “tüşsüz” (meyvəsiz) sözləri də qeydə alınmışdır.

V.Radlovun lüğətində isə “tüş” sözünün “meyvənin içi” və “konfet” mənaları göstərilir¹.

Ülü - pay, hissə, səhm:

*Vəli olmaz cahanda bundan ulu,
Verilməz bundan özgəyə bu **ülü**.*

“Ülü” sözünün qədim türk mətnlərində “ülüg” və “ülüş” şəklində işlənməsi qeydə alınmışdır. XIV-XVI yüzillərə aid türk yazılı abidələrində isə bu söz “ülü” və “ülüş” şəklində işlənmişdir.

Üyüz - ağcaqanad:

*Üyüz pərinçə istə yerdə canı,
Gözət nöqtədə cismi-asımanı.*

Bu söz eyni mənada “Kitab əl-idrak”da qeyd olunmuşdur. “Əs-Sihah”da və “Kəvamilüt-təbir”də isə o, “üvüz” şəklindədir. “Üyüz” sözü çağdaş türk lüğətlərində “üvüz” şəklində şivə sözü kimi göstərilir².

Üyük - tərə:

*Səni bildirdilər sana böyükdən,
Ki, düz yerə enəsin sən **üyükdən**.*

Bu sözün eyni mənada Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənməsi qeydə alınmışdır. Prof. Əmir Nəcibin fikrincə, bu ismin kökündə “üymək” (bir yerə yığmaq, toplamaq) feili dayanır. “Üyük” sözü başqa türk yazılı abidələrində də işlənmişdir.

---

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. 1-IV,СПб., 1888-1891. с.1289

² Турецко-русский словарь. М., 1980. с.890

Yaxtulu - işıqlı, nurlu, parlaq:

*Ki, eşitmişəm anı bir uludan,
Həqqin bəzmində şəmi-yaxtuludan.*

Bu söz eyni mənada XIV-XV əsrlərə aid bir neçə mənbədə işlənmişdir¹.

Yancuq - yandan asılan torba, pul qabı:

*Nə bilsün gövhəri buncuq dakınan,
Qəni olmaz qurı yancuq dakınan.*

Bu söz Mahmud Kaşğarının lüğətində “*yancıq*”/”*yancuq*” şəklində işlənmişdir. Həmin mənbədə “*yanlıq*” sözü də “*çoban torbası*” mənasında işlənmişdir. Əbu Həyyan isə bu sözün bir atalar sözündə işləndiyini qeyd edir: “*Yigid qoş, yançuk boş*” (Cavan gözəldir, cibi isə boşdur). “Yancuq” sözü XIII-XVII əsrlərə aid başqa yazılı abidələrdə də qeydə alınmışdır.

Yasılmaq - yayın kirişinin qövs şəklinə düşməsi, yayın (oxun) buraxılması:

*Kirişlər üzülə, yaylar yasıla,
Sonucı ləşkəri-Misri ət basıla.*

Bu sözün eyni mənada Mahmud Kaşğarının lüğətində işlənməsi qeydə alınmışdır. Həmin mənbədə “*yasmaq*” feili də “*buraxmaq*”, “*dağılmaq*” mənalarında işlənmişdir. Göründüyü kimi, “*yasılmaq*” feili “*yasmaq*” feilinin məchul növüdür. “*Yasılmaq*” feili “Dastani-Əhməd Hərəmi”də də işlənmişdir:

---

¹ XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü. I-VI c., Ankara, 1941-1945. səh.4214

*Doqquz kişi yatır başı kəsilmiş,
Qılıcları sınıb, yayı yasılmış.*¹

“**Yasmaq**” feilini V.Radlov da qeyd almışdır: “*yayı yasmaq*” - “*yayı buraxmaq*”.

Yavlaq - çox, həddindən artıq, çox yaxşı:

*Bular rəmz etdiyi nə çeşmi ləbdir,
Bu ləb bu çeşm isə yavlaq əcəbdir.*

“Qədim türk lüğəti”ndə “*yablaq*” və “*yavlaq*” şəklində qeyd olunan bu sözün “*pis*”, “*yaman*”, “*möhkəm*” mənaları göstərilir. “Kitab əl-idrak”da bu söz “*yovlaq*” kimi transfoneli-terasiya edilmiş və onun “çox” mənasında işlənməsi qeyd olunmuşdur. Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində isə bu söz “*yavlaq*” şəklində və qeyd etdiyimiz mənalarda işlənmişdir. Şaməddin Xəlilov bu sözün Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasında “*pis*”, “*yaman*” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir².

Yegin - üstün, qüvvətli, şiddətli:

*Sualı η dan cavabı η yegin olsun,
Sana dikən verən əlinə gül sun.*

Qədim türk sözü “*yeg*” (yaxşı) ilə eyniköklü olan “*yegin*” XIV-XVI yüzilliklərə aid türk mətnlərində göstərilən mənada işlənmişdir.

Yelmək - tələsmək, yüyürmək, sürətlə getmək:

*Yelər ardınca daim niknamu η ,
Dilər məqbuli ola xassü amu η .*

---

¹ Dastani-Əhməd Hərəmi (tərtibçi: Ə.Səfərli). Bakı, 1978, səh.26.

² Xəlilov Ş. Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasının dilində türk mənşəli arxaizmlər. - “Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqatlar”, Bakı, 1988. səh.36

Bu feil eyni mənada istər qədim türk mətnlərində, istərsə də XIII-XVI yüzilliklərə aid yazılı abidələrdə işlənmişdir.

Yerinmək - kədərlənmək, nifrət etmək:

*Gəhi üryan olur, gəhi tonanır,
Gəhi yerinirü gahi gönənir.*

Bu söz eyni mənada qədim türk mətnlərində də işlənmişdir. Həmin mənbələrdə bu feildən düzəlmiş “*yerinc*” (bədbəxt) sifətinin də işlənməsi qeyd alınmışdır. Mahmud Kaşğarının “*Divanü lüğət-türk*” və Yusif Balasaqunlunun “*Kutadğu bilig*” əsərlərində “*yerinmək*” feilinin sinonimi olan “*yermək*” feili də işlənmişdir.

Qeyd edək ki, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” eposunda yalnız aşağıdakı bir cümlədə işlənmiş “*yerindirmək*” feili də eyni kökdəndir: “*Sevindirdin, yerindirmə, ozan, məni, - dedi*”. Cümlənin ümumi məzmunundan da görüldüyü kimi, “*yerindirmə*” sözü burada “*kədərləndirmə*” mənasında işlənmişdir. Bununla belə, “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un izahlı lüğətində bu sözün “*utandırmaq*”, “*xəcalət etmək*”, “*rədd etmək*” mənaları göstərilmişdir. Ş. Cəmsidov isə bu sözü “*yarındırma*” şəklində oxuyaraq, onun “*yozdurma*” mənasında işləndiyini qeyd edir ¹.

Yoyulmaq - silinmək, pozulmaq, yox olmaq:

*Bəqa adı viicuda qoyulupdur,
Fəna yokluğu andan yoyulupdur.*

Bu sözün eyni mənada Mahmud Kaşğarının lüğətində “*yoyulmaq*” şəklində işlənməsi qeyd olunmuşdur. Həmin mənbədə bu feillə eyni köklü olan “*yoğmaq*”, “*yoğunmaq*” (pozmaq, yox etmək) sözləri də qeydə alınmışdır. “*Kitab əl-idrak*”da isə bu feil

---

¹ Cəmsidov Ş. “*Kitabi-Dədə Qorqud*”. Bakı, 1999. səh.173.

“yuydu” (sildi) şəklində transfoneliterasiya edilmişdir. V.Radlov bu sözün “yoyulmaq” şəklində işləndiyini qeydə almışdır¹.

Yörənmək - dolaşmaq, dolanmaq, hərlənmək:

*Bu şərt ilə kim, fikri η ola təcrid,
Yörənə qəlb evinə nuri-tövhid...
Lügət, nəhvü məani, hikmətü sərf,
Yörəsində yörənür bunların hərf.*

Bu feilə bizə məlum mənbələrdən heç birində rast gəlmədik. Lakin onun kökü “yörə” (qıraq, kənar, yan) ismi bir çox mənbələrdə qeyd olunmuşdur². Yuxarıdakı ikinci nümunədə də “yörə” ismi işlənmişdir. Çağdaş ədəbi dilimizdə isə “yörə” yalnız “yan-yörə” qoşa sözünün tərkibində işlənir.

Yuxarıdakı nümunələrdən və onlar haqqındakı qısa izahlardan da görüldüyü kimi, tərcümədə türk dillərinin əski qatlarını əks etdirən bir sıra qədim və nadir sözlər işlənmişdir. Çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan bu sözlərin böyük bir qismi feillərdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, onların kökündə duran adların bir çoxu ədəbi dilimizdə heç bir dəyişiklik olmadan indi də işlənir. Məsələn: *toy+la(maq)*, *don/ton+an(maq)*. Arxaik isimlərə gəldikdə isə, onlardan bəzilərinin törəndikləri feillər ədəbi dilimizdə işlənir. Məsələn, “*eşmə*”, “*tanıq*”, “*turaq*”, “*tutuq*” isimləri çağdaş ədəbi dilimizdə işlənməsə də, onların köklərindəki feillər (*eşmək*, *tanımaq*, *turmaq/durmaq*, *tutmaq*) eynilə işlənir. Tərcümədə işlənmiş bəzi arxaizmlər isə öz varlıqlarını dilimizin ayrı-ayrı şivələrində qoruyub saxlamışlar. Bütün bunları nəzərə aldıqda yuxarıdakı sözlərin bir çoxunu çağdaş ədəbi dilimiz üçün heç də tamamilə yadlaşmış və ya unudulmuş lügət vahidləri sırasına daxil etmək olmaz. Bununla belə, Şirazi-

---

¹ XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü. I-VI c., Ankara, 1941-1945. səh.416.

² Древнетюркский словарь. Л., 1969. с.276.

nin işlətdiyi həmin sözlər içərisində təkcə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, ümumiyyətlə, orta yüzilliklərin bir çox türk mətnləri üçün də nadir sayılan, çox az işlənən leksemlər də vardır ki, bu da bütövlükdə götürdükdə Şirazinin bilik dairəsinin genişliyini və dərinliyini, doğma ana dilinə olan sayğı və sevgisini onu bir sıra söz və ifadələrlə zənginləşdirməsini açıq-aşkar bir şəkildə sübut edir.

“Gülşəni-raz” tərcüməsində türkmənşəli aşağıdakı leksik, fonetik və semantik arxaizmləri də qeydə almışıq: *Adamaq* - adlandırmaq; *ağırlamaq* - əzizləmək, hörmət etmək; *ağça* - pul; *al-damaq* - aldatmaq; *anaru* - ora, o biri tərəfə; *ancılayın* - onun kimi; *andağı* - ondakı; *arı* - təmiz; *ayıtmaq* - demək, söyləmək. *Bəkləmək* - gözləmək; *bəlq urmaq* - parlamaq; *bəlürmək* - aşkar olmaq; *bigi* - kimi; *bilə* - ilə; *biliş* - tanış, dost; *biləzük* - bilərzik; *bilürlənmək* - bilikli görsənmək, bilik üçün çalışmaq; *bir-ləmək* - tövhid, Allahın birliyini qəbul etmək; *bulmaq* - tapmaq.

Çələb - Tanrı, Allah; *çəri* - qoşun, ordu; *çizginmək* - dönmək, dolaşmaq, fırlanmaq.

Dəlürmək - bərk sevmək, dəlicəsinə sevmək; *dənlü* - kimi, cür; *dərilmək* - yığılmaq, toplanmaq; *dibəlik* - tam, əbədi; *dik-mək* - əkmək (ağac); *dügün* - toy; *dün* - gecə.

Edinmək - mənimsəmək, qazanmaq; *erürmək* - çatdırmaq, eş - yoldaş, dost; *eylənmək* - qazanmaq, əldə etmək; *eyü* - yaxşı.

Ədik - çəkmə; *əm* - dərman, çarə, əlac; *ənək* - çənə, çənə sümüyü; *ənraşmək* - anqırışmaq, *ətmək* - çörək.

Geyəcək - paltar, geyim; *gidərmək* - yox etmək, aradan qaldırmaq; *gönlək* - köynək; *görklü* - gözəl, qəşəng.

Hoy dəpmək - hay vurmaq.

Irmaq - çay; *ısmarlamaq* - tapşırmaq.

İkən/igən - çox, lap çox; *ilətmək* - çatdırmaq; *imdən gerü* - bundan sonra; *irmək* - çatmaq; *irişmək* - çatmaq; *iss* - yiyə, sahib; *işbu* - bu.

Kəndözi - öz; *kəz* - dəfə; *köşk* - saray, *köy* - kənd; *küymək* - gözləmək.

Qadanmaq - möhkəmlənmək, bərkimək, bərkiyib qalmaq; **qanq/qanğı** - hansı; **qaranı** - qaranlıq; **qararmaq** - qaralmaq; **qarcaşmaq** - qarışmaq; **qat** - yan; **qayıрмаq** - kədərlənmək, məyus olmaq; **qoğan** - vəhşi heyvan; **qulmaş** - hiyləgər; **quşatmaq** - geyindirmək.

Netə kim - necə ki; **nəsnə** - şey.

Oran/örən - ölçü, miqdar, hədd; **ovaq** - ovuntu; **oyuq** - müqəvva.

Ög - ağıl; **öndin** - qabaq; **örk** - hörük (heyvanın ayağına bağlanan ip); **örümçək** - hörümçək; **ötə** - qarşı tərəf, alt, aşağı.

Pı ı ar - bulaq.

Sağış - hesab, say; **sancaq** - bayraq; **sayru** - xəstə; **sinək** - milçək; **sinör** - sərhəd; **sonuc** - axır, nəhayət; **sunmaq** - uzatmaq, təqdim etmək; **sünü** - süngü; **sünük** - sümük.

Taxta - tarlanın bir hissəsi, lək; **tanıq** - şahid; **tamu** - cəhənnəm; **tapu** - hüzur, səcdə; **taş** - çöl tərəf, bayır; **tırmalamaq** - didmək, parçalamaq; **tolınmaq** - batmaq; **tostogrı** - düppədüz, lap düz; **туру gəlmək** - ayağa qalxmaq; **tütün** - tüstü.

Uçmağ - behişt; **ulaşmaq** - qovuşmaq; **ululanmaq** - böyümək, böyük vəzifə sahibi olmaq; **umac** - hədəf, nişangah; **umu** - ümid, arzu, istək; **urmaq** - vurmaq; **urunmaq/ürünmək** - bürünmək, geyinmək; **us** - ağıl; **uslu** - ağıllı; **uş** - budur; **uşatmaq** - sındırmaq, parçalamaq, xırdalamaq; **uvaq** - kiçik; **uz** - yaxşı, ustaca.

Ün - səs; **üşənmək** - çəkinmək; **üzənmək** - üzülmək. **Varmaq** - getmək.

Yaban - çöl, səhra; **yasağ** - qanun, əmr; **yavutmaq** - yaxınlaşdırmaq, yaxına buraxmaq; layiq bilmək, rəva bilmək; **yedilmək** - yedəyə alınmaq; **yeg** - yaxşı, üstün; **yelək** - leylək; **yemiş** - meyvə; **yəprəmək** - köhnəltmək, yırtmaq, dağıtmaq; **yufqacıq** - nazik, incə və s.

Bu sözlərin əksəriyyəti orta yüzilliklərə aid başqa yazılı abidələrimizdə də işlənmiş, bəziləri isə dilimizin şivələrində öz varlıqlarını qoruyub saxlamışdır. Yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, Şirazi üzərində işlədiyi mövzunun nisbətən darlığına və tərcümənin məzmununun daha çox elmi-fəlsəfi ma-

hiyyət daşmasına baxmayaraq, ərsəyə gətirdiyi kitabda, əsasən, ana dilinin öz sözlərinə üstünlük vermişdir. Elə buna görə də tərcümənin dili bütövlükdə götürdükdə sadə və anlaşılıqdır və bu baxımdan XIV-XV yüzilliklərdə ümumxalq danışiq dilində qələmə alınmış anadilli məsnəviləri (Suli Fəqihin və Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa”, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” və s.) xatırladır.

2.5. ƏHMƏDİ TƏBRİZİNİN “ƏSRARNAMƏ” TƏRCÜMƏSİNİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Orta əsrlərə (əsasən, XIII-XVI yüzilliklərə) aid Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələri dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə iki növə bölünür: folklor-danışıq üslubunda yazılan əsərlər, klassik-kitab üslubunda qələmə alınan əsərlər. Birincilər üçün canlı ümumxalq danışiq dilinə yaxınlıq və dil sadəliyi; ikincilər üçün isə yüksək bədii sənətkarlıq, dəbdəbəli və təmtəraqlı dil başlıca səciyyəvi xüsusiyyət sayılır.

XIII-XIV yüzilliklərə aid “Dastani-Əhməd Hərami”, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”, Mustafa Zəririn və Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəviləri folklor-danışıq üslubuna; XVI əsrin dahi söz ustası Məhəmməd Füzulinin qüdrətli qələmindən çıxan bütün əsərləri (istər nəsrə, istərsə də nəzmlə yazılanları) isə klassik-kitab üslubuna aiddir. Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsini də bu baxımdan, sözsüz ki, folklor-danışıq üslubuna aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, təsəvvüfdən bəhs edən türkcə klassik əsərlərin çoxu geniş xalq kütlələrinin başa düşəcəyi sadə və anlaşılıq bir dillə qələmə alınmışdır. Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi də təsəvvüf mövzusunda və aydındır ki, onun da əsas qayəsi və məqsədi xalq arasında sufi fikirlərini yaymaq olmuşdur. Deməli, “Əsrarnamə” tərcüməsi də bu mövzuda türkcə yazılan başqa əsərlər kimi, ilk növbədə ümumxalq danışiq dilinə söykənməli, onun başlıca xüsusiyyətləri-

ni özündə əks etdirməli idi. Tərcümənin dil xüsusiyyətləri üzərindəki müşahidələr bu fikrin tamamilə doğru olduğunu təsdiqləyir.

Əhmədi orijinalı dəqiq çevirdiyi məqamlarda mövzu ilə bağlı çoxlu ərəb və fars sözləri, izafət tərkibləri işlətsə də, bütövlükdə tərcüməni xalq danışığı dilinə yaxın üslubda, sadə bir dildə qələmə alınmışdır. Mütərcim tərcümə üzərində işləyərkən şifahi xalq ədəbiyyatına, canlı ümumxalq danışığı dilinə tez-tez üz tutmuş və bu zəngin qaynaqdan ustalıqla bəhrələnmişdir. “Əsrarnamə” tərcüməsində ümumxalq, canlı danışığı dilindən gələn bir çox söz və ifadələr, ayrı-ayrı bütöv beytlər sübut edir ki, tərcüməçi ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, ana dilinin qüdrətli söz sənətinə, onun incəliklərinə, rəngarəng və çoxçalarlı deyim tərzinə yetərinəcə bələd olmuş və bu tükənməz xəzinədən ustalıqla bəhrələnmişdir. Nümunə olaraq aşağıdakı bir neçə beytə nəzər salaq:

*Çü əkdügin biçərsən danla, ey yar,
Barı cəhd eylə əkmə tuxmi-murdar.*¹

*Həm yenə degil aña, ey yüzi gül,
Keçən işi qurdamaq layiq dögül.*²

*Gəh çəkər zənciri, kükrər nər kimi,
Yağıya girmiş bahadır ər kimi.*³

*Onın ol yaxşılığın unutməzəm,
Ölür olsam, ol qapudan getməzəm.*

Əhmədi birinci beytdə “*Nə əkərsən, onu biçərsən*” atalar sözünü, ikinci beytdə isə danışığı dilinə xas olan “*keçən işi qurdamaq*” ifadəsini işlətməmişdir. Üçüncü misradakı “*nər kimi kükrəmək*”, “*yağıya girmiş bahadır*” ifadələri də xalq danışığı dilin-

¹ Qəhrəmanov C. Əsrarnamə (əlyazmasının fotofaksimilesi, sözlük və izahı). Bakı, 1964. səh.19b.

² Yenə orada. səh.11a.

³ Yenə orada. səh.12b.

dən, ağız ədəbiyyatından gəlmədir. Üçüncü və dördüncü beytlərin də canına danışq dilinin başlıca göstəriciləri - sadəlik və axıcılıq hopmuşdur. Bu iki beytin son misralarında xalq şerinin təsiri açıq-aşkar duyulur.

“Əsrarnamə”nin dilinin sadəliyi, canlılığı və danışq dilinə yaxınlığı Əhmədinin bol-bol işlətdiyi sabit söz birləşmələrində - frazeologiyanın bu əsas növündə daha çox özünü göstərir. Qeyd edək ki, Cahangir Qəhrəmanov abidədə işlənmiş sabit söz birləşmələrinin çoxunu “Əsrarnamə”nin sözlüyünə ayrıca söz vahidi kimi daxil etmişdir. Lakin bu sabit söz birləşmələri içərisində elələri də vardır ki, sözlükdə onlara rast gəlmirik. Bundan əlavə abidədəki sabit söz birləşmələrinin bəziləri tədqiqatçının tərtib etdiyi sözlükdə yalnız onların tərkiblərindəki baş sözün yanında - təkcə ərəb əlifbası ilə yazılmış və ayrıca frazeoloji vahid kimi göstərilməmişdir.

“Əsrarnamə”dəki sabit söz birləşmələrinin əksəriyyəti Əhmədinin tərcüməyə etdiyi əlavələrdə və orijinala tam üst-üstə düşməyən beyt və misralardadır. Onların az bir hissəsini isə tərcüməçi orijinaldakı fars sabit söz birləşmələrinin qarşılığı kimi işlətməmişdir. Abidədəki sabit söz birləşmələrinin çoxu heç bir dəyişikliyə uğramadan (yalnız bəzilərinə azacıq fonetik dəyişiklik vardır) bugünkü dilimizdə də eyni mənada işlənir. Məsələn, “*acığı gəlmək*¹”, “*acığı tutmaq*” (la), “*ağır gəlmək*”, “*araya girmək*”, “*ayağına düşmək*”, “*ayaqdan düşmək*”, “*bağlı qapı açmaq*”, “*bağrına basmaq*”, “*baş alıb qaçmaq*”, “*can çəkmək*”, “*can tapşırmaq*”, “*can təslim etmək*”, “*can vermək*”, “*çox görmək*”, “*dağa düşmək*”, “*dan atmaq*”, “*dəm urmaq*”, “*dilə gətirmək*”, “*diz çökmək*”, “*diz üstə çökmək*”, “*əl çəkmək*”, “*əldən qoymaq*”, “*göz yummaq*”, “*həddən aşırmaq*”, “*köksünü ötürmək*”, “*könlü yumşalmaq*”, “*könlünə düşmək*”, “*qəflət yuxusundan oyanmaq*”, “*qəm yemək*”, “*qiyamət qopmaq*”, “*özündən getmək*”, “*özünə gəlmək*”, “*özünü oda sal-*

---

¹ Nümunələrin hamısı tərcümənin fotofaksimilə nəşrindən götürülmüşdür.

maq”, “*sözündən dönmək*”, “*yüz çevirmək*”, “*yüz urmaq*”, “*ya-xasını yırtmaq*”, “*yola düşmək*” və s.

“Əsrarnamə”də işlənmiş bir sıra sabit söz birləşmələri isə onların çağdaş dilimizdəki variantlarından həmin birləşmələrin tərkiblərindəki komponentlərdən birinin fərqi ilə seçilir. Belə sabit söz birləşmələrindən bir neçəsi üç tərkibli və çağdaş dilimizdəki variantlarından fərqli cəhəti birləşmədəki ikinci sözdədir. Məsələn, “*başın qoynuna çəkmək*” - *başını qınına çəkmək*, “*başını yola qoymaq*” - *başını yerə qoymaq*, “*başına nələr gətürmək*” - *başına iş gətirmək*, “*boynuna kəmənd salmaq*” - *boynuna ip salmaq* və s. Sonuncu frazeoloji vahidin “*boynuna ip taxmaq*” variantı da “Əsrarnamə”də işlənmişdir.

Aşağıdakı iki tərkibli frazeoloji vahidlər isə onların müasir variantlarından tərkiblərindəki köməkçi feillərlə fərqlənirlər: “*qanad qaxmaq*” - *qanad çalmaq*, “*qulaq dutmaq*”, “*qulaq urmaq*” - *qulaq asmaq*, “*ələ salmaq*” - *ələ keçirmək*, “*yola girmək*” - *yola düşmək*, “*kin tutmaq*” - *kin saxlamaq*, “*göz tutmaq*” - *göz dikmək* və s. Bu sabit söz birləşmələrindən “*qulaq tutmaq*” Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında, Füzulinin dilində, Xətəinin “Dəhnamə”sində, “*qulaq urmaq*” və “*ələ girmək*” Nəsimi “Divan”ında, “*yola girmək*” “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “*göz tutmaq*” isə orta yüzilliklərin türkdilli yazılı abidələrində işlənmişdir.

“*Əbsəm oturmaq*”, “*əлиндən gələni qılmaq*”, “*can ısmarlamaq*” sabit söz birləşmələri ilə onların müasir variantlarındakı fərq də tərkiblərindəki eyni mənalı bircə sözdədir: *dinc oturmaq*, *əлиндən gələni etmək*, *can tapşırmaq*. Birinci frazeoloji vahiddə baş söz - arxaik “*əbsəm*” ismi eyni mənalı “*dinc*” sifəti ilə, ikinci və üçüncü sabit söz birləşmələrində isə türkmənşəli arxaik feillər - “*qılmaq*” və “*ısmarlamaq*” eyni mənalı “*etmək*” və “*tapşırmaq*” feilləri ilə əvəz olunmuşdur.

Abidədəki eyni mənalı “*əgri göz*” və “*əgri nəzər*” frazeoloji vahidləri də çağdaş dilimizdə “*əyri gözlə baxmaq*” sabit söz birləşməsində qorunub saxlanmışdır. “*əgri göz*” Nəsiminin dilində də işlənmişdir. “Əsrarnamə”dəki “*əmək çəkmək*” frazeolo-

ji vahidinə də Nəsiminin dilində rast gəlirik¹. Bu sabit söz birləşməsi hətta XX yüzillikdə - Cəfər Cabbarlının dilində işlənməsinə baxmayaraq, çağdaş dilimizdə işləkliyini itirmiş və öz yerini ərəbmənşəli “zəhmət” ismi ilə formalaşmış “*zəhmət çəkmək*” sabit söz birləşməsinə vermişdir. Qeyd edək ki, “Əsrarnamə”də “*zəhmət çəkmək*” frazeoloji vahidi də işlənmişdir. “Əmək” ismi ilə formalaşmış daha bir sabit söz birləşməsi abidədə işlənmişdir: “*əmək basmaq*”. Bu frazeoloji vahidin orta əsrlərin türkdilli yazılı abidələrində işlənməsi qeydə alınmamışdır. “Əmək basmaq” frazeoloji vahidinin mənasını daha aydın olması üçün onun işləndiyi beytə diqqət yetirək:

*Ol əmək basmadı, sən basdın nəmək,
Yegdurur axır nəməkdən bil əmək.*²

Beytin mənasından da görüldüyü kimi, “*əmək basmaq*” burada “*əməyi itirmək*”, “*çəkilməmiş əməyi yerə vurmaq*” mənasındadır. Qeyd edək ki, “*əmək basmaq*” çağdaş dilimizdəki “*duz-çörək basmaq*” sabit söz birləşməsi ilə yaxın mənəlidir. Birinci frazeoloji vahiddə əməyin yerə vurulması qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılırsa, ikincidə söhbət duz-çörəyin itirilməsindən gedir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, elə bu beytdə Əhmədi məhz ikinci sabit söz birləşməsinə də farsmənşəli *nəmək* (duz) ismi ilə işlətmişdir: “*nəmək basmaq*”. Beytin farsca qarşılığı yoxdur, o, Əhmədinin tərcüməyə artırdığı əlavədir.

“Əsrarnamə” tərcüməsindəki frazeoloji vahidlərdən biri isə çağdaş dilimizdə leksik tərkib baxımından heç bir dəyişikliyə uğramadan işlənsə də, abidədə daşdığı mənanı itirmişdir. Bu, “*əl götürmək*” sabit söz birləşməsidir. Abidədə iki beytdə bu frazeoloji vahid “*əl qaldırmaq*”, “*əl açmaq*”, “*əlini dua üçün göyə qaldırmaq*” mənasında işlənmişdir:

---

¹ Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, 1970. səh.86

² Qəhrəmanov C. Əsrarnamə (əlyazmasının fotofaksimilesi, sözlük və izahı). Bakı, 1964. səh.35a

*Əl götürdi, aydır, ey danayi-raz,
Bəsdir imdi mənə bu əmri-diraz.*

*Oldı Musa bu xəbərdən biqərar,
Əl götürüb dedi, ey Pərvərdigar.*

“*Əl götürmək*” frazeoloji vahidinin bu mənada orta əsrə aid bir sıra türkdilli abidələrində, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənməsi qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, bu sabit söz birləşməsinin ikinci mənasında - çağdaş dilimizdə daşdığı “*əl çəkmək*” anlamında işlənməsinə dair cəmi iki abidədən nümunə gətirilmişdir. Bu isə həmin frazeoloji vahidin orta əsrlərdə daha çox yuxarıdakı mənada işlənməsini sübut edir. Görünür, zaman keçdikcə “*əl götürmək*” sabit söz birləşməsi özünün daha işlək mənasını itirmiş və çağdaş ədəbi dilimiz üçün həmin mənada tam arxaikləşmişdir.

Abidənin dilində işlənmiş və müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyəyə daşıyan “*ün çəkmək*” - *bağırmaq, qışqırmaq* sabit söz birləşməsi haqqında isə C.Qəhrəmanov məlumat vermişdir.

“Əsrarnamə”dəki “*bim çəkmək*” - qorxmaq, “*kəlam açmaq*” - söz açmaq, “*guş dutmaq*” - qulaq asmaq, “*lafurmaq*” - özünü öymək, boşboğazlıq etmək, “*ruzgar keçürmək*” - gün keçirmək, ömür sürmək, “*səminə almaq*” - qulaq asmaq, “*xüruşə gəlmək*” – qışqırmaq, “*cuşə gəlmək*” - coşmaq və bu kimi ərəb və fars mənşəli sözlərlə formalaşmış sabit söz birləşmələri də zaman keçdikcə unudulmuş və arxaikləşmişdir. Qeyd edək ki, bu frazeoloji vahidlər klassik ədəbiyyatımızda bol-bol işlənmişdir.

C.Qəhrəmanov, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, abidə üzərində filoloji araşdırma da aparmış və onun nəticəsi olan yığcam, lakin sanballı linqvistik oçerkini kitaba daxil etmişdir. Oçerkdə “Əsrarnamə”nin birinci Bakı nüsxəsinin orfoqrafik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir və əsasən, tərcümənin leksik tərkibi araşdırılır. Abidənin lüğət tərkibində türkmənşəli sözlərin başlıca yer tutduğunu qeyd edən C.Qəhrəmanov əsas tədqiqatını

onların öyrənilməsi üzərində qurmuşdur¹. Tədqiqatçı abidədəki türkmənşəli sözlər sırasında çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş əski türk sözlərinə xüsusi diqqət yetirərək onlar üzərində ətraflı dayanmışdır. C.Qəhrəmanov kitaba ayrıca arxaik sözlər lüğəti də daxil edərək burada həmin sözlərin klassik ədəbiyyatımızın başqa nümunələrində də işlənməsinə dair nümunələr vermişdir.

Kitabda verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, “Əsrarnamə”də işlənmiş və hazırda ədəbi dilimizdən çıxmış həmin sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un, Nəsimi, Kişvəri, Xətai və Qövsi əsərlərinin dili üçün də səciyyəvidir. Ş.Xəlilovun “Əsrarnamə”nin dili” adlı monoqrafiyasında da abidədəki qədim türk sözlərinin lüğəti verilmişdir. Bununla belə, “Əsrarnamə”də işlənmiş və hazırda ədəbi dilimizdə istifadədən qalmış bəzi qədim türk sözləri bu lüğətlərin heç birinə düşməmişdir. Həmin sözlərdən bir neçəsi “Əsrarnamə”nin yalnız ikinci Bakı nüsxəsindədir (C.Qəhrəmanov və Ş.Xəlilov öz tədqiqatları üçün tərcümənin birinci Bakı nüsxəsini əsas götürmüşlər), bəziləri isə hər iki əlyazmada vardır. Öncə tərcümənin yalnız **ikinci** Bakı nüsxəsində olan aşağıdakı əski türk sözlərini nəzərdən keçirək:

Anara - o tərəf, o yan:

*Əql pozdı etiqadın düzgünün,
Düşdi anara, qodı əldin dinin.*

Qədim türk abidələrində “*anaru*” şəklində qeydə alınmış bu sözün “ol” işarə əvəzliyindən düzəldiyi göstərilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da eynilə bu şəkildə işlənmişdir: “...*yönin anaru, sağrısın ərinə döndərür*”. Qazı Bürhanəddin “Divan”ında isə “*anaru-bəri*” birləşməsi “elə-belə” mənasında işlənmişdir:

---

¹ Qəhrəmanov C. Əsrarnamə (əlyazmasının fotofaksimilesi, sözlük və izahı). Bakı, 1964. səh.20-37

*Eşqin sənin, ey dilbər, qancərü,
Sevmək kibi sevməzlər səni **anaru-bərü.***¹

Maraqlıdır ki, hazırda ədəbi dilimizdə işlənməyən “*anara*” sözü bir çox şivələrimizdə müxtəlif fonetik variantlarda qorunub saxlanmışdır: *anara, anaru, anarı, anrı, anırı*. Bu söz dilimizin izahlı lüğətində də “*anrı*” şəklində qeydə alınaraq, onun danışığı dilində və Divanbəyöglunun əsərində işlənməsinə aid nümunələr verilmişdir².

Bunalmaq - bərk sıxılmaq, ürəyi getmək:

*Bir əcəb şuridə şəxsi-biqərar,
İrdi gördi kim, **bunalmış** şəhriyar.*

“*Bunalmaq*” feili qədim türk abidələrində “*dərd*”, “*qəm*”, “*sıxıntı*” mənalarında işlənmiş “*bun*” ismindən düzəlmişdir. “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da işlənmiş “*bun*”, “*bunlu oldu*”, “*bunaldı*” ifadələrinin izahını verən prof. Süleyman Əliyarov yazır: “*Bun*” sözü “*Dədə-Qorqud*” boylarını qədim türk kitab dili ənənəsi ilə bağlayan tutarlı dəlillərdən biridir”. Qeyd edək ki, dastanda “*bunalmaq*” feili “*basılmaq*”, “*darda qalmaq*” mənalarında da işlənmişdir. Bununla bağlı S.Əliyarov onu da əlavə edir: “*Dədə-Qorqud*” kitabında işlənən “*Uruz kafirin ucunu basdı, dağıtdı... kafir bunaldı, oxa girdi*” cümlə, *elmi baxımdan çox dəyərlidir, çünki run yazılarında “bunalmaq” məsdəri yağının basılması, yenilməsi, əzilməsi mənasında qeydə alınmamışdır.*”

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”dakı “*bunlu oldu*”, “*bunaldı*” sözləri göstərir ki, “*bunalmaq*” məsdərinin ilkin şəkli “*bunlu olmaq*” imiş, sonra o, fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bu şəkllə düşmüşdür, dastanda isə hər iki variant paralel işlənmiş. “*Bunalmaq*” feili

¹ XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü, I-IV c., Ankara, 1941-1945, səh.125

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I-IV c., Bakı, 1967-1987, səh.110

Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində də “bərk sıxılmaq” mənasında işlənmişdir¹.

İvərmək - göndərmək; yetirmək, çatdırmaq:

*İvərdi qeysər ana zəhri-pürçuş,
Alub şərbət kimi qıldı anı nuş.*

“Əsrarnamə”nin giriş hissəsində olan bu beyt tərcümənin fotofaksimile çapında da vardır Maraqlıdır ki, “*ivərmək*” sözü kitabdakı əlavə sözlükdə “*ayırmaq*” kimi verilmişdir. Qeyd edək ki, “*ayırmaq*” sözü “Əsrarnamə”də bir neçə yerdə işlənmiş və “*ivərmək*”dən fərqli olaraq “mədd”lə, özü də “vav”sız yazılmışdır. Bundan əlavə beytin məzmunundan da görüldüyü kimi, “*ivərmək*” sözü mənaca da “*ayırmaq*” sözünə uyğun gəlmir və tamam başqa anlamı daşıyır. Bu söz daha iki beytdə “*göndərmək*” mənasında işlənmişdir:

*Dedi, ey xacə, ivərmək maidə,
İncidəndən sonra nədir faidə.*

*Tez ivərgil bir tolu səhn pilav,
İki ətmək dəxi xəlqə qılma çav.*

Birinci beyt hər iki nüsxədə eynidir, bu fakt isə “*ivərmək*” feilinin “Əsrarnamə”nin hər iki nüsxəsində işlənməsini göstərir (buna baxmayaraq, o, sözlüyə düşməmişdir). İkinci beyt də hər iki nüsxədə vardır, yalnız fərq bundadır ki, birinci əlyazmanın katibi, görünür, “*ivərgil*” sözünün artıq köhnəliyini və işlənmədiyini nəzərə alaraq onu yaxın mənalı “*yetiürgil*” sözü ilə əvəz etmişdir. Bizcə, birinci əlyazmanın elə həmin vərəqindəki aşağıdakı beytdə işlənmiş “*verəməzsən*” sözü də “*ivərmək*” feilinin dəyişdirilmiş variantıdır. Üçüncü hekayətdən götürülmüş yu-

---

¹ Hacıyeva Z. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991. səh.8

xarıdakı beytdə dilənçi Allaha müraciətlə deyir ki, tez bir boşqab dolu plov göndər. Dilənçi oturub plovu gözləyir, lakin plov gəlmədiyini üçün o hirsələnərək deyir:

*Dedi: ya Rəb, çün verəməzsən buni,
Yıx bu məscidi rəvan öldür bəni.*

Yuxarıdakı beytdə söhbət “göndərmək”dən getdiyi üçün, bizcə, burada da “verəməzsən” sözünün yerində Əhmədinin qələmindən çıxmış əsl nüsxədə “ivərməzsən” sözü işlənibmiş. İkinci nüsxənin katibi isə bu sözü “ayrumazsan” şəklində yazmışdır. Bu sözlər yazılışca da bir-birinə oxşadığından katiblər onun yazılışında bəlkə də səhvə yol vermişlər. “Əsrarnamə”nin Türkiyədə nəşr olunmuş tənqidi mətnində “ivərmək” feili “gətmək” şəklində verilmişdir .

“İvərmək” feili XVI əsr şair-mütərcimi Həzrininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsində də aşağıdakı iki beytdə işlənmişdir:

*Dedi, ey xatun, muni algil rəvan
Kim, sizə sultan **ivərdi** bu zəman.*

*Bıldı munca neməti ki, ol hüمام
Kim, ana Allah **ivərmişdir** təmam.*

Bütün bu faktlara baxmayaraq, “Qədim türk sözlüyü”ndə, “Tarama sözlüyü”ndə və başqa əski lüğətlərdə “ivərmək” sözü qeydə alınmamışdır. Türkdilli yazılı abidələrdən Seyf Sərainin “Gülüstan” tərcüməsində isə “ivərmək” felinin daha əski forması - “iyə bermək” eyni mənada işlənmişdir: “Məni munla əshab müalicəsi üçün iyə berdilər” “Ağır işə sınımış ər iyə ber”. Bu barədə məlumat verən professor Əmir Nəcib yazır ki, “iyə bermək” mürəkkəb feili iki tərkibdən - “iyə” (yiyə) ismindən və “bermək” (vermək) feilindən ibarətdir. Görkəmli türkoloq çağdaş uyğur dilində işlənən eyni mənalı “evərmək”, “ebermək”, “evetmək”, türkməncədəki “ibermək”, özbəkçədəki “yubor-

mak”, tatar və qazax dillərindəki “*jiberu*” feillərinin mənşəcə “iyə bermək”lə bağlı olduğunu qeyd edir. “*İvərmək*” sözü eyni mənada “*əvətmək*”, “*əvərtmək*” və “*yibərmək*” şəkillərində Radlovun lüğətində də qeydə alınmışdır.

Yalanac - çılpaq, yoxsul:

*Dürlü-dürlü imtahan eylər məni,
Gah ac qor, gah yalanac ol qəni.*

Bu söz eyni mənada XIV-XVI yüzilliklərə aid türkcə mətnlərdə işlənmişdir. Orta əsrlərə aid türkcə mətnlərdə bu sözün sinonimi kimi “*yalancaq*” leksemi də işlənmişdir. *Yalanac* sözü V.Radlovun lüğətində də eyni mənada qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, qədim türk mətnlərində eyni mənada “*yalan*” sözü də işlənmişdir. Onu da əlavə edək ki, bu söz “Əsrarnamə” tərcüməsinin lüğətində səhvən “*yalançı*” kimi qeydə alınmışdır.

Yasamaq - qurmaq, düzəltmək, yaratmaq:

*Anın eşqinə oldı cümlə kövneyn,
Yasadı qapusın çün qabi-qövseyn.*

Bu qədim türk sözünün eyni mənada Kül-Tegin abidəsində işlənməsi qeydə alınmışdır. “*Yasamaq*” sözü orta yüzilliklərə aid türkcə mətnlərdə də eyni mənada işlənmişdir. V.Radlov da bu sözün eyni mənada işlənməsini qeydə almışdır.

“Əsrarnamə”nin **hər iki əlyazmasında** olan və abidənin tədqiqatçılarının diqqətindən yayınmış əski türk sözləri isə aşağıdakılardır:

Assı - fayda, qazanc, mənfəət:

*Bu ləşkəri görərsən sən ki çokdur,
Üç akçalıq sana assısı yokdur.*

Bu söz orta əsrlərə aid Azərbaycan yazılı abidələrinin çoxunda, o sıradan Nəsimi “Divan”ında, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində¹, “Şühədanamə”də və başqa klassik mətnlərdə işlənmişdir. Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində bu sözün daha qədim forması olan “asığ” ismi və ondan düzəlməmiş “asıqsız” (faydasız) sifəti də qeydə alınmışdır².

Bilgili - bilikli, ağıllı:

*Dedi İskəndər həkimə, ey ulu,
Əql içində qamumuzdan **bilgili**.*

“Bilmək” feilinin kökü “bil” burada, göründüyü kimi, iki şəkilçi qəbul etmişdir: bil+gi+lü. Birinci düzəlmə söz “bilgi” çağdaş türk dilində “bilik”, “məlumat” məfhumlarını bildirsə də, onun XIV əsr yazılı abidəsi “Qisəsi-ənbiya”da “bilici”, “kahin” anlamında işləndiyi qeydə alınmışdır. Bundan əlavə “bilgi” sözünün “bilgə” fonetik variantının istər qədim türk abidələrində, istərsə də XIV-XVI əsrdə qələmə alınmış türkdilli əlyazmalarda “ağıllı”, “müdrük”, “alim” mənalarında bol-bol işləndiyi məlumdur. Bütün bu faktlara baxmayaraq, “Əsrarnamə”dəki “bilgi”nin bu tərkibdə “bilik” anlamında işləndiyi göz qabağındadır. Çünki belə olmasaydı, onda “bilgi” düzəlmə sifətinə (“ağıllı” mənasında) daha bir sifət düzəldən şəkilçinin (-lü) artırılmasına ehtiyac olmazdı. Xatırladaq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “bilgi” sözünün sinonimi “bilig” də elə bugünkü mənasında işlənmişdir: “Ağlı şaşmış, biligi yetmiş qoca babam var”. Bunu nəzərə aldıqda aydındır ki, “bilgili” sözünü “bilikli” kimi də oxumaq olar. Professor C.Qəhrəmanov onu lügətdə elə bu şəkildə də vermişdir: “bilikli”. Fikrimizcə, beytin birinci misrasındakı “ulu” qafiyəsi tələb edir ki, bu söz məhz “bilgili” (əslində qafiyəyə

---

¹ Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş.Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991, səh.156.

² Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XVI века. М., 1989. с.199-201.

görə “bilgili” daha düzgün olardı) şəklində oxunsun. Qeyd edək ki, birinci əlyazmanın katibi də bu sözün oxunuşunda anlaşılmaqlıq olacağını qabaqcadan duymuş və ona görə də oxucuya kömək etmək məqsədilə onu hərəkələmişdir: Deməli o, “bilgili” şəklində oxunmalıdır. Ş.Xəlilov isə bu sözü “böyük” kimi oxuyaraq buradakı “lü” şəkilçisinin “böyük” sifətinə artırıldığı-nı qeyd etmişdir. Xatırladaq ki, orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə “bilgili” sözünün daha bir sinonimi - “bilülü” də işlənmişdir.

Bukavul/bukavil - şəxsi qvardiya, şahı müşayiət edən əsgəri dəstə:

*Padşah atlandı ol dəm xəşm ilə,
Biləsində çox bukavullar bilə.*

Öncə qeyd edək ki, bu söz “Əsrarnamə” tərcüməsinin birinci nüsxəsində “bukavul”, ikincisində isə “bukavil” şəklindədir. *Bukavul/bukavil* lekseminə bizə məlum olan məşhur qaynaqlardan yalnız Radlovun lüğətində rast gəldik. Görkəmli türkololoq alim bu sözün “aryerqad” (şəxsi qvardiya) mənasını qeyd etsə də, onun konkret olaraq, türk dillərindən hansında işləndiyini göstərmir. Qeyd edək ki yuxarıdakı beyt Əhmədinin tərcüməyə etdiyi əlavəyəndir, yəni sözün farsca qarşılığı Əttarın “Müsibətnamə” məsnəvisində yoxdur.

Çav - şan, şöhrət; səs:

*Tez ivərgil bir tolu səhn pılav,
İki ətmək dəxi, qılma xəlqə çav.*

C.Qəhrəmanov bu sözü “Əsrarnamə”nin sözlüyünə daxil etsə də, onun mənasını “borc” (tarixi: İranda monqol xanı Keyxatı tərəfindən təbiiq olunan kredit pul) kimi göstərmişdir. “Çav” sözünün “borc” mənası fars dili lüğətlərində də qeyd olunmuşdur. H.Əmid bu sözün çin mənşəli olduğunu yazır, Həsən Zəri-

nəzadəyə görə isə, o, türkmənşəlidir. Lakin istər bütövlükdə beyt olan hekayətin, istərsə də ayrılıqda beytin məzmunundan aydın olur ki, “çav” sözü burada tamam başqa mənada - “şan”, “şöhrət” anlamında (“qılma çav” - “şöhrət bilmə”, “şan-şöhrət sayma”, “minnət qoyma”) işlənmişdir və Keyxatunun buraxdığı kağız pulla heç bir əlaqəsi yoxdur. “Çav” qədim türk sözlərindəndir. Orxon-Yenisey abidələrində o, eyni mənada “çab” şəklində, “Kutadğu bilig”də və Mahmud Kaşğari “Divan”ında isə “çav” fonetik variantında işlənmişdir. Bu söz eyni mənada XIV əsr Azərbaycan yazılı abidələrindən Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”, Suli Fəqih və Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərində, “Dastani- Əhməd Hərami”də qeydə alınmışdır.

“Çav” sözü Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsində də aşağıdakı beytdə “səs” mənasında işlənmişdir:

*Həm sənin çavın dəxi çıxdı qəvi,
Dedilər ki, çıxdı şahi-mənəvi.*

Orxon-Yenisey abidələrində bu sözdən düzəlmiş “çavlı” - şöhrətli sifəti də işlənmişdir. “Çav” sözü çağdaş türk dilində “səs”, “xəbər” mənasında işlənir. Sözü “şöhrət” mənası çağdaş türk dilində işlənən “çavlanmaq” feilinin daşdığı mənələrdən birində (dilə düşmək, şöhrət qazanmaq) qorunub saxlanmışdır¹.

Dipdiniz - dinməz-söyləməz, səssiz-səmirsiz:

*Sərbəsər razi olayım ikimiz,
Mən deməyim, sən dəxi dur dipdiniz.*

“Əsrarnamə”də yalnız birçə yerdə işlənmiş “dipdiniz” nadir sözlərdəndir, buna görə də onun üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq məqsədəuyğundur. Fikrimizcə, “dipdiniz” mürəkkəb sözdür və *dip+din+iz* tərkib hissələrindən ibarətdir. Sözü birin-

---

¹ Турецко-русский словарь М., 1980, с.173

ci hissəsi “*dip*” qədim türk abidələrində daha çox “*tüp*” şəklində işlənmiş və əsasən, bir şeyin dibi, kökü, özü, bünövrəsi mənalarını bildirmişdir. Məsələn, *qaya tüpi* - “qayanın dibi”, *tam tüpi* “damın (evin) dibi”, *yıqac tüpi* - “ağacın dibi”. Həmin abidələrdə “tüp” həm də “əsil-kök”, “nəsil” anlamlarında da işlənmişdir. Bundan əlavə orta əsrlərin türkdilli yazılı abidələrində “dip” sözünün ayrı-ayrı isimlərlə birgə də onun daşdığı əsas məna çalarını bildirməsi qeydə alınmışdır. Məsələn, “dip alay” (mərkəz alayı, iç). Qədim türk lüğətində “tüp” və “tip” sözlərinin qüvvələndirici ədat rolunda çıxış etməsinə dair misal da vardır: *tüp tüz* - “düpdüz”, - “çox düz” mənasında, *tip tirig* - “dipdiri” - “lap diri” mənasında. XVI əsr şairi Mahmud Çələbinin “Səlimnamə” əsərində də “*dip*” ədatı “diri” isminə qoşularaq “*dipdirilicə*” şəklində işlənmişdir: “*Dipdirilicə tutub qeyd qilub...*”. Bəri başdan qeyd edək ki, “dipdiniz”, eləcə də çağdaş dilimizdəki “düpdüz” sözlərindəki “dip” tərkibi də eyni məna çalarını daşıyır. “Dip” ismi “dib”, “kök” mənalarında orta yüzilliklərin yazılı abidələrində də işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə bu söz iki cümlədə “*düp*”, “*tüp*” şəklində “qoşunun mərkəzi” anlamında işlənmişdir: “*İç oğuz bəgləri ilə Qazan düpə dəpdi*”. “*Qazan kəndi düpə təpdi*”. Qeyd edək ki, bu söz kitabın 1962-ci il Bakı nəşrində bir yerdə “tüp”, başqa bir yerdə isə “*düp*” şəklində, 1988-ci il nəşrində isə hər iki halda “dop” kimi verilmişdir. Abidənin M.Erginin hazırladığı Türkiyə nəşrində bu söz yalnız *düp* şəklindədir. Dastanın mətninin müasir şəklində isə “dop” sözü “mərkəzdə düşmənlərin topası” kimi verilmişdir. Fikrimizcə, bu sözün çağdaş dilimizdəki qarşılığı kimi “ordu mərkəzi” və ya “qoşun mərkəzi” istilahi daha uyğun gəlir. Mətdən də görüldüyü kimi, abidənin bu hissəsində döyüş səhnəsi təsvir olunur və oğuzların düşmən qoşununun sağına, soluna hücumu, Qazanın isə “düpə”, yəni mərkəzə “təpməsi” göstərilir. Deməli “düp” sözünün “qoşunun mərkəzi” anlamını bildirməsi sözsüzdür. “Şühədanamə”də bu söz “tip” şəklində məhz “ordu mərkəzi” mənasında işlənmişdir: “*Züheyr Ömər Nəhsün tipi qarşusunda durub, bir nərə urub dedi, Şahzadə özünü xəsmün ləşkərinə urub, sağ qolu və sol qolu zirü zibər eyləyüb, qola*

və *tipə yüz qoydı*". Akademik H.Araslı "tüp" sözünün "ordu mərkəzi" mənasını göstərmiş və onun "Koroğlu" dastanında da işləndiyini qeyd etmişdir. Tərkibin ikinci hissəsinin - "*din*" isminin "Qədim türk sözlüyü"ndə "*tin*" şəklində, "Tarama sözlüyü"ndə isə "*din*" şəklində "səs" mənası qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, "Tarama sözlüyü"ndəki bu sözün həmin mənada işlənməsinə dair verilmiş yeganə nümunədə o, "sağır nun" suz yazılmışdır: دین. Sözlükdə eyni mənşəli "dın durmaq" (sükut etmək, səs çıxarmamaq) feilinin və "dınsüz" (səssiz, sakit) düzəltmə isminin isə "sağır nun"la yazıldığı göstərilir. Sözlükdə verilmiş "*dınsüzçək*" (səssizcə), "*dınsüzün*" (səssizcə), "*dınsüzlük*" (sükut) sözləri də "*sağır nun*"lardır.

"Din" sözü "Kitabi-Dədə Qorqud"da da aşağıdakı cümlədə işlənmişdir. "*Quv quvaladı din dinlədi*". M.Ergin "din" sözünün "yavaş sesle konuşulan, gizli konuşulan şey, kıybet" mənasını göstərir. Deməli, "din" ismi burada da "səs" anlayışının mənə çalarını bildirir: "Din" in "səs" mənasını və mətndəki söhbətin nədən getdiyini nəzərə alsaq, "*din dinlədi*" ifadəsini belə başa düşmək olar: "*Dedi-qodu dinlədi*". Dastanın mətninin müasir şəklində bu ifadə belə verilmişdir: "*qapılara qulaq qoydu*"¹. Qeyd edək ki, "din" ismindən düzəlmiş "dinmək", "tınmaq" feili isə türk dillərində qədimdən bəri bir-birinin təm əksi olan iki mənada işlənmişdir: 1. susmaq, 2. danışmaq. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğari "dinmək" feilinin bu iki mənası barədə belə yazmışdır: "*Oğuzlar bir adamın danışmamasını istədikləri zaman "tınma" deyirlər. Bu, "sus" deməkdir. O biri türklər "tin" deyirlər "danış" mənasında*". Göründüyü kimi, Kaşğari dövründə bu söz eyni şəkildə deyilmiş, lakin iki əks mənə daşımışdır. Orta Asiya təfsirində də bu feil "*tinmək*" şəklində iki mənada "cavab vermək", "demək" və "dinmək, sakitləşmək" işlənmişdir². XIV əsr şairi Cəməli də aşağıdakı misralarında buna işarə etmişdir:

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, 1988. səh.131.

² Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей, Института востоковедения, т. III, М., 1980. с.289.

*Vəli bu iki nəsnəyi ulular,
Qəvi əqlə müxalif dedi bular.
Biri “dınmaq” - yerində xamuş olmaq,
Biri “dinmək” - yerində sözə gəlmək.*

Şair bu misralarla “*dınmaq*” sözünün “sakit olmaq” mənasını, “*dinmək*” sözünün isə onun əksi olan “danışmaq” anlamını nəzərə çarpdırır. Qeyd edək ki, “susmaq” mənasını bildirən “*dınmaq*” feili “sağır nun”suz, onun əksi olan feil isə “sağır nun”la yazılmış və bu yolla seçdirilmişdir. “Tarama sözlüyü”ndəki nümunələrdən görüldüyü kimi, orta əsr katibləri bu yolla həmin eyniliyi aradan qaldırmağa çalışmışlar. Maraqlıdır ki, dilimizin Qazax şivəsində “sakitləşmək” mənasında işlənən “dinmək” felində indi də sonorluq qorunub saxlanmışdır.

Tərkibin üçüncü hissəsi - “*iz*” isə fikrimizcə, isimdən sifət düzəldən və əlamətin, keyfiyyətin yoxluğunu bildirən “-siz” şəkilçisinin dəyişikliyə uğramış, qısaldılmış formasıdır. Fikrimizə sübut olaraq qeyd edək ki, “dipdiniz” tərkibi XV yüzil abidəsi “Töhfətül-lətayif”də məhz bu şəkildə, yəni “dipdinsiz” kimi işlənmişdir: “*Dəniz dipdinsüz oldu ol ünün heybətindən*”, “*Rəsul həz-rəti bu sözü eşidəcəkdir dipdinsüz oldu*”. Qeyd edək ki, hər iki cümlə “Tarama sözlüyü”ndə qeyd olunmuş və elə oradaca “dip dəniz” tərkibinin “*böyük dəniz*” mənasında işləndiyi də göstərilmişdir:

*Oldu çalğanlıqla yaşım bir dəniz,
Yarı görsə Nəzmi olur dip dəniz.¹*

Bu beytin ikinci misrasındakı “*dip dəniz*” ifadəsinin “dipdiniz” olmasında bizdə heç bir şübhə yoxdur. Birincisi, elə beytin məzmunundan da görüldüyü kimi, ikinci misradakı bu ifadə “dinməz”, “sakit” mənalarını bildirir, yəni buradakı “dip dəniz” birləşməsi “dipdiniz” olmalıdır. Şair beytdəki misraları təzad

---

¹ XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü, I-IV c., Ankara, 1941-1945, səh.1165

üzərində qurmuşdur. Birinci misrada o deyir: “*Göz yaşıım (həs-rətdən) axıb bir dəniz oldu*”. İkinci misranın mənası isə belədir: “*Yarı görsə, Nəzmi ağlamaz, “səssiz-səmirsiz” olar*”. İkincisi isə, XVI yüzilin tanınmış şairlərindən olan Ədirnəli Mahmud bəy Nəzmi eyni mənalı “dəniz” sözünü qafiyə kimi işlədə bilməzdi. Qeyd edək ki, “*dipdiniz*” mürəkkəb zərfinin XV əsr nəsr nümunəsi “Töhfətül-lətayif”də “*dipdinsiz*” şəklində işlənməsi göstərir ki, bu şəkli dəyişiklik (dipdinsiz-dipdiniz) orta əsrlər şərinin vəzn, qafiyə və s. ilə bağlı tələbləri üzündəndir.

Beləliklə, görüldüyü kimi, “*dipdiniz*” mürəkkəb zərfdir, onun ilkin şəkli “*dipdinsiz*”dir və orta yüzillərdə çox nadir hallarda işlənməmiş bu söz “*dinməz-söyləməz*”, “*səssiz-səmirsiz*” mənalərini daşımışdır.

Maraqlıdır ki, “*ivərmək*” sözü kimi bu söz də yazılı abidələrımızdən yalnız XVI əsr şairi-mütərcimi Həzrinin “*Hədisi-ərbəin*” tərcüməsində bir beytdə işlənməmişdir:

*Dedi siz mən dedigim bilməzsiniz,
Söyləmin pəs, şimdi durun dipdiniz.*

“*Dipdiniz*” mürəkkəb zərfinin türkdilli başqa abidələrdə işlənməsinə dair bir qeydə rast gəlmirik.

Qeyd edək ki, “*Əsrarnamə*”nin tənqidi mətnində “*dipdiniz*” sözü *didünüz* şəklində verilmişdir. Görüldüyü kimi, “*didünüz*” sözü burada yerinə düşmür və heç bir məna vermir.

Kömrənmək - donquldanmaq, deyilmək, öz-özünə şikayətlənmək:

Kömrənə, *suxranə gedərdi yola,*
Gördi bir xacə gəlir qulı bilə.

Tərcümədə yalnız bu beytdə işlənən “*kömrənmək*” sözüne digər Azərbaycan yazılı abidəsində rast gəlməmişik. Bununla belə, bu sözün başqa bir variantı olan “*kömrəndənmək*” ləksemi XIV əsr türk şairi-mütərcimi Xoca Məsudun farscadan tərcümə

etdiyi “Süheyl və Novbahar” məsnəvisində eyni mənada işlənmişdir . V.Radlovun məşhur lüğətində də “*kömrüdənmək*” sözünün yuxarıdakı mənası qeydə alınmışdır¹ .

Qatla - dəfə:

*Nəfsi qayətdə təzərrö eylədi,
Bəni bir qatla toyur, əlbət, dedi.*

*Nişə kim bir qatla gəlmədüün mana,
Gəlmədünsə gör ki, neylədim sana.*

“*Qatla*” sözü Şeyyad Həməzənin (XIII əsr) “Yusif və Züleyxa” əsərində, Dədə Qorqud dastanlarında və Rövşəninin (XV əsr) dilində işlənmişdir.

Qılavuz - bələdçi:

*Bu qədər daniş ilə uydun xərə,
Xər qılavuz olamı heç sərvərə.*

Bu söz Mahmud Kaşğaridə “*qulabuz*”, “Kutadğu bilig” və “Orta Asiya təfsiri”ndə isə “*qulavuz*” şəklində işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə bu söz “*qulağuz*” şəklindədir. Akademik H.Araslı bu sözün Nizami Gəncəvinin dilində də işləndiyini qeyd etmişdir. Ə.Nəcibin fikrincə bu söz “qulaq” və “ağız” sözlərindən ibarət mürəkkəb sözdür. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, “*qulağuz*” əsli itmiş mürəkkəb sözdür. H.Zərinəzadə isə bu sözün Səfəvilər dövründə fars dilində işləndiyini qeyd edərək hesab edir ki, o, daha qədim “*yalavac*” (peyğəmbər, bələdçi, yol göstərici) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

---

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I- IV т. Спб.,1888-1911. с.152.

Bu məsələ ilə bağlı Ə.Nəcibin fikrini daha ağılabatan saymaq olar. Birincisi, bu söz ən qədim qaynaqlarda (məsələn, elə Nizami Gəncəvinin dilində və ya “Kutadğu bilig”də) “*qulavuz*” şəklindədir. İkincisi isə, *qulaqağuz- qulağuz* fonetik dəyişikliyi daha inandırıcıdır (təkrar olunan *aq-ağ* hissəciklərindən biri düşmüşdür). Və nəhayət, üçüncüsü, bu iki sözün ayrı-ayrılıqdakı mənaları arasında da müəyyən qədər oxşarlıq və uyğunluq vardır. Məlum olduğu kimi, əski çağlarda “bələdçi” qabaqda gedərək qulağı ilə eşitdiyini ağzı (dili) ilə çatdırırmış. Qeyd edək ki, “*qulaq*” sözü vaxtilə “*göz*” sözü ilə də birlikdə mürəkkəb söz kimi (*qulaqgöz - nəzarət*) işlənmişdir. “*Qulavuz*” sözü dilimizin qərb qrupu şivələrində “*qulvız*”, “*alağuz*” şəklində öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Maraqlıdır ki, bu söz çağdaş fars dilində də “*qəlağuz*”, “*qəlavoz*” şəklində “bələdçi” mənasında işlənir.

Qulmaş - hiyləgər, fırldaqçı, saxtakar:

*Həq-təala dilədi kim, faş edə,
Qətli-hər bədbəxtü hər qulmaş edə.*

“*Qulmaş*” sözü Qazı Bürhanəddin “Divan”ında və orta əsrlərin türkdilli başqa yazılı abidələrində eyni mənada bol-bol işlənmişdir.

Paqır/paxır - mis. Bu söz “Əsrarnamə”də iki beytdə işlənmişdir:

*Göglər altun olıcaq, yerlər paqır,
Ondan olısar ölümün, hey əmir.*

*Dedi bundan özgə bulunmaz məcal,
Yer paqır, gög altun olmağa misal..*

“*Paxır*” sözünün “bağır” şəklində Mahmud Kaşğarinin “Divan”ında “mis” mənasında işlənməsi qeydə alınmışdır. “Pa-

xır” çağdaş dilimizdə “pas” mənasını bildirir. Sözün ilkin mənasını isə farsmənşəli “mis” əvəz etmişdir. Türk dilində isə bu söz (“*bakır*”) indi də “mis” mənasında işlənir¹.

Suxranmaq - öz-özünə şikayətlənmək, deyinmək:

*Kömrənə, suxranə gedərdi yolə,
Gördi bir xacə gəlir qulı bilə.*

Yuxarıda haqqında söz açdığımız “*kömrənmək*” sözü ilə sinonim olan “*suxranmaq*” sözü də tərcümədə yalnız bircə bu nümunədə işlənmişdir. “*Suxranmaq*” sözü XIII-XVII yüzilliklərə aid bir sıra türk mətnlərində eyni mənada işlənmişdir. Bununla belə, bu leksemə orta əsrlərə aid digər Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlmirik. “*Suxranmaq*” sözü V.Radlovun lüğətində də “*sukranmaq*” şəklində qeyd alınmışdır².

Taşa qalmaq - heyrətlənmək, təəccüb etmək, çaş-baş qalmaq:

*Dedi, ya Rəb, bu nə sirr idi bana,
Bu nə halətdir ki, bən qaldım taşa.*

Bu mürəkkəb feilin birinci tərəfi “*tan*” (heyrət, təəccüb) eyni mənada istər türk dillərinin əski qatlarını özündə əks etdirən qaynaqlarda, istərsə də orta çağlara aid yazılı abidələrdə işlənmişdir. “*Taş*” ismindən düzəlmiş “*taşlamaq*” (təəccüb etmək) feilinə “Dastani-Əhməd Hərəmi” və Əlinin “Qisseyi-Yusif” məsnəvilərində, eləcə də Qazı Bürhanəddinin dilində rast gəlirik. Orta əsrlərə aid yazılı abidələrdə “*dana batmaq*”, “*dana gəlmək*” feillərinin də “təəccüblənmək” mənasında işləndiyi qeyd olunmuşdur. “*Taşa qalmaq*” feili isə “Dastani-Əhməd Hərəmi”də və “Hədisi-ərbəin” tərcüməsində işlənmişdir: “*Taşa qalmaq*” mürəkkəb feilinə hazırda dilimizin Qazax şivəsində

¹ Турецко-русский словарь М., 1980. с.91

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I- IV т. Спб.,1888-1911. с.751

“dona qalmaq” şəklində eyni mənada işlənməsi qeydə alınmışdır. Dilimizin qərb qrupu şivələrində isə qədim türk sözü olan “tañ”, “dañ” ismi “gəlmək” feili ilə bircə eyni mənada işlənir¹.

Urunmaq - çırpınmaq, özünü ora-bura vurmaq:

*Hər zaman **urunur** ol sola-sağa,
Bir məcal istər qəfəsdən uçmağa.*

“Urmaq” (vurmaq) felinin qayıdış növü olan “*urunmaq*” Mahmud Kaşğari “Divan”ında və “Kutadğu bilig”də “sıxılmaq”, “büzüşmək”, “dartılmaq”, “gərilmək” mənalarında işlənmişdir. “Əsrarnamə”dəki bu yeganə beytdə isə “urulmaq” onun məlum növünə - “urmaq”a daha yaxın olan yuxarıdakı mənanı bildirir. Bu söz Radlovun lüğətində “ərənmək” şəklində qeydə alınmışdır.

Yarlığamaq - bağışlamaq, günahından keçmək:

*Dedi: Ya Musa, Həqqə peyğam apar,
Yarlığarmı məni ol Pərvərdigar?*

Qədim türk abidələrində bu feilin eyni mənada işlənməsi qeydə alınmışdır. Həmin abidələrdə “*yarlıq*” ismi də “əmr”, “göstəriş”, “buyruq” mənalarında işlənmişdir². “*Yarlığamaq*” feilinin XIII-XIX yüzilliklərin türkdilli yazılı abidələrində bol-bol işlənməsi qeydə alınmışdır.

Yer-yerin - hər tərəfdən, hər yandan.

“Yer” isminin təkrar və sonuncunun axırına qədim alət şəkilçisinin artırılması ilə yaranmış bu mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi “Əsrarnamə”də aşağıdakı iki beytdə işlənmişdir:

---

¹ Sultanov M. Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” əsəri haqqında// “C.Qəhrəmanov. “Əsrarnamə” (Əlyazmasının fotofaksimili, sözlük və izahatı)”. Bakı, 1964. səh.86

² Коранев Р.І. Вопросы истории и теории художественного перевода. Минск, 1972, с.242.

*Qeybətə başladı qovmi yer-yerin,
Dedilər Həq mumi rədd etdi, yəqin*

*Çün namazın qıldılar, ey din əri,
Yer-yerin götürdülər ol sərvəri.*

Qeyd edək ki, Ş.Xəlilovun monoqrafiyasında eyni şəkildə düzəlmiş “*bir-birin*” mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfinin abidədə işlənməsi göstərilmiş, “*yer-yerin*” isə unudulmuşdur. Maraqlıdır ki, “*yer-yerin*” XIV əsr müəllifi Yusif Məddahın “*Vərqa və Gülşah*” əsərində də işlənmişdir:

*Qapdı Gülşahı Bəni Əmri-lə'in,
Aydurdi, həmlə qılun yer-yerin.*¹

Bu yazılı abidədə işlənmiş mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri sırasında yenə də eyni tipli “*bir-birin*” göstərilmiş, “*yer-yerin*” isə nəzərdən qaçırılmışdır. Tərkibində “bə” fars önqoşması olan “*yərbəyerdən*” mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi çağdaş dilimizdə eyni mənani daşıyır. “*Yer-yerin*” mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi XIV-XVI əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə, o sıradan XVI əsr Azərbaycan şairi-mütərcimi Həzininin “*Hədisi-ərbəin*” tərcüməsində bol-bol işlənmişdir Beləliklə, bütün bu deyilənlər sübut edir ki, XV əsr Azərbaycan şairi-mütərcimi Əhmədi Təbrizinin “*Əsrarnamə*” tərcüməsi klassik Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda dilimizdə tarixən işlənmiş bir sıra qədim və nadir türk sözlərinin də əyani təmsilçisidir. Bu dəyərli yazılı abidənin qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətləri onu haqlı olaraq həm tərcümə tariximizin, həm də ədəbi dil tariximizin tədqiqi üçün zəngin və dəyərli mənbələrdən biri kimi dəyərləndirməyə tam əsas verir.

---

¹ Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z. Yusif Məddah. *Vərqa və Gülşah*. Bakı, 1988. səh.115.

2.6. “HƏDİSİ-ƏRBƏİN” ƏSƏRİNİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həzininin "Hədisi-ərbəin" tərcüməsinin dil-üslub xüsusiyyətlərinin təhlilinə başlamazdan öncə qeyd etmək lazımdır ki, dil tarixi mütəxəssislərinin fikrincə orta yüzilliklərə (əsasən, XIII-XVI əsrlərə) aid anadilli Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələri dil-üslub baxımından iki növə bölünür: folklor-danışıq üslubunda yazılan əsərlər, klassik-kitab üslubunda qələmə alınan əsərlər¹. Folklor-danışıq üslubunda yazılan əsərlər üçün canlı ümumxalq danışıq üslubuna yaxınlıq və dil sadəliyi, klassik-kitab üslubunda qələmə alınan əsərlər üçün isə yüksək bədii sənətkarlıq, dəbdəbəli və təmtəraqlı dil ən başlıca və səciyyəvi xüsusiyyət hesab olunur. Həzininin "Hədisi-ərbəin" tərcüməsini dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından birinci növ əsərlərə aid etmək olar. Ümumiyyətlə götürdükdə, Həzininin tərcüməsi dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə sələfi Əhmədinin "Əsrnamə" tərcüməsi ilə səsləşir və ona daha yaxındır. Bu məsələdə hər iki əsərdə qarşıya qoyulan başlıca məqsəd və qayə də önəmli rol oynamışdır. Belə ki, hər iki klassik bədii tərcümə nümunəsi ilk növbədə xalq arasında dini, əxlaqi-tərbiyəvi və irfani-sufi fikirləri yaymaq məqsədilə qələmə alınmışdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Həzini "Hədisi-ərbəin"i "*bir məclisdəki din ərlərinin*" xahişi ilə qələmə almış və xalq arasında dini, əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri yaymağı qarşısına başlıca məqsəd qoymuşdur. Bu məsələyə diqqət yetirən Ə.Qaraxan yazır ki, ərəbcə qırx hədis kitablarının türkcəyə orta əsr tərcümələrində "*ön planda rol oynayan heç de senet endişesi olmamışdır. Bileks, mühüm gözüken ve her zaman göz önünden ayrılmayan dini talkin ve didaktik hürriyyətdir*"². Deməli, bu və bu kimi əsərlərdə başlıca diqqət xalq arasında dini fikirləri, islam əxlaqi və

---

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, 1979, səh.208

² Karahan A. Turk edebiyatında arapçadan nakledilmiş kirk hadis terciime ve serhleri. -TDED, cilt 5, 1953, səh.84

tərbiyə məsələlərini təlqin etməyə, yaymağa yönəlmişdir. Bu isə dolayısı ilə o deməkdir ki, Həzini "Hədəsi-ərbəin" tərcüməsində ilk növbədə ümumxalq danışığı dilinə söykənməli, bu zəngin və tükənmək bilməyən qaynağa üz tutmalı, məhz ondan bəhrələnməli idi. Tərcümənin dil-üslub xüsusiyyətləri üzərindəki müşahidələr bu fikrin tamamilə doğruluğunu əyani şəkildə sübut edir.

Həzini "Hədəsi-ərbəin" tərcüməsində müəyyən məqamlarda mövzu ilə bağlı çoxlu ərəb və fars sözləri, izafət tərkibləri işlətsə də, bütövlükdə götürdükdə tərcüməni olduqca sadə bir dillə, xalq danışığı dilinə yaxın bir üslubda qələmə almışdır. Tərcümənin həcmcə əsas hissəsini təşkil edən hədislərə qoşulan mənzum hekayətlərin dil-üslub xüsusiyyətləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, şair-mütərcim tərcümə üzərində işlərkən başlıca olaraq ana dilinin zəngin söz xəzinəsinə, canlı ümumxalq danışığı dilinə üz tutmuş, bu qaynaqdan ustalıqla və yetərincə bəhrələnməmişdir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə o, şırf xalq danışığı dilində olan bir ifadədən bacarıqla istifadə etmişdir:

*Pəs dedi kim, anıñ için ağladım,
Bağrımı həsrət odilə dağladım.*

Beytin ikinci misrası xalq danışığı dilində işlənən "bağrı həsrət odu ilə dağlamaq" sabit söz birləşməsinin tam eynidir.

Tərcümənin dilində işlənən ayrı-ayrı atalar sözləri, xalq deyim və ifadələri Həzininin şifahi xalq ədəbiyyatına, ana dilinin zəngin söz sənətinə, onun çeşidli çalarlarına, rəngarəng incəliklərinə yetərincə bələdliyindən xəbər verir. Fikrimizə sübut olaraq aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

*Olmazam qəmgin anı həm sərnigün,
El ilən olan qəra gündür dügün...
Yaxşı fe 'lin ol yamanı məhv edər,
Pəs yaman, yaxşı gələn yerdən gedər...*

Birinci nümunənin ikinci misrası müasir ədəbi dilimizdə işlənən: "Elnən gələn qara gün toy - bayramdı" atalar sözünə tam uyğun gəlir. Göründüyü kimi, burada yeganə fərq misradakı "olan" sözünün əvəzinə atalar sözündə "gələn" sözünün və "gün" sözünün əvəzinə "toy - bayram" sözünün işlənməsidir. İkinci nümunədə işlənən: "Yaman, yaxşı gələn yerdən gedər" ifadəsi də hikmətli məzmunu ilə seçilir və atalar sözü təsirini bağışlayır. Misrada *yaman* və *yaxşı* antonimlərinin işlənməsi də diqqəti çəkir.

Aşağıdakı nümunələrdə də Həzini xalq danışığı dili üçün səciyyəvi olan deyimlərdən uğurla istifadə etmişdir:

*Deyələr qılma bizə şox sərzəniş,
Gəldi bizim başımıza uşbu iş...
Kufədə dedi nəgahin bir gecə,
Bir isim düşdi nəgahin, ey xacə ...
Bir kişiyə vardı anam, ey ulu,
Heç məni aymadı, qaldım qayğulu.*

İlk nümunədəki sonuncu misra hazırda xalq dilində işlənən bu deyimə uyğun gəlir: "Gör başımıza nələr gəldi?!" İkinci nümunədə işlənmiş "bir işim düşdi" ifadəsi də xalq dilindən alınmışdır və indi də dilimizdə işlənir. Sonuncu nümunədəki "bir kişiye vardı anam" deyimi də sırf xalq dilinə məxsus ifadədir. Müasir dilimizdə bu ifadədəki "vardı" sözünün əvəzində onun sinonimi olan "getdi" sözü işlənir. Beytdə işlənən bütün sözlərin türkmənşəli olması da diqqətçəkici məqamlar sırasındadır.

Tərcümənin dilində sırf türkmənşəli sözlər üzərində qurulan misra və beytlər çoxdur. Qeyd edək ki, bu qəbildən olan nümunələrdə müasir ədəbi dilimizdə ümumişlək xüsusiyyətini itirən arxaik sözlərə də rast gəlirik. Məsələn, aşağıdakı nümunədə olduğu kimi:

*Üç gün, üç dün qarşularında durub,
Qıldı tapu, yüzini yerə urub.*

Bu nümunədəki bütün sözlər türkmənşəli olsalar da, onlardan ikisi - "dün" (gecə) və "tapu" (səcdə, sitayiş) müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan leksemlərdir.

Tərcümə bütün əsər boyu dilinin sadəliyi və türkmənşəli sözlərin bolluğu ilə seçilir. Nümunə olaraq tərcümədəki altıncı hədisdən götürülmüş aşağıdakı kiçik parçaya nəzər salaq:

*Maliki - Dinar vaxtında məgər,
İki qərdaş var idi, ey mö 'təbər.
Oda daparlar idi anlar sübhü şam,
Biri səksən üç yaşamışdı təmam.
Otuz üç idi kiçisiniñ yaşı,
Oda dapmağ idi munlaruñ işi.
Dedi bir gün kiçisi kim, ey əxi,
Biz bu odu sınayalım gəl axı,
Bizə bu hörmət qılurmi görəlüm,
Biz bu işiñ mə 'nisinə irəlüm.
Bizə dəxi dapmayanlar kimi ol,
Görəlim yandurmağə eylərmi yol?
Gər bizi yandurməz isə biləlüm,
Aña dəxi yaxşı xizmət qıləlüm.
Yox əgər yandursə, tərək etmək gərək,
Özgə tanrı istəyü getmək gərək.*

Səkkiz beytlik bu şeir parçasındakı yalnız bir neçə söz və ya ifadə ərəb və fars mənşəlidir (*vəqt, mötəbər, sübhü şam, təmam, əxi, hörmət, mə'ni, xizmət, tərək*), digərləri isə türkmənşəlidir. Göründüyü kimi, nümunə həm də xalq danışığı üslubunda qələmə alınması ilə diqqəti cəlb edir.

Tərcümənin dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Həzini istər klassik Şərq ədəbiyyatına, istərsə də Azərbaycan-türk şifahi xalq yaradıcılığına yetərinə bələd olmuş, hər iki qaynaqdan uğurla və bacarıqla bəhrələnmişdir. Tərcümənin dili sadəliyi və anlaşılıqlığı ilə yanaşı, səlisliyi və axıcılığı, yüksək poetik xüsusiyyətləri ilə də diqqəti çəkir. Orta yüzilliklərdə folklor-danışığı

üslubunda qələmə alınan əsərlərdə, xüsusilə də XV əsr şairi-mütərcimi Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsində (1426-cı il) olduğu kimi, Həzininin tərcüməsində də **cinas qafiyələrdən** bol-bol istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Həzininin işlətdiyi cinas qafiyələrin çoxu doğma türk dilinin özünə məxsus sözlərindən ibarətdir. Həzininin bu qəbildən olan cinas qafiyələr işlətdiyi aşağıdakı iki beytə nəzər salaq:

*Biri dəxi atdı bir oxı yenə,
Yəni bu ayətdürür, oxı yenə...
Ərş ayağına gələ ol dəm yenə,
Pəs rəvan anda Büraqdan yenə.*

Həzini birinci nümunənin ilk misrasında "ox" ismini təsirlik halda - "oxı" şəklində, ikinci misrada isə "oxumaq" felini əmr şəklində - "oxı" kimi işlətməklə uğurlu cinas yaratmışdır. İkinci nümunədə qafiyə yerində işlənən "yenə" sözlərinin birincisi zərfdir, "bir daha" anlamındadır; ikinci misradakı "yenə" sözü isə "yənmək" (enmək) felinin arzu şəklidir. Göründüyü kimi, Həzini birinci beytdə isə qafiyə yerində işlənən "yenə" sözlərinin hər ikisini "bir daha" anlamında işlətməmişdir. Qeyd edək ki, hər iki beytdə qafiyə yerində işlənən cinas sözlər türkmənşəli sözlərdir.

Şair-mütərcim aşağıdakı beytlərdə də cinas qafiyələr işlətməmişdir:

*Der birinə dəx yüziniñ nurin al,
Zərd ola ta çehrəsi, qalmaya al...
Bir dəxi ki, içməmişəm badə mən,
Vermədim anıyla ömri badə mən.*

Birinci nümunədəki qafiyə yerində işlənən "al" sözləri də cinasdır: ilk misrada o, feil kimi, ikinci misrada isə sifət kimi - "qırmızı" mənasında işlənmişdir. İkinci nümunədəki "badə mən"

cinasının birincisindəki "badə" (qədəh) sözü isimdir, ikincisində isə frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsidir: "ömrü bada vermək".

Nəzmlə qələmə alınmış əsərlərin leksikası vəzn və qafiyənin doğurduğu məhdudiyətlər üzündən nəsr əsərlərinə nisbətən çox da zəngin hesab olunmur. Lakin bu məsələdə, sözsüz ki, poetik əsərlərin hamısına eyni gözlə baxmaq doğru olmazdı. Belə ki, türk dillərində klassik üslubda qələmə alınmış lirik şeirlərlə danışıq dilinə yaxın bir üslubda yazılmış məsnəvilər arasında bu baxımdan mövcud olan fərq nəzərə çarpacaq dərəcədədir. Bu da təbiidir, çünki lirik şeirlərdə sənətkarlıq məsələlərinə daha çox üstünlük verildiyi halda, türkdilli məsnəvilərin çoxunda başlıca diqqət əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərə, didaktikaya yönəlmişdir. Bu amil, eləcə də lirik şeirlərdə mövzu əhatəsinin darlığı və əksinə, məsnəvilərdə genişliyi, aydındır ki, sonuncuların dilinə də öz güclü təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu mənada, sözsüz ki, lirik əsərlərlə müqayisədə məsnəvilərdə xalq danışıq dilinə yaxınlıq və ondan bəhrələnmə, qidalanma meyilləri daha güclüdür. Təsədüfi deyil ki, ilk anadilli abidələrimizdən olan "Dastani-Əhməd Hərəmi", Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah", Suli Fəqihin və Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa", Əhmədinin "Əsrarnamə" məsnəvilərinin tədqiqatçıları həmin əsərlərin bu səciyyəvi xüsusiyyətini ayrıca olaraq qeyd edirlər. Həzini "Hədisi-ərbəin" tərcüməsini də bu baxımdan həmin məsnəvilərlə bir sıraya qoşmaq olar. Qeyd etməliyik ki, Həzini tərcüməsinin nümunəsində bu məsələdə, sözsüz ki, əsərin amacı, qayəsi, ideyası, hansı məqsədlə qələmə alınması da mühüm rol oynamışdır. Belə olan halda, aydındır ki, həmin əsər mümkün qədər sadə şəkildə – nəzərdə tutulduğu geniş xalq kütlələrinin başa düşüləcəyi bir dildə yazılmalı idi. Bu isə öz-özlüyündə tərcümənin leksikasının zənginliyi, lüğət tərkibinin rəngarəngliyi deməkdir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz məsnəvilər kimi, Həzini tərcüməsinin də lüğət tərkibinin əsasını türkmənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramadan və ya cüzi fonetik dəyişikliklə işlənir. Lakin onların içərisində elələri də vardır ki,

zaman keçdikcə unudulmuş və yavaş-yavaş ədəbi dildə işləklilik xüsusiyyətini itirmişdir. Bu sözlərdən bəziləri isə zaman keçdikcə istər şəkildə, istərsə də mənaca müəyyən dəyişiklərə uğradıqları üçün həmin sözlərin müasir ədəbi dilimizdəki şəkillərindən müəyyən qədər fərqlənirlər. Bu qəbildən olan sözlər dilçilik ədəbiyyatında "arxaizmlər" adı altında öyrənilsə də, unutmaq olmaz ki, "müasir dil üçün arxaik sayılan bir söz əvvəlki dövrlər üçün aktiv lüğət vahidi hesab edilir"¹. Bundan əlavə, dilin inkişafının müəyyən dövrlərində unudulan ayrı-ayrı sözlər sonralar yenidən dilə qayıdaraq vətəndaşlıq hüququ qazanır. Hazırda mətbuatda, radio və televiziya işləyən "altun", "gizir", "çavuş", "tapınmaq", "suçlamaq", "ismarlamaq" və s. kimi sözlər buna misal ola bilər.

Tərcümədə işlənmiş və hazırda ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan *türkmənşəli sözlərin* çoxuna orta yüzilliklərə aid digər Azərbaycan yazılı abidələrində də rast gəlirik. Lakin bu qəbildən olan leksik vahidlər içərisində elələri də vardır ki, onlara yazılı abidələrimizdə ya ümumiyyətlə təsadüf olunmur, ya da nadir hallarda rast gəlinir. Öncə həmin sözləri nəzərdən keçirək:

Anca – qədər, bu qədər, bu cür, belə, beləcə:

*Anca qıldı ol zəman fəryadü zar,
Cümlə ağıladı mələklər biqərar.*

Qeyd edək ki, bu söz tərcümənin hər iki nüsxəsində yanlış olaraq *اینجه* (incə) şəklində yazılmışdır. Görünür, katiblər bu qədim sözün mənasını bilmədikləri üçün onu bu şəkildə köçürmüşlər. "Anca" türk dillərinin əski qatlarını əks etdirən leksik vahidlərindəndir: qədim türk mətnlərində, Qütbün "Xosrov və Şirin" tərcüməsində qeydə alınmışdır. Bu söz Azərbaycan yazılı abidələrindən Nəsimi "Divan"ında, Mustafa Zərinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisində, eləcə də Şirazin "Gülşəni-raz" tərcüməsində

---

¹ Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divan"ının leksikası. Bakı, 1970, səh.24

işlənmişdir. Qeyd edək ki, Mustafa Zəririn məsnəvisinin Bakı nəşrinin sonunda verilən əski türk sözləri lüğətinə "anca" sözü daxil edilməmişdir. V. Radlov bu leksemi "ança" şəklində qeydə almışdır¹.

Arxuru – ayri, tərs, tərsinə:

*Keçə qaburğaları ol dəm qamu,
Heybətindən bir-birindən arxuru.*

Öncə qeyd edək ki, bu söz tərcümənin yalnız Bakı nüsxəsində işlənmişdir. Bursa nüsxəsinin katibi, görünür, sözün mənasını anlamamış, ona görə də onun əvəzində qafiyə yerinə "ey ulu" xitabını yazmışdır. "Arxuru" sözü "arquru" şəklində uyğur yazısı ilə köçürülmüş əski türk mətnlərində, eləcə də orta əsrlər türkdilli yazılı abidələrində eyni mənada işlənmişdir. "Tarama sözlüyü"ndə "arquru-arquru" (bir-birinin tərsinə, çarpaz), "arquru çıxmaq" (yolunu kəsmək, qarşısına çıxmaq), "arquru gəlmək" (qarşı qoymaq, qarşısına çıxmaq), "arqurusuna" (eninə), ifadələri də qeydə alınmışdır. Bu sözə Azərbaycan yazılı abidələrindən yalnız "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəldik: "*Qarı eşiği üzərində arquru buraxmışlardı*"². Eposun 1988-ci il Bakı nəşrində "buraxmışlardı" sözü "yer qomuşlardı" kimi oxunmuş və cümlə bütövlükdə dastanın müasir variantında bu şəkildə verilmişdir: "*Eşikdə, qarı ağzında quru yerdə qoymuşdular*"³. Göründüyü kimi, "arquru" sözü burada "quru" kimi qəbul edilmişdir, halbuki kitabdakı nüsxə fərqlərinin müəllifi professor Samət Əlizadə daha öncəki vərəqdə bu sözü doğru olaraq Mahmud Kaşğaridəki "arğu-iki dağ arası, uçurum" anlayışı ilə bağlamış və "arquru söyləmək" ifadəsini "haçalı, ikibaşlı danışmaq" kimi şərh etmişdir⁴.

---

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.1-IV. СПб., 1888-1911. с.241

² Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçi: H.Araslı). Bakı, 1962. səh.78

³ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı,1988. səh.172

⁴ Yenə orada, səh.232

Bizcə, "arquru" sözü burada da elə "əyri", "tərs" anlamında işlənmişdir: "arquru söyləmə"- tərs danışma. Yuxarıdakı cümlədə də "arquru" sözü göstərdiyimiz mənədadır və "arquru buraxmışlardı" ifadəsini "önünə, tərsinə uzatmışdılar" kimi anlamaq düzgündür.

Ergürmək - *yetirmək, çatdırmaq*:

*Sənə dəpşürsün aparğil cənnətə,
Anı **ergür** cənnət içrə nemətə.*

Qeyd edək ki, "ergürmək" sözü yalnız Bursa nüsxəsində təkcə bu beytdə işlənmişdir. Qədim türk sözlərindən olan "ergürmək" Mahmud Kaşğarının lüğətində qeydə alınmışdır. Bu sözə Azərbaycan yazılı abidələrindən Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisində də rast gəlirik. Qeyd edək ki, məsnəvinin Bakı nəşrində bu söz "irkürmək" və "irkürən" kimi verilmiş və kitabdakı türk sözləri lüğətinə daxil edilməmişdir. "Ergürmək" feili, fikrimizcə, "ermək"/"irmək" (çatmaq, yetişmək) feilindən düzəlmişdir.

Gəzləmək- *oxu yaya qoymaq*:

*Birisi oxın yaya **gəzlədi**,
Bağladı xoş, uz atuban gizlədi.*

Bu feilin kökündə dayanan "gəz" ismi (oxun kiriş girəcək yeri) Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi"ndə də işlənmişdir:

*Giricək ok **gəzi** zeh ortasinə,
Düşər ok dəmrəni qəbzə içinə¹*

"Gəzləmək" feilinə isə bizə məlum qaynaqlarda rast gəlmirik.

---

¹ Nağısoylu M. Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi. Bakı, 2004. səh.111

***İmızqanmaq** - yuxulamaq, mürgüləmək, azacıq uyumaq:*

*Var idi Tövrət içində yazılı,
Tanrı uyumaz, həm **imızqanmaz** deyü.*

Qədim türk mətnlərində rast gəlmədiyimiz bu feil orta çağlar türkdili yazılı abidələrindən Qütbün "Xosrov və Şirin" tərcüməsində və XIV-XVIII əsrlərə aid Osmanlı ədəbiyyatında işlənmişdir. Professor Əmir Nəcib bu feilin Rəbğuzinin "Qisəsül-ənbiya" əsərində "ımızğa bolmaq" şəklində işləndiyini və onun "ımız" (mürgü) ismindən əmələ gəldiyini qeyd edir. Maraqlıdır ki, bu feil çağdaş türk dillərinin heç birində işlənir.

***Kəy/key** - çox yaxşı; möhkəm, əsaslı:*

*Ol alət ilən ol kişi meydan ara,
Kəy bəhadirliq qılır, cövlan ara.*

Qeyd edək ki, bu beyt yalnız tərcümənin Bakı nüsxəsindədir: beyt işlənən hissə (21-ci hədis) bütövlüklə Bursa nüsxəsində yoxdur. *Kəy* qədim türk sözlərindəndir və Mahmud Kaşğarının lüğətində, eləcə də Yuqnaqinin "Ətəbatül - həqayıq" əsərində və "Kitab əl-idrak" da qeydə alınmışdır. Bu söz Azərbaycan yazılı abidələrindən "Dastani-Əhməd Hərəmi" də və Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsində¹ də eyni mənada işlənmişdir.

***Qayır** – qum, iri qum:*

*Gər ağaclar yapraqınca ola həm,
Dəxi **qümü** qayır sanı, ey kərəm.*

Türk dillərinin əski qatlarını əks etdirən bu söz eyni mənada Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində qeydə

---

¹ Nağısoylu M. Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi. Bakı, 2004, səh.120

alınmışdır. "Qayır" sözünə Sultan Vələd "Divan"ında, eləcə də XIV əsr müəllifi Mustafa Zərirə aid edilən "Əntərnəmə" tərcümə əsərində də rast gəlirik. Maraqlıdır ki, "Əntərnəmə"də də bu söz Həzinidə olduğu kimi "qum" sözü ilə birgə işlənmişdir: "Əgər kumlar və kayırlar sağışınca dəxi olursa". Əsirəddin Əbu Həyyan da "qayır" sözünün "iri qum" mənasını göstərmişdir. V.Radlov isə bu sözün Osmanlı türkcəsində və Krım türklərinin dilində "qum", "narın qum", "çayın dibindəki qum" mənalarında işləndiyini qeyd almışdır. "Qayır" sözünə orta yüzilliklərə aid digər Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlmədik. Qeyd edək ki, bu sözün çağdaş türk dilində "qum çöküntüsü", "çayın dibindəki qum" anlamında işlənməsi göstərilir.

Onmaq - düzəlmək, yaxşılaşmaq:

*Görəyim heç çarə olurmı anja,
Var ümmiidim ki, bu iş bütdən onja.*

"Onmaq" (yaxşılaşmaq, düzəlmək) feili qədim türk mətnlərində qeydə alınmışdır. "Onmaq" feilindən düzəlmiş "öñet" (xoşbəxt, uğurlu) sifəti isə "İxtiyarati-qəvaidi-külliyə"də işlənmişdir. Mahmud Kaşğari "on" sözünün "sağ", "sağ tərəf" mənalarını qeyd etmişdir. Qütb Xarəzmi isə bu sözü həm "sağ" mənasında, həm də "yaxşı" anlamında işlətməmişdir. Sonuncu mənə bizim nümunəmizdəki "onmaq" feilinə uyğun gəlir. "Onmaq" feilinə digər yazılı abidələrdə rast gəlməsək də, onunla eyniköklü "onulmaq" (yaxşılaşmaq) və "onarmaq" (düzəltmək, yaxşılaşmaq, sağalmaq) feili qədim və orta çağlara aid mətnlərdə bol-bol işlənmişdir. "Onarmaq" feilinin Məhəmməd Füzulinin dilində işləndiyini qeyd edən Qulam Bağırov onun kökündə "on", "ön" leksemisinin dayandığını yazır. "Onarmaq" feilini Həzini də işlətməmişdir:

*Verdim üç yüz dirhəm nəqdə anı,
Gör işini necə onardı qəni.*

“Oñarmaq“ feili Yusif Balasaqunlunun “Kutadğıu bilig” məsnəvisində eyni mənada işlənmiş və dilimizin bir sıra şivələrinə qorunub saxlanılmışdır¹.

Ornamaq/örnəmək - yerləşmək, yer tutmaq, möhkəmlənmək; qəbul etmək, oturmaq, bərqərar olmaq:

*Qorxuram nəsrənilərdən likən,
Örnəmişəm islami, bil şimdi mən.*

Beytin məzmunundan da görüldüyü kimi, "örnəmək" burada "qəbul etmək" mənasında işlənmişdir. "Örnəmək" sözü "yerləşmək" mənasında Kaşğarinin, Balasaqunlunun və Qütbün əsərlərində işlənmişdir. Professor Ə.Nəcib bu feilin kökü olan "orun" isminin Yuqnaqının "Ətəbatül-həqayiq" əsərində "yer" mənasında işləndiyini göstərir. XVI əsr əlyazması "Siracül-qülüb"da isə bu feil "yerləşdirmək" mənasında işlənmişdir. Bu əsərdə "ornatmaq" feilinin də eyni mənada işləndiyi qeyd olunmuşdur. Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində isə bu feilin işlənməsinə dair heç bir qeydə rast gəlmirik. XIV-XV əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə "ornamaq" feili ilə yanaşı, "ornanmaq" (yerləşdirilmək) və "ornatmaq" (yerləşdirmək) feilləri də işlənmişdir.

Tuturuq/tuturuq - odu qızısqıran, yanacaq, od qlamaq üçün çör-çöp:

*Tuturuğı adəmdür damununı qamu,
Dəxi daşlardur dedi ol fərđi-Hu.*

Bu sözü eyni mənada Qazı Bürhanəddin də aşağıdakı beytdə işlətmışdir:

---

¹ Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fellər – “Dilçilik məcmuəsi”, XVIII c., Bakı, 1963. səh.33

*Sənin eşqindirür bir od, bənim dərdindirür tutruq,
Bu od ilə bu tutruğa bu aləm yanamı-yana.*

"Tutruq"sözü müxtəlif fonetik variantlarda (dutruc/ tuturuq/tutruq) XIV-XVIII yüzilliklərə aid mətnlərdə qeydə alınmışdır. Orta yüzilliklərə aid Azərbaycan yazılı abidələrində isə bu leksemin işlənməsinə dair bir qeydə rast gəlmirik. Fikrimizcə, "tutruq" lekseminin kökündə qədim türk sözü "tütmək" (tüstülənmək) dayanır.

Uz - ustaca, yaxşı:

*Birisi yayına oxın gəzlədi,
Bağladı xoş, uz atuban gəzlədi.*

"Uz" sözü qədim türk mətnlərində "bacarıqlı, təcrübəli", "usta", "ustaca," "yaxşı" mənalarında, ondan düzəlmiş "uzlanmaq" isə "ustalaşmaq" anlamında işlənmişdir. "Uz" sözünə "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir neçə yerdə rast gəlirik: "*Dirsə xan Qorqut sinirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı*". Eposun Bakı nəşrlərinin ikisində bu nümunədəki "uz atdı" (ustaca atdı, düz atdı) ifadəsi "uzatdı" kimi verilmişdir. Bu yanlışlıq "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti"ndə də öz əksini tapmışdır. Eposun 1988-ci il Bakı nəşri əsasında hazırlanmış həmin lüğətdə "uz atdı" ifadəsi "uzatmaq" (yıxmaq?) feilinə nümunə olaraq verilmişdir¹. Halbuki həmin nəşrdə ifadə "uz atdı" şəklindədir və eposun sadələşdirilmiş variantında düzgün olaraq "sərrast atdı" kimi verilmişdir. Bir sıra qaynaqlarda "uz" sözünün qeyd etdiyimiz mənalarından başqa, "uzun", "uyğun", "münasib" mənaları da qeyd olunur. Bunları nəzərə aldıqda "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "qara polat uz qılıc" birləşməsindəki "uz"sözünün "yaxşı", "münasib" və ya "uzun" mənalarında işlənməsinə heç bir şübhə yoxdur. Şamil Cəmişidov isə həmin birləşmələrdə

---

¹ "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.

ki "uz" sözünü "üz" kimi oxumuşdur: "poladüz qılınc", "polad üz qılınc". Dastanın Bakıda hazırlanmış izahlı lüğətində bu birləşmələrdəki "uz" sözünün "böyük", "iti" mənasında işlənməsi göstərilir. Əslində isə həmin leksik vahid burada məhz "yaxşı", "münasib" anlamındadır. Qeyd edək ki, "uz" sözü çağdaş qırğız dilində "mahir", "yaxşı" mənalarda işlənir. Bu dildəki "Az bolso da, uz bolsun" atalar sözündəki "uz" sözü "yaxşı" mənasındadır. "Uz" sözü türk dilində də "yaxşı", "münasib" mənalarda işlənir. Professor Ə.Nəcibin fikrincə, çağdaş türk dillərinin çoxunda işlənən "usta" sözünün kökündə də qədim türk leksemi "uz" dayanır¹.

Yavutmaq - yaxınlaşdırmaq, yaxına buraxmaq; layiq bilmək, rəva bilmək, rəva görmək:

*Görərəm eylə kərih mövti aña,
Necə kim oğluna yavutmaz ata.*

"Yavutmaq" sözü qədim türk mətnlərindən "Kutadğu bilig"də eyni mənada işlənmişdir. Həzininin tərcüməsində yalnız bu nümunədə işlənən "yavutmaq" sözü də eyni mənədədir: *Ölümü mən ona elə iyrənc (yaraşmayan) görürəm (sayıram), Necə ki ata [ölümü] oğluna yaxına buraxmaz (rəva bilməz)*. Qeyd edək ki, "yavutmaq" feili qədim türk sözü olan "yavumaq" (yaxınlaşmaq) feilindən düzəlmişdir, daha doğrusu, onun təsirli formasıdır. "Yavumaq" feili "yaxınlaşmaq" mənasında qədim türk mətnlərində işlənmişdir. Sözügedən mətnlərdə "yağmaq" sözünün də eyni mənada işlənməsi qeydə alınmışdır. Bəlli olduğu kimi, "yağmaq" sözü müasir ədəbi dilimizdə yalnız "yağış" və "qar" isimləri ilə işlənir. V.Radlovun lüğətində də istər "yavumaq" feili, istərsə də onun təsirli şəkili olan "yavutmaq" qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, müasir dilimiz üçün çox da işlək ol-

---

¹ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. М., 1976, с.314

mayan, lakin klassik ədəbiyyatımızda bol-bol işlənən "yavuşq" (yaxın) sifəti yuxarıdakı sözlərlə eyniköklüdür və "yavumaq" feilindən düzəlmişdir: yavuş + q (müqayisə et: soyu + q). "Yavuşq" sifəti, eləcə də ondan düzəlmiş "yavuşluq" ismi də qədim türk sözlərindəndir. Bunu həmin sözlərin qədim türk mətnlərində işlənməsi sübut edir. Qədim türk mətnlərində "yavutmaq" və "yavuşmaq" feilləri də müvafiq olaraq "yaxınlaşmaq" və "yaxınlaşdırmaq" mənalarında işlənmişdir. Bu sözlər yuxarıdakı feillərin fonetik variantları sayıla bilər. Orta yüzilliklərə aid digər Azərbaycan-türk mətnlərində bu sözlərin heç birinə rast gəlmirik. Maraqlıdır ki, Əbu Həyyanın 712/1313-cü ildə tamamladığı "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində "yavutmaq" feilinə rast gəlmirik. Türk dilinə dair bu dəyərli qaynaqda eyni mənada "yavuşlatmaq" feili işlənmişdir¹. "Yavuşq" sifətindən düzəlmiş bu feil əsasən düşünmək olar ki, eynimənalı "yavutmaq" və "yavuşlatmaq" feillərindən birinin bu sözün daha qədim və əski variantı, ikincisi isə nisbətən sonrakı dövrün məhsuludur. Onu da əlavə edək ki, "yavuşq" sifətindən "yavuşlaşmaq" (yaxınlaşmaq) feili də düzəlmişdir ki, o, yaxın dövrə qədər Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə isə "yavuşlaşmaq" ləksinin işlənmə dairəsi daralmış və onun yerini eynimənalı "yaxınlaşmaq" feili tutmuşdur.

***Yüzləmək** - zərəfat etmək:*

*Həqiq aydır ki, doğru söylə, **yüzləmə**,
Varmıdır nöqsani anı, gizləmə.*

Bu sözü eyni mənada V.Radlov qeyd almışdır. Qeyd edək ki, V.Radlov "yüzləmək" sözünün "eybi üzə demək" mənalarını da göstərmişdir. L.Budaqov isə "yüzləmək" sözünün yalnız "zərəfat etmək" mənasını qeyd edir. Azərbaycan yazılı abidələrində bu ləksə rast gəlmədik.

---

¹ Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (ərəbcədən tərcümə edən: akad. Z.Bünyadov). Bakı, 1992, səh.57

İndi isə tərcümədə qeydə aldığımız və orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində işlənən türk mənşəli **semantik arxaizmlərə** nəzər salaq. Qeyd edək ki, bu qəbildən olan sözlər daha çoxdur və onlar içərisində feillər üstünlük təşkil edir.

***Ağırlamaq** – əzizləmək, hörmət etmək:*

*Mən təam almaz idim səndən dedi,
Bir kişi mundə məni **ağırladı**.*

Ağırlamaq sözü istər qədim türk mətnlərində, istərsə də Azərbaycan yazılı abidələrindən "Kitabi-Dədə Qorqud"da, Şirazin "Gülşəni-raz" tərcüməsində işlənmişdir. Feilin kökündə çağdaş ədəbi dilimizdəki "ağır" sifəti dayanır. "Ağırlamaq" feili çağdaş türk dilində eyni mənada işlənir¹.

***Arıtmaq** – təmizləmək:*

*Dişlərini **arıdur** anıy təmam,
Uçubən gedər, həvayə şadkam.*

"Arıtmaq" feili istər XI-XIV əsrlərə aid türkdilli mətnlərdə, istərsə də Azərbaycan yazılı abidələrindən Nəsimi "Divan"ında və "Şühədanamə"də işlənmişdir. "Arıtmaq" feili dilimizin şivələrində "arıtdamaq" şəklində işlənir². Tərcümədə "arı" ismindən düzəlmiş "arınmaq" (təmizlənmək) feili də işlənmişdir:

*Nəhri-heyvanə girə anlar yenə,
Tənlərindən damu zəxmi **arına**.*

Bu feil, Nəsimi "Divan"ında və "Oğuznamə"də də işlənmişdir. Qədim türk mətnlərində feilin daha çox "arımaq" şəklində işləndiyi qeyd olunur. Kaşğari isə onu iki şəkildə: "arımaq",

---

¹ Турецко-русский словарь. М., 1980, с.29

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Ic., Bakı. 1967, səh.188

"arınmaq" işlətmişdir. "Arınmaq" feili XIV-XVII əsrlər türkdilli yazılı abidələrdə geniş yayılmışdır¹.

Assı - fayda, xeyr, qazanc, gəlir, mənfəət:

*Ömrün keçdi bu növ ilə çoxı,
Assı qılmaz şimdi döndüğüm dəxi...
Çün yetürür rizqini hər dəm Xuda,
Assısı yox qəmi təşvişin saña.*

"Assı" sözü qədim türk mətnlərində onun daha əski variantı olan "asığ" şəklində işlənmiş və zaman keçdikcə sözün sonundakı "ğ" samiti düşmüşdür. Oxşar hala qədim türk sözlərindən olan *çerik/çərik* (ordu, qoşun), *aluğ/alığ* (dəli-ağılsız) və s. kimi leksemlərdə də rast gəlirik. Qütübün "Xosrov və Şirin" məsnəvisində "asığ" ismi ilə yanaşı, ondan düzəlmiş "asıqsız" (faydasız) sifəti də işlənmişdir. Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində "assı"sözü (elə bu şəkildə) eyni mənada bol-bol işlənmişdir.

Ayıtmaq – demək, söyləmək:

*Elm əfzəldir, – dedi anca Əli,
Der dəliliş varmıdır, aydır bəli.*

Qədim türk leksemlərindən olan "ayıtmaq" haqqında Mahmud Kaşğari yazır ki, onun əsl mənası "demək" yox, "soruşmaq"dır. Bununla belə, oğuzlar "ayıtmaq" sözünü "demək" mənasında işlədirlər. "Ayıtmaq" sözü Azərbaycan yazılı abidələrində "demək", "söyləmək" mənasında sıx-sıx işlənmişdir².

---

¹ XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış taniklariyle Tarama sözlüğü I-VI s. Ankara, 1941-1945,səh.205-207

² Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z. Yusif Məddah "Vərqa və Gülşah". Bakı, 1988, səh.18

Bayıq - açıq, açıq-aşkar; gerçək, həqiqi:

*Həqq canibinə necə layiq olur,
Həqq yanında bu necə **bayıq** olur?*

Öncə qeyd edək ki, bu beyt tərcümədə 32-ci hədisdəki hekayətdədir, buna görə də yalnız Bursa nüsxəsindədir. "Bayıq" sözü eyni mənada Azərbaycan yazılı abidələrindən "Dastani-Əhməd Hərami"də, Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif", Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" məsnəvilərində, eləcə də Şirazinin "Gülşəniraz" tərcüməsində işlənmişdir¹.

Birləmək - tövhid, Allahın birliyini qəbul etmək:

*Oldurur xeyr olmayan kim, əz bəşər
Birləməkligə məni ol ar edər.*

Bu söz eyni mənada "Ət-töhfə"də və Şirazinin "Gülşəniraz" tərcüməsində işlənmişdir².

Canğı/canqı - məşvərət:

*Yəni kim, **canğı** əvi derlər oña,
Danışiq yeri idi öyüdün soña ...
Çünki kafirlər bu halı bildilər,
Cəm oluban biryerdə **canğı** qıldılar.*

Professor Samət Əlizadə bu sözün "Şühədanamə"də "çanğı" şəklində "məsləhət", "məşvərət" mənasında; professor Mirzə Rəhimov isə həmin abidədə "canğı" şəklində "rəy", "fikir", "məsləhət" anlamında işləndiyini göstərmişlər. Qeyd edək ki, "Şühədanamə"də bu isimdən düzəlmiş feil də ("canğıtdı") işlənmişdir.

---

¹ Nağısoylu M. Şirazinin "Gülşəniraz" tərcüməsi. Bakı, 2004, səh.109

² Yenə orada, səh.136

Maraqlıdır ki, "Tarama sözlüyü"ndə "canğı" isminin yalnız birçə qaynaqda "canqu" şəklində "söyləşmə" mənasında işlənməsi qeydə alınmışdır. Deməli, "canğı" ismi orta çağ Azərbaycan-türk mətnləri üçün daha səciyyəvi və işlək olmuşdur. Həsən Zərinəzadə bu sözün Səfəvilər dövründə fars dilində də eyni mənada işləndiyini göstərir. Alimin fikrincə, "canğı" ləksemi "səs" mənasını verən "cınğır" sözü ilə bağlıdır¹.

Çav - şan, şöhrət, ad-san; səs:

*Həm səni çavıyı dəxi çıxdı qəvi,
Dedilər ki, çıxdı şahi-mənəvi.*

Qədim türk sözlərindən olan "çav" eyni mənada Orxon- Yenisey abidələrində "çab" şəklində, "Kutadğu bilig"də və "Divanü lüğət-it-türk"də ("çav" şəklində) işlənmişdir. "Çav"sözü XIII-XV əsrlərə aid Azərbaycan yazılı abidələrindən "Dastani-Əhməd Hərami"də, Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah", Suli Fəqih və Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" məsnəvilərində, eləcə də Əhmədinin "Əsrarnamə" tərcüməsində qeydə alınmışdır².

Çələb-Allah, Tanrı:

*Dedi, qurutsun əliyi ol Çələb,
Dünyada olsun saña Həqdən qəzəb.*

Qədim türk leksemlərindən sayılan "çələb" sözü istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta əsrlərə aid Azərbaycan və türk yazılı abidələrində bol-bol işlənmişdir. Bu sözə "Şühədana-mə"də yalnız bir şeir parçasında təsadüf etdik:

*Utunuşuz xəlayiqdən dəxi həm,
Çələbdən qorxuşuz, qılmıy bu sitəm.*

---

¹ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, səh.249

² Nağısoylu M. Əhmədinin "Əsrarnamə" tərcüməsi. Bakı, 2005, səh.92

Çizginmək – dönmək, fırlanmaq, dolaşmaq:

*Göndərübdür oğrılar muni əyan,
Anı üçün **çizginür** munda həman.*

“Çizginmək” feili Şirazinin "Gülşəni-raz" və Əhmədi Təbrizinin "Əsrarnamə" tərcümə əsərlərində işlənmişdir¹.

Damu – cəhənnəm:

*Ol zəman kim, ədlü mizan qurıla,
Damuya kim, asi qullar sürilə.*

"Damu" sözü "damu"/"tamu" fonetik variantlarında istər əski türk mətnlərində, istərsə də ortaçağ Azərbaycan yazılı abidələrində eyni mənada işlənmişdir.

Dağ – sübh tezdən, səhər:

*Lütf ilən ol Xudayi-dadgər,
Dağ - axşam yerlərə eylər nəzər.*

Bu söz “tan” şəklində istər əski türk mətnlərində, istərsə də orta əsrlər türkdilli yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır.

Dağla – sabah:

*Var ümüdim **dağla** verə ol xocə,
Yatdılar pəs ac, məhzun ol gecə.*

“Dağla” sözü əski türk run yazılarından tutmuş XVI əsrdə köçürülmüş yazılara qədər bir dövrü əhatə edən müxtəlif türkdilli yazılı abidələrdə "tanla" şəklində işlənmişdir. Nəsimi “Divan”ı və “Şühədanamə”də isə bu söz "danla" şəklindədir.

---

¹ Nağısoylu M. Əhmədinin "Əsrarnamə" tərcüməsi. Bakı, 2005, səh.236

Derilmək - toplanmaq, toplaşmaq, gəlmək yığılmaq:

*Cümə günü dedi çün bang verilə,
Məscidə ol dəm cəmaət **derilə**.
Anları oxur Xudayi - bizəval,
Derilib gəlsün qəmusi bu məcal.*

"Derilmək" türk dillərinin əski qatlarını əks etdirən sözlərdən biridir və Orxon-Yenisey abidələrində, "Kutadğu bilig"də ("terilmək" şəklində) qeydə alınmışdır. Bu söz "Kitabi-Dədə Qorqud"da, Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisində, "Oğuznamə"də eyni mənada ("dərilmək" şəklində) işlənmişdir.

Dirilmək - yaşamaq, ömür sürmək, həyat sürmək, güzəran keçirmək:

*Bir kişi var idi bil öndin zəman,
Hilə ilə **dirilürdi** dər cəhan.*

"Dirilmək" feili "tirilmək" şəklində XIV əsr abidəsi "Ət-töhfə"də də işlənmişdir. Həzini tərcüməsində bu feillə eyniköklü "dirilik" (yaşayış, yaşam) ismi də işlənmişdir:

*Sizə bir **dirlik** veripdür ol əhəd,
Kim, ölüm görməyəsiz ta əbəd.*

Durağ - yer, məkan, məskən, dayanacaq:

*Həqq xitab etdi ki, nar etdim yərağ,
Anda qılmışam səniçün mən **durağ**.*

Qədim türk sözlərindən olan "durağ" Mahmud Kaşğaridə "turaq" şəklində işlənmişdir. Müəllif bu sözün "sığınacaq", "yuva" (dağlarda yuva) mənalarını qeyd edir. Əbu Həyyanın kitabında bu sözün ilk hərfi 𐰇 (ta) ilə yazılmışdır: "turaq". Kaşğari-

dən fərqli olaraq, Əbu Həyyan bu sözün "yer", "məkan" "dayanacaq" mənalarında işləndiyini göstərir. "Dastani-Əhməd Harami"də bu söz həm "duraq", həm də "turaq" şəklində verilmişdir. Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" məsnəvisində isə bu söz eynilə bizim abidədəki kimi – "durağ" şəklində qeydə alınmışdır. Şirazinin "Gülşəni-raz" məsnəvisində bu söz طوراغ "turağ" şəklindədir. Bu söz çağdaş türk dilində "durak" şəklində (qorunub saxlanılmış və əsasən "dayanacaq", "duracaq yer" mənasında işlənir¹.

Dügün - toy:

*Ləşkəri-islamə həzimat buldı çün,
Qeysəri-Rumiyə doy oldu **dügün**.*

Nümunədən göründüyü kimi, Həzini burada "dügün" sözü ilə yanaşı, onun sinonimi "doy" (toy) ismini də işlətmişdir. "Dügün" sözü "Kitab əl-idrak..."da, Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" məsnəvisində, eləcə də yazılı abidələrimizin çoxunda işlənmişdir. M.P.Vaqifin dilində də "düyün" sözünə "toy-düyün" şəklində rast gəlirik. Canlı xalq danışığı dilində bu gün də "toy-düyün" sözü eyni mənada işlənir.

Dün - gecə:

*Üç gün, üç **dün** qarşularında durub,
Qıldı tapu yüzini yerə urub.*

Qədim türk sözlərindən olan "dün" "Kitabi-Dədə Qorqud" eposund, Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" məsnəvisində işlənmişdir.

Dürüşmək- çalışmaq, səy göstərmək:

*Xeyrə **dürüş**, cəhd edüb dünyadə sən,
Qaflat ilə vermə ömri badə sən.*

---

¹ Турецко-русский словарь. М., 198, с.249

Nümunəndən göründüyü kimi, Həzini bu beytdə "dürişmək" feli ilə yanaşı, onun sinonimi olan "cəhd etmək" tərkibi feilini də işlətmişdir. Maraqlıdır ki, Həzininin sələfi Şirazi də "Gülşəni-raz" tərcüməsində "dürişmək" feili ilə yanaşı, onun sinonimi olan "səy etmək" feilini qoşa işlətmişdir¹:

*Verür varinü səy eylər, **dürişür**,
Ol əvvəl qopduği yerə irişür*

Onu da qeyd edək ki, bu xüsusiyyət - sinonim sözlərin qoşa işlədilməsi bir sıra yazılı abidələrimiz üçün də səciyyəvi haldır .

"Dürişmək" feli Mahmud Kaşğarının lüğətində "çəkişmək", "çarpişmaq", "qarşı-qarşıya gəlmək" mənalarında işlənmişdir . "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda , Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" məsnəvisində isə "dürişmək" sözü Həzininin tərcüməsində olduğu kimi "çalışmaq" mənasını daşıyır.

Düş - *yuxu*:

*Dedi Mənsur ibn Əmmar ol gecə,
Düşdə gördüm ol cəvani gör necə.*

Türk dillərinin qədim lüğət vahidi sayılan "düş" əski türk yazılı abidələrindən tutmuş orta əsrlərə aid türkdilli mətnlərdə, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrində bol-bol işlənmişdir. Mınayə Cavadova bu sözün Q.Zakirin əsərlərində də işləndiyini qeyd edir. "Düş" sözü dilimizin qərb qrupu şivələrində "tuş", "tüş" fonetik variantlarında eyni mənada işlənir. Bu söz müasir türk və türkmən ədəbi dilində öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır.

Evmək/əvmək/ivmək - *tələsmək*:

*Mən dedüm ki, sən məni apar əvə,
Qəbrə boşlarsən məni **evə-evə**.*

---

¹ Nağısoylu M. Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi. Bakı, 2004, səh.113

Türk dillərinin əski qatlarını əks etdirən bu söz Mahmud Kaşğaridə, "Kutadğu bilig"də, Əbu Həyyanda, Qütb Xarəzmidə eyni mənada işlənmişdir. Azərbaycan yazılı abidələrindən "Dastani-Əhməd Hərami"də və "Əs-Sihah"da da bu feilə rast gəlirik. Maraqlıdır ki, Həzini tərcümədə başqa bir yerdə "evmək" feilini "əvərmək" şəklində də işlətməmişdir:

*Oldı müştəq ol rəsuli görməgə,
Ta əvərdi xidmətinə irməgə.*

Onu da qeyd edək ki, bir sıra qaynaqlarda "evmək" feilindən düzəlmiş "ivək"/"evək" sözləri də "tələsik", "tələsən" mənalarında işlənmişdir.

Əbsəm/əpsəm - lal, sakit, dinməz:

*Bir neçə hayxırdı, əpsəm oldı bəs,
Gəlmədi heç dəxi andan sonra səs.*

Bu söz türkdilli yazılı abidələrdən Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərində "əbsəm", "əbsəm turmaq", "əbsəm qalmaq" (susmaq), "əbsəm tutmaq" (özünü saxlamaq) və "Ət-töhfə" də "əbsəm bolmaq" (susmaq) şəklində işlənmişdir C.Qəhrəmanov bu sözün Nəsimi "Divan"ında, "Əsrarnamə"də işləndiyini göstərir "Əbsəm" sözü "Dastani-Əhməd Hərami"də "əbsəmcək oturdu", "Şühədanamə"də isə "əpsəm ol" şəklində işlənmişdir. "Əpsəm olmaq" "Əs-Sihah"da da iki yerdə qeydə alınmışdır. XIV-XVI əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə "əbsəm" zərfi və "əpsəm durmaq", "əpsəm eyləmək", "əpsəm qalmaq", "əpsəm olmaq" mürəkkəb feilləri bol-bol işlənmişdir¹.

Əsrük/əsrük - sərxoş, kefli, məst:

*Həm üçüncü mən şərabi içmədim,
Əsrük adəmin yanından keçmədim.*

---

¹ XIII asirdən günümüze kadar kitaplardan toplanmış taniklariyle Tarama sözlüğü I-VI s. Ankara, 1941 -1945, səh.1479-1482

"Əsrük" sözü istər qədim türk mətnlərində istərsə də XIII-XIV yüzilliklərə aid yazılı abidələrdə işlənmişdir. Həzini bu sifətin kökündə dayanan "əsrimək" (keflənmək, sərxoş olmaq, məst olmaq) feilini də işlətmişdir:

*Xəmr içübən əsrimiş idi yəman,
Dedi ki, yeri ögimcə bu zəman.*

"Əsrük" sözü "Kitabi-Dədə Qorqud"da da işlənmişdir: "*Ol şərabdən içən əsrük olur*". V. Radlovun lüğətində "əsrük" şəklində qeyd olunan bu sözün "qızmış", "qudurmuş" mənaları da göstərilir. "Əsrük" sifəti və "əsrimək" feili Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" poemasında, "əsrimək" feili isə Nəsimi "Divan"ında işlənmişdir. Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi"ndə isə eyniköklü "əsrüklük" (sərxoşluq, məstlik) ismi və "əsritmək" (kefləndirmək) feilinə rast gəlirik

Ətmək - çörək:

*Bir qürab endi həvadən dər-zaman,
Süfrədən bir ətməgi qapdı rəvan.*

"Ətmək" sözü "Divanü luğat-it-türk"də ("epmək" və "etmək" şəklində) Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərində və başqa türkdilli mətnlərdə, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrinin çoxunda işlənmişdir. "Şühədanamə"də bu sözə "ekmək" şəklində rast gəlirik. "Ətmək" sözü çağdaş türk və qumıq dillərində "ekmək", tatar və başqırca isə "ikmək" şəklində işlənir. Dilimizin bir çox şivələrində bu söz "əppək" şəklində qorunub saxlanılmışdır.

Geyəsü - paltar:

*Həm yenə geyəsülərin aldı ələ,
Dərdi-dili ol zəman gəldi dilə.*

“Geyəsü” sözü eyni mənada "Oğuznamə"də və "Şühədanamə"də “geyəsü” və "geyəsi" şəklində işlənmişdir. XIV-XVII əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə də bu söz qeydə alınmışdır¹.

Gidərmək - yox etmək, aradan qaldırmaq, götürmək:

*Həm dəxi bu vaqiənin hörməti,
Bu zəifədən gidər bu zəhməti.*

“Gidərmək” sözü eyni mənada "Kitabi- Dədə Qorqud"da və “Şühədanamə”də işlənmişdir. Bu leksem “Orta Asiya təfsiri”ndə də qeydə alınmışdır. V.Radlov da “gidərmək” sözünü qeydə alaraq onun "qovmaq", “yox etmək” mənalarını göstərmişdir².

Xancaru – hara, haraya:

*Pəs, yenə dedim ki, ey ata, degil,
Xancarudadır atam, bir söyləgil.*

"Xancaru" düzəltmə sözdür və "xanca+ru" tərkib hissələrindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, -ru şəkilçisi sözlərin sonuna artırılaraq istiqamət bildirir. Maraqlıdır ki, "xancaru" sual əvəzliyi əski türk mətnlərində yalnız "qanca" şəklində, yəni -ru şəkilçisiz işlənmişdir. Orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə isə sözün hər iki şəkli (qancaru/xancaru) işlənsə də, "qancaru" üstünlük təşkil edir. Deməli, "qancaru" sual əvəzliyi türk dillərinin əski qatlarında "qanca" şəklində işlənmiş və -ru şəkilçisi sonradan ona əlavə edilmişdir. Maraqlıdır ki, sözün "xancaru" şəklinə yalnız Azərbaycan ərazisində köçürülmüş əlyazmalarda - "Əsrarnamə"də, "Şühədanamə"də, Nəsimi “Divan”ında və Həqi-

¹ XIII asirdən günümüze kadar kitaplardan toplanmış taniklariyle Tarama sözlüğü I-VI s. Ankara, 1941 -1945.səh.1582-1584

² Пайизов М.Г. Тюркоязычный переводный памятник XVI века "Тарджуман ас-Сихах" (лингвопалеографический анализ). Канд.дисс., Баку, 1987. с.11,1623

rinin "Leyli və Məcnun" məsnəvisində rast gəlirik. Professor Əmir Nəcib "oğuz şairi Qazı Bürhanəddinin" "Divan"ında da bu sözün "xancaru" şəklində işləndiyini qeyd edir. "Dastani-Əhməd Hərami"də isə bu söz "necə" mənasında işlənmişdir:

*Dedi, bunlar əgər bizdən olaydı.
Bu vaxtın qancəri seyran qılaydı¹.*

Dilimizin qərb qrupu şivələrində bu söz "hancarı", "hən- cəri" şəklində yalnız "necə" və "nə cür" mənalarında işlənir².

İlətmək/iltmək - *aparmaq, çatdırmaq, yetirmək*:

*Peyki-Həzrət ol zəman gəldi yerə,
Həqq səlamın iltübən peyğəmbərə.*

Bu qədim türk sözü əski türk run mətnlərindən tutmuş Qüt-bün "Xosrov və Şirin" əsərində böyük bir dövrü əhatə edən türkdilli yazılı abidələrin çoxunda eyni mənada işlənmişdir. "İlətmək" feilinin Azərbaycan yazılı abidələrinin də əksəriyyə-tində eyni mənada işləndiyi qeydə alınmışdır. "İlətmək" XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi "Şühədanamə"də də işlənmişdir: "*Bu muştuluqi Kufənün elinə ilətürəyim*".

İrmək/irişmək - *yetmək, yetişmək, çatmaq*:

*Bizə, ey fəxrül-qiyamət, bir mədəd,
Canımıza irdi afət, bir mədəd...
Bəzisinün köksünə irişə həm,
Durmadin yaxa buları dəmbədəm.*

---

¹ Dastani-Əhməd Hərami (tərtibçi Ə.Səfərli). Bakı, 1978.səh.21

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. İc., Bakı. 1967.səh.247

Qədim türk sözlərindən olan "irmək/irişmək" feili də istər əski türkdilli mətnlərdə, istərsə də Azərbaycan əlyazmalarında və türkdilli yazılı abidələrin çoxunda işlənmişdir. Nəsimi "Divan"ında bu feillərin təsirli şəkli: "irürmək" və "irişdirmək" də qeydə alınmışdır. V.Radlov bu sözün XIX əsrdə dilimizdə fəal işləndiyini göstərmişdir. "İrişmək" feili bu gün də dilimizin cənub və şimal şivələrində işlənməkdədir ¹.

İvərmək - göndərmək, yetirmək, çatdırmaq:

*Dedi, ey xatun, muni algil rəvan,
Kim sizə sultan **ivərđi** bu zəman.*

*Tərk qıldı bu fəna külxanını,
Baqi gülzarə **ivərđi** canını.*

"İvərmək" feili eyni mənada "Dastani-Əhməd Həramı"da işlənmişdir ("evərmək" şəklində transkripsiya edilmişdir). Bu sözə Əhmədinin "Əsrarnamə" tərcüməsində də rast gəlirik. Seyf Sərainin "Gülüstan" tərcüməsində "ivərmək" sözünün daha əski forması olan "iyə bermək" feilinin işləndiyini qeyd edən professor Əmir Nəcibin fikrincə, bu söz iki tərkib hissədən: "iyə" (yiyə) ismindən və "bermək" (vermək feilindən) ibarətdir. "İvərmək" sözü V.Radlovun lüğətində eyni mənada "əvətmək" və "əvərtmək" və "yibərmək" şəkillərində qeydə alınmışdır.

Kəzin - dəfə, kərə:

*Çünki başı oldı cismindən cüda,
Üç **kəzin** seyr eylədi meydan ara.*

---

¹ Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, 1965, səh.30

"Kəzin" sözü "kəz" şəklində "Kitab əl-idrak" da, "Ət-töhfə"də¹, eləcə də orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin çoxunda eyni mənada işlənmişdir.

***Köşk** - qəsr, imarət, saray:*

*Vardurur hər şəhr içində biqüsur,
Yenə yetmiş miş dəxi **köşkü** qüsur.*

Öncə qeyd edək ki, bu nümunədə "köşk" sözü ilə yanaşı, onun ərəbcə sinonimi olan "qüsur" (qəsrlər, saraylar) sözü də qoşa işlənmişdir. "Köşk" sözünə eyni mənada həm qədim türk mətnlərində, həm də orta yüzilliklərə aid Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlirik. Çağdaş ədəbi dilimizdə bu söz "köşk", "budka" mənalarında işlənir.

***Qat** - yan, qabaq, qarşı:*

*Çünki gördi, qəmçi urdı atına,
Ta ki baxubən gəldi anıñ **qatına**.*

"Qat" sözü eyni mənada istər qədim türk mətnlərində, istərsə də Azərbaycan yazılı abidələrində və türkdilli mətnlərdə bol-bol işlənmişdir.

***Qatı** – bərk, möhkəm, sərt:*

*Ol günahın vardır kəffarəti,
Ol qulımnı bundax incitmə **qatı**.*

"Qatı" sözünə eyni mənada qədim türk mətnlərində "qatıq", "qatuq" şəklində rast gəlirik². Azərbaycan yazılı abidələrində və

---

¹ Изысканный дар тюркскому языку. Ташкент, 1978, с.318

² Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.433

türkdilli mətnlərdə isə bu söz "qatı" şəklində işlənmişdir. "Qatı" sözü bu gün müasir ədəbi dilimizdə işlənir, lakin o, "semantik cəhətdən daralmaya məruz qalmışdır". Tərcümədə "qatı" sözü ilə yanaşı, onun təkrarı yolu ilə düzəlmiş "qatı-qatı" sözü də "bərk-bərk" mənasında işlənmişdir:

*Nişə böylə ağladın **qatı-qatı**,
Bizə məlum eyləgil bu hikməti.*

Qıynaq/qaynaq - yırtıcı heyvan pəncəsi, caynaq:

*Oturur köksümün üsnə ol zəman,
Anı **qıynağı** ilən doğrar rəvan.*

Bu sözə eyni mənada "Kitabi-Dədə Qorqud"da, "Dastani-Əhməd Hərəmi"də və "Əs-Sihah"da rast gəlirik. "Qıynaq" sözü eyni mənada XIV-XVIII əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə işlənmişdir. Həmin qaynaqlarda "qıynaq urmaq" (dırnaq keçirmək) tərkibi feili də qeydə alınmışdır.

Nəsnə/nəstənə - şey:

*Dedi, ya qızım, bu sözi söyləmə,
Bilmədügin **nəsnəyə** səy eyləmə...
Yemiş ola, yoxsa qeyr **nəstənə**,
Şad olub köngli anlan ağlənə.*

Qədim türk sözlərindən olan "nəsnə" əski türk mətnlərində, eləcə də orta əsrlərin türkdilli, o sıradan Azərbaycan yazılı abidələrində əsasən "nəsnə" şəklində bol-bol işlənmişdir. "Ət-töhfə" əsərində bu söz iki şəkildədir: "nəsnə", "nəstə". Xətəinin dilində və "Şühədanamə"də isə bu sözə yalnız "nəstə" şəklində rast gəlirik. Yazılı abidələrdə bu sözün "nəstənə" variantına təsadüf etmədik. Dilimizin qərb qrupu şivələrində, eləcə də Bakı şivələrində

vəsində bu söz "nəstə" şəklində qorunub saxlanılmışdır. Bu sözün "nə" sual əvəzliyi ilə bağlı olması güman edilir ¹.

***Oxranmaq** - kişnəmək:*

***Orxanur** - kişnər, ün eylər biməhəl,
Anda vardır munca bu kari-dəğəl.*

Göründüyü kimi, bu beytdə "oxranmaq", "kişnəmək" və "ün eyləmək" feilləri sinonim kimi işlənmişdir. Bu feilin "oqramaq" şəklində "Kitabi-Dədə Qorqud"da və XVI-XVIII yüzilliklərə aid türkdilli yazılı abidələrdə işlənməsi qeydə alınmışdır. "Oqramaq" feili əski türk mətnlərindən yalnız Kaşğarının lüğətində işlənmişdir. Maraqlıdır ki, bu söz dilimizin qərb qrupu şivələrində "oxrammaq" şəklində qorunub saxlanılmışdır².

***Oxumaq** - çağırmaq, səsləmək, dəvət etmək:*

*Der Əli, bu sözə istərsən dəlil,
Mal yığanı daim **oxurlar** bəxil.*

"Oxumaq" feili istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta yüzilliklərə aid yazılı abidələrdə bu mənada sıx-sıx işlənmişdir. "Oxumaq" sözü çağdaş ədəbi dilimizdə işlənən "meydan oxumaq" sabit söz birləşməsində əski mənasını qoruyub saxlamışdır. Ümumiyyətlə, götürdükdə isə, çağdaş dilimizdə bu söz leksik-semantik cəhətdən daralmaya məruz qalmış və yalnız "oxumaq", müaliə etmək", "ifa etmək" mənalarında işlənir.

***Sayruluq** – xəstəlik:*

*Aydalar vardır sizinçün bir həyat,
Görməyəsiz dəxi **sayruluq**, məmat.*

---

¹ Cavadova H. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası ("Dəhnamə" poeması üzrə). Bakı, 1977, səh.69

² Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I c., Bakı. 1967, səh.231

Öncə qeyd edək ki, "sayrılıq" sözü yalnız tərcümənin Bakı nüsxəsindədir. Bursa nüsxəsindəki bu beytdə "sayrılıq" sözünün əvəzində "hərgiz" sözü işlənmişdir. "Sayrılıq" ismi, eləcə də onun kökündə dayanan "sayru" sifəti orta yüzilliklərə aid Azərbaycan yazılı abidələrində sıx-sıx işlənən leksik vahidlərdən sayılır. "Sayru" dilimizin Borçalı şivəsində eyni mənada qorunub saxlanılmışdır.

Sunmaq - uzatmaq, vermək, təqdim etmək:

*Pəs günahın kitabın sunar,
Ayda kim, muna dəxi qılğil nəzər.*

"Sunmaq" sözü "Kitabi-Dədə Qorqud"da, orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmişdir. "Ət-təhfə" də bu sözlə eyniköklü "sunuşmaq" feili də eyni mənada qeydə alınmışdır .

Taşa qalmaq - heyrlənmək, bərk təəccüblənmək:

*Qissəni ərz etdi ol xatun,
Eşidüb sərrafanı, qaldı taşa...
Götürüb uçdı rəvan, suyi-həva,
Gördi İbrahim anı, **qaldı taşa.***

Qeyd edək ki, birinci nümunə tərcümənin Bursa nüsxəsində yoxdur. İkinci nümunə isə hər iki nüsxədə olsa da, "taşa" sözünün ilk hərfi Bakı nüsxəsində ط (ta) hərfi ilə yazılmış, Bursa nüsxəsinin katibi isə onu د (dal) hərfi ilə yazmışdır: "qaldı daşa". Bu frazeoloji birləşmənin birinci tərəfi - isim hissəsi "taş" istər türk dillərinin əski qatlarını əks etdirən məşhur qaynaqlarda , istərsə də orta çağlara aid yazılı abidələrdə "heyrlə", "təəccüb" mənalarında işlənmişdir. "Taşa qalmaq" birləşməsinə XV əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi "Əsrarnamə"də də rast gəlirik. Maraqlıdır ki, bu ifadə dilimizin Qazax şivəsində "dona qalmaq" şəklində eyni mənada işlənir. Dilimizin qərb qrupu şivələrində

isə qədim türk sözü olan "tan"/"dan" ismi “gəlmək” feili ilə birgə (dan gəlmək) eyni mənada işlənir¹.

Tapu – xidmət, hüzur, qulluq, səcdə, sitayiş:

*Üç gün qarşularında durub,
Qıldı tapu yüzini yerə urub.*

Qədim türk sözü olan "tapmaq" (sitayiş etmək, səcdə etmək) feili ilə eyniköklü “tapu” ismi orta yüzilliklərə aid bir sıra yazılı abidələrimizdə (eyni mənada işlənmişdir. Əsirəddin Əbu Həyyan da bu sözün "xidmət" mənasında işləndiyini göstərir. A.K.Borovkov bu sözün daha əski forması olan "tabuq" lekseminin "Bəda'i əl-lüğət"də “səcdə etmək üçün əl basmaq” mənasında işləndiyini qeyd edir¹. Həzini “tapu” sözü ilə yanaşı, “tapmaq”/“dapmaq” və “tapınmaq”feillərini də işlətmişdir:

*Bizə dəxi dapmayanlar kimi ol,
Görəlim yandırmağa eylərmi yol...
Otuz üç idi kiçinin yaşı,
Oda tapınmaqdı bunların işi.*

Toylamaq - doyurmaq, yedirib-icirmək, qonaqlıq vermək:

*Görübən ol halını rəhm eylədim,
Rəhmət xanilə anı toylədim.*

Bu feil qədim türk mətnlərində "ziyafət," "şülən," "şadlıq məclisi” mənasında işlənmiş "toy" ismindən düzəlmişdir. “Toylamaq” sözü Azərbaycan yazılı abidələrindən “Dastani-Əhməd

---

¹ Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fellər - "Dilçilik məcmuəsi", XVIII c., Bakı, 1963, səh167

² Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тѣфсира XII-XIII вв. М. 1963, с.150

Hərəmi”də, Süli Fəqihin və Mustafa Zəririnin “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərində işlənmişdir.

Tuğ – bayraq:

*Ol filan şəhrə buni tikin əmir,
Veriniz **tuğü** nəqaravü nəfir.*

Türk dillərinin əski qatlarını özündə əks etdirən “tuğ” sözü "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda da işlənmişdir: "*Qazan bəgün qartaşı kafərin tuğilə sancağın qılıcladı, yerə saldı*".¹

Uçmaq/ uçmağ - behişt, cənnət:

*Ey səkkiz **uçmaq** qapusın fəth edən,
Ummətini damudə qoyub gedən.*

Öncə qeyd edək ki, nümunədəki "uçmaq" sözü yalnız tərcümənin Bakı nüsxəsindədir: Bursa nüsxəsində həmin sözün əvəzində onun ərəbcə qarşılığı olan "cənnət" sözü işlənmişdir. Nümunədə (ikinci misrada) "uçmaq" sözünün antonimi olan "damu" sözünün də işlənməsi diqqəti cəlb edir. Qədim türk leksik vahidlərindən olan "uçmaq" sözü ("uçmağ" şəklində) Qütübün "Xosrov və Şirin" məsnəvisində, Mahmud Kaşğarının lüğətində "uctmah", Yusif Balasaqunlunun "Kutadğu bilig" əsərində "ucmah" şəklində işlənmişdir. Əsirəddin Əbu Həyyanın lüğətində, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrinin çoxunda isə bu söz elə Həzininin tərcüməsində olduğu şəkildə işlənmişdir.

Uğramaq - rastlaşmaq, görüşmək, üz-üzə gəlmək:

*Bir ərəb **uğrar** yenə yolda aña,
Ya Əli,- der dəvəni satgil maña.*

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı,1988, səh.50

Əski türk sözlərindən olan "uğramaq" eyni mənada həm qədim türk mətnlərində, həm də orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmişdir.

Ulalmaq - böyümək, ucalmaq, artmaq:

*Mallu olan kişi köyli ulalur.
Həm rübubiyyətə ol də'va qılır...
Der ki, ömrün keçdi, **ulaldı** yaşın,
Sümügün incəldi, həm titrər başın.*

“Ulu” sifətindən düzəlmiş bu feil əski türk run yazılarından tutmuş Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində bir dövrü əhatə edən türkdilli yazılı abidələrdə bol-bol işlənmişdir. “Ulalmaq” felinə yazılı abidələrimizdən “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Dastani-Əhməd Hərami”də, Füzulinin dilində və başqa türkdilli yazılı abidələrdə də rast gəlirik¹. Bu feil müasir türk dillərindən yalnız türkmən dilində olduğu kimi işlənir.

Uru durmaq - dik qalxmaq, sıçrayıb araya çıxmaq:

*Səcdədən baş qaldırıb **durdu uru**,
Vardı mənzilə baxa ol mahru.*

Tərkibin birinci tərəfi qədim türk mətnlərində “ərə” və “örü” şəklində “durmaq” feili ilə eyni mənada qoşa işlənməklə yanaşı, ayrılıqda “yuxarı”, “düz”, “şaquli”, “sütün” mənalarını da daşımışdır. “Uru durmaq” mürəkkəb feili “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Dastani-Əhməd Hərami”də, Mustafa Zəririn və Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” əsərlərində, “Əsrarnamə”də və Füzulinin dilində çox işlənmişdir².

¹ Dastani-Əhməd Hərami (tərtibçi Ə.Səfərlı). Bakı, 1978, səh.41

² Mirzəyev A. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında “40 hədis”. Bakı, 1997, səh.158

Üləşdirmək - paylamaq, bölüşdürmək:

*Aldı Sabit çün **üleşdirdi** anı,
Oğlanın xeyrinə, ey canım canı.*

“Ülüş” ismindən düzəlmiş bu feil qədim türk mətnlərində, o sıradan “Kutadğu bilig”də, “üləmək”, “Divanü lüğət-it-türk” də “üləşmək”, “Müqəddimətül-adab”da “ülüşmək” və “ülüştürmək”, Qütbün “Xosrov və Şirin” tərcüməsində “ülüşdürmək”, “Ət-töhfə”də isə “ülüştürmək” və “ülüləmək” şəklində işlənmişdir. Bu feilə “ülüşmək” şəklində “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində və “İxtiyarat”da rast gəlirik. XIV-XVI əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə “üləşmək” və “ülüştürmək” feilləri geniş yayılmışdır. Həzini tərcüməsində bu feillə eyni kökdən olan “ulaşdırmaq” (yetirmək, çatdırmaq, birləşdirmək) sözü də işlənmişdir:

*Aydalar kim, ol güruhi siz rəvan,
Damuya **ulaşdırın** uşbu zaman.*

“Ulaşdırmaq” ləksemi də orta əsrlər yazılı abidələrində geniş yayılmışdır.

Üliş - pay, hissə:

*Cürmini ümmətlərin mən, ya rəsul,
Dört **ülişdən** birini qıldım qəbul.*

“Üliş” ismi əski türk run yazılarında “ülük”, XIV əsr yazılı abidələrində isə “ülüş” kimi qeydə alınmışdır. Samət Əlizadə bu sözün “Şühədanamə”də işləndiyini və Siyəzəndə qorunub saxlandığını göstərmişdir¹.

---

¹ Əlizadə S. “Şühədanamə”də adlar (isim, sifət, say, əvəzlik). Nam. diss., Bakı, 1965, səh.151

Varı - bütün, hamısı:

*Çünkim bu hal ilən gördüm anları,
Titrədi yarpaq kimi ə'zam varı.*

Bu sözə qədim türk mətnlərində "barı" şəklində rast gəlirik¹. "Varı" sözü Azərbaycan yazılı abidələrində geniş yayılmışdır.

Varmaq - getmək:

*Varuban durdum qapudə ol zəman,
Ta anıq əhvalini biləm əyan.*

"Varmaq" feili Azərbaycan yazılı abidələrinin çoxunda eyni mənada işlənmişdir. Bu söz dilimizin qərb qrupu şivələrində öz varlığını qoruyub saxlamışdır².

Yarlığamaq - bağışlamaq, günahından keçmək:

*Yarlığaram cürmini, əfv eylərəm,
Rəhmətin xanunda anı toylərəm.*

Nümunədə "yarlığaram" sözü ilə yanaşı, onun sinonimi olan "əfv eylərəm" ləkseminin də işlənməsi diqqəti çəkir. Qədim türk abidələrində bu felin eyni mənada işlənməsi qeyd olunmuşdur. Həmin abidələrdə "yarlıq" ismi də "buyruq", "əmr", "göstəriş" mənalarında işlənmişdir. "Yarlığamaq" feilinin XIII-XVI əsrlərə aid türkcə mətnlərdə də işlənməsi qeydə alınmışdır³.

Yaşurmaq-gizlətmək:

*Gəl bizə eylə əyan əhvalını,
Gəl yaşurmə şimdi bizdən halını.*

---

¹ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.84

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh.97

³ XIII əsirdən günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü I-VI s. Ankara, 1941 -1945, səh.4352-4356

"Yaşurmaq" sözü eyni mənada "Kitabi-Dədə Qorqud"da və Molla Vəli Vidadi şeirlərində işlənmişdir. Bununla belə, bu ləksem müasir ədəbi dilimiz üçün ümumişlək sayılmır və arxaik səciyyə daşıyır.

Yayax - piyada:

*Yügürük atlartək kimisi səgirdə,
Kimisi yayaxlartək asta gedə.*

"Yayax" sözünə eyni mənada "yadaq" və "yağaq" şəklində əski türk mətnlərində rast gəlirik. Orta əsrlərin türkdilli, o sıradan Azərbaycan əlyazmalarında isə bu söz "yayak" və "yayan" şəklində də işlənmişdir. Dilimizin qərb qrupu şivələrində bu söz "yəyax" şəklində qorunub saxlanmışdır¹.

Yavuz - sərt, qəddar, zalım, amansız, yaman, pis:

*Dəxi yavuz quldur ol ki, dünyadə,
Ali qəsrü köşklər bünyad edə.*

"Yavuz" sözü "Kitabi-Dədə Qorqud"da "yaman", "pis" mənasında işlənmişdir: "*Yavuz yerlərə yeltəndin, qayıda döngil*". "Ət-töhfə" də bu sözün "qəddar", "zalım" mənaları ilə yanaşı, "tünd" anlamında işlənməsi də qeyd olunur. Əsirəddin Əbu Həyyan isə bu sözün "vəhşi" mənasını qeyd etmişdir².

Yazı - çöl, səhra:

*Qavdı çün Musa anı andan yenə,
Bu gəzin yüz dutdı yazı yüzünə.*

---

¹ Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. İc., Bakı. 1967, səh.218

² Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusı. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak (ərəbcədən tərcümə edən: akad. Z.Bünyadov). Bakı, 1992, səh.57

"Yazı" ismi istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta əsrlər Azərbaycan və başqa türkdilli yazılı abidələrində bol-bol işlənmişdir. Dilimizin bir çox şivələrində də bu sözə rast gəlirik¹.

Yedmək - *yedəkdə aparmaq*:

*Bir kişi gördi ol dəmdə məgər
Kim, əlinə bir dəvə almış yedər.*

"Yedmək" feili eyni mənada XIV-XIX yüzilliklərə aid türkcə mətnlərdə sıx-sıx işlənmişdir. Çəğdaş ədəbi dilimizdəki "yedək" ismi bu feildən düzəlmişdir.

Yeg - *yaxşı*:

*Gəldi anların biri qıldı sual,
Ya Əli, der, elm yegmi, yoxsa mal?*

Tərcümədə "yeg" sözünün üstünlük dərəcəsi olan "yegrək" (daha yaxşı) sözü də işlənmişdir:

*Anlar ilə durub oturmax maña
Fisq əhlindən yegrək idi, ey Xuda.*

Qədim türk sözu olan "yeg" əski yazılı abidələrdə bol-bol işlənmişdir.

Yeymək - *üstün gəlmək, qalib gəlmək, məğlub etmək* :

*Ol zəman görsəm ki, ya xeyrül-bəşər,
Kim, məni ol dəm məlaiklər yeyər.*

"Yeymək" feilinin eyni mənada Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində işlənməsi qeydə alınmışdır. Söz eyni

---

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh.239

mənada "Kitabi-Dədə Qorduq" eposunda da işlənmişdir: "*Coq çalıxdılar: nə buğa yeşər, nə Qanturalı yeşər*".¹

Yer-yerin - hər tərəfdən, hər yandan:

*Ol qədəhlərdən içələr yer-yerin,
Suvarurlar cənnət əhlin bəd əz-in.*

"Yer" isminin təkrarı və sonuncunun axırına qədim alət şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranmış bu mürəkkəb sözə Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" məsnəvisində, eləcə də Əhmədinin "Əsrarnamə" tərcüməsində rast gəlirik. Bu ləksəm XIV-XVI yüzilliklərə aid digər türkcə mətnlərdə də bol-bol işlənmişdir².

Yeygü - yemək, qida:

*Dilərəm ki, anlara yeygü alam
Kim, onların köşlişi xürrəm qılam.*

"Yeygü" sözünün eyni mənada orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə işlənməsi qeyd olunmuşdur. Bu sözə XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndə də rast gəlirik: "*Bizim atımız adəmün yeygüsi yeməz*". Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşah" əsərində isə eyni mənada "yeyəsi" sözü işlənmişdir. "*Nə yeyəsi yedi, nə xud uyudu*"³.

Yögüş/yögiş - çox, xeyli:

*Yolları səb, günahları yögiş,
Bilməzəm ki, necə olasıdır iş?*

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı,1988, səh.88

² XIII asirdən günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanikləriyle Tarama sözlüğü I-VI s. Ankara, 1941 -1945, səh.4548-4550

³ Hacıyeva Z. Suli Fəqih Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991, səh.21

Bu söz istər qədim türk mətnlərində, istərsə də orta yüzilliklərə aid türk və Azərbaycan yazılı abidələrində "öğüş" şəklində işlənmişdir. Söz başındakı "y" samiti türk dillərinin daha əski qatlarının göstəricisi kimi qəbul edilə bilər.

Tərcümənin dilindəki türkmənşəli arxaik sözlərin kiçik bir qrupunu da müasir dilimizdə **şəkilcə-fonetik tərkibcə** müəyyən dəyişikliyə uğramış sözlər təşkil edir. Aşağıdakı sözlər bu qəbiləndir:

Gözətmək - gözləmək:

*Dəxi mayəhtacı yenə oldı ol,
Pəs, ol saru gözətdi, tutdı yol.*

"Gözləmək" feilinin bu əski fonetik şəklinə də orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlirik. Cahangir Qəhrəmanov bu feilin Nəsimi "Divan"ında, Şaməddin Xəlilov isə "Əsrarnamə"də "qorumaq", "saxlamaq" mənalarında işləndiyini göstərir. "Gözətmək" feilinin bu mənaları əski türk mətnlərində və orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə də qeydə alınmışdır. Feilin bu mənası "gözətçi" sözündə özünü qoruyub saxlamışdır.

Qaranqu- qaranlıq:

*Çün məni qəbrə qoyub getdilər,
Qaranqu yerdə məni tərək etdilər.*

Çağdaş dilimizdə "qaranlıq" şəklində işlənən bu söz əski türk mətnlərində və orta əsrlərin yadigarları olan türk və Azərbaycan yazılı abidələrində "qaranu", "qaranğu" və "qaranqu" şəklində işlənmişdir. "Qaranqu" sözü "Ət-töhfə"də həm "karanlı", həm də "karanqı" şəklində işlənmişdir. Dilimizin Bakı və Naxçıvan şivəsində "qaraltı" mənasında işlənən "qaratqu" da bu sözlə bağlıdır¹.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh.116

Netə - necə, nə cür:

*Mustafa qatına bir xatun kişi,
Gəldi görgil kim, netə oldı işi.*

Əski türk mətnlərində bu söz "netəq" şəklində işlənmişdir. Əmir Nəci b XIII əsr şairi Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif" əsərində işlənmiş qıpçaq sözləri sırasında "netə" sual əvəzliyini də qeyd edir. XVI əsr əlyazması "Şiracül-qulub"da isə bu söz "netək" şəklində işlənmişdir. "Ət-töhfə"də o, "nətə" şəklindədir. "Dastanı-Əhməd Hərami"də isə "nitə" şəklində transkripsiya edilmişdir. XIII-XVI əsrlər türkdilli əlyazmalarda bu söz bol-bol işlənmişdir. Nəsimi və Füzulinin dilində bu sual əvəzliyinə "netə ki" şəklində rast gəlirik¹.

Nişə - niyə? nə üçün?

*Pəs, mələklər dedi kim, ey zülmənən,
Yer yüzündə yaradursan nişə sən?*

Əmir Nəci b "nişə" sual əvəzliyinin Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif" əsərində işləndiyini göstərərək, onu qıpçaq sözləri sırasına daxil edir. Bu söz Nəsimi "Divan"ında, "Əsrarnamə"də, Füzuli "Divan"ında və başqa türkdilli yazılı abidələrdə də işlənmişdir².

Sağınmaq - sanmaq, zənn etmək:

*Görcək anı səcdə qıldı Cəbrail,
Anı sağındı məgər nuri-cəlil.*

Qədim türk feillərindən olan "sağınmaq" əski türk mətnlərində bol-bol işlənsə də, ona Azərbaycan yazılı abidələrindən

---

¹ Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divan"ının leksikası. Bakı, 1970, səh.509

² Yenə orada. səh.521

yalnız "Şühədanamə"də və "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndə rast gəldik. Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərində "sağınmaq" feilinin "sakınmaq" şəklində eyni mənada işləndiyini qeyd edən Ə.Nəcib yazır ki, bu söz "oğuz qrupu dillərində saxlanılmamışdır"¹. Feilin çağdaş dilimizdəki dəyişmiş şəkli olan "sanmaq" bu fikrin yanlış olduğunu sübut edir.

Sığamaq - sığarlamaq:

*Övrətiq qolun sığadı dər-zəman,
Yenə əvvəlki kimi oldı rəvan.*

Türkdilli yazılı abidələrdən yalnız "Süheyl və Novbahar" əsərində (XIV əsr) bu feilin göstərdiyimiz mənada işlənməsi qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, burada da "sığa-maq" feili "qol" ismi ilə yanaşı işlənmişdir: "*Duruşub qolunu sı-ğarsan becid*". "Ət-töhfə"də bu söz "sığalamaq" şəklindədir və "əlləmək", "yoxlamaq" mənalarını daşıyır.

Yudmaq - udmaq:

*Əngəkinə dayanur iki cida,
Çeynəyib qoymaz ki, ol quş yuda.*

"Udmaq" feilinin bu əski şəkli "yutmaq" şəklində bugünkü "udmaq" feilinin daşdığı hər iki mənada (boğazdan ötürmək; oyunda aparmaq) işlənmişdir. Beytin birinci misrasında işlənmiş "əngək" sözü də "əmgək" isminin əski fonetik variantıdır. "Əngək" sözü Kaşğaridə və Qütbə "əngək" və "inqək" şəklində işlənmişdir. Professor Ə.Nəcib bu sözün Qazı Bürhanəddinin "Divan"ında da "ənaq" şəklində işləndiyini qeyd edir².

---

¹ Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XIV века. М., 1989, с.113

² Там же, с.242

Tərcümədə işlənmiş "busu"-pusqu, "dabşurmaq"- tapşırmaq, "dərləmək"- tərləmək, "dutmaq" - tutmaq, "xanda"- harada, "xanı"- hanı, "xansı"- hansı, "iyə"- yiyə, "qamu"- hamı, "soymaq" - soyunmaq, "şimdi//imdi" - indi, "uyxu" - yuxu, "urmaq" - vurmaq, "yağlıq-yaylıq", "yügrük" - "yüyrək" və s. sözlər də bu qəbildəndir. Bu sözlərin çoxu başqa yazılı abidələrimizdə də eynilə Həzininin "Hədisi-ərbəin" tərcüməsindəki şəkillərində işlənmişdir .

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ PROSESİ

3.1. ÜMUMXALQ DİLİ VƏ SÖZ YARADICILIĞI PROSESİ

Dilin ümumi leksik sistemində yeniləşmə və zənginləşmə prosesi davam edir. Bu baxımdan dilin lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişiklikləri, yeniləşmə və zənginləşmə prosesini, onun əsas xüsusiyyətlərini linqvistik baxımdan təhlil edilməsi aktual problemlərdəndir. Belə ki, dilin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün ictimai həyatda baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin leksik tərkibində öz əksini tapır. O da məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı elm və texnika da inkişaf edir, təkmilləşir. Hər bir elmi-texniki yenilik, əldə olunan nəticələr, kəşflər yeni anlayışların meydana gəlməsini şərtləndiyi kimi, dildə də onları adlandıran nominativ xarakterli adların, daha çox hallarda isə terminlərin yaranmasına səbəb olur. Bu cəhətdən ümumi və xüsusi leksikanın müqayisəli təhlili göstərir ki, müasir dövrdə leksikanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir. Çex dilçisi K.Soxorun apardığı hesablamalara görə müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Bu da təsadüfi deyil, çünki dil və cəmiyyət bir-biri ilə ələ bağlıdır ki, cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı sahələrində özünü göstərən yeniləşmə dildə öz əksini tapır. Bu zaman yeni yaranan elmi-texniki anlayışların terminlərlə adlandırılması zəruri proses kimi meydana çıxır. Deməli, terminoloji qat fasiləsiz olaraq inkişaf edir, bu da dildə terminyaratma prosesi nəticəsində reallaşır. Bu baxımdan dildə yeni terminlərin əmələ gəlməsi zəruri tələbatlardan yaranır. Onu da qeyd edək ki, həm Azərbaycan, həm də digər dillərdə terminoloji leksikanın zənginləşmə prosesi (mənbə və üsulları) təxminən eyni formada

özünü göstərir. Yəni, elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif sahələrə aid anlayış və məfhumları adlandırmaq üçün hər bir dilin milli bazası ilə yanaşı digər dillərdən də terminlərin alınması və onların vasitəsilə tələbatın ödənilməsi əksər dünya dilləri üçün xarakterik haldır.

Türkoloji qurultayda türk dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşmə məsələlərinin müzakirəsi zamanı qeyd olunurdu ki, iqtisadiyyatın, texnikanın, siyasi həyatın mürəkkəbləşməsi ilə bağlı olaraq meydana gələn, insanların təfəkküründə sözlərlə işarələnen yeni anlayışların adları milli dillərdə olmadıqda onu digər dillərdən almaq lazım gəlir. Belə yeni anlayışları adlandıran terminlərin yaranması üçün isə türk dillərinin müraciət etdiyi üç əsas baza mövcuddur ki, bunlardan biri ümumtürk, ikincisi ərəb-fars, üçüncüsü isə Avropa dilləri bazasıdır. A.A.Reformatski də terminlərin yaranma mənbələri haqqında qeyd edirdi ki, terminoloji leksika həm milli dil vahidləri, həm digər dillərdən alınan, həm beynəlmiləl xarakterli, həm də süni yolla yaradılmış sözlərdən təşkil oluna bilər¹.

V.N.Sevçukun tədqiqatlarında da göstərilir ki, ümumi leksikada sözyaratma üsul və vasitələri içərisində təxminən eyni dil qanunlarından istifadə olunur. Bu fikirlərə Azərbaycan dilində dilin leksik tərkibinin problemlərinin araşdırılması ilə bağlı müxtəlif tədqiqat əsərlərində də rast gəlmək olar. Müasir dövrdə elm və texnikanın sürətli inkişafı ədəbi dilimizdə terminlərin yaranmasına və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur.

Yeni terminlər həm dilin öz terminləri-daxili imkanları, həm də alınma terminlər əsasında yaradılır. Buna görə də Azərbaycan dilində terminləri yaranma mənbəyinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər.

2. Alınma sözlər əsasında yaranan terminlər.

---

¹ Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Проблемы структурной лингвистики. Москва, Наука, 1968, с.121

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Ona görə də, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Əgər bu və ya digər xalqda hər hansı bir elm sahəsinin inkişaf tarixi qədimdirsə, həmin elmin inkişaf səviyyəsini əks etdirən terminlərin çoxu o xalqın öz dilinin sözlərindən ibarət olur.

Yeni terminlərin yaradılması üçün Azərbaycan dili hər cür imkanlara malikdir. Ona görə də dilin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılan zaman aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmalıdır: 1. Dilin lüğət tərkibindəki ümumişlək sözlərin terminləşməsi; 2. Dialekt və şivələrdə işlənən, anlayışı dəqiq ifadə edən sözün seçilib terminləşməsi; 3. Qədim abidələrdə peşə, sənətkarlıqla bağlı anlayışları ifadə edən sözlərin terminləşməsi; 4. Ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsullarından istifadə etməklə sözlərin terminləşməsi;

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəziləri Azərbaycan dilində terminlərin yaradılmasını başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi başa düşürlər. M. Qasımov yazır: “Belə bir yanlış təsəvvür nəticəsində indiyədək terminoloji lüğətlərdə ciddi nöqsanlara yol verilmişdir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir¹”.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları, lüğət tərkibi əsasında yüzlərlə termin yaradılmışdır. Məsələn, çəki sözündən “çəkisizlik”, sor sözündən “sorucu”, sıxmaq sözündən “sıxac”, ağır sözündən “ağırılıq”, böl sözündən “bölən”, “bölünən”, vur sözündən “vurma”, “vurulan”, çox sözündən “çoxluq” termini və s.²

---

¹ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh.115

² Şirəliyev. M.Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, səh.80

Xalq dili termin yaradıcılığında əsas mənbədir. M.Şirəliyev yazır: “Canlı xalq dilində, onun lüğət tərkibində həyat və məişət, adət və ənənə, təsərrüfatçılıqla bağlı istənilən qədər sözlər yaşamaqdadır. Ədəbi dildə isə bunların əvəzinə alınma sözlər işlənir”¹. Y.V.Çəmənəminlinin fikrinə görə, dil axtaran gərək camaat arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz elimiz içində danışılmaqdadır. Bu ideyalar işığı ilə gedəndə, xalq dilinin çox-çox zəngin sözlər ümmanına baş vuranda terminlər bolluğu dünyasına düşürük. Burada termin yaradıcılığının müxtəlif formaları ilə qarşılaşırıq. Bu gün hamının işlətdiyi herik, qaysaq, dondurma, suvarma, səsudən şivələrdən ədəbi dil keçmişdir.

Prof. Ə. Dəmirçizadə bu barədə yazır ki, dilin öz lüğət ehtiyatından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədüuyğunluq əsasında termin kimi, ya ümumişlək bir söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir.

Son illərdə ümumxalq dilindən gələn çimərlik, alışqan, asılqan, tutqac, sayğac, tıxac, nəfəslik kimi terminlərin sayı get-gedə artır. Deməli, ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsində olan tələffüzü asan, ahəngdar sözləri götürüb onlardan termin yaradıcılığında istifadə etmək ən səmərəli yoldur. Bunun üçün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlərin yaradılması ilə əlaqədar xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi zərurəti qarşıya çıxır. Terminlər yaradılan zaman xalq dili həssaslıqla tədqiq edilməli, öyrənilməlidir. Ümumiyyətlə, terminologiyanın inkişafında onun əsas mənbə, tükənməz məxəz olduğu unudulmamalıdır.

Dilimizdə qarşılıqlı olmayan terminləri yaratmaq üçün süniyyə və uydurmaçılığa yol vermədən xalq dili əsasında yeni terminlər yaradılır. Əgər biz elmi dilimizi inkişaf etdirmək istəyiriksə, xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplamalı, on-

---

¹ Şirəliyev. M.Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, səh.80

dan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik. Vladimir Dal yazır: “Bu vaxta qədər xalq dilinə etina olunmurdu, lap son zamanlar ona nəzər salmağa başlamışlar: bu nəzər də ona qarşı mərhəmət və marağın ifadəsidir. Bu vaxta qədər bəziləri slavyan sözlərinə təqlidən əmələ gətirdikləri sözlərdən dil yaradacaqlarını güman edirdilər. Bəziləri də qətiyyənlər öz dillərini öyrənmək zəhmətini boyunlarına götürməyərək, başqa dillərdən əllərinə keçən hazır sözləri alır, bizim dildə heç bir mənası olmayan yabançı ifadələri hərfi-hərfinə tərcümə edirdilər¹”.

Beləliklə, terminoloji sistemin yaradılmasında əsas baza olaraq dilin öz daxili imkanları götürülməlidir. Elmin inkişafı ilə əlaqədar yeni kəşflər, ixtiralar meydana gəlir, müəyyən predmetlər, hadisələr, proseslər və s. haqqında yeni anlayışlar yaranır. Anlayışlara ad verildikən onların funksiyası, əsas əlaməti nəzərə alınır. Bu zaman dilin tərkibində həmin məfhumu dəqiq ifadə edən söz seçilməlidir. Hazırda terminologiyada ümumişlək sözlər hesabına çoxlu miqdarda terminlər yaranmışdır. Məsələn, bazar, dərəcə, hərəkət, dövr, kütlə, güc, rəqəm, lay və s. Bu ümumişlək sözlər öz əvvəlki mənalardan uzaqlaşaraq tamamilə yeni məna-terminoloji məna kəsb etmişdir. Demək, elm və texnikanın ən son nailiyyətlərini belə dilimizin sözləri ilə ifadə edə bilirik. Hər hansı bir məfhumun ifadəsi üçün termin təklif olunarkən imkan daxilində alınmalardan imtina etmək, onu dilimizin fonomorfoloji quruluşuna nə dərəcədə uyğun olub-olmadığına, səsdüzümünə, ahəngdarlığına fikir vermək və elə etmək lazımdır ki, ümumxalq dili əsasında yaradılan yeni terminlər dildə özünə möhkəm yer tuta bilsin.

Dialektlərin termin yaradıcılığında rolu. Dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsində ümumxalq dilindən, dialektlərdən alınaraq ədəbi dildə işlədilən sözlər və terminlər mühüm yer tutur. Ümumxalq danışq dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vasitələri istər dilimizin tarixi inkişafı prosesində və istərsə də müasir dilimizdə yeni sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur,

---

¹ Даль Владимир. Тальковский словарь 1 т., м., 1935, с.1

çünkü ümumxalq danışiq dili ədəbi dilin inkişafı üçün əsas və tükənməz bir mənbədir. Odur ki, yeni əmələ gələn məfhumları ifadə etmək üçün dialekt və şivələrdən geniş istifadə olunur.

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir vəziyyəti göstərir ki, onun həm təşəkkülündə, həm də xüsusilə sonrakı inkişafında bütün dialektlər iştirak etmişdir. Məhz buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində bu dilin bütün dialektlərindən keçmiş və onun üzvi bir hissəsini təşkil edən xeyli söz vardır.

Dialektlərdən alınan sözlər ədəbi dilin bütün sahələrində öz təsirini göstərir. Müxtəlif elmi-texniki, eləcə də xalq təsərrüfatına və kənd təsərrüfatına aid terminlərin yaradılmasında dialektlər mühüm rol oynayır. Çünki, dialektlərdə müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin söz ehtiyatı vardır. Bu material dilimizin bütün sahələrində getdikcə artan anlayışların xalq dili əsasında yaradılması üçün imkan verir. Demək, ümumxalq dilinin dialektləri heyvandarlıq, üzümçülük, əkinçilik, bağçılıq, quşçuluq, toxumçuluq və s. sahələrə aid termin səciyyəli sözlərlə zəngindir. Ədəbi dilə gətirilmiş ümumxalq dili və dialekt sözlərinin mühüm bir hissəsi terminoloji səciyyə daşıyır. M.Ş.Şirəliyev dialekt və şivələrimizin leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən onları iki qrupa ayırır: 1. Terminoloji səciyyə daşıyan söz. 2. Terminoloji səciyyə daşmayan sözlər.¹

Azərbaycan dialektləri özünün fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətləri etibarilə müxtəlifdir. Dialekt leksikasının başlıca xüsusiyyətlərindən biri burada konkret məfhumları, anlayışları ifadə edən sözlərin geniş yayılmasıdır. Əgər ədəbi dildə bu və ya digər əşya müəyyən bir sözlə adlanırsa, onun ayrı-ayrı hissələri xüsusi ada malik deyilsə, dialektlərdə isə həmin əşyanın ən kiçik hissəsinin belə adı və onu ifadə edən söz və termin mövcuddur. Bundan başqa, dialekt leksikasında hər hansı bir heyvanın rənginə, cinsinə, yerinə, yaşına görə müxtəlif xüsusiyyətlərini ifadə edən termin səciyyəli sözlər də çoxdur. Burada eyni fonetik tər-

---

¹ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb 2008.

kibə malik olan bir söz müxtəlif mənalar daşıya bilər, yaxud eyni məfhum, anlayış, əşya müxtəlif sözlərlə ifadə edilə bilər. Bütün bunlar dialekt leksikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini təşkil edir və onun zənginliyini göstərir.

Dialekt və şivələrin lüğət tərkibindəki terminoloji səciyyə daşıyan sözlər ədəbi dildə olan bu tip sözlərdən bir də onunla fərqlənir ki, dialekt və şivələrdə növ anlayışını bildirən sözlər daha çox yayılmışdır. Ədəbi dildə təbiət hadisələrinin, kənd təsərrüfatı alətlərinin, heyvanların yaşlarına, rənglərinə və yerinə görə ümumi adları varsa, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunların növlərinin, hissələrinin adları bütün təfərrüatı ilə verilir. Məsələn, ədəbi dildə yağışın, küləyin növlərini, yaşa və rəngə görə heyvan adlarını və s. bildirən bir-iki söz varsa, dialekt və şivələrimizdə bunların bütün növlərini əhatə edən sözlər vardır.

Məlum olduğu kimi rayonların coğrafi şəraiti, iqtisadiyyatı, həyat və məişət tərzini, adət və ənənəsi müxtəlifdir. Onların ərazisində coğrafi şəraitin müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif bitki, ot, ağac, quş adları, hər hansı bir təsərrüfat sahəsinin inkişafı ilə bağlı sözlər çoxluq təşkil edir və belə sözlər ədəbi dildə müşahidə olunmur. Odur ki, dialekt və şivələrin leksikası ədəbi dilimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən termin səciyyəvi sözlərlə zəngindir. Termin yaradıcılığı ilə, terminoloji lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olan mütəxəssislər, müəyyən məsələlərə dair elmi əsərlər yazan alimlər, elmi-texniki, ictimai-siyasi əsərlərin, xüsusən kənd təsərrüfatına aid ədəbiyyatın tərcüməsi ilə məşğul olan tərcüməçilər Azərbaycan dilində bir çox məfhumların (o cümlədən heyvanların, quşların, bitkilərin, balıqların və s.) adlarını tapmaqda çətinlik çəkirlər. Xalq dili bu sahədə onların ən yaxın köməkçisidir.

Terminlər yaradılarkən dilimizin dialekt və şivələrindən istifadə edilməsi zəruridir. Çünki, ayrı-ayrı sahələr üzrə terminologiyanın təkmilləşdirilməsi və terminlərin dəqiqləşdirilməsi üçün dialektlərdə zəngin material vardır.

Qədim zamanlardan Azərbaycanda sənətkarlıq inkişaf etməyə başlamışdır. Burada əkinçiliklə, heyvandarlıqla, ipəkçiliklə, neftçixarma ilə, toxuculuqla, balıqçılıqla, bostançılıqla məşğul olmuşlar. Kənd təsərrüfatı və istehsalatın müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq rayonlarda müəyyən bitkilərin və ya heyvanların müxtəlif növlərini və bunların müxtəlif adlarını göstərən sözlər çoxdur. Dialektoloqların müəyyən etdiklərinə görə Qubada almanın 120-yə, Bakıda üzümün 35-ə qədər növü, Qazaxda, Qarabağda atın rənginə, yerişinə, cinsinə görə 100-dən artıq müxtəlif adı vardır.

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrin leksikasında da sözlərin bir qismi köhnələrək dildən çıxır və yeni ictimai quruluşla əlaqədar olaraq sözlər yaranır. Lakin ədəbi dilin leksikasından fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Dialektlərdə elə sözlər vardır ki, uzun müddət qorunub saxlanır və ədəbi dildə belə sözlərə ya təsadüf olunmur, ya da tamamilə başqa mənə daşıyır.

Dialektlərdə dilin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik olan xalqın tarixi, yaşayış tərzini, adət və ənənəsi, məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar olan termin səciyyəli sözlər çoxdur. Odur ki, onların öyrənilməsi və onlardan məqsədəuyğun surətdə istifadə edilməsi dilimizin zənginləşməsi və təkmilləşməsi üçün faydalıdır.

Terminoloji lüğətlərdə Azərbaycan dilinin bir çox dialektlərinin leksik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycanda çoxsahəli təsərrüfat inkişaf etdiyi üçün xüsusi terminoloji lüğətlərdə bu və ya digər rayonun məxsus olduğu dialektin sözləri öz əksini tapır. İndiyədək terminoloji lüğətlərdə Azərbaycan dili dialektlərində işlənən sözlər müəyyən dərəcədə əks olunmuşdur.

Coğrafiya elmində küllü miqdarda terminlər vardır ki, bu terminlər təbii mühitin xüsusiyyətlərini və ayrı-ayrı ünsürlərini əks etdirir.

Həmişə təbii mühitlə əlaqədar olan insan müxtəlif obyektlərə, təbii hadisələrə ad vermiş və coğrafi terminlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də, coğrafiya elmində bu və ya digər landşaftı səciyyələndirdikdə yerli xalqın dilində olan sözlər-

dən istifadə edilir. Hal-hazırda xalqın dilində zəngin terminologiya vardır, bu da coğrafiya terminologiyasının zənginləşməsi üçün mühüm mənbədir. Azərbaycan dilində coğrafiya terminologiyasının zənginləşdirilməsi əsas etibarilə xalq coğrafiya terminləri hesabına olmuşdur.

“Coğrafiya terminləri lüğəti”ndə işlənən təpə, aşırım, gədik (gəzdək), ağyel, qüzey, güney, yastan, köpşə, salbuz, düzənlik, ovalıq, yayla, gilavar, xəzri, meh, leysan, çiskin, duman, göy qurşağı, bürkü, ilğim, şələlə, gölməçə və s. terminləri xalq dilindən keçmişdir.

Tibb terminologiyası da xalq dilindən keçən terminlərlə zəngindir. Tibbə aid lüğətlərdə canlı xalq dilində işlədilən yüzlərlə termin vardır. Məsələn: təpitmə, dolama, inaq, məxmərək, göyöskürək, yalama, kəkliyi azma, köpüşük, kənzik, mirvari suyu, maşara, simləmə, ürəkkeçmə, boğazgəlməsi, burxulma, qançır, qarabasma, qaraboğma, qarasu, qulunc, itdirsəyi, kəkələmə, suçiçəyi, qarayara, xiyərək, ovma və s.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının çox qədim və əsas sahələrindən biri heyvandarlıqdır. Heyvandarlıq əsrlər boyu yerli əhalinin əsas məşğuliyyəti olmuş və onun iqtisadi həyatının əsasını təşkil etmişdir.

Heyvandarlıq Azərbaycan ərazisində kənd təsərrüfatının ən qədim və əsas sahələrindən olduğuna görə həmin sahəyə aid terminlərin bir qismi dialekt və şivələrdə eyni forma və mənalarda işlənir; digər qismi isə heyvandarlığın bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri və yerli şəraitlə əlaqədar yalnız müəyyən bir dialekt və şivəyə mənsubdur. Hər hansı bir dialektin lüğət tərkibində heyvandarlığa aid elə terminlər vardır ki, bunlara başqa dialekt və şivələrdə təsadüf edilmir. Odur ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bu sahəyə aid söz və terminlər çoxluq təşkil edir. Heyvandarlıq özü də atçılıq, qoyunçuluq, qaramal, camışçılıq və s. sahələrə ayrılır. Dialektlərdə heyvanın rənginə, yaşına, nişanına görə müxtəlif sözlər çox geniş yayılmışdır. “Heyvandarlıq terminləri lüğəti”ndə dialekt leksikasından götürülmüş xeyli termin işlənmişdir. Məsələn: buğa, kəl, camış, cöngə, nər, örüş, kəhər, toğlu,

naxır, ikiyaşar, uzunqulaq, ayğır, qışlaq, yorğa, xotuq, otlaq, arxax, axur, şişək, ağıl, yataq və s.

Torpaqşünaslıq terminologiyasına da dialekt leksikasından şırım, kəltən, herik, bozqır, qıyır, dəmyə, kəltən, yal, tirə, bənd, uçğun, yarığan, subasar, daşqın, örtük, lək və s. terminlər daxil olmuşdur.

Əkinçilik Azərbaycan xalqının qədim sənətidir. Buna görə də həmin sahəyə aid söz və terminlər dialektlərin leksikasında mühüm yer tutur. Məlumdur ki, əkinçilik, taxılçılıq, dirrik, bostançılıq kimi təsərrüfat sahələrini əhatə edir. Əkinçilik xalqımızın qədim peşəsi olduğundan bu sahəyə aid sözlərin bir hissəsi dialekt və şivələrimizdə eyni şəkil və mənada işlənir. Müəyyən hissəsi isə əkinçiliyin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətinə və yerli şəraitə görə bu və ya digər dialekt və şivəyə mənsub olur. Taxıl əkini ilə bağlı olaraq sahənin şumlanmasına, taxılın səpilməsinə, sünbülün inkişaf prosesinə və s. aid bir sıra sözlər vardır ki, bunlardan bəziləri bir neçə terminin yaranması üçün əsas ola bilər. Məsələn: arat-toxum səpilməmiş şumun suvarılaraq dincə qoyulmuş və müəyyən müddətdən sonra əkilməsi; “qış aratı” - qış fəslinə sahəni əkinə hazırlama; “yaz aratı” - “yazlıq əkin” - yazda aparılan əkin və s.

Əkin sahəsini şumlamaq, sahəni malalamaq, alaq otlarından təmizləmək, ot və taxılı biçmək, otları daşımaq üçün müxtəlif alətlərdən istifadə olunur. Bu terminlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Müəyyən dövrlərdə isə həmin alət adları Azərbaycan ədəbi dilində geniş şəkildə işlənmiş, lakin texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq hazırda onların bəzisi arxaik sözlər sırasına keçmişdir. Əkinçilikdə istifadə olunan alət adlarının bir qismi isə ədəbi dilimizdə indi də işlənərkəndir. Məsələn, bel, yaba, dəryaz, kərənti, oraq, çin, tana, kotan, xış və s.

Sonralar maşınqayırma sənayesi ilə əlaqədar sənaye mərkəzlərinin yaradılması bu sahədə zəngin terminologiyanın olmasını şərtləndirdi. Lakin, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında bəzi alətlər və proseslər üçün müxtəlif terminlər işlənir ki, lüğətlərin tərtibində onlardan geniş istifadə edilir. Məsələn, dayaq, dirək,

söykənəcək, yataq, yastıq, pərçəng, vərdənə, məsnəd, pərçim, koğuş, ərsin, külçə, toxac, dolab və s. Dialekt sözlərindən botanika terminlərinin yaradılmasında da geniş istifadə edilmişdir. Botanikaya aid terminoloji lüğətlərdə quzuqulağı, ziyilotu, kəpənəkgülü, novruzgülü, üzərlik, üskükotu, türşəng, xanımotu, qoyunqulağı, ürəkotu, quşarmudu, qazayağı, keçisöyüdü, nalotu, bağayarpağı, çayırçiçəyi, çayotu, xaşxaş və s. saysız-hesabsız terminlər məhz xalq dilindən götürülmüşdür.

Dialektlərdə olan hər hansı bir söz bir neçə anlayışın yaranması üçün əsas ola bilər. Məsələn, “şırım” sözü ilə əlaqədar bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır: Qoşa şırım, şumayrıcı şırım, şırımlama, şırımlı səpin; iskənə, iskənə dəzgahı, isgənələmə, çəpdiş isgənə; düzənlik, dərə düzənliyi, əlaq düzənlik, dağətəyi düzənlik, sahil düzənliyi, batıq düzənlik, səhra düzənliyi.

Dialekt leksikasında ümumxalq dilində geniş şəkildə işlənən peşə məfhumu ifadə edən sözlər də vardır. Məsələn: binəçi /baş çobanın köməkçisi/, baş çoban /çobanların başçısı/, qoyundar /qoyun saxlayan adam/, dölçü /döl dövrü başlayandan qurtarana qədər doğuş işinə baxan şəxs/, qırxınçı, quzuçu, naxırçı və s.

Dialekt və şivələrdə olan söz və terminlər müxtəlif fonetik variantlara malikdir. Odur ki, dialektlərdən termin alarkən onun yazılışını müasir ədəbi dilin normalarına tabe etdirmək lazımdır. Hazırda lüğətlərdə işlədilən terminlərin dialektlərdə müxtəlif fonetik variantları vardır. Termin yaradıcılığında dialekt və şivələrin leksikasından istifadə məsələsində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Beləliklə, müxtəlif sahələrlə bağlı anlayışları ifadə edən dialekt və ümumxalq dili sözlərinin bir hissəsi müasir ədəbi dildə möhkəmlənmiş və onu zənginləşdirmişdir. Lakin hələ də dialekt və şivələrimizdə, ümumxalq danışığı dilində işlənən çoxlu söz lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Məsələn: insolyasiya yerinə - gün vurma, tur yerinə - dağ keçisi, vəhşi öküz; ot yerləri yerinə - örüş; dağ düzənliyi sahələri yerinə - yaylım; kənarəyka yerinə - sarıbülbul işlətmək mümkündür. Göründüyü kimi, xalq dilinə mənsub olan belə sözlər dilimizin terminoloji leksikasında özünə möhkəm yer tuta bilər. Çünki xalq təfəkkü-

rünün məhsulu olan dialekt sözlərindən istifadə daha çox işləklik qazana bilər. Lakin burada da ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çox vaxt məhdud dairəyə mənsub olan sözlərin terminologiyaya gətirilməsi isə yalnız dilin ağırlaşmasına səbəb ola bilər.

A. Qurbanov yazır: “Lakin qeyd etməliyik, dialekt və şivələrdən söz almaqda ciddi ehtiyatlılıq tələb olunur. Çünki, dialektlərdə işlənən hər sözü ədəbi dilə gətirmək olmaz, əks təqdirdə, bu, ədəbi dili ağırlaşdırır, onun inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.¹”

Dialektlərdə olan söz və terminlərin etimologiyasının müəyyənləşdirməyin də tarixi leksikologiya, orfoqrafiya, orfoepiya, terminologiya, dil tarixi məsələlərinin həllində, xüsusilə dilimizin daxili inkişaf qanunlarını öyrənməkdə, xalqımızın tarixini, onun tərəkürünün inkişafını, yaşayış tərzini, adət və ənənələrini, məşğuliyyətini və s. məsələləri tədqiq etməkdə də böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn: “qurut” sözü qurudulmuş süzmə deməkdir. Onu əmələgəlmə prosesinə görə “quru” sözündən yandığını müəyyən etmişlər.

“*Dəmyə*” - sulanmayan, yaxud suyu olmayan əkin yeri deməkdir. “*Dəm*” sözü dilimizdə “quru” mənasında işlənir. Odur ki, “susuz yer” mənasında işlənən “*dəmyə*” sözündə “*dəm*” və “quru” mənasını daşıyır.

“*Kədik*” - dağların uca yerlərinin arasından keçən yola deyilir. Bu söz getməklə əlaqədar olduğu üçün “getmək” feilindən əmələ gəlmiş güman edilir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaradılması ilə əlaqədar xalq dilinin öyrənilməsi bir zəruriyyət kimi qarşıya çıxır. Dilin inkişafında əsas olan xalq dili əsasında yeni terminlərin yaradılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Ədəbi və elmi dili inkişaf etdirmək üçün xalq dilində olan zəngin lüğət ehtiyatlarından hərtərəfli istifadə olunması həmişə diqqət mərkəzində durur.

---

¹ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, səh. 435

Akademik M.A.Şirəliyev yazır ki, ...xalq dili əsasında qurulmuş ədəbi dil həmişə inkişaf edir, çiçəklənir, artır. Xalqın zəngin dil xəzinəsindən bir çox ifadələr, sözlər hər gün, hər dəqiqə ədəbi dilə keçir və beləliklə də, onun zənginləşməsinə, inkişafına səbəb olur. Bu gün qəzetlərimizdə işlənən ayırc, çeşid, davar, cirə sözləri xalq dilindən bu son zamanlarda ədəbi dilimizə keçən sözlərdir. Ə.Ə.Orucov Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması prinsiplərindən bəhs edərək yazırdı: “Lazım olduğu hallarda Azərbaycan dilinin şivələri terminologiya yaratmaq üçün mənbə ola bilər və olmalıdır. (Xüsusən kənd təsərrüfatı, bitki, quş və heyvan adları üçün). Belə hallarda üstünlüyü o şivələrə vermək lazımdır ki, götürülən istənilən sözün – terminin aid olduğu təsərrüfat sahəsi cəhətdən həmin rayon səciyyəvi olsun. Məsələn: meşə, quş adları və s. üçün – Lənkəran rayonu; meyvəçilik üçün- Quba; balıqçılıq üçün- Salyan; neft sənayesi və müxtəlif sənətlər üçün – Bakı; ipəkçilik üçün Nuxa (Şəki); heyvandarlıq, atçılıq üçün – Qazax, Qarabağ və s. rayonlar səciyyəvi sayıla bilər.”¹

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumxalq dilindən, dialekt və şivələrdən termin yaratma prosesində əvvəllər də çox istifadə olunmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında həmin dövrün mütərəqqi mətbuatının, xüsusilə də “Əkinçi” qəzeti (1875-1877) və onun nəşiri Həsənbəy Zərdabinin böyük rolu olmuşdur. H.Zərdabi termin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrindən də istifadə etmişdir. O, bir çox sözləri ədəbi dilə gətirmiş və işləkliyi ni möhkəmləndirmişdir. Qarayara, xəzri, gilavar, zağ, titrədib-qızdırma, qarğaduzu, ağıl (qoyunlar üçün saxlanan yer), mala, göz alması (gözün bir hissəsi), ləpədöyən, qırov, qarabaş (taxılda olan xəstəlik), alaqotu, leştər balığı, mərgümüş, su quşu, qarğaduzu, şoran və s. sözlər buna misal ola bilər.

---

¹ Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1950, səh.14.

XIX əsrdə rus dilinə aid bir çox terminlər üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq müyyənləşdirilməsində, işlənən terminlərin bir yerə cəmləşdirilməsində, daha da ¹dəqiqləşdirilməsində və nəhayət, xalq dilinə məxsus bir çox sözlərin ədəbi dilə gətirilərək termin kimi rəsmiləşdirilməsində Mirzə Kazımbəy, L.M.Lazarev, L.Z.Budaqov, S.M.Qəniyev tərəfindən tərtib edilmiş lüğətlərin rolu az olmamışdır. Onların tərtib etdiyi lüğətlərdəki sözlərin bir qismi həm ədəbi dildən, həm də xalq dilindən götürülmüşdür.

L.Z.Budaqovun 1969-cu il Peterburqda nəşr olunan “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” kitabı hazırda dilimizdə bir çox şeylərin, məsələn: heyvanların, quşların, balıqların, bitkilərin, dərmanların, xəstəliklərin adlarını, həmçinin coğrafi adları müyyənləşdirməkdə əsas mənbələrdən ola bilər. Müəllif xalqın dilindəki zəngin söz ehtiyatından istifadə etmişdir. L.Z.Budaqovun vaxtı ilə xalq dilindən götürərək öz lüğətində verdiyi künyə, yarma, lağım, qasırga, şümşad ağacı, çınqıl, baldırğan, məngənə, çalağan kimi bir çox sözlər sonradan elm, texnika, kənd təsərrüfatı sahəsində geniş şəkildə işlənən terminlərə çevrilmişdir.

Dialekt və şivələrdən alınan terminlərin bir qismi elə sözlərdir ki, onların qarşılığı ədəbi dildə yoxdur. Bu və ya başqa anlayışı ifadə etmək üçün işlədilən belə sözlərə ədəbi dildə ehtiyac duyulmuş, onlardan istifadə olunmuş və lüğətlərdə əks olunmuşdur. Bu tipli sözlərə başaq, təpəcə, çuvar, mahlıc, balağ, keşkəl, xərək, ting, toxmaçar, çəkil, xaral kimi söz və terminləri misal göstərmək olar. Bəzən eyni bir məfhum dialektlərdə müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Həmçinin bunun əksinə olan vəziyyət də yaranır. Belə ki, bir qrup sözlər eyni fonetik tərkibə malik olmasına baxmayaraq müxtəlif mənaları ifadə edir. Dialektə məxsus olan belə omonim və sinonim sözlərin əksəriyyəti leksik mənada əsasında meydana çıxır. Belə terminlər dialekt leksikasında çoxluq təşkil edir.

---

¹ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985,389

Dialektlərdə işlənən sadə terminlər əsasən tək və iki hecadan ibarət olurlar. Bəzən isə üç hecalı sözlərə də təsadüf olunur. Dialektlərdə olan sözlərin bir qrupu həm fonetik tərkibcə və qismən də mənaca ədəbi dildə işlənən sadə sözlərə oxşayır. Məsələn: qoyunçuluqda işlənən - ağıl, beçə, barama, buğa, yaman, ağız, aşqal (qoyun), boz (keçi), qəzil, davar, metis, mürcüm, toğlu, çəpiş, qısır; atçılıqda işlənən - alaşa, bağa, beytaş, qulun, day, kəhər, cidar; əkinçilikdə işlənən - arıx (yer), bel, vər, vəl, dəhnə, danqaz, dəryaz, yuxa, köyşən, kəltən, küz, kotan, pençə, xış və s.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən termin səciiyyəli söz və terminlərin bir hissəsi quruluşca düzəlmədir. Bu düzəlmə sözlərin tərkibindəki sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi ədəbi dildə işlənən şəkilçilər və onların fonetik variantları olub ədəbi dil və dialekt sözlərinə bitişərək yeni mənalı terminlər yaratmışdır. Müəyyən bir qismi isə yalnız dialektə məxsus şəkilçilərdir. Dialektlərdə işlənən sözdüzəldici şəkilçilər sözyaratma prosesində eyni dərəcədə iştirak etmir. Bunların bir hissəsi daha çox sözə bitişərək yeni söz yaratdığı halda, bir hissəsi yalnız bir neçə sözün tərkibində özünü göstərir. Dialektlərdə işlənən və ədəbi dilə keçən düzəlmə terminlər, həm adların, həm də feillərin sonuna müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla əmələ gəlir. Dialektlərdə işlənən terminlərin hansı nitq hissələrindən əmələ gəlməsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Adlardan düzələn terminlər.
2. Feillərdən düzələn terminlər.

Adlardan düzələn terminlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: sağmal, əmlək, damazlıq, arxalıq, sığır, yataq, sığırçı, binaçı (baş çobanın köməkçisi), dölçü, yataqçı (sürü qışlaqda olan dövrdə yatağın içərisini təmizləyən şəxs), duzdağ (heyvanlara duz verilən yer), küzəm (payız yunu), dayça, arxaş (ilin isti aylarında sürü və naxırın yatdığı müəyyən yer), əlçim (təmiz darlanmış əl boyda yun), bozax (quyruqlu, yunu qaça qoyun) və s.

Feillərdən düzələn terminlər feillərin sonuna sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla əmələ gəlir. Belə düzəlmə sözlərin kökü müasir Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərdə bu gün belə

leksik vahid kimi öz müstəqilliyini saxlamaqdadır. Məsələn: çəkmə (əkin sahəsinin birinci şumu), bulama (yeni doğmuş heyvandan sağılan südün bişmişi), çürüntü (süd və ya ayran çürüntüsü), qırxın (qoyun qırxımı), əkin, sağın, yelin, beytin (əkilməyən, istifadə olunmayan sahibsiz yer), çalası (qatıq mayası), cəpacaq (ət doğramaq üçün alət), təpcək (bel sapına keçirilən taxta ayaqcıq) və s.

Dialekt və şivələrimizin leksikasında mürəkkəb terminlər də geniş yer tutur. Dialektlərdə iş prosesləri, əşyaların daşdığı vəzifələr, heyvandarlığa aid adlar, xəstəliklər, məhsullar və s. müxtəlif olduğu kimi, onları ifadə edən mürəkkəb termin səciyyəli sözlərin müxtəlif tipləri vardır. Məsələn: qızılbaldır (sümbülün gövdəsində əmələ gələn xəstəlik), yazabuğa (yeni buğa həddində çatmamış inək balası), günəşum (yazda şumlanaraq qış aratına kimi günəş altında qalan şum), ağgöz (qonur və sarı rəngə çalan torpaq), səpsuvar (şumlanmış sahəyə toxum səpmək və sonra da suvarmaq), qarayelin (qoyun xəstəliyi), qoraçəp (bir il əkilməyərək dincə qoyulmuş torpaq) və s.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri dilimizin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edib saxlayır. Dialekt sözlərinin bir hissəsi ədəbi dildə arxaikləşsə də ayrı-ayrı dialektlərdə yaşayır. Məsələn: güzəm, sığır, gərdigar, xırman, vəl, alakeş, tapan öyün və s.

Dialektlərdə işlənən terminlərin bəzilərinin arxaikləşməsi həmin terminlərlə ifadə olunan əşyaların və anlayışların hazırda öz əhəmiyyətini itirməsi ilə əlaqədardır. Dialekt və şivələrdə eyni anlayış müxtəlif terminlərlə ifadə oluna bilər ki, bu da yerli şəraitlə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Bəzən də dialektlərdə işlənən hər hansı bir termin bir neçə yeni terminin yaranması üçün əsas ola bilər. Bu cəhət isə termin yaradıcılığında və lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Eyni fonetik tərkibə malik terminlərə heyvandarlığın müxtəlif sahələrinə aid terminologiyada rast gəlinir. Təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə aid olan bu terminlərin, bəzisi eyni mənanı, bəzisi isə müxtəlif mənalara ifadə edir.

Dialektlərdəki terminlərin əksəriyyəti həm səs tərkibi, həm də əşya və anlayışların ən kiçik hissələri, müxtəlif xüsusiyyətlərini dəqiq ifadə etməsi ilə ədəbi dilin sözlərindən fərqlənir. Bu terminlərin bir çoxunun ədəbi dildə sinonimi yoxdur. Doğrudur, elmin müxtəlif sahələri üzrə tərtib edilmiş terminoloji lüğətlərdə Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərinin leksikası öz əksini tapmışdır. Bununla belə, lüğətlərdə dialekt leksikasından hələ lazımı dərəcədə istifadə olunmur. Halbuki dialektlərdə məfhumları daha dəqiq ifadə edən sözlər mövcuddur. Məsələn: atların döş yoluxması əvəzinə xəfənək, keçi yunu əvəzinə qəzil, ot yerləri əvəzinə örüş, dırnaq xəstəlikləri əvəzinə keçə, bağa, davax, qısabuyuz əvəzinə kola, ləzgi qoyunu əvəzinə herix, qarmaqlı çomaq əvəzinə koxa, yun cəngəsi əvəzinə əlçim və s. işlətmək mümkündür. Göründüyü kimi, dialektlərdə bu məfhumları daha dəqiq ifadə edən terminlər ola-ola izahlardan istifadə olunmuşdur.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dili dialekt və şivələrin terminoloji leksikası hesabına daha da zənginləşir. Ümumiyyətlə, xalq dilindən bacarıqla istifadə edərək bu dili daha elastikli və hər cür fikri və hissi ifadə edəcək qədər zərif və incə bir şüklə salmaq mümkündür. İstehsalatın, kənd təsərrüfatının, elm və texnikanın sürətlə inkişafı ilə əlaqədar, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində dialekt və şivələrimizdən götürülmüş çoxlu termin işlədilir. Lakin bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu mənbəyə müraciət edərkən hər sözü termin kimi işlətmək olmaz. Dialekt və şivələrdən alınan sözlər aydın, konkret, dürüst məna daşmalıdır. Lakin bu həmişə belə olmur. Bəzən bir söz ayrı-ayrı dialektlərdə müxtəlif mənalarda işlənir. Buna görə də belə sözlər dilə daxil olub onu ağırlaşdırır. Məhdud ərazidə işlənən sözləri terminologiyaya gətirmək doğru deyil. Dialekt və şivələrdə geniş yayılan, təsərrüfatın bu və ya başqa sahələri üçün səciyyəvi sözlərdən istifadə edilməlidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi üçün mənbə təşkil edən dialekt və şivələrimizin tədqiqi həmişə diqqət mərkəzindədir. Onlar dilimizin bütün sahələrində getdikcə sürətlə artan terminlərin xalq dili əsasında yaradılmasına imkan verir.

Bütün dövrlərdə dialekt və şivələr hesabına leksik zənginləşmə əsas mənbələrdən biridir. Hazırda da, ədəbi dildə qarşılığı olmayan bir çox söz və terminlər dialekt və şivələrdən götürülməlidir. Dialekt leksikasında kənd təsərrüfatı, coğrafiya, peşə-sənət leksikasının müxtəlif sahələrinə aid ədəbi dildə olmayan çoxlu sayda sözlər işlənməkdədir. Məsələn, taxılçılıq üçün yararlı olan yerlərdə bu təsərrüfat sahəsi ilə bağlı bir sıra terminlərlə qarşılaşırıq: *vərə*-bir qrup biçinçinin biçmək üçün götürdükleri sahə, *çesə*-xırmanda xəlbirdə qalan dən, *lağırmaq*- xırmanda qalan sovrulmamış taxıl, *məzrə*-taxıl sahəsinin sərhəddi və s. Bu sözlərin hər biri dilimizin öz daxili imkanları əsasında formalaşmışdır. Dialekt və şivələr termin yaradıcılığı üçün zəngin mənbədir. Bu baxımdan dialekt və şivələrdəki termin səciyyəli leksik vahidlərin toplanması və qeydə alınması, ədəbi dilə gətirilməsi terminologiyamızın zənginləşməsini stimullaşdırır.

Deməli, müasir Azərbaycan dilində kənd təsərrüfatı, coğrafiya, geologiya, həmçinin başqa sahələrə aid terminologiyanın təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün əsas mənbələrdən biri dialekt və şivələrdir. Azərbaycanda qədim zamanlardan əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq, ipəkçilik, toxuculuq, sənətkarlıq kimi sahələr geniş inkişaf etdiyindən Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif peşə və sənətlərə aid, texniki alət və vasitələrlə bağlı çoxlu sözlər işlədilmiş və indi də işlədilməkdədir. Ona görə də bu sahələrə aid anlayışların adlandırılmasında dialektlərdə işlədilmiş söz və ifadələrdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, *torpaq-şünaslıqla* bağlı terminoloji lüğətlərdə dialekt leksikasından alınan şırım, lağım, bozqır, çayır, kəltən; *coğrafiyaya* aid terminoloji lüğətlərdə yal, tirə, qıjov, sırsıra, giləvar, xəzri, salbus; *botanika* lüğətlərində şax, baldırğan, nargilə, qoyungözü; *heyvandarlıqla* bağlı terminoloji lüğətlərdə ağıl, yataq, arqac, küz, bərə; *texniki* lüğətlərdə şadara, qırma, tiyə, məngənə, *tibbdə* inax, məxmərəx, döyənək, qulaqdibi kimi bir sıra sözlər terminləşmişdir. Belə dialekt sözləri, dialektizmlər terminoloji sistemlərdə termin kimi işlənərək həmin sahələrdə olan mövcud anlayışları ifadə edir. Xalq dilində, dialekt və şivələrimizdə işlənən nəfəs-

lik, tutma, yelçəkər, lağım, qanov, suluq, ciyə, qulunç, selinti kimi sözlərin müvafiq sahələrin terminologiyasında istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Son dövrlərdə terminologiyada meşəçilik, heyvandarlıq, əkinçiliklə bağlı yeni elmi anlayışların meydana gəlməsində dialekt və şivələrdən toplanmış sözlərdən daha çox istifadə edilir. Lakin dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığında dialekt və şivələrə əsaslanmaqla yeni yaranan elmi anlayışları ifadə etdikdə müəyyən prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. Dialekt və şivələrdə peşə və sənətlə bağlı sözlər toplanmalı və lüğətlər tərtib edilməlidir.

2. Anlayışın ifadəsi üçün müxtəlif sözlərdən məfhumun mənasını düzgün, tam şəkildə ifadə edəni seçilməlidir.

3. Terminologiyada nəzərdə tutulmuş təsərrüfat sahəsi ilə bağlı anlayışları ifadə edən zaman xarakterik olan ərazinin dialektinə üstünlük verilməlidir.

4. Dialekt və şivələrdən alınan terminlər ədəbi dilin normalarına tabe edilməlidir.

5. Termin yaradılan zaman dialekt və şivələrdə termini daha dəqiq, konkret ifadə edən sözlərə üstünlük verilməlidir.

6. Məlumdur ki, dialekt və şivələrdə sözlərin müxtəlif fonetik variantları mövcuddur. Bu fonetik variantlar ədəbi dilə uyğunlaşdırılmalı, fonetik variantlar terminologiyada əks olunmamalıdır.

7. Dialekt və şivələrdə işlənən təsadüfi söz və ifadələr termin kimi işlənməməlidir. Bu zaman dialektlərdən götürülüb terminə çevrilən sözlərin bu dildə müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı, termin yaradıcılığında rolu nəzərə alınmalıdır.

Ancaq dilin öz lüğət ehtiyatından götürülüb terminə çevrilən sözlər bu dildə müxtəlif məqamlarda və müxtəlif mənalarda geniş işlənmə imkanına sahib olduğu üçün onların termin, yaxud ümumişlək söz kimi işlədilməsində diqqətli olmaq lazımdır. Beləliklə, belə sözlərin məqsədəuyğunluq əsasında termin kimi, yaxud ümumişlək söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və termin kimi işlədilərəkən göstərilən prinsipləri nəzərə almaq zəruridir.

Son dövrlərdə terminoloji lüğətlər tərtib edən zaman dialektlərə məxsus söz və ifadələrdən daha çox istifadə olunur. Xüsusilə, heyvandarlığa, torpaqşünaslığa, coğrafiyaya aid terminoloji lüğətlərdə bir sıra dialekt sözləri termin kimi işlənmişdir. Bu lüğətlərdə dialekt və şivələrdən termin kimi işlətmək üçün sözlər götürülərkən müəyyən prinsiplər gözlənilmiş, eyni məfhumun ifadəsi üçün müxtəlif dialektlərdə müxtəlif sözlər işlədilsə də, belə sözlərdən daha əlverişlisi, nəzərdə tutulan məfhumu daha dəqiq ifadə edəni seçilmişdir.

Ümumişlək sözlərin terminləşməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumişlək məişət sözləri terminlərə çevrilərək terminoloji sistemdə yeni məna kəsb edir, yəni sözlərin əvvəlki mənasına yeni məna əlavə olunur. Bəzən də bu və ya digər oxşar əlamətləri olan, oxşar funksiya daşıyan məfhumlar eyni səs tərkibi və mənası saxlanılmaqla elm və texnikanın müəyyən sahəsində termin kimi işlənir. Məsələn, ədəbi dildə ümumişlək söz kimi işlənən *yorğunluq* sözü texniki termin kimi “çox təkrar dəyişkən gərginliyin təsiri ilə materialın tədricən dağılması” mənasını bildirir. Bu halda sözün əvvəlki məna ilə əlaqəsi ya tamamilə, ya da qismən itir. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində iki cəhət özünü göstərir:

1. Ümumişlək söz heç bir dəyişikliyə uğramadan terminoloji leksikada termin kimi işlənir. Məsələn, bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər heç bir dəyişiklik olmadan müxtəlif maşın, cihaz və s. hissələrin adlarını bildirir. Bu halda sözün əvvəlki məna ilə əlaqəsi ya tamamilə, ya da qismən itir. Məsələn, dirsək, diş, dil, divan, qol və s. Eləcə də, açar, xəlbir, döşək, qazan, tava, sancaq, oymaq, qayçı, damar və s. ümumişlək sözlər texniki terminologiyada termin kimi işlənir.

2. Ümumişlək söz qrafik və morfoloji cəhətdən dəyişiklik edilərək, ya da ümumişlək söz başqa sözə qoşularaq yeni terminoloji anlayışı ifadə edir. Məsələn: beşik- “xilas beşiyi” (texniki termin), həyəcan – “həyəcan zonası” (fövqəladə hallar), yumruq – “yumruqlu mufta” (texniki termin), daban – “dabanlıq” (texniki termin) və s. Elə hallar olur ki, belə ümumişlək sözlər müəy-

yən ixtisas sahələrində bir sıra anlayışların yaradılmasında iştirak edir. Məsələn: açar – qayka açarı, boru açarı, yağ açarı, pnevmatik açar, elektron açarı, hava açarı; qazan - buxar qazanı, elektrik qazanı, qazan qurğusu, qazan aqreqatı və s.

Ümumişlək sözlərin iştirakı ilə yaranan terminləri əmələgəlmə üsuluna görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. İki sadə ümumişlək sözün birləşməsi ilə əmələ gələn terminlər: neft qazları, qar su, damar süxuru və s.

2. -lı, -li, -lu, -lü şəkilçili düzəltmə və mürəkkəb sözün sadə sözlə birləşməsi yolu ilə yaranan terminlər: zəncirli açarlar, iki-bəndli süzgəc, birqütblü açar və s.

3. -an, -ən şəkilçili feli sifətlə bir sadə və ya düzəltmə sözün birləşməsi ilə yaranan terminlər: çeşidləyən açar, titrəyən çəkiç, uçan tavan, qalxan bulaq və s.

4. -ma, -mə şəkilçili düzəltmə sözlə bir sadə və ya düzəltmə sözün birləşməsi yolu ilə yaranan terminlər: qoyma bıçaq, asma lampa, çökmə süxuru və s.

5. -ıcı -ici, -ucu, - ücü şəkilçili düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər bir sadə və ya düzəltmə sözlə birləşməsi yolu ilə yarananlar: yönəldici açar, paylayıcı qutu, çeşidləyici balta, dağdııcı yüklənmə və s.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir Azərbaycan dili terminologiyasında onomastik leksika əsasında xüsusi coğrafi adlar və şəxs adları bazasında formalaşan terminlər az deyildir. Məsələn, Azərbaycan musiqişünaslığında antroponimlər əsasında formalaşan “Aşıq Hüseyni” (aşıq-vokal instrumental formalarından biri) “İbrahimi” (Azərbaycan xalq musiqisində muğam şöbələrindən biri), “Kərəmi”, (Azərbaycanın zərb muğamı), “Mənsuriyyə” (cahargah kökündə olan zərb muğamı), “Misri” (aşıq mahnı forması), “Mirzəhüseyn segahı” və s., kənd təsərrüfatında coğrafi adlar və şəxs adları əsasında meydana gələn “Qorxmazı” (armud s.), “Rəcəbi” (alma s.), “Cəfəri-1”, “Arzu” (buğda s.); “Xatuni”, “Ağadayı”, “Şirvanşahi”, “Təbrizi” (üzüm s.); “Əmiri”, “Sevinci” (kartof s.) və s., neft geologiyası sahəsində coğrafi adlar əsasında yaranan “Abşeron regionmərtəbəsi”, “Sumqayıt dəs-

təsi”, “Babacan horizontu”, “Xəzər transqressiyası”, “Bakı mərtəbəsi”, “Eldar dəstəsi”, “Zuramakənd horizontu” və s. terminlər mövcuddur. Təkcə musiqişünaslıqda, kənd təsərrüfatında deyil, elm və texnikanın digər sahələrində də antroponimlər əsasında yaranan terminlər işlənir. Məsələn, Topçubaşov üsulu (tibbi), Xəlilov açarı (texniki termin), Salmanov təsnifatı (geologiya), Şıxlinski üçbucağı, Şıxlinski formulu (hərb) və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında işlənən terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) Yalnız termin kimi işlənənlər: kvadrat, darqələm, suölçən, velbot, oksid, mühərrik, sinus qraben, ion, romb, reaksiya, reduksiya, qazayıran və s.

2) Həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər: val (texnika, memarlıq), var (texnika), gövdə (nəqliyyat), bölmə (riyaziyyat), qundaq (hərb), budaq (informatika, biologiya), verilənlər (informatika), xəta (riyaziyyat), qaynaq (texnika) və s.

Yalnız termin kimi işlənənlər konkret anlayış çərçivəsindən kənara çıxa bilmir, ancaq müəyyən elm sahəsində termin kimi işlənir, ümumişləklik qazana bilmir. Ümumxalq dili əsasında yaranan terminlər terminoloji mənə ilə yanaşı əvvəlki mənəni də qoruyub saxlayır.

Dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində daxili imkanlar üstünlük təşkil etsə də, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yeni yaranan anlayışlar ayrı-ayrı dillərdə ifadə olunur və onların işlədilməsi zəruri xarakter alır. Bu səbəbdən də dünyanın əksər dillərində alınma və beynəlmiləl terminlər kəmiyyətcə ümumi leksik fonda özünəməxsus yer tutur. Çünki, termin ilk növbədə müəyyən elmi-texniki sahənin elementidir və onun mənə təərəfi hər hansı bir elmi-texniki sistemdə formalaşırsa, onun ifadə təərəfi hər bir dilin özünün və ya digər dillərin vahidləri, termin elementləri ilə reallaşır. Ona görə də texniki-elmi anlayışlar və onların adları olan terminlər bəşəriyyətin əldə etdiyi nailiyyət olmaqla bu və ya digər sahə mütəxəssislərinin istifadə etdiyi leksik vahidlərdir. Hər bir termin forma və ifadə edilmək baxımın-

dan müəyyən bir dilə aid olsa da, onun semantikasası – mənası xüsusi bilik sahəsində formalaşır və ümumi istifadəyə xidmət edir.

Terminyaratma prosesində müxtəlif mənbələr hesabına terminlərin yaranması zamanı yaranan terminoloji vahidləri iki qrupda birləşdirmək olar. Belə ki, həm ümumi leksik fond, həm də terminoloji leksika iki mənbə hesabına - dilin daxili imkanları hesabına və sözləmə yolu ilə zənginləşir. Demək, Azərbaycan dilində də terminlər həm daxili imkanları əsasında, həm də başqa dillərdən söz almaqla yaranır. Bu da dilin bütövlükdə leksik sisteminin zənginləşmə qanunauyğunluqları ilə eyniyyət təşkil edir. Təbii ki, həm ümumi leksikada, həm də terminoloji qatda bu mənbələrin hər birinin özünəməxsus rolu vardır.

3.2. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ TERMINLƏRİN YARANMA ÜSULLARI

Terminoloji sistemin zənginləşmə yolları və bu zaman dildə özünü göstərən qrammatik və semantik dəyişikliklərin araşdırılması bir daha sübut edir ki, terminyaratma dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan dilində terminoloji qatın zənginləşməsində çox mühüm rol oynayan proseslərdən biri olmaqla hər bir dilin daxili sözyaratma qanunauyğunluqları və alınmalar əsasında yeni terminlərin yaranma prosesidir. Bu prosesdə milli dilin leksik vahidləri, terminyaratma elementləri öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu zaman terminyaratmanın üsul və formaları ümumi leksikadakı sözyaratma ilə eyniyyət təşkil edir. Belə ki, hər iki leksik qatda milli dillərin ümumi sözyaratma qanunauyğunluqları özünü göstərdiyi kimi, yeni sözyaradıcı formalardan istifadə olunması da özünü göstərir. Yəni, yeni dil vahidlərinin yaradılması üçün həm dildə mövcud olan hazır sözyaratma üsullarına müraciət olunur, həm də ayrı-ayrı terminoloji sahələrə aid (kimya, riyaziyyat, tibb) terminyaratma yolları axtarılır. Bu zaman başqa dillərdən terminlərin alınmasının qarşısını almaq qeyri-mümkündür.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- 1) Semantik üsul
- 2) Morfoloji üsul
- 3) Sintaktik üsul
- 4) Kalka üsulu
- 5) Sözlərin ixtisarı və qısaltılması /Abreviaturalar/

3.2.1. SEMANTİK ÜSULLA YARANAN TERMİNLƏR

Hər bir dilin terminologiyası, əsasən, onun öz lüğət tərkibində mövcud olan terminlər və sözlər əsasında formalaşır. Bu prosesdə termin yaradıcılığında morfoloji, sintaktik və kalka üsullarından istifadə olunur. Lakin belə terminlər elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar meydana çıxan yüzlərlə yeni anlayışı ifadə etmək üçün kifayət deyildir. Tarixi-ictimai faktorların təsiri ilə yaranan yeni əşya və hadisələri müxtəlif şəkildə adlandırmaq zərurəti meydana çıxır. Yeni əşya və hadisələri adlandırmaq üçün müəyyən üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də, sözün, terminin yeni mənada işlədilməsidir. Bu üsulda terminologiya kəmiyyətə yox, keyfiyyətə artır. Bu zaman dildə hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni mənə verməklə onlardan yeni yaranan anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunur. Semantik üsulla termin yaradıcılığı prosesində yaranmış anlayışı ifadə etmək üçün dilin sözyaratma üsulları əsasında yeni terminlərin yaradılmasına deyil, dildə əvvəlcədən mövcud olan müxtəlif məzmunlu leksik vahidlərə yeni mənalar verməklə elmi-texniki anlayışlar yaradılır. Belə ki, bu zaman sözün-terminin daxili tərkibi dəyişmir, ancaq mənə dəyişikliyi ilə əlaqədar yeni məfhum və ya əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış və ya əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözün, terminin mənası genişləndirilə bilər. Deməli, semantik üsul-

da yeni anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözün semantik yükü artır.

Dilimizdə konkret əşya və hadisələr sonsuz miqdardadır. Bunları ifadə etməkdə ən zəngin dilin də ehtiyatları məhdud olub, obyektiv aləmin bütün müxtəlifliklərini əhatə edə bilmir. Sözün mənaca genişlənməsinin səbəbi elmi və texniki kəşfin müxtəlifliyi, hər hansı təbii dil imkanlarının isə məhdudluğudur. A.Qurbanov haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlərlə ifadə edən heç bir dil yoxdur və ola da bilməz. İnkişafı əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur¹”.

Müasir Azərbaycan dilində yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin leksik qatında işlədilən sözlərə yeni məna çalarları verməklə təzə yaradılmış anlayışlar ifadə edilir. Məsələn: yazılı abidələrdə və klassiklərin dilində işlədilən ağız, açar, bölmə, daraq, yuva kimi sözlər yeni məna kəsb edərək terminoloji məna ifadə edir. Bütün bunlar semantik üsulun əhəmiyyətini aydınlaşdırır. Lakin yeni məfhumları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu bəzən məfhumları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir. M.Qasımov bu barədə yazır: “Əlbəttə yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə əvəz etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur²”.

Onu da qeyd edək ki, semantik üsulda sözlərin terminləşməsi zamanı, yəni yeni mənalar qazanaraq elmi-texniki anlayışları ifadə edərək yaranan terminlər müəyyən mühitə düşür, onların əvvəlki mənaları yeni mühitdə arxa plana keçərək məna anla-

---

¹ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, səh.389

² Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, Elm, 1973, səh.122

şilmazlığını aradan qaldırırsa (səs-səs dalğası), bəzən isə kontekstdən kənarında məna dolaşığı yaradır. (surət-ədəbiyyatşünaslıqda surət; güc- fizikada güc). Bu zaman belə terminoloji vahidlərin mənasında omonimlik xüsusiyyəti yaranır. Terminologiyada iki və daha artıq anlayışın ifadəsinə xidmət edən terminlərin, termin-söz birləşmələrinin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Bununla belə, istər terminlərin, istərsə də sözlərin semantik məna qazanaraq yeni anlayışı ifadə etməsi, yeni yaranan, inkişaf edən anlayışlar üçün ifadə vasitəsi müəyyənləşdirməyin üsullarından biridir. Hazırda elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində bu üsulla yaranan termin, termin-söz birləşməsi çoxdur. Məsələn, həm hərbdə, həm də texnikada “avtomat”; həm gəmiçilikdə, həm də kimyada “bort”; həm fizikada, həm də dilçilikdə “səs”, “səs dalğası”; həm poliqrafiyada, həm də hərbdə “çap”; həm fizikada, həm də fəlsəfədə “materiya”; həm memarlıqda, həm də maşınqayırmada “val”; həm inşaatda, həm maşınqayırmada, həm də informatikada “baza”; həm riyaziyyatda, həm tarixdə “azadlıq”, “ailə”; həm dilçilikdə, həm də biologiyada “dil ailələri” və s. terminlər, termin-söz birləşmələri müxtəlif anlayışları ifadə etmək üçün işlənir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, semantik üsul terminologiyada həmişə tətbiq olunan bir üsuldur. Lakin bu üsuldən ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Belə ki, elm yeni təşəkkül edən zaman semantik üsulla termin yaratma terminologiyasının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bu təsadüfi deyildir. Elm və texnika təşəkkül edən zaman elmi idrakın ümumi inkişafı elə bir şəkildə idi ki, termin yaradıcılığını sözlə anlayışın uyğunluğu deyil, müəyyən oxşarlıqlar təyin edirdi.

Semantik üsuldən terminlərin yaranmasında hazırda da geniş istifadə edilir. Daha doğrusu, müasir ədəbi dillərin terminologiyasında sözlərin semantik məna qazanaraq anlayışı ifadə etməsi üsulu geniş tətbiq edilir. Bu məna dəyişmələri əslində sözün, terminin mənacə inkişafına səbəb olur. Bu və ya digər terminlərin mənasının dəyişdirilməsi isə onun məna çalarlarından birinə əsaslanır. Bu dəyişmələr terminologiyada müxtəlif nitq

hissələrində bir-birindən fərqli şəkildə təzahür edir. Komponentləri termin-isim, termin-sifət olan terminlərdə, termin-söz birləşmələrində məna dəyişmələri daha çox baş verir. Lakin, terminlərin yaradılması üsullarının işlənmə tezliyinə nəzər salsaq görürük ki, ümumiyyətlə, semantik üsuldan sintaktik və kalka üsuluna nisbətən daha az istifadə olunur. Bu isə terminlərin bir tərəfdən təkmənalılığa meyindən, digər tərəfdən isə bəzi terminlərin başqa dillərdən olduğu kimi alınıb işlənməsindən irəli gəlir.

M.Ş.Qasimov sözün semantikasının inkişafında üç əsas prosesi qeyd edir: a) adi məişət sözlərinin terminləşməsi; b) sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; v) yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi.

M.Y.Osadçuk bu prosesdə semantik dəyişmələri tədqiq edərkən onun dörd növünü qeyd edir: 1. mənənin dəqiqləşdirilməsi; 2. mənənin daralması; 3. oxşarlığa görə eynilik; 4. müştərəkliyə görə eynilik.

Ancaq semantik üsulla terminləşmə prosesində, dildə əvvəlcədən mövcud olan müxtəlif məzmunlu leksik vahidlərə yeni mənalar verilsə, burada hansı məna daralmasından söhbət gedə bilər. Bu zaman terminə mənənin xüsusiləşməsi isə təbiidir. Məsələn: “başlıq” - 1. yağmurdan, soyuqdan qorunmaq üçün başa geyilən papaq; 2. qədimdən qadınların başörtüsü altından taxılan altun və ya gümüşdən düzəldilmiş takı, süs əşyası. 3. məqalənin adı, başlığı, qəzet və jurnallarda yazının bir bölümü başına qoyulan qısa yazı. 4. etnoqrafiyada – bəzi bölgələrdə ərə gədən qızın atasına oğlan tərəfindən verilən pul, mal və s. (ADİL, 1987). Bu sözün əvvəlki mənalarına yeni məna verilərək informatikada tamamilə başqa anlayış ifadə edilmişdir: 1.Sənədin sərəlövhə hissəsi; 2. verilənlərin ötürülməsi sistemlərində ötürülən məlumatda xüsusi idaredici simvoldan sonra yerləşdirilən (qeyd edilən) və ünvan funksiyasını yerinə yetirən simvolların ardıcıl sırası. [Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M. İnformatika – izahlı terminlər lüğəti. Azərbaycan, rus, ingilis dillərində. B., 1996, 215 s.]. Deməli, “başlıq” termini informatikada yeni bir məna ifadə etmişdir, yəni sözün məişət mənası arxa plana keçmiş, in-

formatikada yeni elmi anlayış ifadə edərək terminləşmişdir. Burada məna daha da genişlənmişdir. Eləcə də, “xəta” sözü ərəb mənşəli olub “səhv”, yanlışlıq, qələt” mənasında işlənir. Bu söz riyaziyyatda “xəta-baxılan hədlərə yaxın olan hədlərin alınma dərəcəsini ifadə edən hədd ($Dx=x_{1-x}$)” mənasında işlənir və mütləq və nisbi xətalara bölünür. Göründüyü kimi söz semantik cəhətdən genişlənir. Hər iki misalda lüğət tərkibində işlənən sözdə məna xüsusiləşmişdir.”

Mənanın xüsusiləşməsi terminləşmənin zəruri əlamətidir. Belə ki, söz terminə çevrildikdə, semantik konversiya prosesində termin mütləq müəyyən sahə terminologiyasına girməli və onun definisiya əsasında təyin edilən mənası olmalıdır. Ona görə də, semantik konversiya zamanı söz terminoloji məna qazanaraq xüsusiləşir. Bu baxımdan məna xüsusiləşməsi terminoloji qatda özünü göstərən və bu qatın zənginləşməsində mühüm rol oynayan bir proses kimi semantik-funksional dilçilik hadisəsi olaraq diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, semantik üsulla yaranan terminlərdə iki proses müşahidə olunur:

I. Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib termin mənası ifadə etməsi. Bu prosesdə adi sözün, söz birləşməsinin adlandırma funksiyasının genişlənməsini görürük. Belə ki, ümumişlək məna daşıyan söz, söz birləşməsi semantik cəhətdən genişlənilib yeni anlayış bildirir. Bu barədə D.S.Lotte yazır: “Adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminlərin müəyyən sistemində müəyyən məna kəsb edir: daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur¹”.

R.A.Budaqov da terminlərin necə əmələ gəlməsindən danışarkən qeyd edir ki, onlar ya ədəbi dildə mövcud olan sözlərdən onlara xüsusi, əlavə terminoloji məna vermək yolu ilə, ya da başqa dillərdən, ən çox leksikanın beynəlmiləl ünsürlərindən ya-

---

¹ Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, 1961, стр.38

ranır. Bir sıra hallarda elə olur ki, ümumi ədəbi sözə texniki cəhətdən məna verərkən o daha çox xüsusi məna kəsb edir və özünün birinci mənbəyindən uzaqlaşır. Ümumi ədəbi sözlərdən əmələ gəlmiş termin öz mənbəyinə qarşı xüsusi omonimə çevrilir, yəni onunla əlaqəni tamamilə və qismən itirir.

Adi sözlərin, söz birləşmələrinin əvvəlki mənasına yeni bir mənanın əlavə olunması onları məhdud dairədən kənara çıxarır və terminologiyanın zənginləşməsində böyük rol oynayır. Məsələn, "*bərklik*" sözü xalq içərisində "simic", "xəsis" mənasında işlənir: Bərklikdə tayı-bərabəri tapılmayan Qasım bəy malikanəyə girəndə gözünə kim sataşsa onu soymamış buraxmazdı /F.Kərimzadə, Xudafərin körpüsü, səh.36/. *Fizikada* isə tamamilə yeni elmi məna, məfhum ifadə edən "bərklik -müəyyən bir materiala özündən bərk cisim girən zaman materialın həmin cismə göstərdiyi müqavimətdir¹".

Məişətdə geniş istifadə edilən "*başmaq*" sözü isə *texnika*-nın müxtəlif sahələrində fərqli məna çalarları qazanaraq yeni anlayışları ifadə edir. Məsələn: 1) qazma prosesində qoruyucu kəmərin ucuna bağlanmış qısa boru; 2) elektrik maşınlarında qütb ucluğu; 3) qatırı dayandırmaq üçün rels üzərinə qoyulan tormozlayıcı tərtibat.

Yaxud, "*güc*" sözü xalq içərisində zor mənasında işlənir. Məsələn,

Qalalar, ay qalalar
Laçın orda balalar
Laçın balasın verməz
Bəlkə gücə salalar

(Bayatılar, B.1989, səh.75).

Fizikada: Güc ədədin qiymətcə vahid zamanda görülən işə bərabər olan kəmiyyətdir.

---

¹ Məktəblinin fizika lüğəti. Bakı, Maarif, 1976,17

Və ya, **“qüvvə”**. Adi söz kimi: Əlavə qüvvənin gəlməsini xəbər verən Əbih Sultan Rüstəm Mirzənin başının altına yastıq qoymuşdu¹.

Fizikada isə “qüvvə - bir cismin başqa cismə təsirini xarakterizə edən kəmiyyətdir.” Deməli, bu sözlər heç bir fonetik, morfoloji dəyişməyə məruz qalmadan, ilkin mənasını saxlamaqla bərabər yeni məfhum ifadə edir və terminləşir.

Məişət dilində “qayıqlarla atın belinə bağlanan oturacağın adı” olan **“yəhər”**, *geologiyada* “bir-birinin davamında yerləşən antiklinalların birləşdiyi yer²” anlayışını ifadə edərək, ümumişlək mənasından tamamilə fərqli yeni anlam qazanmışdır. Yaxud, **“hərəkət”** sözü xalq içərisində işləmək, daim fəaliyyətdə olmaq mənasında “Səndən hərəkət, məndən bərəkət” işlənsə, *fizikada* “hərəkət” maddi varlığın zamana görə ixtiyari yerdəyişməsidir.

Göründüyü kimi, dildəki adi ümumişlək sözlərin bir çoxu öz strukturunu, səs tərkibini saxlamaqla bərabər terminologiyada da yeni elmi məna kəsb edir. Belə terminlərin ümumişlək mənası ilə yeni elmi mənası arasında bəzən heç bir əlaqə olmur. Bəzən isə sözün semantik yükü müəyyən məna axtarışlarına görə artır. Bu baxımdan məna köçürülməsinin üç növünü göstərmək olar: 1. zahiri oxşarlığa görə; 2. texniki oxşarlığa görə; 3. funksional oxşarlığa görə; Hər üç növdə ədəbi dildə işlənən söz ilkin mənasını qorumaqla elm və texnikanın müəyyən sahəsində xüsusi termin kimi işlənir.

1. Terminologiyada zahiri oxşarlığına görə mənanın köçürülməsində müxtəlif formalar özünü göstərir:

a) *əlamət və keyfiyyətin oxşarlığına görə mənanın köçürülməsi*: Azərbaycan dilində **“kövrəklik”** sözü “kövrək” sifətindən əmələ gəlmiş abstrak məfhumdur. “Kövrək” tez sınıyan, davamsız asanlıqla dağılan, parçalanan deməkdir. *Texnikada* isə “kövrəklik” - cismin texniki təsiri zamanı nəzərə çarpacaq plastik dəyi-

---

¹ F.Kərimzadə, Xudafərin körpüsü, səh. 268

² Qocayeva G. “Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti”. Bakı, 2004, səh. 506

şikliyə uğramadan dağılma qabiliyyəti nəzərdə tutulur; **“dözüm-lülük”** *informatikada* – sistemin xarici təsirlər şəraitində öz işlə-mək qabiliyyətini saxlamaq xassəsi mənasını bildirməklə öz əv-
vəlki mənasını saxlayır;

b) *insana xas olan xüsusiyyətin oxşarlığına görə mənanın köçürülməsi əsasında terminləşmə*. Məsələn, **“yaddaş”** bir şeyi zehində saxlamaq və yenidən təsəvvüdə canlandırmaq qabili-
yəti, hafizə (ADİL, s. 472) mənasında işlənirsə, *informatikada* “verilənlərin qəbulu, saxlanması və ötürülməsi üçün təyin olun-
muş funksional hissə” mənasında işlənir.

c) *hərəkət və fəaliyyət xarakterinin oxşarlığı ilə, mənanın köçürülməsi ilə terminləşmə* işlənmə tezliyinə görə diqqəti cəlb edir. Belə ki, yükləmə, boşalma, yerləşdirmə tipli sözlər müxtə-
lif sahələrdə terminləşir. Məsələn, **“yükləmə”** – *informatikada* proqramın, yaxud verilənlərin maşına daxil edilməsi; **“yuma”**-
geologiyada hər hansı bir süxurda olan bərk maddənin maye axınları ilə həll edilərək yuyulub aparılması; **“boşalma”** – *infor-
matikada* maşın yaddaşında olan lazımsız informasiyanın aradan
çıxarılması, silinməsi mənasında terminləşir;

2. *Texniki oxşarlığa görə mənanın köçürülməsi əsasında terminləşmə*. Burada obyektin quruluşundakı yaxınlıq nəzərdə tutulur. Açar, başmaq, düymə, oyuq, dirsək, kəmər və s. sözlərin zahiri oxşarlığı əsasında semantik cəhətdən genişlənib termin-
ləşmişdir. Məsələn, **“kəmər”** – qayıq, belbağı mənasında, *texni-
kada* isə içərisində su, neft, qaz və s. axıtmaq üçün metal və ya saxsı boru (neft kəməri, su kəməri, qaz kəməri) mənasında işlənir.

3. *Mənanın funksional oxşarlığa görə köçürülməsi əsasında terminləşmə*. Bu zaman yerinə yetirilən funksiyanın oxşarlığı, ümumiliyinə görə mənanın köçürülməsi nəticəsində sözün orta q
mənası əsas götürülür. Məsələn, **“zibil”** - sözünün ilkin və törə-
mə mənalarına diqqət yetirək. 1. çöp, çürüntü (gərəksiz, lüzum-
suz, faydasız, heç bir dəyəri olmayan); 2. yararsız, ləyaqətsiz,
çox pis, aciz; 3. informatika elmində “lazımsız, yararsız infor-
masiya” mənasında işlədilir.

“*Axtarış*” ümumişlək sözü hüquqda cinayətkarın axtarışı; informatikada isə tələb olunan xassələrdən ibarət olan elementin tapılması məqsədilə müəyyən elementlərə ardıcıl basılması mənasındadır. Axtarış sözünün mənasında tapılmaq mənası ehtiva olunduğu üçün ümumişlək məna funksional cəhətdən köçürülərək terminləşmişdir.

Semantik üsulla yaranan terminlərə məxsus ikinci proses terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni elmi-texniki terminoloji məna ifadə etməsidir. Dilçilikdə bu proses transterminləşmə- terminlərin müəyyən semantik yük əsasında bir terminoloji sistemdən başqa terminoloji sistemə keçməsi, yəni bir sahə termininin mənasını dəyişərək başqa bir sahə termini kimi anlayışı ifadə etməsidir. Bu zaman termin öz semantikasını tam və ya qismən qorumaqla başqa terminoloji sahəyə keçir və sahələrarası omonimləşmə baş verir.

Elmlərin inkişafı onların inteqrasiyası və diferensiyası prosesi ilə izlənilir. Diferensiasiya zamanı bir sahəyə aid terminlərin yeni sahədə işlənməsi, bəzi hallarda isə iki sahənin terminoloji sistemində eyni mənanı bildirən terminlərə rast gəlinir. Lakin transterminləşmə prosesində eyni termin müxtəlif elm sahələrində müxtəlif məna ifadə edən anlayışları bildirir. Məsələn, “*kompozisiya*”- *ədəbiyyatda*- bədii əsərin quruluşu, müxtəlif bədii forma komponentlərinin düzülüşü, təşkili və əlaqəsi; *rəssamlıqda*- bədii formanın ayrı-ayrı cəhətlərini (həcm və fəzanın real, yaxud xəyalı yaradılmasını simmetriya və asimmetriya, ahəng və mütənasiblik və s.) birləşdirir, əsərin daxili quruluşunu ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətini yaradır. “*Əmsal*” – *riyaziyyatda* cəbri ifadədə ədədi (ya hərfi) cəmlənmə. Axtarılan ədədi əldə etmək üçün müəyyən kəmiyyətə vurulmalı olan ədəd; *fizikada* – fiziki cismin hər hansı bir xüsusiyyətini təyin edən kəmiyyət ; “*İndikator*” – *texnikada* fiziki kəmiyyətləri (təzyiqi, yükü və i.a.) təyin etmək üçün işlədilən bir sıra cihazların adı (elektrik cihazları indikatoru); *kimyada* – kimyəvi reaksiyanın sonunu (rəngin dəyişməsi, çöküntü və s. üzrə) bildirən maddə (reaktiv) mənasında işlənilir. Bu zaman terminlərdə ümumişlək sözə çevrilmə

prosesi yaranmağa başlayır. Semantik üsulla yaranmış **“qarşılıqlı təsir”** termin-söz birləşməsi *fizikada* "cisimlərin və ya zərrəciklərin bir-birinə etdiyi təsir prosesini" ifadə edirsə, *fəlsəfədə* "müxtəlif obyektlərin bir-birinə təsir prosesi, hərəkətin, inkişafın ən ümumi, universal forması kimi" işlənir. /ASE, III c, B.1973/.

“Rampa” isə həm *incəsənətdə* “səhnəni ön tərəfdən və aşağıdan işıqlandıran qurğu”, həm *texnikada* “koksun qurudulması üçün maili meydan”, həm də *dəmiryolunda* “iki müxtəlif səviyyə arasında əlaqə yaratmaq üçün tikili, platforma” anlayışlarını ifadə edən termindir.

“Mərtəbə” – *geologiyada* ümumi stratigrafiq şkala vahidi; geoloji əsr müddətində toplanan, müəyyən qazıntı, fauna və flora kompleksinə malik olan süxurların məcmusu; *riyaziyyatda* ədədin yazılışında rəqəmin tutduğu yer. (Onluq say sistemində təklik – 1-ci, onluq – 2-ci, yüzlik – 3-cü mərtəbədir); /ASE, VI c.B.1982/.

“Reduksiya” - *kimyada* “bir maddədən oksigenin çıxarılması və oksigenin hidrogenlə əvəz edilməsi, texnikada - mühərriklər və başqa qurğu sistemlərində mayələrin və ya qazların təzyiqinin xüsusi cihazlar vasitəsi ilə azaldılması”; *biologiyada* – “bədən üzvünün öz funksiyasını itirməsi ilə əlaqədar olaraq kiçilməsi”, *fizikada*-“mürəkkəb bir prosesin sadə prosesə keçməsi və ya keçirilməsi”; *dilçilikdə* – “müəyyən fonetik vəziyyətdə səsin zəifləşməsi”; *tibbdə*– “bədəndən kəsilib götürülmüş sümük hissəsinin əvəzinə başqa sümük parçası qoyulması” mənalarında işlədilir. /ASE. B.,1984. VIII c. səh.97/.

Deməli, semantik yolla yaranan terminlər elmin, texnikanın beş-altı sahəsində də müxtəlif anlayışları ifadə edə bilər.

Elə terminlər də var ki, aid olduğu sahədə bir neçə mənə ifadə edir. Məsələn, **“Avanport”** termini gəmiçilikdə həm gəmilərin lövbər saldığı limanın xarici ön hissəsi”, həm də “qoşa portlardan biri (əsas port çağın mənəsinə yaxın, avanport isə dənizə yaxın yerləşir.) mənəsini daşıyır. **“Meridian”** termini *riyaziyyatda* həm “üçbucağın təpə nöqtəsini qarşıdakı tərəfin ortası ilə birləşdirən düz xətt parçası” mənəsini, həm də “təsadüfi

kəmiyyətin qiymətinin paylanma xarakteristikalarından biri” mənasını /ASE.B.1983,V c./; *"mərkəz"* termini *riyaziyyatda* “çevrənin mərkəzi onun bütün nöqtələrindən eyni uzaqlıqda olan nöqtə”; “iki oxşar fiqurun oxşarlıq mərkəzi həmin fiqurların uyğun nöqtələrindən keçən düz xətlərin kəsişdiyi nöqtə” /ASE, B.1983 VII c/ mənalarnı ifadə edir. *"Konvektor"* termininin isə *informatikada* “bir növ siqnalı digər növ siqnala çevirən EHM qurğusu; proqramı bir dildən eyni səviyyəli başqa dilə çevirən proqram” və “informasiyanı perfokartdan perfolentə və ya əksinə yazmaq üçün qurğu” kimi mənalarnı vardır. Beləliklə, terminlərin yaradılmasında semantik üsulun da əhəmiyyəti var. Bunları öyrənmədən terminlərin məna inkişafını, xüsusiyyətini, hansı mənalarda işləndiyini dəqiqləşdirmək çətindir. Bununla belə, həmin üsul çoxmənalılığa səbəb olur, terminologiyayı zəruri dəqiqlikdən məhrum edir. Ona görə də, adi sözlərdən, termindən yeni termin kimi istifadə olunarkən həmin sözün ümumi ədəbi dildəki bütün mənalarnı aşkar etmək və nəzərə almaq zəruridir. Yoxsa terminlərdə olan bu xüsusiyyət elmi anlaşılmazlıq yarada bilər.

Əlbəttə, yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu sözün məna yükünü çoxaldır, anlayış və məfhumları birbirindən fərqləndirməyə imkan vermir, polisemantiklik yaradır. Dildə iki və daha artıq anlayışın ifadəsinə xidmət edən terminoloji vahidlərin olması ayrı-ayrı sahələrdə ixtisasçılara məlum olsa da qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Bununla belə, bu proses də ayrı-ayrı dillərin terminologiyasının zənginləşməsində müəyyən rol oynayan üsullardan hesab edilir. Beləliklə, dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənacə dəyişməsi və yeni məna alması ilə də zənginləşir. Dildə əvvəlcədən mövcud olan sözlə yeni anlayış, yeni məfhum ifadə olunur. Bu yolla dil məzmunca zənginləşir. Bununla da, bir forma ilə iki və daha artıq məzmun bildirilməklə yanaşı, yeni məna almış terminlər dildə mövcud olan müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girərək lüğət tərkibini yeni ifadələrlə zənginləşdirir.

3.2.2. MORFOLOJİ ÜSULLA YARANAN TERMİNLƏR

Bu üsulla termin yaradılan zaman dilin lüğət tərkibində mövcud olan leksik vahidlərə sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla yeni məzmunlu anlayışları ifadə edən terminlər yaranır. Semantik üsuldən fərqli olaraq morfoloji üsulla termin yaradıcılığı daha məhsuldardır və daha çox milli dil qanunlarına əsaslanır. Bu isə həm dilimizin aqlütinativ quruluşa malik olması, həm də dilin lüğət tərkibində sözdüzəldici şəkilçilərin çox zəngin olması ilə əlaqədardır. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yaranan yeni anlayışların dilin öz söz yaradıcılıq vasitələri ilə adlandırılması dilin terminoloji sistemində bu vahidlərin üstünlük təşkil etməsini şərtləndirir. Belə ki, terminlərin əmələ gəlməsi zamanı sözün kökü müxtəlif nitq hissələrinə aid leksik vahidlər olsa da, şəkilçi qəbul etdikdə onların əksəriyyəti ad bildirir və bu da terminoloji leksikanın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan adlandırma semantikasının nəticəsi kimi meydana çıxır.

Termin yaratmada morfoloji üsuldən istifadənin geniş yayılması elmin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış anlayışların yeni terminlərlə ifadə edilməsi zərurətindən, alınma termin əvəzinə, Azərbaycan dilinin öz qanunları əsasında yeni vahidlərin düzəldilməsi meyindən yaranır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji üsulla terminlərin yaradılması üçün olduqca geniş imkanlar vardır. Dilimizdə mövcud olan zəngin sözdüzəldici şəkilçilər sözün kökünə əlavə olunduqda onun yalnız şeklini dəyişdirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda mənasına da ciddi təsir edib, yeni məna əmələ gətirir. Bunların əsas rolu bir sözdən yeni mənalı bir başqa söz yaratmaqdan ibarət olduğu üçün terminologiyada çox məhsuldardır. Morfoloji üsulla yeni yaranmış terminlər hesabına ehtiyacların ödənilməsi, terminologiyanın zənginləşməsi işində əsas amillərdən biri hesab edilir. Bu zaman bir nitq hissəsindən yeni bir nitq hissəsi əmələ gəlir, sadə terminlərdən düzəltmə terminlər yaranır və elmin ayrı-ayrı sahələrində yeni anlayışlar bildirir. Məsələn, -ıç⁴ şəkilçisi “gücləndirmək”

feilinə qoşularaq yeni "gücləndirici", "qorumaq" felinə qoşularaq "qoruyucu" /fizikada/ əmələ gətirmişdir. Və yaxud, "-lıq⁴" şəkilçisi çox sözüə qoşularaq riyaziyyatda "çoxluq", "buğ" sözüə artırılaraq isə metallurgiyaya aid "buğluq" terminini yaratmışdır.

Morfoloji üsulla terminlərin yaranması zamanı söz kökü şəkilçi qəbul etdikdə bu sözlər nominativlik qazanaraq anlayışın adını bildirir. Beləliklə, morfoloji üsulla terminlərin yaradılması kökə, əsasa müxtəlif şəkilçilər artırılması prosesidir. Lakin müxtəlif morfoloji əlamətlər öz funksiyası və prosesdə iştirak aktivliyi baxımından bir-birindən fərqlənir. M. Qasımovun qeyd etdiyi kimi, bəziləri "ən müxtəlif sözlərə artırılaraq çoxlu miqdarda yeni termin əmələ gətirə bildiyi halda, bəziləri yalnız məhdud dairədə işlənən sözlərə artırılaraq az miqdarda yeni terminlər əmələ gətirir¹".

Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı aktiv sözyaratma üsullarındandır. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığının məhsuldar xarakter daşmasının səbəbi isə dilimizin leksik şəkilçilərlə zəngin olmasıdır. Morfoloji üsulla terminlərin yaranmasında aşağıdakı şəkilçilər daha fəal iştirak edir:

-çı, -çi, -çu, -çü. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri inkişaf etdikcə bu sahələrdə çalışanların peşə və sənətləri ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər yaranır. Bu şəkilçi də müxtəlif elm sahələrində söz kökünə qoşularaq yeni terminlər əmələ gətirir. Məsələn, iqtisadçı, tankçı, rəbitəçi, inhisarçı, islahatçı, rəbitəçi, mülkiyyətçi və s. Xüsusilə, ayrı-ayrı terminoloji sahələrdə isimlərə artırılaraq sənət, ixtisas, vəzifə və ictimai-siyasi mövqə bildirən terminlər yaradır. -çı⁴ şəkilçisi ayrı-ayrı sahələr üzrə həm dilimizə məxsus sözlərə, həm də alınmalara artırılır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

texnikada - qaynaqçı, lehimçi; montajçı, dizelçi; krançı və s.;

dənizçilikdə – qayıqçı, paromçu, ocaqçı, avarçı və s.;

---

¹ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh.130.

ədəbiyyatşünaslıqda – molla-nəsrəddinçi, felyetonçu, füyuzatçı, bayronçu, mədhiyyəçi, folklorçu;

dini terminologiyada – ilahiyyatçı, mərsiyəçi, azançı, ziyarətçi, ehkamçı;

ictimai-siyasi terminologiyada – terrorçu, təbliğatçı, siyasətçi, mitinqçi, işğalçı, inqilabçı, xalqçı;

musiqişünaslıqda – kamançaçı, klarnetçi; musiqiçi, qarmonçu;

idmanda – güləşçi, finalçı, şərhçi, müdafiəçi, futbolçu, məşqçi, üzgücü, icmalçı və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi hər nə qədər məhsuldar olsa da, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni terminlərin yaranmasında heç də bərabər şəkildə iştirak etmir. Bu isə, şəkilçinin xarakterindən asılıdır. Belə ki, "-çı⁴ şəkilçisi peşə və sənət məzmunu yaratdığına görə yalnız ümumi isimlərlə işlənib cansız varlıqdan canlı varlıq təsəvvürü yaradır." Bir sıra sahələrdə isə terminlər tamamilə başqa məfhumları, cansız varlıqda gedən prosesləri ifadə edir. Belə sahələrdə -çı⁴ şəkilçisi işləkliyini itirir. Ona görə də, fizika-riyaziyyat, kibernetika, kimya, biologiya və s. kimi sahələrdə terminlərinin əmələ gəlməsində bu şəkilçinin rolu əsasən sıfırdır.

-cıq, -cik, -cuq, -cük. Dilimizdə qeyri-məhsuldar sözdüzəltmə xüsusiyyətinə malik olan bu şəkilçinin texniki termin yaradıcılığında müəyyən rolu vardır. S.Cəfərov yazır: "Azərbaycan dilində bu şəkilçi vasitəsilə kiçiltmə və çox zaman birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin təkisi ilə -cıqım, (-cuqum, -ciyim, -cüyüm) şəklində işlədilərək əzizləmə mənasını bildirən isimlər əmələ gətirilir."

Ə.Dəmirçizadə bu şəkilçinin yaratdığı məna çalarını, üslubi imkanlarını təhlil edərək yazır: "Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilər var ki, bunlar bir üslubda bir çalarlıqda, digər üslubda isə başqa çalarlıqda işlənir. Beləliklə, hər iki üslub üçün də əlamətdar morfoloji vahid sayıla bilər. Məsələn: -cıq⁴, -cıqaz⁴ şəkilçisini bədii üslubda əzizləmə, oxşama məzmunu və çalarlığı ilə əlaqədar olaraq, bəzən də ədəbi və siyasi üslubda istehza, təhqirət-

mə, alçaltma məqsədi ilə, yəni məna ilə yanaşı, ekspressiv, emosional çalarlıq yaratmaq üçün, elmi üslubda isə heç bir subyektiv münasibət ifadə etməmək üçün sadəcə termin düzəltmək üçün istifadə olunur və beləliklə də bu şəkilçi hər üç üslubda məqamına görə tipik sayıla bilər¹”.

Terminoloji leksikada bu şəkilçi daha çox ümumişlək sözlərə artırılaraq yeni terminlər yaradır və texniki terminoloji leksikanın zənginləşməsinə səbəb olur. Məsələn: damarcıq (geologiyada süxurlarda və minerallarda hər hansı mineral maddə ilə dolmuş nazik çat), quyucuq (1. su və süxur üçün akkumiliyasiya edici tutum; 2. kəşfiyyat qazmasında yuyucu məhlul üçün çökürücü), kürəcik (diyirlənmə yatağı), yumruqucuq (texnikada-yumruqucuqlu mexanizmin bəndi), tavacıq (texnikada) və s.

Bunlardan əlavə -cıq⁴ şəkilçisi bəzi terminlərə qoşularaq yeni anlayışlar yaradır. Məsələn: mədəcik, qulaqcıq, kanalcıq, valcıq, qurşaqcıq və s.

-luq, -lik, -luk, -lük. Öz semantik xüsusiyyətinə görə terminologiyada geniş söz yaradıcılığı dairəsini əhatə edən bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq yeni terminlər əmələ gətirir. Bu şəkilçi aşağıdakı məna qruplarına aid terminlər yaradır:

a/ müxtəlif cisimlərə məxsus xüsusiyyət və əlaməti bildirən sifətlərə əlavə olunduqda, bu xüsusiyyət və əlaməti özündə əks etdirən terminlər yaradır: bərklik /həddi/ kövrəklik /dərəcəsi/, durğunluq, sərtlik, gərginlik, kafilik, şəffaflıq və s.;

b/ saylara və əvəzlilərə qoşularaq yeni terminlər əmələ gətirir: azlıq, çoxluq, onluq, beşlik, yüzlük, minlik, birlik, çoxqiy-mətlilik, ikimənalılıq və s.;

c/ bəzən sifətə və isimlərə qoşularaq mücərrəd anlayışları bildirən terminlər yaradır: sonsuzluq, ekvivalentlilik, hündürlük, çöküntülük, çəkisizlik, kəsilməzlik, bərabərsizlik və s.;

-lu, -li, -lu, -lü şəkilçisi mürəkkəb proseslə bağlı anlayışları əldə edərək termin yaradıcılığında çox fəal iştirak edir. Bu şə-

---

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, səh.187.

kilçilərin iştirakı ilə yaranan terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a. bir tərəfi saylardan ibarət olan mürəkkəb sözlərə artırılmaqla elmi anlayışda həm kəmiyyət məzmunu, həm də keyfiyyət çaları ifadə edən termin birləşmələri yaradır. Məsələn, ikiyüvalı yumurtalıq, üçölçülü sistem, ikişüalı oksilloqrafik, ikilinzalı obyekt, üçölçülü holoqram, ikiməqsədli reaktor, birlövbərli çevirici və s.

b. -li⁴ şəkilçisi isimlərə də qoşularaq əlamət, keyfiyyət bildirən terminlər əmələ gətirir. Belə terminlər semantik funksiyasına görə təyin rolunda çıxış edərək termin birləşmələrinin birinci tərəfini təşkil edir: dayanıqlı (hal), civəli (keçirici), burulğanlı (səth), sonlu (kəsr), üstlü (tənlik), qələvili (maddə), dalğalı (ötürücü), çanaqlı (nasos), çarxqollu (pres), hovuzlu (reaktor) və s..

Bu şəkilçi termin yaradıcılığında Azərbaycan, ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli sözlərə artırılaraq texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin yaranmasında məhsuldar mövqe tutur.

Terminoloji leksikanın təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu şəkilçi daha çox mürəkkəb və terminoloji birləşmələrin yaranmasında fəal iştirak edir. Məsələn: zəifcərəyanlı, kürəşəkilli, çoxbucaqlı, klapanlı porşen, kürəcikli nasos, faizli borc, yüksək tezlikli süxurdağıtma, gəlirli istiqraz, dişli mexanizm və s.

-sız, -siz, -suz, -süz. “Dilimizdə ən məhsuldar şəkilçi olub, əslə sifətlərdən başqa, demək olar ki, bütün adlara əlavə edilərək, həmin adın ifadə etdiyi əşyanın mövcud olmadığını bildirən atributiv isimlər və ya sifətlər əmələ gətirir.¹” Söz yaradıcılığında məhsuldar mövqe tutan -sız⁴ şəkilçisi termin yaradıcılığında isə qeyri-fəal iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçili sözlər də atributiv mövqeli olduqları üçün ayrılıqda termin kimi işlənmə imkanına malik deyil. Odur ki, bu şəkilçili sözlər başqa söz və terminlərə qoşularaq terminoloji birləşmə yaranmasında fəaliyyət göstərir: bərabərsiz /tənlik/, dövsüz /kəsr/, çəkisiz /hava/,

---

¹ Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960, səh.76.

sonsuz /silsilə/, hüdudsuz /bölünən/, itkisiz /maddə/, şərtsiz /ehtimal/, sonsuz /çoxluq/, ölçüsüz (əmsal).

Bu şəkilçinin sözyaratmadakı rolunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Bu şəkilçi ilə düzələn ümumişlək sözlər terminoloji leksikaya keçərək terminoloji səciyyə qazanır. Məsələn: davamsız qaynaq, məsaməsiz nüvə, fasiləsiz qaynaq və s.

- -sız⁴ şəkilçisi texniki terminlərə artırılır və atributiv mövqedə işlənir: informasiyasız verilənlər, məsaməsiz örtük və s.

Göründüyü kimi, -sız⁴ şəkilçisi termin yaradıcılığında söz yaradıcılığındakı kimi təkcə əşyanın yoxluğu anlayışını ifadə etməyə deyil, həm də prosesin növünü bildirməyə xidmət edir. Məsələn: bloksuz qəliblənmə, fasiləsiz tökmə və s.

-ıçı, -ici, -ucu, -üçü /-yıcı, -yici, -yucu, -yüçü şəkilçiləri feyllərə əlavə olunaraq ayrı-ayrı prosesləri və alətlərin adlarını bildirən terminlər əmələ gətirir: cəmləyici, gücləndirici, hesablayıcı, tamamlayıcı /bucaqlar/, aşkarlayıcı, yarımkeçirici, sorucu, ötürücü, tükədicisi /maye/ və s.

Bu şəkilçi vasitəsi ilə ümumişlək sözlər terminləşərək texniki anlayışların adlarını bildirir. Texniki terminologiyanın zənginləşməsində fəal iştirak edən -ıçı⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- Müxtəlif mənalı feyllərə qoşularaq düzəltmə termin yaradır: ionlaşdırıcı, maqnitləşdirici, qoruyucu, göstərici, verici, nəmləşdirici, paylayıcı, dərinləşdirici, ötürücü, aktivləşdirici və s.

- Bu şəkilçi mürəkkəb terminlərin yaranmasında da aktiv rol oynayır. Məsələn: yarımkeçirici, minaaticı, izoləedicisi, inversiyaedicisi, elektrikötürücü, gəmiqaldırıcı, həlledici və s.

- Termin birləşmələrinin tərəflərindən biri kimi işlənir. Bu zaman bu şəkilçi vasitəsilə yaranan sözlər alət adı bildirməklə yanaşı, həm də atributivlik daşıyaraq obyektin, hərəkət və ya prosesin xarakterik xüsusiyyətini, əlamətini ifadə edir. Məsələn: avtomatik *izləyici* sistemlər, *ayırıcı* süzgeç, *bərabərləşdirici* impuls, raket elektrik *keçiriciliyi*, fotoelektrik *gücləndiricisi*, avtomat *yönəldici*, qaynaq *düzləndiricisi* və s.

-inti, -inti, -untu, -üntü. S.Cəfərov bu şəkilçini feillərdən ad düzəldən məhsuldar şəkilçilərdən hesab edir. Söz yaradıcılığında məhsuldar olan bu şəkilçi termin yaradıcılığında qeyri-məhsuldardır. Ancaq bu şəkilçili ümumişlək sözlərin bir qisminin mənası müəyyən proseslə bağlı olduğu üçün texniki terminoloji leksikaya keçmiş və yeni anlayış ifadə etmişdir. Məsələn: qazıntı, çıxıntı, ərinti, çöküntü, ovuntu, tikinti, yağıntı, əyinti, qırıntı, səpinti və s.

-ış, -ış, -uş, -üş. Bu şəkilçi vasitəsilə hərəkət və sürət bildirən terminlər yaranır: uçuş, baxış, dirçəliş, döyüş, çağırış, dönüş, çıxış, kəsiliş və s.

Ən çox milli mənşəli sözlərə artırılaraq müxtəlif modelli terminlər yaradır. Bu xüsusiyyət isə həmin şəkilçinin mənşəyi ilə, yəni, fellə əlaqədar olması ilə bağlıdır. Deməli, bu şəkilçi fellərə qoşularaq hərəkət və proseslə bağlı olan nominativ xarakterli terminlər yaradır. Məsələn: titrəyiş, buraxılış, bildiriş, açılış, çıxarış, veriliş və s.

-ma, -mə. Bu şəkilçi terminlərin əmələ gəlməsində ən məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur. Onların köməyi ilə indiyədək terminologiyada ayrı-ayrı prosesləri bildirən yüzlərlə termin yaradılmışdır. Bu şəkilçi həm dilimizin öz sözlərinə, həm də alınma sözlərə artırılır. Məsələn, hesablama, qapanma, yerdəyişmə, yığılma, kublaşdırma, kökalma, əyilmə, çıxma, toplama, bərkimə, maqnitlənmə, lehimləmə, udulma, süzülmə, tablama, mayeləşdirmə, şüalanma, sıxılma və s.

-ma² şəkilçili sözlərin iştirakı ilə yaranan terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Ümumişlək sözlərə -ma² şəkilçisini artırmaqla yeni terminlər yaradılır. Belə ümumişlək sözlər terminləşərək elm və texnikanın müxtəlif sahələrində termin kimi işlənir. Məsələn: qırma, çatma, sökmə, sürüşmə, çəkmə, nişanlama, əyirmə (yüngül sənaye); burulma, süzülmə, əyilmə, yonma (maşınqayırma). Çox vaxt ümumişlək sözlərdən əmələ gələn belə terminlər mürəkkəb texniki proses anlayışlarını ifadə edirlər. Bu terminlərin böyük bir qismi mürəkkəb söz modelində olur. Məsələn: metalə-

ritmə, cərəyankəsmə, neftayırma, dəzğahqurma, yivaçma, təbə-qəyayma, termosürətçixarma, yunəyirmə, metalkəsmə və s. Belə terminlərin yaranmasında bəzən *öz* əvəzliyi daha fəal mövqe tutur. Məsələn: özünətəsirlənmə, özünüfirlama, özüitilmə, özütə-mizləmə, özükökləmə, özünüyükləmə, özüyərleşmə və s.

2. Texnikanın müxtəlif sahələrində baş verən hərəkət və ya prosesləri ifadə edən feillərə - ma^2 şəkilçisi artırmaqla bu hərəkət və ya prosesləri adlandıran, nominativlik qazandıran yeni terminlər yaranır. Məsələn: presləmə, elektrikləmə, kodlama, azot-lama, metallama, frezləmə və s.

Bəzən - ma^2 şəkilçi -laş², -dır⁴ və s. şəkilçili feillərə artırılır. Məsələn: yerleşdirmə, qatılaşma, əhəngleşmə, yuvarlaqlaşdırma, sıxlaşma, ixtisaslaşma, dəyişdirilmə, cingiltileşmə, turşulaşma, avtomatlaşdırma, aktivleşmə, maqnitleşmə, leksikleşmə, vulkan-laşdırma və s.

Bu şəkilçidən terminlərin yaranmasında daha çox istifadə olunmasının əsas səbəbi də elmdə hərəkət və proseslə bağlı anlayışların daha zəngin olmasıdır.

-maq, -mək şəkilçisi də terminlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Belə terminlərin xarakterik xüsusiyyəti isə onların hal-hərəkət, proseslə bağlılığıdır. Ümumiyyətlə, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində hərəkət və proseslər üstünlük təşkil edir və onlar sahə terminologiyasında da öz əksini tapır. Bu zaman “feillik, hərəkət bildirən qrammatik kateqoriya kimi texniki terminologiyada məntiqi subyektin ifadəçisi kimi çıxış edə bilmə-yən feil formalarında yox, mənasında hərəkət anlayışı olan, lakin onu abstrak əşyalıq anlayışı ilə birləşdirən mücərrəd isim for-malarında çıxış edir¹.” Yəni, hər bir hal-hərəkət və prosesin adı ol-malıdır və bu feillərə - maq^2 şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir. Mə-sələn: bağlamaq, yaxınlaşmaq /sıfır limitinə/ saymaq, qapamaq, paylamaq, cəmləmək, nömrələmək, çıxmaq, kök almaq, hesabla-maq, və s. Bildiyimiz kimi feil kökləri - maq^2 şəkilçiləri qəbul et-

---

¹ Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.

dikdən sonra feilə məxsus olan bəzi xüsusiyyətlərindən məhrum olur; yəni zaman və şəxs məfhumlarını itirməklə bərabər, feilə aid olan heç bir şəkilçi qəbul edə bilmir. Bu şəkilçilərdən sonra əlavə olunan şəkilçilərin hamısı ismə məxsus olur; yəni ismin daşdığı xüsusiyyətləri eyni ilə məsdərlər də daşıyır.

-ıq, -ik, -uq, -ük, -aq, -ək, -k, -q. Qeyd olunan şəkilçilər termin yaradıcılığında qeyri-məhsuldar funksiya daşıyır. Bu şəkilçilər vasitəsilə alət, obyekt, hal-vəziyyət, proses, keyfiyyət və s. bildirən terminlər əmələ gəlir. Məsələn, vuruq, bölük, yarıq, yayıq, qaynaq, töküük (metallurgiya), tapşırıq, suvaq, dayaq, dirək, sınaq, oyuq və s.

Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan terminləri məna xüsusiyyətinə görə üç qrupa ayırmaq olar:

- a. Proses bildirən terminlər: bölük, vuruq;
- b. Obyekt və alət bildirən terminlər: örtük, buruq;
- c. Hərəkət adı bildirən terminlər: çıxıq, sınıq;

Bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış ümumişlək sözlər terminoloji məna kəsb edərək elmin, texnikanın müxtəlif sahələrində terminləşir. Məsələn: sınıq, çıxıq, yanıq (tibb), buruq (neft sənayesi), oyuq (maşınqayırma), qovuşaq (tikinti), oynaq (metallurgiya), qırışq (geologiya, coğrafiya) və s.

Bu şəkilçilərlə yaranan sözlər daha çox terminoloji birləşmələrin bir hissəsi kimi terminoloji leksikaya daxil olur. Məsələn: örtük-qalvanik örtük, dəmir örtük, cüt örtük (texnik terminlər); sınıq- liftli sınıq, interklistalit sınıq və s.

-qı (-ki, -qu, -kü); -ğı (-gi, -ğu, -gü). Bu şəkilçi ümumişlək sözlərə qoşularaq texniki terminlər yaradır. Məsələn, basqı, sarğı, dartqı, sürgü, süngü, hörgü, vurğu, sorğu (texniki terminlər)

S.Cəfərov yazır: “Köklərə olan səs münasibətində daha dəqiqləşmiş olan bu şəkilçilər ancaq samitlə bitən sözlərə artırılır. Onun “q” və “k” səsli variantı kar samitlə bitən sözlərə və “g” səsli variantı sonor və cingilti samitlə bitən sözlərə əlavə edilir.”¹

---

¹ Труды. Института истории, философии и литературы, т. В (сб. Статей по языкознанию) Москва, 1939, стр.13.

Çox vaxt bu şəkilçili ümumişlək sözlər müxtəlif mənşəli sözlərə birləşir və terminoloji birləşmələr yaradır: dartqı qüvvəsi, sorgu vərəqəsi, dartqı yarımstansiyası, əksətdirmə qurğusu və s.

-an, -ən, -yan, -yən şəkilçiləri də fel köklərinə artırılaraq yeni terminlər əmələ gətirir. Məsələn, gözlənilən /siqnal/, çıxılan, yığılan /rəqəm/, verilən, dəyişən, bölünən, gecikən /argument/,bölən, artan /ədəd/, azalan və s.

H.Həsənov -an² şəkilçisini həm fellərdən ad düzəldən, həm də zərf düzəldən şəkilçilər sırasına daxil etmişdir. M.Hüseynzadə isə həm bu şəkilçini bir nitq hissəsindən yeni bir nitq hissəsi əmələ gətirdiyini, həm də eyni bir nitq hissəsinin sadə köklərindən düzəltmə köklər yaratdığını qeyd edir. Terminologiyada isə -an,-ən şəkilçisi morfoloji-sintaktik üsulla yeni terminlər yaradır. Məsələn: səsboğan, yükvuran, yağsıxan, buzqıran, vintkəsən, yağışölçən, qaykavuran və s.

Dilçilik ədəbiyyatında bu şəkilçinin qrammatik xüsusiyyəti haqqında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. S.Cəfərov bu şəkilçini qrammatik-leksik şəkilçilər qrupuna daxil edərək yazır ki, bu əslində feili sifət şəkilçisi olduğuna baxmayaraq, eyni zamanda leksik qrammatik və hətta leksik şəkilçi yerinə də işlənir. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirilir.

-maz, -məz. Bu şəkilçinin hazırda termin yaradıcılığı sahəsindəki funksiyası məhduddur. -maz, -məz şəkilçisi əsasən feillərə artırılaraq yeni terminlər əmələ gətirir. Məsələn, kəsilməz /funksiya/, tərپənməz /nöqtə/, ölçülməz /hədd/, isbatolunmaz /teorem/ və s.

-qac, -ğac, -kəc, -gəc. Bu şəkilçi feillərə artırılaraq texniki alətlərin adını bildirən terminlər əmələ gətirir: süzgəc, çevirgəc, sarğac, sürtgəc, tutqac, fırlanqac və s.

-qan, -kən, -ğan, -kən şəkilçiləri ümumişlək sözlərə artırılaraq termin yaradır: burulğan, yapışqan, yarğan, fırlağan.

-ac, -əc şəkilçiləri feillərə artırılaraq texniki terminologiyada alətlərin adını bildirir: sıxac, döyəc, tıxac, əyləc və s.

Beləliklə, morfoloji yolla terminlərin yaranması ən məhsuldar üsuldür. Lakin morfoloji üsulla terminlər yaradılması prosesində iştirak edən şəkilçilərin hamısının söz yaratma tezliyi eyni deyildir. Şəkilçilərin bəziləri $-lıq^4$, $-lı^4$, $-ıq^4$, $-an^2$ müxtəlif sözlərə artırılaraq sonsuz miqdarda yeni terminlər əmələ gətirə bildiyi halda, bəzilərinin bu imkanı məhduddur. Şəkilçilərin bəziləri birbaşa sözün kökünə əlavə olunaraq yeni anlayış /yəni K+Ş/ bildirirsə, bəziləri K+Ş+Ş formasında yeni terminlər əmələ gətirir. Terminologiyada morfoloji yolla terminlərin yaranması prosesində iştirak edən şəkilçiləri spesifik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a/ adlardan ad düzəldən şəkilçilər

b/ feillərdən ad düzəldən şəkilçilər.

Adlardan düzələn müxtəlif səciyyəli terminlər daha çox isimlərə, az hallarda isə sifət və zərflərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla formalaşır. Bu qrupa sadə söz köklərindən düzələn düzəltmə terminlər daxil edilir. Məsələn, gəmiçi, qulluqçu, istilaçı, başçılıq, cəbhəçi, siyasətçi və s. adlardan düzələn terminlər müxtəlif sahə terminlərini zənginləşdirir.

Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla termin yaradıcılığının böyük hissəsini fəaldən düzələn terminlər təşkil edir. Feillər semantik məna çalarları baxımından zəngin olduğu üçün termin yaradıcılığında fəallığı ilə seçildiyindən bu tipli düzəltmə terminlər dilin terminoloji leksikasının mühüm bir hissəsini təşkil edir. Məsələn, çevriliş, bölmə, buruq, qırıcı, uçuş, yürüş və s. Bu baxımdan morfoloji üsulla termin yaradıcılığında terminlər kök sözlərin xarakterinə və leksik şəkilçilərin müxtəlifliyinə görə diqqəti cəlb edir.

3.2.3. SİNTAKTİK ÜSULLA YARANAN TERMİNLƏR

Termin yaradıcılığında iki və daha artıq sözün birləşərək mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində elmi anlayışı ifadə etməsi terminologiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Terminoloji sistemin təhlili göstərir ki, elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin yaranmasında sintaktik üsul xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dilin lüğət tərkibində sintaktik üsulla yaranan terminlər dedikdə, mürəkkəb və termin birləşmələri şəklində olan terminlər nəzərdə tutulur. İstər sadə, istər mürəkkəb və söz birləşməsi şəklində olan terminlər işarəvilik baxımından eyni funksiyanı – hər hansı anlayışı, məfhumu təyin edir. Elmin bir çox sahələrində anlayışların mühüm hissəsini söz birləşmələri şəklində terminlər təşkil edir. Bu nəzərə alınaraq “Azərbaycan ədəbi dilində termin-söz birləşmələri” adlı namizədlik işində bu birləşmələr geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu tədqiqatda, xüsusilə, termin birləşmələrinin nominativ xarakter daşıyaraq bir mənə ifadə etməsi nəzərə alınaraq müxtəlif cəhətdən qruplaşdırılmışdır. Sintaktik üsulla termin yaradıcılığı problemlərini araşdıran tədqiqatçılar bu xüsusiyyətləri nəzərə almadıqları üçün bu üsulun məhdud dairədə özünü göstərdiyini qeyd edirlər.

M. Qasımov yazır ki, indiyədək bu üsulla Azərbaycan dilində çoxlu miqdarda termin yaranmışdır. Lakin nisbət etibarilə götürüldükdə sintaktik üsul termin yaradıcılığında məhdud sahəni əhatə edir. Belə ki, dilimizdə sintaktik üsulla yaradılan terminlərin miqdarı morfoloji üsulla yaradılan terminlərin miqdarından azdır.

Elm və texnikanın, cəmiyyətimizin müasir inkişaf prosesinin mürəkkəbliyi fonunda yaranan terminlər çoxkomponentliyi ilə seçilir. Hər hansı anlayışın mürəkkəb terminlə və ya termin birləşməsi ilə ifadə olunması həm terminlə bağlı səciyyəvi tələblərinin pozulmasına, həm də elmi dilin ağırlaşmasına gətirib çıxarsa da, nəticə etibarilə anlayışın mənasını daha dəqiq, mahiyyətini daha dolğun əks etdirir. Bununla da, terminin definitiv

funksiyasının qarşısında qoyulan bu və ya digər anlayışı adlandırmaq və onu dəqiq təyin etmək tələbi yerinə yetirilir. V.D.Bondaletovun qeyd etdiyi kimi, “sintaktik yolla söz yaradıcılığı ikisözlü və çoxsözlü adların yaranmasına səbəb olsa da, terminoloji sistemdə terminlərin yerinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli olması ilə seçilir¹.”

Bu üsulla yaranan hər bir termin bu və ya digər daxili semantik əlaqə ilə bir-birinə bağlanır. Tərəflərin hər biri nüvə sözün mənası ətrafında birləşərək bütöv bir struktur vahid kimi əşya və hadisələr haqqında ətraflı məlumat verərək adlandırır.

Müasir terminoloji sistemin mühüm bir hissəsini sintaktik üsulla əmələ gələn leksik terminlər təşkil edir. Bu isə terminlərin mürəkkəb proseslərin, hadisələrin ifadə forması olmasından irəli gəlir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik yolla yeni terminlərin yaradılmasının iki üsulu vardır:

1. Leksik-sintaktik üsul. Bu qayda ilə yaranan terminlərdə heç bir morfoloji vasitədən istifadə olunmur. Burada ancaq sözlər və ya terminlər birləşərək yeni bir anlayışı ifadə edən termin əmələ gətirir. Bu zaman leksik vahidlər heç bir qrammatik vasitə olmadan birləşərək yeni termin əmələ gətirir. Məsələn, çoxbucaq, vakuummətr, altfəza, qaraciyər, üçboğaz, altazimut, çoxfunksiya və s.

2. Morfoloji-sintaktik üsul. Bu üsulla yaradılan terminlərdə komponentlərin birləşməsində morfoloji əlamətlərdən - həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, sözlər birləşdirilərkən komponentlərə bu və ya digər şəkilçi qoşularaq yeni termin əmələ gətirir. Məsələn, altüzlü, altardıcılıq, ikifazlı, yüksəkvoltlu, buğavermə, hündürlükölçən, bərabərtərəfli, borudüzən və s.

Sintaktik üsulla əmələ gələn terminləri tədqiq edən zaman qarşıya çıxan məsələlərdən biri də söz birləşmələri şəklindəki terminlərlə mürəkkəb terminlər arasında oxşar və fərqli cəhətlə-

---

¹ Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. Москва, Просвещение, стр.133.

rin araşdırılmasıdır. Şübhəsiz, bu Azərbaycan dilində sintaktik üsulla yaranan terminlərin strukturunun və yaranma üsullarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Mürəkkəb terminlərin "zahiri görkəmi", ifadə üsulu termin-söz birləşmələri ilə çox yaxınlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətləri nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmaq çətin olur. Buna görə də burada həm zahiri cəhətlər, həm də daxili məna cəhəti, bu iki kateqoriyanın ən mühüm spesifik cəhətləri nəzərə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə, terminlə termin-söz birləşmələrinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırsa, mürəkkəb terminlə termin-söz birləşmələrinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətindir. Y.Seyidov yazır: "Təsadüfi deyildir ki, mürəkkəb sözlər komponentlərin formasına, birləşmə xüsusiyyətlərinə və qrammatik əlamətlərinə görə söz birləşmələrinə uyğun şəkildə qurulur."¹ Çünki, termin-söz birləşmələri ilə mürəkkəb terminlər arasında bir sıra ümumi cəhətlər vardır: a/ həm termin-söz birləşməsi, həm də mürəkkəb termin iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Onları təşkil edən komponentlər hər iki halda müstəqil mənalı terminlərdir. Məsələn, yarım kürə, üçbucaq, süxurqaldırıcı, dördtəpəli; alçaq tezlik, cərəyan şiddəti, elektrik yükü, yaddaş zonası, universal çoxluq, tökmə çuqun, riyazi induksiya və s. b/ həm termin-söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb terminlərin komponentləri eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir. Məsələn, həm tən bölən, əlavə etmə, qısaqapayıcı, qanov-qazan, saniyəölçən, kürəşəkilli kimi mürəkkəb terminlərin, həm də kinetik enerji, bircins tənlik, bombardmançı təyyarə, sönən rəqs, qələvi məhlul, ilkin yükləmə kimi termin-söz birləşmələrinin arasındakı əlaqə yanaşma əlaqəsidir.

c/ həm termin-söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb terminlərin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır. Yəni, təyin edən termin təyin olunan termindən əvvəl gəlir. Məsələn,

---

¹ Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966, səh.44.

itibucaq, düzbucaq, korbucaq, konusşəkilli, qabarıq çoxluq, azadlıq dərəcəsi, sıxlıq funksiyası, ağırlıq mərkəzi, kəsilməz funksiya və s. Yalnız belə konkret qarşılaşdırma deyil, ümumi şəkildə götürüldükdə də termin-söz birləşmələri ilə mürəkkəb terminlər bir sıra cəhətlərdən eyni əlamətlərlə müəyyənləşdirilir. Hətta bunlara bir-birinə uyğun şəkildə tərif də vermək olar: həm termin-söz birləşməsi, həm də mürəkkəb terminlər müstəqil terminlərin qrammatik və məna cəhətdən əlaqələnməsindən əmələ gəlir. Bu əlamətlər bu iki anlayışın hər ikisi üçün mühüm və vacibdir. Lakin termin-söz birləşmələri /TB/ ilə mürəkkəb terminlər /MT/ arasındakı bu yaxınlıq onların eyni olduğunu iddia etməyə haqq vermir. Mürəkkəb anlayışları ifadə etməyə xidmət edən bu dil vahidlərinin arasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

- Birinci növbədə mürəkkəb terminin tərkibindəki əlamətlərin tam sabitləşməsi onun həm məzmun, həm də formaca inkişafını təmin edir. Bu barədə S. Cəfərov yazır: "Mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir və onların mənsub olduqları nitq hissələrinə xas olan xüsusiyyətlərini tamamilə itirir, mürəkkəb söz başqa sözlərlə əlaqədə sadə sözlərin əlaqəsinə xas olan xüsusiyyətlər kəsb edir"¹

Termin-söz birləşmələrində /TB/ isə belə bir əlamət yoxdur, yəni birləşməni əmələ gətirən hər bir termin-söz müstəqil mənasını saxlayır və başqa sözlərlə əlaqədə birləşmə kimi çıxış edir.

- İkincisi, TB MT-dən onları əmələ gətirən komponentlərin müstəqil vurğuya malik olub-olmamasına görə də fərqlənir. Belə ki, TB-nin tərkibindəki terminlərin hər biri müstəqil vurğuya malik olur və terminlər ayrı yazılır. Məsələn, durğun dalğa, xətti funksiya, tezişləyən sipər, sürtünmə qüvvəsi, yağıntı zonası, faza gərginliyi, trapeslər düsturu, tənzimləyici güc və s. MT-in tərkibindəki terminlərdən birincisi isə müstəqil vurğusunu itirir, vurğu yalnız ikinci terminin üzərinə düşür, beləliklə də I termin təyin etdiyi II terminlə birləşməli olur. Məsələn, makrohəndəsə, suburaxmayan, tən bölə, radioprojektor, kökalma, və s.

---

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, Maarif, 1982, səh.200

- Üçüncüsü, TB-nin komponentləri mütəhərrik olur. Yəni bir komponenti başqa komponentlə, terminlə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, "elektrik sahəsi" birləşməsinin II komponenti olan "sahə"ni "yük", "cərəyan" terminləri ilə, "sualtı aparat" birləşməsindəki "aparat" sözünü qaynaq, vulkan, partlayış, betonlama, təpə sözləri ilə əvəz etmək mümkündür. Lakin MT-nin tərkibindəki komponentlərdən birini həmin vəziyyətdə başqa bir terminlə əvəz etmək mümkün deyildir.

- Dördüncüsü, TB-nin tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr özünü qabarıq şəkildə göstərir, bu əlaqələri əmələ gətirən qrammatik vasitələr isə dinamik xüsusiyyət daşıyır. Məsələn, "kəsrin sürəti", "qruntun doldurulması", "bucanın təpəsi", "sətirlərin tezliyi", "səsin gücü", "maddənin bərk halı", "qurğunun çəkisi" kimi TB-ni təşkil edən terminlər arasında sintaktik əlaqə aydın şəkildə özünü göstərir. /-ın⁴ hal şəkilçisi kimi xüsusi qeyd edilir/. Birləşmənin xüsusiyyətini müəyyənləşdirməkdə həm komponentlərin forması, həm əlaqəsi, həm də şəkilçi nəzərə alınır. Məsələn, "ionun yükü" TB-də "ionun" və "yükü" komponentləri arasında idarə əlaqəsi vardır. Tabeedici komponentin tələbinə görə tabe komponent ismin yiyəlik halında işlənmişdir. "Sugötürücü", "xəbərverici", "elektromaqnit", "betonqarışdırıcı", "dalğaqırıcı", "bərabəryanlı", "dördvalentli" MT-də isə əlaqə gizli formaya keçmişdir. Deməli, həm zahiri cəhətləri, həm də daxili cəhətləri, ümumiyyətlə, bu iki kateqoriyanın ən mühüm spesifik cəhətlərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, TB-lər ilə MT-lər bir-birindən fərqlənir. Söz birləşmələri şəklində olan terminlərin müxtəlif cəhətdən tədqiq etmək, onları ayrı-ayrı prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq mümkündür. Ancaq belə terminlərin növlərini müəyyənləşdirməzdən əvvəl, ümumiyyətlə, söz birləşmələri ilə əlaqədar mövcud təsnifatı nəzərdən keçirək: Türk dillərinə aid əsərlərdə söz birləşmələri müxtəlif cəhətlərdən qruplaşdırılmışdır.

M.B.Balakayev qazax dilindəki söz birləşmələrinin təsnifatı və izahında sintaktik əlaqələrə əsaslanır. Burada diqqəti cəlb edən cəhət bundan ibarətdir ki, M.B.Balakayev söz birləşmələri-

ni ilk növbədə "ismi" və "feli" birləşmələr adı altında iki böyük qrupa ayırır, sonra bu bölgülər daxilində sintaktik əlaqələrə əsaslanan mikro bölgülər verir . Müəllif söz birləşmələrinin ilkin bölgüsünü başqa prinsip əsasında versə də, onların konkret formalarının izahında sintaktik əlaqələrə əsaslanır.

Q.İ.Ubryatova söz birləşmələrinin bölgüsü ilə əlaqədar yazır: Yakut dilində söz birləşmələri əmələgəlmə üsuluna görə aşağıdakı qruplara ayrılır: 1. yanaşma əsasında qurulan söz birləşmələri, 2. izafət əsasında qurulan söz birləşmələri, 3. idarə əsasında qurulan söz birləşmələri, 4. uzlaşma əsasında qurulan söz birləşmələri, 5. başqa üsullarla qurulan, həmcins üzvlərin birləşməsi. Doğrudur, söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində bu əlaqələr mühüm rol oynayır, məhz buna görə də onların rolunu müəyyənləşdirmək vacibdir. Lakin söz birləşmələrinin mahiyyətini açmaq, onu hərtərəfli tədqiq etmək üçün sintaktik əlaqələrə əsaslanmaq məsələyə ancaq formal münasibətdir.

Söz birləşmələrinin N.A.Baskakov tərəfindən verilmiş bölgüsü daha maraqlıdır. Müəllif söz birləşmələrini sintaktik və leksik birləşmələrə ayırır. Leksik söz birləşmələrini mürəkkəb sözlərə və idiomlara; sintaktik söz birləşmələrini predikativ və atributiv söz birləşmələrinə, atributiv söz birləşmələrini isə bir sıra qruplara bölür.

Azərbaycan dilçiliyində də söz birləşmələri müxtəlif şəkildə tədqiq edilmişdir. M.A.Kazımbəyin "Грамматика турецко-татарского языка" adlı əsərində "söz birləşməsi" termini "sintaksis" termininin ekvivalenti kimi işlənir: "Hər bir dilin söz birləşməsi yaxud sintaksisi /kursiv mənimdir - S.S./ əslində, məntiqlə etimologiyanın birləşmə üsuludur .

Onu da qeyd edək ki, M.A.Kazımbəy "söz birləşməsi" terminini "sintaksisə" ekvivalent kimi işlətdiyinə görə sözlərin hər cür əlaqəsini söz birləşmələri, sintaksisi isə söz birləşmələrindən bəhs edən sahə kimi tədqiq etmişdir.

M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri sahəsində geniş elmi-tədqiqat işi aparmışdır. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri ilk dəfə geniş və elmi şəkildə Y.Seyidov tərəfindən tədqiq edil-

mişdir. Müəllif söz birləşmələrini predikativ və qeyri-predikativ birləşmələr, sərbəst və sabit birləşmələr, sadə və mürəkkəb birləşmələr, ismi və feli birləşmələr adı altında dörd qrupa bölmüşdür. Göründüyü kimi, dilçiliyə dair yazılmış ədəbiyyatlarda söz birləşmələri müxtəlif şəkildə təsnif olunmuşdur.

Terminologiyada termin-söz birləşmələrinin təsnifi də diqqəti cəlb edir. V.P.Danilenko termin-söz birləşmələrini iki qrupa ayırır: 1.Ayrılanlar: a/sərbəst söz birləşmələri, termin komponentləri müstəqil mənaya malik olanlar; b/sabit söz birləşmələri, hansı ki, komponentlərini dəyişmək qeyri-mümkündür; 2/ Ayrılmayanlar - termin frazeologizmlər¹.

D.S.Lotte termin-söz birləşmələrini tərkib hissələrinə görə 4 tipə ayırmışdır:

1/ ayrılan termin-söz birləşmələri; 2/ şərti ayrılan termin-söz birləşmələri; 3/ yarım ayrılan termin-söz birləşmələri; 4/ ayrılmayan termin-söz birləşmələri².

Azərbaycan dilinin terminologiyasında işlənən termin-söz birləşmələri iki qrupa ayrılmaq olar:

- a. tərkib hissələrinə ayrılan termin-söz birləşmələri;
- b. tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşmələri.

Birinci qrupa daxil olan terminlərin tərkib hissələrindən hər biri özlüyündə müstəqil mənə daşıyır. Birləşmənin bütövlükdə termin kimi xüsusiləşməsi bu və ya digər komponentin mənasını dəyişdirmir. Burada bütövlükdə terminin məzmunu xüsusiləşir. Məsələn, "kvadrat tənlik", "həndəsi silsilə", "paralel xətt", "kürə sektoru", "kristal cisimlər", "istilik hərəkəti", "molekulyar fizika" terminlərinin tərkib hissələrindən hər biri digərindən asılı olmayaraq ayrıla bilər. Belə ki, istər birləşmə daxilində, istərsə də birləşmədən kənar termin və ya söz öz əvvəlki mənasını saxlayır. Ona görə də belə birləşmələri tərkib hissələrinə ayrılan termin-söz

---

¹ Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Москва, Наука, 1977, стр.77.

² Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, 1961.

birləşmələri adlandırmaq olar. Bu birləşmələr komponentlərinin termin olub-olmamasına görə də bir-birindən fərqlənir:

● *Tərkib hissələrindən biri termin, digəri isə konkret terminoloji mənə kəsb etməyən adi sözdən ibarət termin-söz birləşmələri:* əsas dalğa, dəyişən amplitud, tam uzunluq, əks cərəyan, ani güc və s.

● *Tərkib hissələrinin hər ikisi termin olan termin-söz birləşmələri:* elektrik yükü, səs tezliyi, cərəyan mənbəyi, rəqs gərginliyi, sürtünmə bucağı, funksiya elementi, həndəsi silsilə, inteqrallaşma teoremi.

İkinci qrupa tərkib hissələrinə ayrılmayan terminlər daxildir. Belə termin-söz birləşmələrindən komponentlərdən bəzən biri, bəzən də ikisi öz ilkin mənasından uzaqlaşır, yəni məcazlaşır. Belə terminləri də iki qrupa ayırmaq olar:

● *Tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşməsinin komponentlərindən biri həqiqi mənada, digəri məcazi mənada işlənir.*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə birləşməni təşkil edən komponentlərdən biri termin, digəri ümumişlək sözdür. Məsələn, "sağ" yarımüstəvi birləşməsində "sağ", "xidmət nəzəriyyəsi" birləşməsində "xidmət", "yavaş boy atan funksiya" birləşməsində "yavaş boy atan", "süpürüb atma metodu" birləşməsində "süpürüb atma", "cəsarətin ardıcıl funksiyası /R.t.l. səh.286/, birləşməsində "cəsarət", "kor konus" birləşməsində "kor", "cırılmış tənlik" birləşməsində "cırılmış" sözü məcazi mənada işlənmişdir.

● *Bu qrup tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşməsində terminlərin və yaxud da sözlərin hər ikisi məcazi mənada işlənir.* Ona görə də həmin birləşmələri terminoloji cəhətdən müstəqil hissəyə ayırmaq mümkün deyil. Bu ondan irəli gəlir ki, belə birləşmələrlə anlayış adlandırılarkən ayrı-ayrı sözlərin mənası deyil, bütövlükdə birləşmənin mənası dəyişdirilir. Məsələn, "sağ əl qaydası" /müəyyən hallarda naqıldəki induksiya cərəyanının istiqamətini təyin etmək üçündür;/ "gündüz görməsi"

/rəngləri seçməyə və çoxlu miqdarda hissi qavramağa imkan verən görməyə deyilir;/ "qüvvə qolu" / dayaq nöqtəsindən qüvvənin ədədi qiymətini göstərən xətt mənasında;/ "məcburi rəqs" / periodik dəyişən xarici qüvvənin təsiri altında əmələ gələn rəqs mənasında/ və s. Terminologiyada belə birləşmələr ən çox ümumişlək sözlərin məcazlaşmasından əmələ gəlir. Belə birləşmələrə terminologiyada az təsadüf olunur.

Terminologiyada tərkib hissələrinə ayrılan termin-söz birləşmələri bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərinə görə tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşmələrindən fərqlənir. Belə ki, tərkib hissələrinə ayrılan terminləri əmələ gətirən terminlər öz əsil, müstəqil mənalarından uzaqlaşmışdır. Məsələn, "elektrik cərəyanı"/160/ termin-söz birləşməsi iki "elektrik" və "cərəyan" terminlərindən əmələ gəlmişdir. Bu terminlərin hər biri başqa terminlə işləndikdə də əvvəlki mənanı saxlayır və yeni birləşmə əmələ gətirir, elektrik sahəsi, cərəyan axıntısı.

Bu nümunələrdə işlənən "elektrik", "cərəyan" terminlərini "elektrik cərəyanı" birləşməsindəki terminlə mənaca müqayisə etdikdə görürük ki, bu terminlər hər iki vəziyyətdə eyni məna daşıyır. Deməli, tərkib hissələrinə ayrılan termin-söz birləşmələrinin hər birinin ümumi mənası onları əmələ gətirən terminlərin mənasının cəminə bərabərdir. Əgər biz belə birləşmələrin komponentlərini x , y -lə işarə etsək, alınan termin $/x+y/$ şəklində olacaq: $x+y \rightarrow /x+y/$. Tərkib hissələrinə ayrılmayan terminlərin komponentləri isə öz müstəqil, ilkin mənasında deyil, məcazi mənada işlənir. Məsələn, sıçrayışlar funksiyası, açar ədəd, dəst ədədlər, qohumluq əmsalı, varlıq teoremi, "aşağı və yuxarı" metodu, azadlıq dərəcəsi və s. Göründüyü kimi, bu birləşmələri təşkil edən sözlərin ya biri, ya da hər ikisi öz ilkin mənasından uzaqlaşmışdır. Belə birləşmələr tərkib hissələrinə ayrılmadan müəyyən anlayış, məfhum ifadə edir. Deməli, əgər tərkib hissələrinə ayrılan termin-söz birləşmələrində olan terminlər ayrılıqda da birləşmələr daxilindəki mənanı bildirirsə, tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşmələrində olan terminlər ayrılıqda birləşmə daxilindəki mənanı bildirmir. Məsələn, "atom çəkisi" tər-

kib hissələrinə ayrılan termin-söz birləşməsində işlənən "atom", "çəki" terminləri ayrılıqda işləndikdə də birləşmə daxilindəki mənada işlənir. Ancaq "dalğa cəbhəsi" /F.t.l.səh.31/ birləşməsində işlənən "dalğa", "cəbhə" terminləri ayrılıqda işləndikdə birləşmə daxilindəki mənayı bildirmir. Çünki, "dalğa cəbhəsi" /F.l.səh.31/ termini fizikada hər hansı anda rəqsin çatdığı nöqtələrin həndəsi yerinə deyilir və "cəbhə" sözü məcazi mənada işlənmişdir.

Tərkib hissələrinə ayrılmayan termin birləşmələri terminlərin mənaca qaynayıb-qarışması nəticəsində yaranır. Yəni, məfhumu ifadə edən termin-söz birləşməsi onu əmələ gətirən terminlərin mənaca vahid bir bütöv halında birləşməsindən əmələ gəlir və mürəkkəb bir məfhumun adını bildirir. Belə ki, komponentləri x , y -lə işarə etsək, alınan birləşmə $/x+y/$ şəklində deyil, z şəklində olacaq $/x+y/\rightarrow z$.

Deməli, tərkib hissələrinə ayrılan termin-söz birləşmələrinin mənası tərkib hissələrini təşkil edən terminlərin mənasının cəminə bərabər olduğu halda $/x+y\rightarrow x+y/$, tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşmələrinin mənası onu əmələ gətirən terminlərin mənalarının toplanması əsasında deyil, terminlərin mənaca qaynayıb-qarışması $/x+y\rightarrow z/$ nəticəsində yaranır.

S.İ. Ojeqov terminlər haqqında yazır: "Həqiqətən sözün əsil mənasında termin olan termin-söz birləşmələri müəyyən məna sistemindən ibarət varlığı ifadə edən sərbəst söz birləşmələridir¹."

Göründüyü kimi, burada termin-söz birləşmələrinin hamısı əhatə edilmir. Belə ki, terminologiyada tərkib hissələrinə ayrılan birləşmələrlə yanaşı, tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşmələri də vardır. Lakin belə birləşmələr, ümumiyyətlə, terminologiyada azlıq təşkil edir. Termin-söz birləşmələrinin bu iki növünü ümumişlək söz birləşmələrindən fərqləndirən cəhət odur ki, bunlar terminologiyada işlənən leksik birləşmələrdir. Ter-

---

¹ Ожегов С.И. О структуре фразеологии лексикографический сборник, вып., 2., М., 1951, стр.51-52.

min-söz birləşmələrinin bu növlərinin müxtəlif və ya eyni tədqiqat sahəsinə aid edilməsi onların tədqiqatına müxtəlif şəkildə istiqamət verə bilər. Lakin belə termin-söz birləşmələri terminologiyanın əsas və vacib obyektidir.

Yanaşı işlənən, mənaca bir-birinə bağlanmayan hər hansı iki termin termin-söz birləşməsi əmələ gətirə bilməz. Ona görə ki, təkcə TB-də deyil, ümumiyyətlə, söz birləşmələrində məntiqi bağlılıq və qrammatik vasitə əsas şərtlərdəndir. Bu barədə V.N.Yartseva yazır: “Söz birləşmələri mənə mərkəzinə və qrammatik mərkəzə malik olmalıdır, başqa sözlə deyilsə, söz birləşmələrindəki sözlərdən biri qrammatik cəhətdən tabeəddir olmalıdır¹.”

Deməli, sintaktik üsulla yaranan TSB-ni təşkil edən komponentlər həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlanır. Həmin terminləri qrammatik və semantik cəhətdən bağlılığına görə təxminən üç növə ayırmaq olar:

I. Söz birləşmələri şəklində olan terminlər arasında sintaktik əlaqə yaradan morfoloji əlamətlərdən heç biri iştirak etmir. Başqa sözlə, terminlərdən birincisi, öz şəklini dəyişmədən, yəni heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmədən ikinci terminə yanaşır və yanaşdığı termini bu və ya digər cəhətdən təyin etməklə ondan asılı vəziyyətdə olur. Eyni zamanda birinci tərəf struktur cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramadan ikinci tərəfə yanaşır və termin-söz birləşməsi əmələ gətirir. Məsələn, *gips sarğı*, *texnologen qəza*, *sərbəst vektor*, *transgen orqanizmlər*, *kvadrat tənlik*, *texnoloji işsizlik*, *transmissiv xəstəliklər*, *aşağı*, *limit*, *ifrat keçiricilik* kimi göstərilən birləşmələrdə terminlərin bir-birinə bağlanması üçün heç bir morfoloji əlamətdən istifadə edilməmişdir, müstəqil mənəli, həm də yalnız sadə kökdən ibarət olan iki termin mənənin tələbinə uyğun şəkildə sintaktik əlaqəyə girmiş və mürəkkəb prosesi bildirən anlayışı ifadə etmişdir.

---

¹ Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка, Москва, Наука, 1969, с.450.

Terminologiyada elə termin-söz birləşmələri də var ki, onların birinci tərəfi yalnız sadə terminlərlə yox, düzəltmə terminlərdən də ibarət ola bilər. Məsələn, istilik tutumu, köməkçi proqram, kəsilməz funksiya, cilalayıcı lent və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji sistemdə birinci tərəfi mürəkkəb söz şəklində olan I növ təyini söz birləşmələrinə də rast gəlinir. Məsələn, nüfuzedic radiasiya, qarındaxili qanaxma, oxadüşən yük, stolüstü dəzgah, kəsibaticı ştamp, əyriqol kəsgisi və s.

Əvvəl qeyd olunduğu kimi, bu növ birləşmələrdə tərəflər şəkilçisiz işlənməlidir. Burada semantik və qrammatik yolla termin-söz birləşmələrinin yaranmasında morfoloji əlamət dedikdə, sözdüzəldici şəkilçi yox, sözdəyişdirici şəkilçi nəzərdə tutulur. Yanaşma əlaqəsi ilə yaranan terminlər bir-birinə mənaca bağlanmalıdır. Yəni, mənaca bağlı olmayan və heç bir formal-qrammatik əlamət qəbul etməyən birləşməni yanaşma əlaqəli TSB hesab etmək olmaz. Məsələn, "gips akustika" və ya "molekulyar sarğı" birləşməsində terminlər heç bir qrammatik əlamət qəbul etməmişdir. Lakin bunları yanaşma əlaqəli TSB-i hesab etmək olmaz. Ona görə ki, bunlar arasında mənə əlaqəsi yoxdur, çünki "gips" termini "sarğı" termini ilə, "akustika" termini isə "molekulyar" termini ilə bağlıdır: gips sarğı, molekulyar akustika. Deməli, yanaşma əlaqəsi ilə yaranan bu TSB-i arasında terminlərin mənaca və formaca bağlanmasını əsas götürmək lazımdır.

Dilçilik tarixində yanaşma əlaqələr sırasına sonralar daxil olmuşdur. Bu əlaqəni uzlaşma əlaqəsindən ilk dəfə ayıran F.İ. Buslayev olmuşdur. Lakin ona ad verməmişdir. Bundan sonra A.A. Potebnya, onun ardınca isə D.N. Ovsyaniko-Kulikovski və A.M. Peşkovski onu "yanaşma" adı ilə qeyd etmişdir.

Sonralar Azərbaycan dilçiliyində bu əlaqə ətraflı işlənmişdir. Termin-söz birləşmələri arasında da bu əlaqə tədqiq edilmişdir. Yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış birinci növ termin-söz birləşmələrində tabe olan tərəf yanaşan, tabe edən tərəfi isə yanaşılan termindir. Belə birləşmələrdə yanaşan termin əvvəlcə, yanaşılan termin isə sonra gəlir. Bu növ TSB-i müxtəlif nitq his-

sələrindən olan terminlər arasında özünü göstərir. Bir nitq hissəsinə aid olan termin başqa nitq hissəsinə münasibətdə yerinə görə həm yanaşan, həm də yanaşılan termin kimi çıxış edə bilər. Nitq hissələri ilə ifadəsinə görə I növ termin- söz birləşmələrini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. *Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan birinci növ termin-söz birləşmələri*: elektromaqnit cihazlar, ayna çuqun, ağac bənd, kəsir vahid, alətçi mühəndis, törəmə ədəd və s. İsmi ismə yanaşması ilə düzələn TSB-də isim öz xarakterik xüsusiyyətinə görə diqqəti cəlb edir. Belə ki, belə TSB-nin birinci komponentindəki isim atributivləşir, yəni burada yanaşan isim anlayışı təyin edir. İsimlərin belə yanaşması sintaktik cəhətdən təyinlə təyin olunan arasındakı əlaqə kimi meydana çıxır.

Qoşmaların köməyi ilə də isimlər isimlərə yanaşmış termin-söz birləşməsi əmələ gətirə bilər. Burada qoşma termin-isimlər arasında əlaqə yaradır. Məsələn, "xətalrı düzəltmək üçün proqram" birləşməsində "xətalrı düzəltmək" sözü ilə "proqram" termini "üçün" qoşması vasitəsilə bir-birinə yanaşmış TSB-si əmələ gətirmişdir. Bu birləşmədən "üçün" qoşmasını atsaq, xətalrı düzəltmək, proqram kimi əlaqəsiz terminlər qalacaqdır və yaxud "sapmaya görə təsir" birləşməsində "sapma" termini ilə "təsir" termini "görə" qoşması vasitəsilə bir-birinə yanaşmış yeni anlayışı bildirən TSB-si yaratmışdır. Eləcə də "bir parametərə görə təsnifat", "ən kiçik kvadratlar metoduna görə ortoqonal xətt", "ən kiçik kvadratlar metodu ilə qızma", "əyrini nöqtələrə görə cızma" və s. misallər göstərmək olar. Deməli, terminologiyada birləşmələrin bir qismi ilə, üçün, görə, tək qoşmaları ilə yaranır.

2. *Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan birinci növ termin-söz birləşmələri*. Belə birləşmələr terminologiyada üstünlük təşkil edir. Bu isə birləşmələrdə sifətin isimlərdən əvvəl gələrək onları müəyyən cəhətlərdən izah etməsindən irəli gəlir. Burada ismin əvvəlində işlənən sifət tam sabitləşir, yəni heç bir əlavə şəkilçi qəbul etmir, ismin növündən, kəmiyyətindən, halından asılı olmayaraq sifət öz vəziyyətini dəyişmir. Yanaşma əlaqəsi ilə yaranan bu tip birləşmələrdə sifətlər öz xüsusiyyətlə-

rini olduğu kimi saxlayır və tam sifət kimi çıxış edir. Məsələn, terrigen çöküntülər, ifrat keçiricilik, aşkar funksiya, adaptiv sistem, mənfi ədəd, çökük güzgü, abstrakt fəza, sərbəst rəqslər, sabit cərəyan, radioaktiv sahə, normal məhlul və s.

Bu növ birləşmələrdə ismin ismə yanaşmasına nisbətən sifətin ismə yanaşması bir qədər zəifdir. İsmın əvvəlində onunla yanaşma əlaqəsində olan həm isim, həm də sifət artırıqda bunu aydın görürük. Məsələn, "böyük inteqral sxem" termin-söz birləşməsində "böyük" sözü həm "inteqral", həm də "sxem" termini ilə yanaşma əlaqəsindədir. Lakin "böyük" sözü "sxem" terminindən "inteqral" termininə nisbətən uzaqda yerləşmişdir. Bu göstərir ki, "inteqral" termininin "sxem" termininə yanaşması "böyük" sözünün yanaşma dərəcəsinə nisbətən qüvvətlidir. Və yaxud da "interaktiv rəqəmli mühit" birləşməsində "rəqəmli" termininin "mühit" termininə yanaşması "interaktiv" terminin yanaşma dərəcəsinə nisbətən qüvvətlidir.

3. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan birinci növ termin-söz birləşmələri: Məsələn, birinci növ xəta, bir interval, iki tərtibli, ikinci dərəcəli dövrə, dördüncü tərtib, dördüncü hissə, onluq kəsr, dördüncü harmonik nöqtə, ikinci dib və s.

Bu növ termin-söz birləşmələrdə termin-saylar da termin-sifətlər kimi isimlərin əvvəlində heç bir dəyişikliyə uğramır, isimlərin növ və xüsusiyyəti onlara təsir etmir. Bu vəziyyətdə termin-saylar heç bir formal əlamət-şəkilçi qəbul etmir. Terminologiyada saylar bilavasitə terminlərin yaranmasında fəal iştirak edir və başqa terminlərlə yanaşma əlaqəsində olur. Məsələn, iki dayanıqlı vəziyyət, üçüncü dərəcədə qüvvət, beşinci tərtib əyri, beşdərəcəli tənlik, ikinci dərəcəli dövrə əyri və s.

Bu növ termin-söz birləşmələrində termin-sayların termin isimlərə yanaşma qüvvətinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, bunların arasında yanaşma həm isimlərin, həm də sifətlərin isimlərə yanaşmasından zəifdir. Daha doğrusu, onların yanaşma sırası belədir.

1. Say - isim
2. Say - isim - isim
3. Say - sifət - isim.

Bəzən say isimlərin arasında da işlənib yeni birləşmə əmələ gətirə bilir.

4. *Feli sifətin termin-isimlərə birləşməsindən əmələ gələn birinci növ termin- söz birləşmələri.* Məlum olduğu kimi feli sifət feldən əmələ gəlib, felin bir sıra xüsusiyyətlərini saxladığı üçün fel daxilində xüsusi qrup təşkil edir. Lakin bu sözlərdə sifətə məxsus əlamətlər olduğuna görə sifətlər kimi bunlar da isimlərin əvvəlində gəlib termin-söz birləşməsi əmələ gətirir. Məsələn, dəyişən sürət, artan funksiya, toplanmış qüvvə, çevrilmiş hərəkət, gecikən arqument, parçalanan səth, gətirilmiş qüvvət, modullaşdırılmış rəqslər, doymamış buxar və s.

II. *İkinci növ termin-söz birləşmələri şəklində olan terminlər* birinci növ birləşmələrdən həm struktur cəhətdən, həm də nitq hissələri ilə ifadəsinə görə fərqlənir. Belə ki, ikinci növ termin-söz birləşmələrində bir tərəfdən mənsubiyyət kateqoriyasını ifadə edən şəkilçilər iştirak edir, digər tərəfdən birinci növ termin-söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, sifət, sayla ifadə olunduğu halda, bunların birinci tərəfləri əsasən isimlərdən ibarət olur. Məsələn, kapital tutumu, səs dalğası, faktorinq komissiyası, atmosfer təzyiqi, elektrik sahəsi, gömrük güzəştləri, enerji zonası, ölçü vahidi, gömrük rüsumu, atom müstəvisi, ixrac kvotası, kvant mexanikası, elektrik lampası və s. İkinci növ termin-söz birləşmələrini əmələ gətirən terminlərdən biri digərini müxtəlif cəhətdən təyin edir. Buna görə də bu tip terminləri mənaca aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1. *Birinci tərəf ikinci tərəfin səciyyəvi əlamətlərini ifadə edir.* Bu o deməkdir ki, birinci tərəf ikinci tərəfin konkret növünü müəyyən edir. Məsələn, indikator lampası, limit nöqtəsi, tezlik generatoru, şüalar şəbəkəsi, elektrik linzası, maqnit sahəsi, sürtünmə qüvvəsi, şüalanma termodinamikası və s.

2. *Birinci tərəf ikinci tərəfin xüsusi adını bildirir.* Bu variantda birləşmələrin birinci tərəfi xüsusi isimlə, ikinci tərəfi isə ümumi isimlə ifadə olunur. Birləşmənin birinci tərəfindəki isimlər həm birləşmənin tərkibində, həm də ondan xaricdə xüsusi isim olaraq qalır. Məsələn, Koşi məsələsi, Kurlov düsturu, Şarl

qanunu, Coul-Lents qanunu, Coul-Tanson effekti, Laplas çevirməsi, Lame funksiyası, Loşmidt ədədi, Laplas təzyiği, Loqarifm cədvəli.

3. *Birinci tərəf ikinci tərəfin konkret növünü bildirir*: kök işarəsi, koordinat oxu, hesablaşma çeki, dairə sektoru, kürə sektoru, innovasiya bankı, cərəyan şiddəti, cisim bucağı, katod şüaları, müqavimət termometri və s. İkinci növ termin-söz birləşmələri yanaşma və uzlaşma əlaqəsi ilə yaranır. Belə ki, bu tip termin-söz birləşmələrinin birinci tərəfləri yanaşma əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur. Məsələn, "funksiyanın genişlənməsi" tipli birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf vasitəsi ilə idarə olunur. Burada "-nın" birinci terminin idarə olunmasını göstərən yiyəlik hal şəkilçisidir.

Lakin "cərəyan şiddəti" kimi termin-söz birləşmələrinin birinci tərəfində isə belə bir şəkilçi yoxdur. Deməli, burada idarə əlaqəsinin əlaməti yoxdur. Digər tərəfdən uzlaşma əlaqəsi ilə əmələ gələn bu tip termin-söz birləşmələri arasında heç bir termin artırmaq mümkün deyildir. İdarə əlaqəli terminlər arasında isə termin əlavə etmək olur. Deməli, bu birləşmələrin birinci tərəfləri müəyyənlik bildirmədikləri üçün üçüncü növ termin-söz birləşmələrindən fərqlənir.

III. Üçüncü növ termin-söz birləşmələri şəklində olan terminlər; Bu növ terminlər də iki və daha artıq terminin semantik və qrammatik cəhətdən birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Lakin bu növ terminləri həm formal əlamətinə, həm də əlaqənin növünə görə birinci və ikinci növ termin-söz birləşmələrindən fərqlənir.

Bu növ terminlər, əsasən, idarə əlaqəsi ilə yaranır. İdarə əlaqəsində olan terminlərdə tabeəddi terminin tələbi ilə tabe termin ismin bu və ya digər halının şəkilçisini qəbul edir. Bu əlaqənin xüsusiyyətindən asılı olaraq birləşmənin tabe tərəfi həmişə hallana bilən terminlərdən ibarət olur. Hallana bilməyən terminlər heç vaxt bu yolla əmələ gələn birləşmələrin tabe tərəfi kimi çıxış edə bilməz. Bəs onda üçüncü növ terminlər hansı nitq hissələri ilə yaranır. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə görək terminlər hansı nitq hissələri əsasında yaranır. Terminologi-

yada bu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür: Q.O.Vinokur elmi-texniki anlayışları ifadə edən və termin funksiyası daşıyan sözlərin əsasən isimlərdən ibarət olduğunu qeyd edir.

Ə.H.Orucov isə bütün nitq hissələrinin terminləşdiyini qeyd edir: “Hər bir müstəqil mənalı söz: isim, sifət, feil, zərf termin ola bilər: çünki həm əşya, həm də keyfiyyət, həm proses, həm də hal terminləşdirilə bilər¹”.

Bu barədə M.Qasimov yazır: “İsim dildə təkcə əşyalar haqqında deyil, eyni zamanda keyfiyyət, hal və hərəkət haqqında elmi anlayışlar ifadə edən yeganə leksik-qrammatik vasitədir, daha doğrusu, terminlərin əsas dil forması isimlər əsasında yaranan söz birləşmələridir”².

İdarə əlaqəsi ilə yaranan bu növ termin- söz birləşmələri əsasən, isimlərlə yaranır. Çünki bütün nitq hissələri idarə əlaqəsində eyni dərəcədə iştirak etmir. Eyni zamanda sintaktik üsulla yaranan bu terminlər elmi anlayışların adını bildirir. Deməli, bu növ termin-söz birləşmələri ancaq isimlərdən əmələ gəlir. Bu da feilin öz xarakterindən irəli gəlir. Belə ki, feil iş, hal və hərəkətlə bağlıdır, bu isə müəyyən obyekt üzərində görülür və yaxud obyekt və ya məkanla bağlı olur. İkinci tərəfdən, feildə təsir kateqoriyası vardır. Bu xüsusiyyət feilə imkan verir ki, o, cümlə daxilində öz ətrafına müxtəlif sözlər toplamaqla feili birləşmələr yaratsın. Belə feili birləşmələrdə feil özü əsas aparıcı olur, onun ətrafında toplanmış sözlər isə həmin feili bu və ya başqa cəhətdən izah edir. Feil ətrafında toplanmış sözlərin əksəriyyəti məhz idarə əlaqəsi ilə ona bağlıdır. İdarə əlaqəli üçüncü növ termin birləşmələrdə isə nə feil, nə də başqa nitq hissələri /isimdən başqa/ iştirak edir. Deməli, bu növ birləşmələr ancaq isimlərlə yaranır. Məsələn, üçbucağın sahəsi, dalğanın uzunluğu, funksiyanın arqumenti, maddənin böhran halı, naqilin müqaviməti, səsin gücü, dairənin bölünməsi, çoxhəddlinin dərəcəsi, tezliyin çevrilməsi və s.

---

¹ Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1, səh.72.

² Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh.33

Beləliklə, sintaktik üsulla əmələ gələn bu növ terminlərin elmi əsasda öyrənilməsi müasir elmi dilimizdə terminlərin yaranması prosesini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

3.2.4. KALKA ÜSULU İLƏ YARANAN TERMİNLƏR

Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı mühüm yer tutur. Bu üsulla terminlərin yaranması intensiv xarakter almış və yaranan terminlər struktur-semantik və formal-qrammatik əlamətlərin müxtəlifliyi və kəmiyyət baxımından zənginliyi ilə seçilir. Təbii ki, ictimai həyatda, elm və texnikada baş verən bütün dəyişikliklər, yeniliklər dildə, xüsusən onun terminoloji leksikasında öz əksini tapır. Terminologiya sahəsində aparılan müşahidələr göstərir ki, termin yaradıcılığında morfoloji, sintaktik və kalka üsulunun miqyası son illərdə xeyli genişlənməmişdir. Bu proses elm və texnikanın bütün sahələrinə aiddir. Rus, ingilis və başqa dillərin leksik vahidləri ilə ifadə olunan elmi-texniki anlayışların qarşılıqlı optimal tapılması üçün bu üsuldan istifadə olunmuşdur. Kalka üsulunun mahiyyəti və funksiyası haqqında bir-birindən fərqli fikirlərdən biri kalka üsulu ilə yaranan terminlərin alınma olması və onların alınma sözlərin bir növü hesab edilməsidir. Lakin bu yolla əmələ gələn terminlərin hər biri dilin öz daxili materialı əsasında yaradıldığına görə dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

Bu üsulun mahiyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür: “Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir¹”.

---

¹ Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва, Просвещения, 1967, стр.117

“Kalka sözalmanın xüsusi bir növüdür. Bu, müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir¹”.

“...Kalkaetmə, daha doğrusu, terminin başqa dillərdən və birinci növbədə rus dilindən süni surətdə tərcümə olunması nəticəsində müəyyən bir termin. yaxud termin birləşməsi əvvəl dildə mövcud olmamış yeni məna kəsb edir².”

“Kalkaetmə başqa bir dilin, yaxud başqa dillərin leksik-semantik modelinin alınması, onları nəzərdə tutulan dilin morfoləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə yeni sintaktik üsulların gətirilməsidir³”.

Başqa bir mənbədə isə kalkaetmə anlayışı doğru olaraq bu cür izah edilir: “Hər hansı bir dilin elementlərindən istifadə etməklə başqa bir dilin leksik-frazeoloji və sintaktik modeli əsasında yeni söz və ifadələrin yaradılmasıdır⁴”.

Bu fikirlərdən aydın olur ki, kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir.

Azərbaycan dilində kalka yolu ilə terminlər yaradılarkən həm dilimizin sözlərindən, həm də sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində "differential equation", rus dilində “дифференциальное уравнение”, Azərbaycan dilində "differensial tənlik", eləcə də ingilis dilində “internal sort”, rus dilində “внутренняя сортировка”, Azərbaycan dilində “daxili çeşidləmə” dedikləri zaman onlardan hər biri bu riyazi

---

¹ Баскаков Н.А. «Предложение и словосочетание в тюркских языках». Вопросы составления писательских грамматик. М., 1961, стр. 61

² Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1956, səh.88

³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966, стр. 188.

⁴ Развитие терминологии на языках союзных Республик СССР, Москва, Наука, 1986, стр. 142

anlayışı öz dilinin söz ehtiyatı ilə ifadə edir. Ona görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

Bu yolla yeni termin yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dildə eyni mənanı verən sözlərlə, sözdü-zəldici şəkildə ifadə olunmalıdır. Buna görə də kalka olunan terminin, termin-söz birləşmələrinin tam qarşılığı göstərməlidir. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz. Təbiidir ki, hərfi tərcümə /kalka üsulu bəzən hərfi tərcümə də adlandırılmışdır/ prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığı yollarının inkişaf dərəcəsi, kalkaetmənin baş verdiyi tarixi şərait və s. amillər mühüm rol oynayır.

Kalkalarda fikir ayrılığı yaranan məsələlərdən biri də onlara münasibət məsələsidir. “Kalka” fransız dilinə mənsub olub “üzünü köçürmək” mənasını ifadə edir, yəni, *calque* fransız dilində “çertyojlardan surət çıxarmaq üçün istifadə edilən yüksək keyfiyyətli şəffaf kağıza” deyilir.

Dilçilərin bəziləri kalkaları sözalmanın xüsusi növü kimi, bəziləri isə əcnəbi dilə məxsus sözlərin ana dilinə tərcümə edilməsi üsulu kimi izah edirlər. V.M.Jirmunski yazır: “Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinin daha tam formasını tərcümə üsulu ilə; söz alınan zaman ana dili materialının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası, sözyaratma prinsipləri, semantik quruluşu (necə deyərlər “daxili forması”) mənimsənilir.”¹

Əslində isə kalka üsulunu nə sözalma, nə də əsil mənada tərcümə hesab etmək olmaz. Kalka üsulu ilə yaranan terminləri alınma terminlərlə birləşdirən ümumi cəhət yalnız kalkaların “surəti çıxarılan” modellərinin onlardan kənarında, yəni başqa bir dildə olmasıdır.

Ş.Balli alınmalardan bəhs edərkən onların bir qolu kimi kalkalardan da söhbət açır, kalkaları leksik alınmaların müxtəlif

---

¹ Журавлев В.Ф. Философско-логические вопросы упорядочения терминологии. Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академия наук союзных республик. Москва, Наука, 1983, стр.360

üsulları kimi izah edir. “Kalka” termini dilçilikdə ilk dəfə (İsveçrə dilçisi) Şarl Balli tərəfindən işlədilmişdir. O yazır: “Biz o söz və ifadələri kalka adlandırırıq ki, mexaniki surətdə, hərfən tərcümə yolu ilə xarici dildən alınmış ifadənin nümunəsi əsasında yaranmış olsun”.

Bir qrup dilçilər kalkanın alınma olduğuna etiraz edir və onun daxili imkanlar hesabına yaranan dil vahidləri olduğu fikrini müdafiə edirlər. M.M.Şanski yazır ki, sözlər və ifadələr həm bütöv, yəni real nominativ vahidlər, müəyyən mənalara olan səs kompleksləri kimi, həm də onların ayrı-ayrı elementləri (quruluş, məna) şəklində alınır. N.Xudiyev yazır: “Kalkalar dilin öz daxili imkanları hesabına (həm söz və şəkilçilər, həm də struktur milli olur) yaransa da, onların meydana çıxması üçün bilavasitə etimon dilin təsiri olur, belə ki, etimon dilin təsiri ilə əvvəla sözün və ya ifadənin bütün komponentləri müvafiq surətdə kalka olunur. Digər tərəfdən isə, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, struktur eyniliyi saxlanır, daha doğrusu, söz birləşməsi söz birləşməsinə, söz sözə kalka edilir”¹.

N.K.Dmitriyev də alınmaları və kalkaları bir-birindən fərqləndirərək göstərir ki, onlar müxtəlif təbiiq üsullarına malikdir. Belə ki, tək-tək leksik vahidlər alınır, iki və daha artıq sözün birləşməsi isə kalka edilir.

Deməli, kalkalar söz yaradıcılığının bir forması olub, dilin daxili imkanları hesabına kənar dil elementlərinin təsiri ilə yaranan dil vahidləridir. Bu məsələdə dilçiləri birləşdirən odur ki, anlayış, struktur və model bir dildən başqasına keçir. Lakin hər hansı anlayışın bir dildən başqasına keçməsi həmin anlayışı ifadə edən söz və terminlə keçməyibsə onun alınma olduğuna əsas vermir. Digər tərəfdən isə kalkada anlayış milli sözlə ifadə olunduğu halda, alınmada anlayış və onu ifadə edən söz və termin də alınır. Strukturun, modelin alınmasına gəldikdə isə, onu da qeyd edək ki, dilin sintaktik qatı, quruluşu dəyişmələrə, kənar dil tə-

---

¹ Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan xalçaçılıq terminləri lüğəti. Bakı, 2003, səh.232

sirlərinə qarşı mühafizəkardır. Buna görə də sintaktik quruluşun, modelin alınma olması da düzgün deyil. Quruluş dilin özününkü olur, çünki kalka hesab edilən sadə, düzəltmə, mürəkkəb və söz birləşmələri şəklində modellər əslində dilimizdə qədim dövrlərdən mövcuddur. Sadəcə anlayışı bildirmək üçün dildə mövcud olan modellərdən istifadə olunaraq kalka edilir. Deməli, kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı dilin daxili imkanları, yəni dildə olan sözlər və şəkilçilər əsasında yarandığı üçün Azərbaycan dilində (eləcə də başqa dillərdə) söz yaradıcılığı prosesinin bir hissəsidir. Alınmalar isə o zaman dilə daxil olur ki, dilin daxili imkanları əsasında, yəni dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün termin yaratmaq olmur və bu zaman başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən söz hazır şəkildə alınıb işlədilir.

X. Quliyeva yazır: “Həm alınma, həm də kalka mənşəcə başqa dilə məxsus olmaqla bərabər bir-birindən fərqlənən cəhətlərə malikdir. Alınmalardan fərqli olaraq kalkalar başqa dilin sözləri və sözdüzəldici vasitələrinə uyğun şəkildə bir dilin materiallarına çevrilən struktur modellərdən ibarətdir. Alınma sözdə isə bu xüsusiyyət yoxdur. Alınmalar başqa dildə olduğu kimi, tamamilə mənimsəyən dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılır, kalkalar isə yalnız məzmunca mənimsənilir. Doğma dilin səs materialı, sözdüzəldici şəkilçiləri ona yeni quruluş verir və beləliklə də dildə əvvəllər mövcud olmayan yeni sözlər meydana gəlir¹”.

Son dövrlərdə kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin miqdarı daha çoxdur. Çünki elmlərin inkişafı ilə əlaqədar meydana çıxan yeni mürəkkəb anlayışları ifadə etmək üçün terminlər əvvəlcə ingilis, rus və başqa dillərdə yaranır. Bu isə elmi kəşfin dünya miqyaslı əhəmiyyəti ilə bağlıdır, yəni kəşf, ixtira edilən məfhum həmin yerin dili ilə bağlıdır. Həmin terminlər sonradan bir çox dillərə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə kalka edilir. Bu da terminologiyayı xeyli zənginləşdirir.

---

¹ Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları. Bakı, 2007, səh.24

Rus dilindən bu və ya digər termin, termin-söz birləşməsi kalka edilərkən Azərbaycan dilində həmin terminin, birləşmənin qarşılığı və onun şəkilçisinə uyğun şəkilçi götürülür. Məsələn, "производное число" termin-söz birləşməsi iki termindən ibarətdir. Kalka zamanı "производное" termininin qarşılığı olan "törəmə" termini, "число" termininin qarşılığı olan "ədəd" sözü götürülür və beləliklə də eyni anlayışı verən "törəmə ədəd" riyazi termini alınır. Yaxud, fizikada "звук низкий" birləşməsində "звук" termininin qarşılığı olan "səs", "низкий" termininin qarşılığı olan "alçaq" sözü götürülür və beləliklə də "alçaq səs" termini alınır.

Kalka üsulu ilə yaranan terminlərin böyük bir qismini sintaktik yolla əmələ gələn terminlər təşkil edir. Sintaktik kalkalar bu cür edilir: звуковая волна - *səs dalğası*, обыкновенная дробь - *adi kəsr*, числовой множитель - *ədədi vuruq*, частная производная - *xüsusi törəmə*, общий знаменатель - *ortaq məxrəc*, закон подобия - *oxşarlıq qanunu*, закон инерции - *ətalət qanunu*, упрогость паров - *buxar təzyiqi*. Göründüyü kimi, yuxarıdakı termin-söz birləşməsini təşkil edən terminlər rus dilindən hərfi tərcümə zamanı dilimizdə yaradılmış yeni terminlərdir. Burada həm məfhumların, həm də məfhumları ifadə edən terminlərin /istər morfoloji, istərsə də sintaktik üsulla/ birləşməsi hadisəsi yenidir. Belə ki, "**sönən rəqs**" /колебание затухающее/ termin-söz birləşməsinin tərkibindəki "sönən", "rəqs", yaxud "**sonlu silsilə**" /конечная прогрессия/ termin-söz birləşməsinin tərkibindəki "sonlu", "silsilə" terminləri, sözləri şübhəsiz yeni deyildir. Bu sözlər dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş müstəqil mənalı sözlərdir. Lakin "sönən" və "rəqs", "sonlu" və "silsilə" terminlərinin bir-biri ilə birləşməsi "sönən rəqs", "sonlu silsilə" termin söz birləşmələrini əmələ gətirməsi hadisəsi, eləcə də onların ifadə etdiyi, daşdığı məna yenidir. Rus dilindən tərcümə nəticəsində, lakin öz dilimizin daxili imkanlarından istifadə etmək yolu ilə yaradılmış terminlər dilimizin terminologiyasını daha da zənginləşdirir.

M.Qasımov kalkaların üç əsas növünü göstərir:

1. leksik kalkalar
2. sintaktik kalkalar
3. frazeoloji kalkalar.

N.Xudiyev kalkaların növləri haqqında yazır: “Kalkalar iki qrupa bölünür:

1. Normativ mənə əsasında əmələ gələnələr
2. Məcəzi mənə əsasında əmələ gələnələr.

Normativ mənə əsasında əmələ gələn kalkalardan istifadə olunan anlayış və məfhum üçün ikinci bir söz işlənir. Yəni bir məfhum və anlayış bir ifadə vasitəsinə malik olur.

Məcəzi mənə əsasında yaranan kalkalar obyektə ifadə etmə xüsusiyyətinə görə nominativ mənəli kalkalardan fərqlidir. Burada obyekt bir, ifadə vasitələri müxtəlif ola bilər. Bir obyektə aid olan bir neçə ifadə vasitəsi emosional xüsusiyyətlərinə görə biri digərindən seçilir. Onların emosionallığında məcəzi mənə xüsusi rol oynayır.¹”

Terminologiyada kalka yolu ilə yaranan terminləri üç cəhətdən qruplaşdırmaq olar:

1/ qrammatik quruluşlarına və onların tərkibindəki sözlərin bir-birinə bağlanmasına görə;

2/ nitq hissələrinin iştirakına görə;

3/ tərkibindəki elementlərin hansı mənəbdən olmasına görə;

Kalka yolu ilə yaranan terminlər quruluşuna görə də müxtəlifdir. Belə ki, kalkalar ya bir sözdən /sadə/, ya da bir neçə termin-sözdən /mürəkkəb/ ibarət ola bilər.

Sadə kalkalar əsasən, morfoloji yolla yaradılan kalkalardır. Məsələn, *излучения- şüalanma*, *излучатель - şüalandırıcı*, *коэффициент - əmsal*, *числочь - qələvi*, *инерции - ətalət*.

Kalka üsulu ilə yaradılan terminlərinin böyük bir qismini iki və daha artıq sözün birləşməsi, yaxud yanaşması nəticəsində əmələ gələn terminlər təşkil edir. Bitişik yazılan, yaxud ayrı yazılan bu terminləri təşkil edən sözlər ayrılıqda müstəqil mənə

---

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili. Sovet dövrü. Bakı, 1989, səh.203-204

ifadə etsələr də, tərkib daxilində bir məna ifadə edirlər. Məsələn, altçoxluq /подмножество/, çoxhədli /полином/, düzbucaqlı /прямоугольник/, beşbucaqlı /пятиугольник/, ədəd oxu /числовая ось/, adi kəsr /обыкновенная дробь/, kvadrat kök /квадратный корень/.

I. Kalka yolu ilə yaranan ikitərkibli termin-söz birləşmələrini nitq hissələrinin iştirakına görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a/ hər iki komponenti isim olan terminlər: /İ+İ/ kürə səthi /поверхность шаровая/, ədədlər çoxluğu /совокупность чисел/, qüvvət funksiyası /степенная функция/, toplama cədvəli /таблица сложения/, kök işarəsi /знак корня/, Om qanunu /закон Ома/, güzgü səthi /зеркальная поверхность/

b/ tərəflərindən biri sifət, o biri isim olan terminlər: /S+İ/. Məsələn, alçaq tezliklər /низкие частоты/, sonsuz azalan /уменьшаться бесконечно/, kəsik konus /усеченный конус/, funksional tənlik /функционального уравнение/, rəngsiz maye /жидкость бесцветная/, dişli mexanizm /зубчатый механизм /.

c/ -i, -vi, -vari şəkilçisi qəbul etmiş bir sifət və bir isim birləşərək yeni termin əmələ gətirir: məcburi rəqslər /внутренний колебания/, daxili təzyiq /давление внутренняя/, daxili enerji /энергия внутренняя/, zənciri kəsr /ценная дробь/, pilləvari funksiya /ступенчатая функция/, məxsusi ədəd /число собственное/, ədədi fəza /пространство арифметическое/, tərsimi həndəsə /начертательная геометрия/, ulduzvari çoxbucaqlı /звездчатый многоугольник/, dairəvi konus /круговой конус/, dairəvi silindr /круговой цилиндр/. Bu birləşmələrdə sifət təyinedici funksiya daşıyır.

ç/ birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan terminlər /F_s+İ/, modullaşmış rəqs /колебание модифицированное/, sərələnməmiş şüalar /лучи рассеянные/, dəyişən gərginlik /напряжение изменяющееся/, uyğun sistem /совместная система/, ümumiləşmiş funksiya /обобщенная функция/, uyğun vektorlar /допустимые векторы/, növbələnən kod /переключающийся код/, tənzimlənən proses /регулируемый процесс/, sönən rəqs /колебание затухающее/.

d/ birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan terminlər: birinci sarğac /катушка первичная/, birinci sarğı /первичная обмотка/, birinci harmoniya /гармония первая/, üçüncü şüalar /лучи третичные/, beşinci tərtib /пятого порядка/, üç hissəyə bölmə /трихотания /üçoxlu /техосный/, üçqat integral /тройной интеграл/, birinci növ xəta /ошибка первого рода/, sıfır vəziyyət /нулевое состояние/.

Kalka yolu ilə yaranan ikikomponentli terminlərdən terminologiyada ən çox işlənən sifət-isim, isim-isim quruluşlu birləşmələrdir. Bu da terminlərin sistemləşdirilməsinin daha qanunauyğun halıdır. Terminologiyanın zənginləşməsi üçün Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları o qədər zəngindir ki, nəinki ikikomponentli, hətta üçkomponentli və daha çox komponentli termin-söz birləşmələri də Azərbaycan dilinə kalka etmək olar. Kalkaetmə üsulu ilə əmələ gələn üçsözlü terminlər də işlənmə dairəsinə görə diqqəti cəlb edir. Bunlar da müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsi yolu ilə yaranır. Belə birləşmələri nitq hissələrinin iştirakına görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1/ *hər üç komponenti isimdən ibarət terminlər /İ+İ+İ/:* ümumdünya cazibə qanunu /закон всемирного тяготения/, dalğa cəbhəsinin uzunluğu /длина фронта волны/, elektron hesablama maşını /электронная вычислительная машина/, impulsların yaddasaxlama sxemi /схема запоминания импульсов/, Nyuton binomu düsturu /формула бинома Ньютона/, Bul hesablama maşını /Булева вычислительная машина/,

2/ *Birinci tərəfi sifət, ikinci, üçüncü tərəfi isimdən ibarət olan terminlər:* /S+İ+İ/ alçaq təzyiqli sahəsi /область низкого давления/, böyük ədədlər qanunu /закон больших чисел/, xətti differensial tənlik /линейное дифференциальное уравнение/, harmonik yığılanmanın dövrü /период контрольный лимит/, arifmetik əməllər qaydası /правило арифметических действий/, ardıcıl əməl cəmləyicisi /сумматор последовательного действия /

3/ *Birinci, ikinci komponenti sifət, üçüncü komponenti isim olan terminlər:* /S+S+İ/ yüksək təzyiqli buxar /высокое дав-

ления пар/, kəsilməz dövrü kəsr /периодическая непрерывная дробь /, düz dairəvi konus /правильный круговой конус/, tipik həqiqi funksiya /типично вышественная функция/, təsadüfi effektli model /модел со случайными эффектами/, tamam analitik funksiya /полная аналитическая функция/

4/ *Birinci komponenti say, ikinci, üçüncü komponenti isim olan terminlər:* /Say+İ+İ/ ikinci növ keçirici /проводник второго рода/, üç cisim məsələsi /задача трех лет/, beş faktor kriteriyası /критерий пяти факторов/, beşinci tərtib əyri /кривая пятого порядка/, ikinci rübdə bucaq /второй квадранте/

5/ *Birinci komponenti feili sifət, ikinci, üçüncü komponenti isim olan terminlər.* /F_S+İ+İ/ dəyişən cərəyan körpüsü /мост переменного тока/, gətirilmiş xətti sistem /приведенная линейная система/, balanslaşdırılmış latın kvadratı /сбалансированный латинский квадрат/, atılmış cismin trayektoriyası /траектория брошенного тело/, yüksəlmiş təzyiq sahəsi /область повышенного давления/.

Yuxarıda verilmiş kalka yolu ilə əmələ gələn üçsözlü terminlərin rus və Azərbaycan dilində quruluşu aşağıdakı formadadır:

	<i>Rus dilində</i>		<i>Azərbaycan dilində</i>
	İ+İ+İ		İ+İ+İ
	İ+S+İ		S+İ+İ
	S+S+İ		S+S+İ
	İ+Say+İ		Say+İ+İ
	İ+F _S +İ		F _S +İ+İ
	F _S +İ+İ		

Burada kalka yolu ilə əmələ gələn terminlərin bir qisminin quruluşu verilmişdir. Kalkaetmə prosesində bunları nəzərə almaq zəruridir.

II. Tərkibindəki elementlərinin kalka edilməsinə və işlənilməsinə görə terminlərin aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a/ *birləşmənin hər iki tərəfi rus dilindən kalka edilir*, bucaq təcili /ускорение угловые/, at qüvvəsi /лошадная сила/, ağırılıq mərkəzi /центр тяжести/, bucaq ölçüləri /меры углов/, maddi nöqtə /материальная точка/, ölçülən çoxluq /измеримое множество/, təbii tezlik /естественная частота/, iti şüa /острый луч/, sərbəst rəqs /свободные колебание/.

b/ *birləşmənin birinci tərəfi kalka edilir, ikinci tərəf alınan dildəki kimi saxlanılır*: tezlik generatoru /генератор частоты/, idarəedici impuls /управляющий импульс/, riyazi induksiya /математическая индукция/, ölçülən funksiya /измеримая функция/, riyazi model /математическая модель/, qüvvə momenti /момент силы/, ədədi inteqrallama /численное интегрирование/, açıq interval /открытый интервал /.

c/ *birləşmənin birinci tərəfi rus dilindəki kimi işlənir, ikinci hissəni təşkil edən söz isə kalka edilir*: Markov maşını /Марковская машина/, amplitud ölçüsü /мера амплитуды/, intervalın ortası /середина интервала/, minimal çoxhədlı /минимальный многочлен/, natural ədəd /натуральное число/, inteqral əməl /интегральное действие/, kompleks tam ədəd /комплексное целое число / və s.

Kalka üsulu ilə əmələ gələn terminlərdən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək zəruridir. Ən əvvəl kalka zamanı terminologiyada işlənən termin, termin-söz birləşmələri ilə tərcümə prosesi zamanı dilimizə, terminologiyaya gəlmiş alınmalar qarışdırılmamalıdır. Tərcümə prosesində elə terminlər olur ki, onları tərcümə etmək lazım gəlmir və ya mümkün olmur. Bu halda həmin terminlər eynilə /ingilis, rus və başqa dildə olduğu kimi/ terminologiyamıza daxil edilir. Terminologiyada olan beynəlmilləl terminlərin əksəriyyəti bu qayda üzrə yaranmışdır. Kalka zamanı isə anlayışlar öz dilimizdə olan sözlərlə, terminlərlə verilir. Bu prosesdə dilimizin qrammatik vasitələri /morfoloji və sintaktik üsul/ əsas götürülür. Burada həm məfhumlar, həm də bu məfhumları ifadə edən sözlərin birləşməsi hadisəsi yenidir. Yəni bir-

ləşmənin tərkibini təşkil edən sözlər və ya sözlə, şəkilçi dilin öz söz və şəkilçiləridir. Lakin bu sözlərin bir-birinə birləşib yeni elmi anlayış ifadə etməsi hadisəsi yenidir. Konkret dil materiallarının təhlili göstərir ki, dilimizdə işlənən kalkaşəkili terminlərin əksəri Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmış və terminologiyamıza daxil olmuşdur. Kalkaşəkili terminlərin ictimai rolu və işlənmə dairəsi geniş olub, terminologiyada əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur.

3.2.5. TERMINOLOGİYADA ABREVIATURALAR

Terminlərin yaradılması üsullarından biri də sözlərin ixtisarı, yəni abreviaturalar hesab edilir. Abreviatura italyanca abbreviatura “ixtisar”, latın dilində abbrevio “ixtisar edirəm” mənasında işlənmişdir. Abreviatura üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəkildə salmaq nəzərdə tutulur.

Doğrudur, bir çox tədqiqatlarda bu üsulu termin yaradıcılığının bir növü hesab edilir və bu yolla yeni terminlərin yaranmasını qeyd edirlər. M.Ş.Qasimov yazır: “Ayrı-ayrı dillərdə elmi-texniki terminlərin yaradılması üsullarından biri də sözlərin ixtisarı, yəni abreviaturadır” Sonralar H.Həsənov, Y.Məmmədli də abreviaturalara sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir qolu kimi yanaşır və həmin sözləri bu istiqamətdə təhlil edirlər.

M.Qasimov yazır: “Abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır¹”

M.M.Adilov isə yazır: “Abreviasiya hadisəsinin məhsulu olan abreviaturalar dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində böyük rol oynayır. Leksik abreviaturalar dilin digər sözlərinə aid

---

¹ Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973. səh. 140

bütün xüsusiyyətlərə malik olur¹”. I Ümumittifaq Türkoloji qurultayda bu üsulla Azərbaycan dilində də terminlər yaradılması təklifi irəli sürülmüşdür. H.Zeynallının “Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında məruzə”sində deyilirdi ki, terminologiya sahəsindəki maraqlı məsələlərdən biri də müxtəlif cür ixtisarların iki və daha artıq söz şəklində qovuşması, birləşməsidir. Birləşdirilmiş sözlər öz-özlüyündə termin olduğundan onlar haqqında danışmaq lazım gəlir.

Abreviatura üsulu müasir terminologiyada başqa üsullara nisbətən az istifadə olunur. Lakin gündən-günə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayı da artır. Çoxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Dildə çoxsözlü adların qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var. Abreviasiya isə bu sahədə yeganə səmərəli yoldur. Abreviaturalara üstünlük verilməsi, həm də belə bir üsulun sadəliyi, əlverişliyi ilə əlaqədardır.

Ancaq abreviaturalar (məntiqi cəhətdən yanaşdıqda aydın olur ki,) dildə yeni mənalı leksik vahidlər düzəltmir, yalnız dildə əvvəlcədən mövcud olan hazır leksik vahidlərin qısaldılmış şəklində işlənərək, terminin, sözün tələffüzünü, işlədilməsini asanlaşdırır. İ.Qasimov yazır: “Bu formaların ətraflı təhlil olunması müasir dilimizdə çox aktiv işlədilən mürəkkəb quruluşlu termin-söz birləşmələrinin bir çoxunun qısaldılmasına, asan tələffüz olunmasına və söz kimi işlədilməsinə olan ehtiyacdən doğur, dildə qısaltmaların üsul və qanunauyğunluqlarını da meydana çıxarmağa imkan verir”. Deməli, mürəkkəb adların, çoxsözlü söz birləşmələrinin ixtisar formaları dildə sadələşməyə doğru olan meyldən, anlayışı qısaldaraq müxtəsər bir leksik vahidlə ifadə etmək tələbatından irəli gəlir. Beləliklə də, Azərbaycan dili terminologiyasında abreviaturalar yeni terminlərin yaranma üsulu yox, onların tənzimlənməsinə xidmət edir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi,

---

¹ Adilov M. Müasir Azərbaycan dilində abreviasiya. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1986, səh. 42

modifikasiyası, onların nominativ adlarının da leksik təkamülünə təkan verir.

Hazırkı dövrdə elmin sürətli inkişafı bu sahədə abreviatura üsulunun vüsət almasını stimullaşdırır. Elmin inkişafı yeni-yeni ixtiraların meydana gəlməsinə və müntəzəm olaraq onların ifadəsinin təkmilləşdirilməsi problemini irəli sürür. Yeni yaradılan və ya təkmilləşdirilən modellər üzrə buraxılan cihazlar isə onların adlandırılmasından doğan ehtiyac zəminində hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının zənginləşməsinə səbəb olur.

“Belə ki, elmi-texniki tərəqqi əsrinə sənayenin fasiləsiz inkişafı bir tərəfdən istehsalat leksikasını zənginləşdirir, ikinci tərəfdən müxtəlif maşın və avadanlıqların istehsal prosesində təkmilləşdirilməsinə, modifikasiyasına, onların nominativ adlarının da leksik təkamülünə gətirib çıxarır¹”.

Məlumdur ki, son dövrlərdə elmin inkişafı ilə dilimizdə bir çox yeni sahələrə - avtomatik idarəetmə, elektrotexnika, teleme-xanika, radiotexnika, kibernetika və s. aid terminlər yaranmış və bu terminlər təkcə ixtisas leksikasına deyil, habelə məişət leksikasına da daxil olmuşdur. Hələlik Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı elm sahələrinin leksikası, o cümlədən üslubu geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. İbtidai araşdırmalar milli dilimizdə sonsuz miqdarda elmi adları özündə əhatə edən leksikanın zəngin olduğunu göstərir. Hazırkı dövrdə elmin sahələri inkişaf etmək üçün dünya elminin nailiyyətləri mənimsənilməlidir. Çünki o, elmi obyektləri adlandırır, ümumbəşər əhəmiyyəti olan fikirləri ifadə edir, bütün dillərdə eyni və ya oxşar nominativ prinsiplərin inkişafına meyl edir.

Müxtəlif cihaz və aparatların adlarının qısaltma üsulu ilə verilməsi dilin terminoloji sisteminin formalaşmasında özünə-məxsus rol oynayır. Hərflər və rəqəmlərin hibrid birləşməsindən ibarət olan belə nomenklaturalar bədii dildə, demək olar ki, iş-

---

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı, 1987, səh.328

lənmir, işlənərsə də öz terminoloji mahiyyətlərini itirir və buna görə də onların işlənmə dairəsi son dərəcədə xüsusidir.

Əməli cəhətdən terminologiyada terminlərin qısalığı, yığcamlığı prinsipi çox çətinliklə yerinə yetirilir. Bir sıra elm sahələrində meydana gəlmiş mürəkkəb tərkibli terminlərin sadələşdirilməsi vacibdir. Xüsusilə, fizika-riyaziyyat, kibernetika, kimya terminologiyasında belə bir neçə sözün birləşməsindən düzələn mürəkkəb terminlər geniş yer tutur ki, bu da ünsiyyət işini çətinləşdirir. Məsələn, mikroprosessorlar və mikroprosessor komplekti /MPK/, impulsların amplitud diskriminatoru /İAD/, üstlü funksiyaları hesablama altproqramı /ÜFHA/. Bəzən uzun, mürəkkəb söz birləşmələri əvəzinə nomenklaturadan istifadə olunur. Məsələn, İd.HMTPAİS və ya KAMAK /CAMAC /Computer Application for Measurement and Control/. Belə nomenklatur terminlər kimə aydın ola bilər?

Terminologiyada hesablama texnikası, proqramlaşdırma ilə bağlı abreviasiyalar diqqəti cəlb edir. Belə ki, elmi-texniki inqilab dövründə elektrik hesablama maşınları getdikcə təkmilləşir və elektron hesablama maşınları iş prinsipinə, hesablama imkanlarına, element bazasına görə 4 nəslə ayrılır.

Hesablama alət və maşınların bu inkişaf yolu paralel şəkildə dildə öz əksini tapmış olur, onların modelləri təkmilləşdirildikcə dildə adları da dinamik olaraq dəyişir. Belə ki, əşyanın adlandırılması üçün seçilən, tətbiq edilən nominasiya həmin əşyanın yeni variantını adlandırdıqda təkrar edilə bilər, bu zaman həmin nomenə fərqləndirici, distributiv səciyyəli rəqəm əlavə edilir və ya əgər müəyyən modelin nömrəsini bildirən həmin rəqəm yeni modelə müvafiq olaraq dəyişdirilir. Məsələn, "Nairi" - elektron hesablama maşını və ya VK-I, SM, KEDR hesablama maşınları dedikdə, onların ilkin modelləri nəzərdə tutulur. Lakin elektron hesablama texnikası inkişaf etdikcə "Nairi-2", "Nairi-3", "Nairi-S", "Nairi-K", "Nairi-M" tipli EHM-lər və VK-2, VK-3, KSM-1, KSM-2, KEV-1e, KEV-2e, KEAR-1e, KEAR-I, KEAR-2e və s. hesablama maşınları yaradılmış, onların adları da inkişaf etdikcə münasib şəkildə dəyişilmişdir. Belə abreviaturala-

rın daxili mənası yalnız müvafiq mütəxəssislərə məlum olur və ixtisas leksikasında sirr kimi gizli qalır. Daxili mənanın geniş ünsiyyət zamanı motivləşməməsi bu cür vahidləri emosionallıq və ekspressivlik xüsusiyyətindən məhrum edir, "quru" saxlayır, onların sırf termin funksiyası daşımada mühüm rol oynayır. Belə ki, belə terminlərin daxili məzmunu yalnız bu və ya digər elm sahəsində anlayışların qruplaşdırılması ilə, elmin özünün inkişafı ilə əlaqədar dəyişir. Digər tərəfdən ixtisar terminlərin daxili formasının həmin xüsusiyyəti /"quru"/, ümumiyyətlə, elmi dildə ingilis, rus dili və ya başqa əcnəbi dil vahidlərinin orijinalda olduğu kimi, hətta transkripsiya etmədən saxlanılmasını reallaşdırır. Məsələn, "ENİAK rəqəm elektron hesablama maşını", "BESM -2D", "BESM -2", "BESM-6". Bu terminlər bu şəkildə də sahə terminologiyalarında üslubi bir norma kimi ümumməqbul hal almışdır və texniki elmlərdə də eyni şəkildə işlədilir. Düzdür, bəzən BESM / большая электронносчетная машина/, MESM /малая электронносчетная машина/ abreviaturaları "Böyük elektron hesablama maşını" və "Kiçik elektron hesablama maşını" terminləri ilə dublet təşkil edir, onların hər biri ayrı-ayrılıqda terminologiyada geniş şəkildə işlənir. Bəzən də abreviatura şəklində nomenlə söz birləşməsi formasında olan termin eyni vaxtda işlədilir və müvəffəqiyyətlə bir-birini tamamlayaraq, kompleks nominasiya əmələ gətirir. "Məsələn, 1501 fotooxuma mexanizmi" SAR avtomatik hesablama maşını, VK-I kiçik hesablama maşını, VK-3 avtomatik hesablama maşını və s.

Müasir Azərbaycan dilində müxtəlif terminoloji sahələrdə işlənən abreviaturaları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Mənası ümumxalq dili səviyyəsində başa düşülən abreviaturalar. Belə abreviaturalar daha çox ictimai-siyasi və hərbi terminologiyada işlənir. Məsələn, DMK-Dövlət Müdafiə Komitəsi; ABK-Ali baş komandan, DQ-Daxili Qoşunlar, ATS – Avtomat Telefon Strukturu.

2. Mənası ancaq mütəxəssislərə aid olan abreviaturalar. Belə ixtisarlər elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində işlənir. Məsələn, TOBSOL, ALQCM, EVEDS, SNOBOL və s.

Ümumiyyətlə, terminologiyada işlənən ixtisarlara aşağıdakı qruplara bölmək olar: I. Hərfi ixtisarlər. Hərfi ixtisarlər deyildikdə, terminlərin baş hərflərindən düzəldilən ixtisarlər nəzərdə tutulur. Hərfi ixtisarlər işlənmə dairəsinə görə diqqəti cəlb edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, çoxsözlü terminlər terminologiyada üstünlük təşkil edir və belə mürəkkəb terminlər əvəzinə onların tərkibinə daxil olan sözlərin baş hərflərindən ibarət terminlər işlədilir, məsələn, ən böyük ortaqların bölməsi - ƏBOB; magistralların rabitə kanalı - MRK; funksional blok qəbuledicilər - FBQ; takt. impuls generatoru - TİG; ardıcıl tanıma qurğusu - ATQ; avtomatik nəzarət sistemi - ANS; texniki diaqnostika sistemləri - TDS.

Hərfi abreviaturalar kitablarda, metodiki vəsaitlərdə, həmçinin şifahi nitqdə çoxsözlü terminlərdən xilas olmaq məqsədilə işlədilir. Belə abreviaturalar elm və texnikanın müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər tərəfindən asanlıqla başa düşülür. Deməli, praktik cəhətdən belə terminlərin qısaltılması zərurəti qarşıya çıxır. Hərfi ixtisarlər üçün xarakterik xüsusiyyət odur ki, mürəkkəb, yaxud söz birləşmələri şəklində terminlərin variantları kimi, yəni əsas terminlərin dubletləri kimi işlədilməsidir.

2. Qarışıq ixtisarlər. Bu üsulla terminlər yaradılarkən mürəkkəb terminlərin bir hissəsinin başlanğıc hecası, digər hissəsinin isə baş hərfləri birləşdirilir. Məsələn, idarəetmə hesablama maşınları İDHM, mikro EHM, ƏİDB əsas idarəetmə bloku.

Qarışıq ixtisarlarda mikro, mini, analitik sifətinin işlədilməsi tərzində Azərbaycan dilinin daxili qaydalarını pozsa da, elmi dilin özünəməxsus spesifik üsluba malik olduğu nəzərə alınmalıdır. Elektron hesablama maşınlarının texnologiyasının inkişafı imkan verir ki, onun tətbiq dairəsi genişlənsin. "Mikro hecası mikrokalkulyator termininin əvvəlki hecasıdır. Mikrokalkulyator elmi-texniki iqtisadi hesablama aparıcı bilən kiçik həcmli elektron hesablama maşınlarına deyilir. Bu ixtisarlər yalnız mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür. Terminologiyada hərf-rəqəm şəklində ixtisarlər də geniş şəkildə işlənir. Məsələn, DÜİST 14014, K 155 İD, K 514 İD, MMT-9, KMT-4 və s.

Bu cür ixtisarlar Azərbaycan dilinin heç bir qrammatik qaydalarına uyğun gəlmir, lakin elmi dildə terminlərin əvəzediciləri kimi işlədilir.

3. Heca-termin ixtisarları. Bu cür ixtisarlarda termin birləşmələrini təşkil edən terminlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınıb bütöv terminlə birləşdirilir. Məsələn, mikrokalkulyator, mikrohəndəsə, fotolövə, fotoelektrik, fotoqəbuledici, bolometr və s.

Ümumiyyətlə, ixtisarlar son dövrlərdə daha çox yaranır. Bu isə ən çox müasir hesablama texnikasının müxtəlif sistemlərinin adları, hesablama maşınlarından istifadə olunan xüsusi dillərin adları ilə bağlıdır. Son dövrlərdə proqramlaşdırma dillərinin hər birinin özünəməxsus xüsusi sözləri, lüğət fondu yaradılmışdır. Həmin sözlərin köməyi ilə proqramlaşdırma aparılır. Proqramlaşdırma dilində deyilənlərə ad qoyulur, adlara müəyyən tələblər verilir. Məsələn, ASSEMBLER alqoritmik dilində hər bir ad bir hərfdən ibarətdir.

Terminologiyada elə ixtisarlar da var ki, heç bir üsula uyğun gəlmir. Məsələn, OS-10 /ES əməliyyat sistemi, MOS /EO kiçik əməliyyat, ALQAMS, SNOBOL, SIMULA kimi alqoritmik dil adları, DKOİ və SVSDS kod adları və s.

Bütün bunlara baxmayaraq, terminologiyada abreviaturalar elmi dilə sistemli şəkildə təsir edir, ona riyazi dəqiqlik gətirir.

IV FƏSİL

DİLLƏRİN QARŞILIQLI ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMALAR

4.1. DİLLƏRİN QARŞILIQLI ZƏNGİNLƏŞMƏ PROSESİ

Elm və texnika sürətlə inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq meydana gələn müxtəlif məfhumların və anlayışların ifadəsi üçün hər bir dildə müvafiq sözlərin yaradılması zərurəti qarşıya çıxır. Bu tələbat həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar əsasında yaradılması ilə ödənilir. Dilə alınmaların daxil olması dil əlaqələrinin inkişafı ilə sürətlənir. Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən ünsürlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Deməli, “alınma” termininin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dilə keçib, daxil olduğu dili zənginləşdirən linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada “alınma” dedikdə, bir dildən başqa dilə keçən bütün linqvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, “alınma söz” dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman əgər alınma başqa sözlə desək, anlayış və ya yeni əşya cəmiyyətin tələbi ilə yaranırsa, alınma prosesi yeni sözü mənimsəyən dil vasitəsilə həyata keçir. Belə ki, sözlərin alınması, həm ictimai hadisə, həm də dil prosesidir. Bu prosesdə daha çox elmi, texniki tərəqqi ilə bağlı terminlər bir dildən başqa dilə daxil olur. Çünki hər bir elm sahəsi mənanı dəqiq ifadə edən sistemə malik olduqda daha tez və daha dəqiq qavranılır. Ona görə də hər bir dilin formalaşması və inkişafı onun daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, məskunlaşma yerindən, əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılıdır. Əlaqədə olan müxtəlif dillərin sayı artdıqca dildə baş verən dəyişmələr, dilə olan təsirin formaları da artır. Bir-biri ilə əlaqədə olan dilləri onların qohumluğuna

görə iki yerə ayırmaq olar: 1) eyni sistemli dillər arasında əlaqələr; 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr; Qohum və qohum olmayan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli ticarət, mədəniyyət, siyasət, sosial və s əlaqələr yaranır. Xüsusilə, xalqlar arasında mədəni, ictimai, iqtisadi əlaqələr artdıqca dillərarası əlaqələr və dillərin qarşılıqlı təsiri də güclənir. Tarixən bu təsirlə bağlı dillərin birindən digərinə sözlərin keçməsi prosesi baş vermiş, dil yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşdirilmişdir. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi xalqların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi qanunauyğunluqlarından doğur. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dilin başqa dildən söz alması əksər hallarda zəruri ehtiyacdən yaranır. Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq sözləri olmadıqda başqa dilin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır. Müasir dövrdə terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesində səciyyəvi cəhət onların birbaşa ingilis dilindən qəbul edilməsidir. Elm və texnikanın sürətli inkişafı yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Bu terminlərin müəyyən hissəsinin dillərdə qarşılıqları yaranır. Lakin mənbə dildən olduğu kimi alınaraq işlənən beynəlxalq terminlər üstünlük təşkil edir. Bu proses bütün sahələrdə, o cümlədən yeni informasiya texnologiyalarında, iqtisadiyyat, incəsənət, diplomatiyada və başqa sahələrdə daha çox müşahidə olunur. Terminalma və sözalmada anlayış sahənin hansı səviyyəsinə aidliyi, həmin səviyyənin ilk dəfə hansı dildə formalaşmasından da asılıdır. Bir çox elmlərin terminologiyası yunan və latın dillərindən, bəzilərinin əsasları isə ərəb dilindən alınmış terminlər əsasında yaranmışdır. Sənət, peşə, təsərrüfat, hərbi, musiqi sahəsində hansı dilin vahidləri öncül olursa, bu sahələrdə əsas terminlər o dillərdə yaranmış başqa dillərə keçmiş və beynəlmilləşmişdir. Yəni reseptor dilin koqnitiv bazasında müvafiq anlayışın olmaması sözalmanın əsas səbəbidir. Dillərə daha çox əşya ifadə etdiyi anlayışla bir yerdə alınır. Məsələn, noutbuk, laptop, audiobuk, peycer, taymer, şreder, plotter, skayner, printer, tüner, toner və s. terminlər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Həmin terminlər nəzərdən keçirildikdə aydın

olur ki, onların ifadə etdikləri əşya və vasitələr bu əsrin texnologiyasının inkişafı ilə bağlı yaranmışdır. Məlumdur ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə əldə edilən elmi-texniki nailiyyətlər, gündəngünə artan güclü informasiya axını, xalqlar və millətlərarası genişlənən beynəlxalq əlaqələr dil əlaqələrinin də qarşılıqlı inkişafını zəruriləşdirir.

Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki, alınmalar daha çox dilin leksik sistemini əhatə edir. Ümumiyyətlə, alınma ilk olaraq sözün başqa bir dildən götürülüb işlədilməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Bu, bütün dillərdə baş vermiş və baş verməkdə olan hadisədir. Hesablamalara görə alman dilindəki alınmaların sayı on minlərlə ölçülürsə, ingilis dilində, bu ümumi lüğət tərkibinin 50%-dən çoxunu əhatə edir. Belə hadisə qədim dillərə də yad deyildir. Məsələn, latın dilində 7000-dən çox yunan sözü vardır. Azərbaycan dilində də qloballaşma dövründə getdikcə alınmaların sayı çoxalır. Bunun səbəbi müxtəlif amillərlə bağlıdır.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti alınmanın yaranmasının əsas səbəbini əşya və anlayışların adlandırılması zərurəti ilə bağlayırlar. Bununla yanaşı, dildə sosial, psixi, estetik və s. xarakterli hadisələr nəticəsində də sözalma baş verir. Yeni dil formalarına ehtiyac, anlayışların parçalanması tələbi, ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, tamlığı, qısalığı, əlverişliliyi və s. də alınmaların dilə gəlməsinə yol açır. Sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, anlayışın alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğudur. Müvafiq sözün yoxluğu anlayışı bildirmək üçün ya dilin öz imkanlarından, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözün yaradılmasını, ya da başqa dildən sözalmanı zəruriləşdirir. Şübhəsiz ki, hər bir yeni anlayışı ifadə edə bilən və mənşəcə dilin özünə aid olan sözü dərhal tapmaq, onun işlədilməsini təsbit etmək mümkün deyildir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Yəni hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Bununla belə, ayrı-ayrı dillərdəki leksik alınmaları mənşəcə təsnif etdikdə müəyyən qanunauyğunluqlar aşkara çı-

xır. Belə ki, Azərbaycan dilində, ərəb-fars və rus dillərindən alınmalar çoxluq təşkil edir. Avropa dillərinə aid alınma sözlər XX əsrin 20-90-cı illərinə kimi Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Göründüyü kimi, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif dil daşıyıcılarının iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni əlaqələri fəvqündə gerçəkləşir.

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, hər bir dildə alınma sözlərin həm miqdarı artmış, həm də mənşəyə görə alınma arealı genişlənməmişdir. Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində qarşılıqlı təsir baş verir. Qohum və onlarla bir ərəzidə yayılmış qohum olmayan dillərin qarşılıqlı təsiri əlaqədə olan dillərin hər birinin müxtəlif struktur səviyyələrində özünü göstərir. Dilin təsirə ən tez və ən çox məruz qalan sahəsi onun lüğət tərkibidir. Alınma ilk olaraq dilin leksik təbəqəsində qeydə alınır. Ona görə də bəzən alınma deyərkən məhz başqa dildən keçən söz, termin nəzərə alınır. Dilçilikdə ümumiyyətlə alınma, o cümlədən də leksik alınmalarla bağlı problemlər müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir.¹ Buna baxmayaraq, müasir dövrdə dilə daxil olan alınma sözlər problemi bir çox dillər üçün yəni-dən aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır. Belə bir vəziyyəti doğuran səbəbləri aydınlaşdırmağa, yeni leksik alınmalarla bağlı həlli zəruri olan məsələlərin əsas dairəsini müəyyənləşdirməyə dair indi müxtəlif tədqiqatların aparılmasını zəruriləşdirir. Alınma dilxarici və dildaxili səbəblər nəticəsində meydana çıxır. Bu da onu göstərir ki, dilin müəyyən ünsürləri, o cümlədən sözləri alınmasına təkan verən səbəblər mövcuddur. Alınma sözə müraciət etmək intralingvistik və ekstralingvistik səbəblər kompleksindən bəhrələnir. Ekstralingvistik səbəblər sırasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə əlaqələr üçün həyata keçirilən və ya həyata keçən dil əlaqələri durur.

---

¹ Розенцвейг В. Языковые контакты. Москва, 1984; Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. -Москва, 1950; Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. Европеизмы в современном персидском языке. М.: Наука. 1980.

Terminlər dili həm zənginləşdirir, həm də inkişaf etdirir, onlar elm və texnikanın mürəkkəb fikirlərinin ifadəsi üçün əsas vasitələrdən biridir. Ona görə də dilin lüğət tərkibinə daxil olan terminlər kimi prefikslər də terminlərlə birlikdə dilin ehtiyacı nəticəsində alındıqda tez mənimsənilir və dilin daxili qanunlarına daha tez tabe olur. Çünki bir dildən başqa bir şəkilçinin keçməsi ilə bir sözün keçməsi eyni məqsədi daşımır. Şəkilçi başqa zərurətdən, söz isə digər ehtiyacdən dilə keçir. Əgər əcnəbi termin alınmazdan qabaq milli dildə ekvivalent varsa, başqa sözlə, söz, yaxud termin ehtiyac olmadan alınarsa, onda, bir qayda olaraq, adiləşmə dövründə belə, alınma yad olaraq qalır, kütlələrin canlı danışığına daxil ola bilmir. “Belə faktlar çoxaldıqca dil daşıyıcılarında “dil ekstremizmi” hissləri güclənir, çünki həminin gözü görə-görə alınmalar milli sözləri sıxışdırır. Digər tərəfdən, alınmaya qarşı ana dilinin özünün strukturu və daxili qanunları müqavimət göstərə bilir. Belə olduqda, dilə güc gəlmək, alınma hesabına zorla ona yamaq vurmaq yaramaz, çünki bu zaman həm milli dilin özü, həm də həmin dilin daşıyıcıları olan geniş xalq kütlələri müqavimət göstərəcəkdir¹”.

Terminin alınması dildaxili ekstralinqvistik amillə izah edilə bilər. Hər bir yeni anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkan və vasitələri nəzərə alınır. Bəzən bu vasitələrlə anlayışı ifadə etmək mümkün olmur. Bu halda anlayışla birgə onu ifadə edən ad da alınır. Lüğət tərkibi dilin digər yaruslarına nisbətən daha tez təsirə məruz qaldığından yeni sözyaratma meyili və sözləmə prosesi müntəzəm sürətdə baş verir. Buna görə də müasir dövrdə dünyanın başqa dilləri ilə təmasda olan hər bir dilə başqa dillərdən söz keçir. Deməli, dildə bu vasitələri adlandırmaq üçün hazır sözlər olmadığından predmeti ifadə edən adlar ingilis dilindən birbaşa alınmışdır. Onu da qeyd edək ki, ictimai, sosial, iqtisadi əlaqələr zəminində bir sıra yeni anlayışlar reseptor dildə də meydana çıxır. Özünün tarixi inkişafı prosesində bəşər dilləri

---

¹ Десницкая А. В. К вопросу о взаимодействии языков. Доклады и сообщения Инс-та Языкознания АН СССР. М. 1956. № 9. стр. 8-9.

bir-biri ilə müəyyən dil əlaqələrində olmuş və olmaqda davam edir. Dil əlaqələri dedikdə, iki və daha çox dilin strukturuna və lüğət tərkibinə bəşər dillərinin göstərdiyi hər hansı təsiri nəzərdə tutulur. Dillər arasında əlaqələrin artması, elmi – texniki tərəqqi bir dilin sözlərinin digər dil tərəfindən alınması zərurətini yaradır. Əgər söz tələbat nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, söz dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda həmin söz dili zənginləşdirir. Bu tipli alınmalar bəzi dilçilər tərəfindən “ehtiyacdən doğan” alınmalar kimi qiymətləndirilir. Buna misal olaraq dilimizdə son dövrlərdə daha çox işlədilən informatika ilə bağlı terminlərdir. İnformatika terminologiyasında işlədilən kompüter, internet, eləcə də sayt, fayl bir çox dünya dillərində olduğu kimi işlənir. Bu baxımdan alınma daha çox dünya miqyasında inkişaf etmiş aparıcı və rəsmi dillərdən alınır. Bu vaxt həmin anlayışları ifadə edən terminlər alındığı dilin prefiksləri ilə dilə daxil olur. Ona görə də dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər kimi prefikslər də dilin ehtiyacı nəticəsində alındıqda tez mənimsənilir və dilin daxili qanunlarına daha tez tabe olur. Bu baxımdan müxtəlif dillərdən mənimsənilmiş prefikslər alınmalar kimi dəyərləndirildikdə daha doğru olar. Terminologiyada *anti-, auto-, co-, counter-, de-, des-, hydro-, hygro-, hyper-, inter-, in-, meta-, macro-, milli-, mini-, mis-, mono-, multi-, non-, over-, para-, poly-, post-, pre-, pseudo-, re-, semi-, servo-, sub-, super-, tele-, thermo-, trans-, ultra-, un-, under-* prefiksləri ilə *beynəlxalq terminlər birlikdə dillərə keçir.*

Göründüyü kimi, burada prefikslərin əksəriyyəti yunan-latın mənşəlidir. Hər şeydən öncə qeyd etməliyik ki, “prefikslər variantivliyinə görə ən aşağı indeksə malikdirlər. Bu onunla xarakterizə olunur ki, onlar sözdə ifadə etdikləri mənaya görə daha stabil mövqedə dayanırlar və onların aktivliyi suffikslərlə müqayisədə az, söz kökü ilə müqayisədə isə yüksəkdir. Məsələn, *avto-* prefiksi. Bu prefiks adlara avtomatik, kənar müdaxilə olmadan hərəkət edə bilən texniki qurğu anlamı verir. Rus dilində bu prefiksin *camo-, aemo-* prefiksləri ilə əvəzləndiyini daha intensiv müşahidə etmək olar. Məsələn, ingilis dilində: *autoanswer,*

autocycling, autogyration, autoinduction, autooxidations, autophasing, autoplotter, autostabilizer, autosynchronizing; rus dili ilə müqayisə edək: *автоответ, автоповтор, самовозбуждение (генератора), самовозгарание, самоиндукция, самоокисление, самофазировка, автопроклячик (курса судна), автостабилизатор, автосинхронизация.*

Azərbaycan dilində də **avto-** prefiksindən rus dilində səsləndiyi kimi **avto-** şəklində istifadə edilir. Məsələn, *avtomexanik, avtoreferat, avtomaşın, avtopilot, avtoritet, avtokar* və s. Alman dilində isə hərəkətin tərzini, üsulunu bildirən sifətlər **auto-** prefiksi ilə düzəlik. Bu prefiks ilə formalaşan sifətlər bəzən hərəkətin icra edənin özünə yönəldiyini bildirdiyi halda (*autobiologisch*), bəzən də hərəkətin öz-özünə icra edildiyinə işarə edir (*autodynamisch*).

Dilə daxil olan alınmalarda müxtəlif istiqamətlər müşahidə olunur. Ən çox diqqəti cəlb edən alınan dildə terminin bir neçə mənasından ancaq biri başqa dillərə keçir. Məsələn, *speaker* 1. danışan; 2. natiq; 3. diktör; 4. spiker (parlamentin sədri).¹

Lüğətdən verilmiş istinad göstərir ki, ingilis dilində sözün dörd müxtəlif mənası vardır. Həmin mənələrdən yalnız dördüncüsü Azərbaycan dilinə keçmişdir və bu dildə “spiker” yalnız həmin mənada istifadə edilir. Onu da qeyd edək ki, lüğətdən götürülmüş parçada daha üç alınmanın dəqiqləşdirici sözlə ehtiyacını göstərir. Lüğətdə “*lider*” sözü “*başqan/rəhbər*” kimi tərcümə edilmiş, “spiker” mənasından sonra mötərizədə dəqiqləşdirici “*parlament sədri*” ifadəsi verilmişdir. İngilis dilində “*leader*” sözü lüğətdə “*rəhbər, başçı, lider*” kimi izah edilir. Azərbaycan dilində lider yalnız “*başçı, rəhbər*” mənələrində deyildir. Bu söz çox zaman müəyyən bir qrupda, dəstədə öncül olanları bildirir. Bu da yalnız başçı və ya birinci şəxs kimi qəbul oluna bilməz. Onun dəqiq mənasının kontekstdən təyin edilməsi mümkündür. Lakin bəzən heç kontekst də dəqiq mənanı vermir. Ona görə də Azərbaycan dilində rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış

---

¹ İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. B., “Qismət”, 2003. 1996, səh.1349.

“lider” terminində siyasi mənada “qabaqcıl” öndə olan anlayışı ifadə edilir. Terminin alınması dildaxili ekstralinqvistik amillə izah edilə bilər. Alınma prosesində birbaşa keçmə yəni alınma sözlər bir dildən başqa birisinə üçüncü dilin köməyi olmadan gəlir; Dildə üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsi də daha çox diqqəti cəlb edir. İki və daha çox dilin təmasda olması hadisəsinin nəticəsini Boduen de Kurtene “dil yaxınlığı”¹, və Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri isə bu nəticəni “dil ittifaqı” adlandırmışlar.

Y. S. Stepanovun fikrincə, bu əlaqələrin bəziləri birbaşa, digərləri isə dolayı yolla ola bilər. Birbaşa əlaqələr dedikdə alim müxtəlif dillərdə danışan əhalinin real tərdə bir-biri ilə təmasda olmasını nəzərdə tutur. Onun fikrincə bu vaxt elə bir təbəqə yaranır ki, o, bərabər şəkildə təmasda olan dillərdə danışır. Dolayı yolla olan əlaqələr isə o əlaqələrdir ki, bu vaxt bənzərlik mədəniyyət ümumiliyinə söykənərək inkişaf edir. Burada bədii tərcümələr, elmi və bədii ədəbiyyat, kinofilmlər, gündəlik mətbuatın məlumatları, radio, televiziya və s. əsas rolunu oynayır².

L.İ.Barannikova dillər və dialektlər arası dil əlaqələrinin ikitərəfli (binar) mexanizmini öyrənərək, bu əlaqələr vaxtı aşağıdakıların mövcudluğunu ayırd edir: 1) müxtəlif strukturlu dillər, yəni tipoloji cəhətdən strukturları bir-birindən fərqli olan dillər; 2) struktur cəhətdən yaxın dillər, yəni tipoloji cəhətdən bir-birinə oxşar olan iki dil; 3) struktur cəhətdən müxtəlif dillərə mənsub olan dillər; 4) struktur cəhətdən bir-birinə yaxın dialektlər; 5) Bir dilin dialektləri³.

Bilinqvizm məsələlərini öyrənən A.V. Desnitskaya ehtimal edir ki, dillərin bir-birinə təsirinin öyrənilməsi, haqqında söhbət gedən xalqların tarixinin birbaşa öyrənilməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, bu təqdirdə xalqların ictimai inkişaf mərhələləri, həmçinin,

---

¹Бодуен де Куртене И. А. О смешанном характере языков.- Избранные труды по общему языкознанию. Изд-во АН СССР. М. 1963. Том I. - 384 стр.

² Степанов Ю. С. Структура французского языка. М. 1965. - стр.14-15

³ Баранникова Л. И. О языковых контактах. В кн.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М. Наука. 1969. стр. 200-201.

nəzərdə tutulan dillərin spesifikası da nəzərə alınmalıdır. Bunlarla yanaşı dillərin nə dərəcədə bir-biri ilə qohum olub-olmaması da əsas amillərdən biri sayılır. A.V. Desnitskaya hesab edir ki, hər bir halda dillərin bir-biri ilə əlaqə və təsirində bilinqvizm məsələsi xüsusi rol oynayır¹.

Bu tədqiqatların təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: a) bilinqvizmin müxtəlif tipologiyaları mümkündür: linqvistik, sosiolinqvistik və psixoloji; b) linqvistik nöqtəyi-nəzərdən söhbət gedəndə koordinativ (qarışmayan) və subordinativ (qarışıq olan) bilinqvizm nəzərdə tutulur; c) sosiolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən söhbət gedəndə fərdi və ya kollektiv bilinqvizm nəzərdə tutulur. Kollektiv bilinqvizmdən danışanda, bu vaxt parsial (hissəvi) və total (tam, ümumi) bilinqvizm nəzərdə tutulur; ç) nəhayət, söhbət psixoloji nöqtəyi-nəzərdən gedəndə reseptiv (perseptiv), reproduktiv və produktiv bilinqvizm nəzərdə tutulur.

Hətta Q.Vaynrayx leksik alınmaları onların həm interferensiya mexanizminə aparən yol baxımından, həm də onların fonetik, qrammatik, semantik və üslubi cəhətdən də alan dildə qaynayıb-qarışması nöqtəyi-nəzərdən öyrənmə lüzumunu təklif edirdi².

Bir dildən başqa dilə alınmalar daxil olma prosesində iki cəhət müşahidə olunur: a) *assimilyasiya*-bu alan dilin gəlmə elementlərə münasibətdə fonetik-qrafik, morfoloji-sintaktik və leksik-semantik təsir; b) *integrasiya*-mənbə dilin fonetik-qrafik, morfoloji-sintaktik və leksik-semantik xüsusiyyətlərini alan dilin sisteminə uyğunlaşma.

Daxilolma yollarından asılı olaraq alınma söz prosesində aşağıdakı mərhələlər özünü göstərir: 1) *daxilolma mərhələsi* - bu vaxt həlledici amillər ekstralinqvistik və linqvistik amillər sayılır; 2) *assimilyasiya mərhələsi* - bu zaman söhbət fonetik, qrafik

---

¹Десницкая А. В. К вопросу о взаимодействии языков. Доклады и сообщения Инс-та Языкознания АН СССР. М. 1956. № 9. стр. 70 2- 77.

²Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. В кн.: Новое в лингвистике (пер. с английского). Вып. 6. Языковые контакты. М. Прогресс. 1972. стр. 27.

və qrammatik adaptasiyadan gedir; 3) *halledici mərhələ* - bu vaxt fonetik, qrafik və qrammatik cəhətdən mənimsənilmiş sözlər “alan” dilin leksik - semantik strukturuna tamamilə uyğunlaşır. Alınma sözlərin tədqiqində aşağıdakı amilləri nəzərə alınmalıdır: a) sözlərin alınma yolları (şifahi və ya yazılı yolla alınmalar); b) alınma sözlər mənbə dildən birbaşa və yaxud dolaylı yolla alınrlar; Alınmaların əsasında söz-anlayış və onları bildirən əşya durur. Bu zaman aşağıdakı proseslər müşahidə olunur: a) sözlə birlikdə anlayışın alınması; b) sözlə birlikdə anlayışın alınmaması; c) alınmış sözlərin milliləşməsi; d) alınmış anlayışın milliləşməməsi.

Tədqiqatlar göstərir ki, dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri daha güclü elmi-texniki nailiyyətlərə malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində hegemon olan, yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin başqa dillərə təsiri nəticəsində dillərin leksik tərkibinə alınmalar daxil olur. Dilin leksik, fonetik, morfoloji, sintaktik səviyyələrinin nizamlanmış və stabilləşmiş daxili dil mexanizmləri ilə əlaqələndirilməklə bütövlükdə dil sistemi, onun strukturu formalaşır. Ona görə də dilin leksik səviyyəsində az və ya çox dərəcəli dəyişmələr mütləq şəkildə digər səviyyələrinə də təsir edir. Leksik təbəqənin ən mütəhərrik hissəsi, onun dəyişkənlik dinamikasında daha yüksək göstəricilər Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi ilə bağlıdır. Hazırda Azərbaycan dilinə daxil olan alınmaların mütləq əksəriyyəti ingilis dilindən alınır. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinə alınmalar bilavasitə deyil, yəni ingilis, fransız, alman dillərindən, ümumiyyətlə Avropa mənbəli terminlərin Azərbaycan dilinə keçməsi rus dilinin vasitəsilə deyil, artıq ingilis dili vasitəsi ilə birbaşa daxil olur. Bir sıra iqtisadi infrastrukturların birləşərək böyük qurumlar yaratması bunları adlandıran leksemlərin dilin lüğət tərkibinə keçməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanla iqtisadi-siyasi əlaqələr genişləndikcə, qloballaşan dünyanın iqtisadi prosesləri Azərbaycana sirayət etdikcə məfhumla bərabər terminlərin keçməsi və leksemlərin sayının artması təbii hesab edilməlidir.

Azərbaycan dilinə əvvəllər Avropa mənbəli terminlərin mütləq əksəriyyətinin rus dili vasitəsilə alınması, qallorusizmlərin özlüyündə təkcə bu alınmaların dilin fonetik quruluşu və qrafik qaydalarına uyğunlaşmanı əks etdirmir. Belə terminlər əksər hallarda mənbə dildəki terminlərin rus dilindəki adaptasiya mərhələsinin fonetik, qrafik və bəzən də qrammatik quruluşunu əks etdirir. Dilimizə hazırda birbaşa alınan Avropa mənbəli alınmalar bədii üslubdan başlayaraq elmi üsluba qədər, rəsmi-kargüzarlıq üslubundan tutmuş gündəlik-məişət danışığına qədər həyatın bütün sferalarında işlədilən ədəbi dil üslublarında kifayət qədər yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir. Məsələn, *birja, birja sessiyası, biznes, biznesmen, kompüter, kliyentel, arbitraj, akkordion, akkreditiv, depozit, denominasiya, depozitor, determinant, disk, disk serveri, eksployt, ekstranet, eksses, eqosentrizm, hiperlink, hipermedia, kredit, kreditor, kratologiya, krossmen, distress, manjet, makrovirus, presedent, proklamasiya, protanopiya, sensor, sensor, videodisplay, kavitator, panel, servitut, vebinar, valyuta, vikipediya, videokamera, və s.*

Tədqiqatdan aydın olur ki, hazırda qloballaşan dövrdə latın, yunan mənşəli terminlər ingilis dili vasitəsi ilə bir çox dünya dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə daxil olur. Məsələn, endometriya, ekzekvatura, ekspirasiya termini latın mənşəlidir, yəni mənbə dil latın dilidir, sonra ingilis dili tərəfindən mənimsənilmiş və bu dil vasitəsilə bir sıra dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Alınma terminlərin ictimai-siyasi sahədə artması təbii prosesdir. Müasir dövr siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni, diplomatik və s. məsələlərə qlobal mövqedən yanaşma ilə seçilir. Ayrı-ayrı dövlətlərin diplomatik əlaqələri məhdud region çərçivədə qapanıb qalmır, dünya miqyasına çıxır. Məhz bu səbəbdən beynəlxalq münasibətlər sistemində istifadə olunan orta q terminlər sistemi yaranmışdır. Hazırda dünyada ingilis dili əsas beynəlxalq dildir. Bu dilin geniş yayılması, beynəlxalq sistemdə aparıcı olması, ictimai-siyasi, iqtisadi, diplomatik terminlərin son dövrlərdə bu dildə yaranıb başqa dillərə keçməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, sammit, lobbi, servitut, spiker, sekulyarizm, moderator, ombudsman və s.

İctimai-siyasi terminlərin işlənmə tezliyi sürətlənmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində işləklilik qazanmış “parlament” termini müasir inzibati-hüquqi, habelə beynəlxalq hüquq terminologiyasında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən vahidlərindən sayılır. Bu termin fransız dilindəki *parler* “danışmaq” feilindən yaranmış, sonralar hüquq termini kimi Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Kanada, Belçika və bir çox digər ölkələrin dövlət quruluşunda “ali qanunverici orqanın” adı kimi geniş şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Eləcə də “*kritika*” sözü fransız dilində “tənqid” mənasını ifadə edən *critique* sözündən meydana gəlmişdir. Fransız dilinə isə həmin termin “*mühakimə tərzü, növü*” mənasında yunan dilindən keçmişdir. *Kritika* və *kritik* (“tənqidçi” anlamında) terminlərini müasir dilimizdə işləklilik qazana bilməyən alınma söz kimi səciyyələndirmək olar. Lakin qeyd olunan mənada kritik sözü dilimizə daxil olmasa da, müasir Azərbaycan dilində *kritik hədd, kritik məqam, kritik durum* kimi söz birləşmələrində uğurlu kollakasiya tandemi yaratmaqla iqtisadi terminologiyada “kritik” termininin işləkliyi yaranmışdır. Bununla yanaşı “Son”, “ən nəhayət”, “sonuncu” anlamlarını əks etdirən həmin söz Azərbaycan dilinin ədəbi, media, siyasi diskurslarında yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir. Azərbaycan dilində fəal şəkildə işlənən alınma terminləri aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq olar:

İctimai-siyasi və sosial elmlərə dair alınma terminlər¹: *aplikant, banner, barkod, basorama, transaksiya, avantüra, avantürüst, dimlomatik, diplomatiya, direktiv, draqun, ekspropriasiya, rayon, redut, rejim, reqlament, suveren, totalitar, transparent, transaksiya və s.*

Texnika ilə bağlı terminlər: *radaskop, render, reostat, resepsen, datakart, pilot, pilotaj, platform, demarkasiya, reylinq, printer, notbuk, internet, instaqram, departament, riproyeksiya, slayd, smartfon, spamer, spayder, trek, bloger, teleteks, smaylik, skaner, skayp, server, onlayn və s.*

---

¹ Təqdim edilmiş terminlər “İzahlı yeni terminlər lüğəti”ndən (Bakı, Elm, 2018) götürülmüşdür.

İdmanla bağlı alınma terminlər: *sörfinq, şeypinq, tamp, tayminq, treninq, trenckot, ştepper, şpoyley, snovbord, skeytbor-dinq, raund, raftinq, bobsley və s.*

Tibbə dair alınma terminlər: *distres, menyer, menepauza, skrab, otoplastika, layner, liftingq, krab, dopler, liftingq, klirens, mammoplastika, pressoterapiya, probiotik və s.*

İqtisadiyyatla bağlı alınma terminlər: *baydaun, banderol, autsorsinq, annuitet anderraytingq, mercendayzingq, sviç, trey-der, topiks, tender, menecer, menecment, bloqbaster, dedollari-zasiya, marketingq, revalvasiya, holdinq, ambalaj və s.*

Musiqi ilə bağlı alınma terminlər: *remeyk, remiks (köhnə populyar mahnının yenidən, müasir tərzdə işlənməsi), rokobilli, reper, rep, diksilend, bitboks, ampir, promotur və s.*

Kulinariya ilə bağlı alınma terminlər: *menu, blender, fiş-burger, sendviç, fastfud (ayaqüstü yemək), roll (lavaşa bükülən yeməklər) və s.*

Jurnalistika ilə bağlı alınma terminlər: *media, masmediya mediateka, mediamorfoz, mediafayl, spam (məlumatların kütləvi və anonim göndərilməsi), spamer, taq, teleteks, tiker, komment, interaktiv, fotoşop, blutuz və s.*

Bu terminlərin işləklik qazanmasında Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi və birbaşa beynəlxalq, iqtisadi münasibətlərin qurulması, ikitərəfli uğurlu layihələrin həyata keçirilməsi, habelə xaricdə təhsil proqramlarının artan dinamika nümayiş etdirməsi, baloniya təhsil sisteminin inkişafı, bunlarla bağlı terminlərin ilkin mənbədən mənimsənilməsi faktı həlledici rol oynamışdır. Yaşadığımız dövrün kütləvi informasiya vasitələri əsri olmasını nəzərə alsaq, ingilis dilinin internet fəzasında yüksək populyarlığa malik olması da birbaşa alınmalara şərait yaratmışdır. Ə. Qurbanovanın da qeyd etdiyi kimi, “Hal-hazırda, internetdə ən çox istifadə olunan ilk 10 dilin reyting göstəricisinə görə ingilis dili 28,6%, çin dili 23,2%, ispan dili 7,9%, ərəb dili 4,8%, portuqal dili 4,3%, yapon dili 3,9%, rus dili 3,1%, alman dili 2,9%, fransız dili 2,8%, malay dili 2,7%, təşkil edir. İnternetdə istifadə olunan digər dillərin payına isə 15,7% düşür (kursiv bi-

zimidir. – M.O.)” (2,78). Belə terminlərin bir qismi orijinal formada olduğu kimi verilir. Məsələn, market- market, link-link, gender-gender, faks-faks, spam-spam, spamer-spamer, smart-smart, scanner-skanner, kanyoninq-kanyoninq və s.

Lakin o da danılmaz faktdır ki, həmin leksik interferensiya Azərbaycan dilinin struktur quruluşuna təsir etməmişdir. Onu da qeyd edək ki, istənilən alınma termin reseptor dilin fonomorfoloji özəlliklərinə, morfoloji spesifikasiyasına, orfoqrafiya-orfoepiya qaydalarına uyğunlaşır və yalnız adaptasiya proseslərindən sonra dilin terminoloji sistemində möhkəmlənir. Eyni fikri Avropa mənəvi terminlərin dilimizdə mənimsəmə mərhələləri ilə bağlı söyləmək olar. Şərti olaraq, həmin mərhələləri fonetik-qrafik, semantik olaraq fərqləndirmək olar. Yalnız son mərhələdə tam adaptasiya getdiyini və terminin dilin müxtəlif üslublarında rahatlıqla işlənə bildiyini, törəmə mənalar yaratmağa qadir olduğunu söyləmək olar. Belə ki, birinci mərhələdə mənimsənilən leksik vahidlər əsas etibarilə qrafik cəhətdən dilə uyğunlaşır. Məsələn, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə blogger-bloqer, bobsleigh-bobsley, bodybuilding-bodibilding, spaider-spayder, prerequisite-prerekvizit, planchette-planşet, notebook-notbuk, concept-konsept, clearing-klirinq, clearing-klirinq, sandwich-sendviç, roaming-rouminq, fourchette-furşet formasında dilə daxil olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində alınma *-sion*, *-sio* tipli terminlərin *-siya* şəkilçisi ilə verilməsi xarakterikdir. Məsələn, eviktio-eviksiya, praesumptio-prezumpsiya, subrogatio-subroqasiya, restitution-restitusiya, reutilistion-reutilizasiya, exfoliation-eksfoliyasiya, revaluation-revalvasiya, transplantatio-transplantasiya, regeneratio-regenerasiya, manipulation-manipulyasiya və s. Bəzən isə ingilis dilində reseption (qeydiyyat masası)-resepşn, option-opsion, bəzən də mummification- mumlama kimi (kinolentin emulsiyalı təbəqəsinin parafinlə örtülməsi) tərcümə edilir.

Hazırda dilimizə daxil olan alınmaların təhlili göstərir ki, Avropa mənşəli morfemlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə müxtəlif formalarda qrammatik əla-

qə yarada bilir. İlk mərhələdə müxtəlif formalarda işlənsələr də (mənimlənmə mərhələsində) dilin fonetik, qrafik, orfoepik, orfoqrafik qaydalarına uyğunlaşaraq mənimlənilir. Əlbəttə, Azərbaycan dilinin iltisacı quruluşlu olması bu quruluşa xas olan, struktur-tipoloji hadisə kimi səciyyələndirilən ahəng qanunun yad mənşəli elementlərə - affikslərə qarşı xüsusi həssaslıq göstərməsi danılmaz faktdır. Belə ki, **-sion** və **-siya** şəkilçiləri alındığı terminlərlə dilə daxil olur və termin yaradıcılığında iştirak etmir. Belə ki, alınma terminlər üçün xarakterik olan **-sion** şəkilçisi, istərsə də rus dilindən alınan alınmaları üçün səciyyəvi olan **-siya** şəkilçisi sinharmonik variantlara malik olmadığından onların dilimizin morfoloji və morfonoloji sistemləri tərəfindən mənimlənməsi qeyri mümkündür. Oğuz qrupuna daxil olan türk dilində isə **“sion”** morfemi olduğu kimi terminlə bərabər alınır və işlənir. Məsələn, *depozision, transplantasion, depression, revalvasion, transaksion, aksion, modernizasion* və s. Bu onu göstərir ki, qohum dillər arasında istər təmaslı, istərsə də təmassız əlaqələrin olmaması bu dillərin inkişafına əks təsir edir. Belə ki, türk dili ilə Azərbaycan dili arasında uzun müddət birbaşa əlaqələrin olmaması (sovet dövründə) alınmaların daxil olma yollarına təsir etmişdir. Azərbaycan dilinə alınmalar rus dilindən alınırırsa, türk dilinə birbaşa Avropa dillərindən daxil olmuşdur. Lakin Türkiyə türkcəsində bu qədər aktiv olan **“sion”** morfemi həmin dilin hər hansı bir sözü ilə qrammatik əlaqəyə girərək söz yaradıcılığında iştirak etmir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, müəyyən tarixi mərhələdə rus və Avropa mənşəli yeni terminlər dilə daxil olur və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilində bu şəkilçilər dilə uyğun şəkildə mənimlənilmiş və bu şəkilçilərin müvazi işləkliyi dildə müxtəlif mənşəli terminlərin etimoloji dubletlik situasiyasını da yaradır. Eləcə də **-sion** və **-siya** şəkilçilərinin müvazi işləkliyi fonunda alınmalarının etimoloji dubletliyi vəziyyətini aksiya və aksion terminlərinin nümunəsində də izləmək olar. Məsələn, iqtisadi termin səciyyəsi daşıyan **“aksiya”** termini *“səhm (aksioner şirkətin üzvlərinə verilən qiymətli ka-*

ğiz)” anlamını ifadə edir, onun omonimi olan **aksiya** sözü isə ic-timai-siyasi termin mövqeyində çıxış etməklə “*müəyyən iqtisadi və ya siyasi məqsədlə hərəkət*” mənasını əks etdirir. Bu cür alın-ma terminlərin xarici forma fərqliliyini təhlil edərkən, yəni mən-bə dildəki forma ilə qəbul edilən dildəki formanın müqayisəsi kontekstində fonetik cildin, morfoloji quruluşunun mənimsəmə xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda etimoloji dubletlər haqqında ay-rıca bəhs etmək zərurəti yaranır. “Etimoloji dubletlər” dedikdə, etimoloji cəhətdən yekcins olan, lakin zamanla müəyyən obyekt-iv dildaxili və tarixi proseslər nəticəsində xarici görünüşündə məruz qaldığı dəyişmələr səbəbi ilə fərqliləşən variantların müs-təqil sözə çevrilib müxtəlif anlam ifadə etməyə başlaması ilə meydana gələn leksik müvazilik halları nəzərdə tutulur” .

Azərbaycan dilində *hotel* –*hostel* terminlərinin müvazi iş-ləkliyi müşahidə edilir. Xatırladaq ki, **hotel** termini əlavə xid-mətlərə malik olmayan və yalnız müvəqqəti yaşayış imkanı olan xüsusi növ məkan anlamını ifadə edir. Etimoloji cəhətdən bu termin “hotel” variantında sabitləşmiş, sonralar “hostel” termini də yaranmışdır. “Hostel” birgə yaşayış yeri, yəni ayrı-ayrı müş-tərilərin qısa və ya uzun müddətə qala biləcəyi, əlavə rahatlığı olmayan ikidən artıq çarpayı yerləşdirilmiş yataq otağı tipli mehmanxana növü. Avropa sisteminə əsaslanan belə bir meh-manxana ən ucuz və şərəfli hesab edilir (Yeni sözlər və yeni mə-nalar lüğəti, Bakı, Elm və təhsil, 2016, səh.121) Eyni bir kökdən yaranan və məzmunca eyni olan bu etimoloji dubletlər beynəl-xalq terminologiyaya daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilində *serviz* və *servis* terminlərinin müvazi iş-ləkliyini müşahidə edirik. Bu terminlərin hər ikisi eyni kökdən, yəni “service” fransız-latin mənşəli sözdən törəmişdir. Etimoloji lüğətlərdə bu terminlərin latin dilindəki *servitum* “qulluq, kölə-lik” anlamını əks etdirən sözün fransızcadakı semantik və morfo-loji dəyişikliklər nəticəsində meydana çıxdığını “xidmət, qulluq” mənasında qəlibləndiyini qeyd edirlər. **Məsələn**, *Dolların baha-laşması avtomobilin servis xərclərinin artmasına səbəb oldu*. Bu kontekstdə *servis* termini “xidmət, qulluq” anlamını kəsb edir.

İzahlı lüğətdə “serviz” termininin çay servizi, xörək servizi anlamını ifadə etdiyi qeyd edilir. Beləliklə, servis-əhaliyə məişət xidməti (iqtisadiyyat), əmtənin istehsal və satışının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyəti (iqtisadiyyat), *sosiologiyada* “sosioloji sorğu”; servis isə kulinariyada “*müəyyən miqdar şəxs üçün xörək və ya çay ləvazimatı (qabları) komplekti* mənalarında işlənir. Bu isə beynəlmiləl termin statusu almış bu terminin özünün müvafiq istiqamətli inkişaf yolunda bir neçə mənə ifadə etməsini bir daha təsdiqləyir. Termin beynəlmiləl səviyyəyə çatması üçün ən azı üç mərhələ yolu keçir. Həmin üç mərhələ belədir: *mənbə dil* → *aralıq dil* → *reseptor dil*. Aralıq dil özü mənbə dilin vahidlərini mənimsəyir bu zaman reseptor dil rolunu yerinə yetirir, həmin termini üçüncü bir dilə ötürəndən sonra aralıq dil hesab olunur və üçüncü dil reseptor dil sayılır. Heç şübhəsiz ki, reseptor – ötürücü dil özünün fonomorfoloji və semantik əlavəsini edir. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, dilimizdə işlənən müxtəlif mənşəli terminlərin etimoloji dubletliyi həmin terminlərin xarici forma variantlılığının semantik diferensiallaşmaya uğraması şəraitində mümkün olur. Variantlılıq belə terminlərin ortaq kökə malik olması ilə bağlıdır. Bu isə daha çox terminlərin səs fərqliliklərinin leksik-semantik fərqlilikləri əks etdirməsi ilə bağlıdır.

Terminoloji tədqiqatlarda “semantik transformasiya” məsələsi də son illərdə tez-tez diqqət mərkəzinə çəkilir. “Semantik transformasiya” ənənəvi olaraq reseptor dildə alınmanın semantikasının genişlənməsi və ya sıxılması, məcazi mənada işlənməsi kimi təyin edilmişdir. Əgər ötən əsrin 50-70-ci illərində başqa dildən alınmış terminin mənasının sıxılmasının səciyyəvi olması, belə sözlərin nadir hallarda məcazi mənada işlənməsi fikri geniş yayılmışdırsa, hazırda terminoloji sistemdə öz əksinin tapan zəngin faktlar bu fikri təsdiqləmişdir. Belə vəziyyət leksik sistemin açıqlığı, dəyişməyə meyilliliyi, neologizmlərin yaranması prosesi ilə bağlıdır. Hazırda sözün semantikasının dərinləşməsi, yeni mənaların yaranması, mənanın genişlənməsi müşahidə olunur. İngilis dilindən alınmaların semantikasında genişlənmə, onların

müxtəlif söz qrupları arasında hərəkət etməsi aşkar hiss olunur. Sözlərin sosial-iqtisadi sahədə işlənməsində bu cəhət daha çox aşkara çıxır. Bu zaman alınma sözün ilkin mənası ilə yanaşı, yeni mənalar da yaranır. *Məsələn, “resipiyent” latınca “recipere” almaq, qəbul etmək, yəni bir obyekt və ya subyektin digər obyekt və ya subyektdən nəyisə qəbul etməsi mənasında işlənir. Terminologiyada isə müxtəlif elm sahələrində tibdə donordan qan və ya orqan köçürülən pasiyent, biologiyada başqa hüceyrədən genetik material alan hüceyrə, jurnalistikada informasiyanı, məlumatı qəbul edən şəxs mənasında işlənir.* Belə alınmaları, yəni əvvəl məlum olub sonradan yeni istifadə dairəsi qazandıqlarına görə şərti neologizmlər, həm də funksional neologizmlər adlandırmaq olar. “Şərti alınma neologizm” terminin şərti olaraq yeniliyini, “funksional neologizm” isə yeni sahədə işlənməsi ilə əlaqədardır. Əsl neologizmlər həm formasına, həm də nominasiyaya görə seçilir. Şərti neologizmlər şəffaf strukturu, aydın başa düşülməsi ilə seçilir. İngilis dilindən alınan “marker” termini incəsənətdə spirt əsaslı, su ilə yuyulmayan flomaster, idmanda peyntbol oyununda istifadə olunan rəngli güllələr, informatikada lokal şəbəkədə stansiyanın müvəqqəti olaraq ötürmə mühitinin nəzarətində olduğunu göstərmək üçün hər hansı bir verilənlər stansiyasından digərinə ardıcıl şəkildə ötürülən səlahiyyət simvolu rolunu daşıyan bitlərin müəyyən qrupu mənalarında işlənir. (Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti, B., 2016, səh.159). Bu terminin semantik derivasiya prosesində mənanın genişlənməsi mərkəzi yer tutur. Son illərdəki alınmalarda mənanın genişlənməsinin aşağıdakı halları müşahidə edilir: 1) ilkin leksik-semantik variantın arxisemi ümumiləşdirilir. 2) ilkin leksik-semantik arxiseminin differensiallaşdırıcı semi itirərək ümumiləşməsi; 3) ilkin leksik-semantik arxisemin saxlanması ilə yeni diferensiallaşdırıcı seminin artırılması. Məsələn, “transfer” idmanda-idman komandaları arasında yerdəyişmə edilmiş idmançılar, iqtisadiyyatda banklararası, ölkələrarası, müştərilərarası və hesablararası qiymətli kağızların köçürülməsi əməliyyatı, tibdə xəstənin keçirdiyi hissələrin münasibətlərin həkimə ötürülməsi-transfer edilmə-

si, turizmdə turistin qarşılanaraq əvvəlcədən razılaşıdırılmış nəqliyyat növünə mindirilməsi və otele qədər müşayiət edilməsi mənasında işlənir. Burada ilkin leksik-semantik arxisemin saxlanması ilə yanaşı, yeni diferensiallaşdırıcı semlər də yaranmışdır. Deməli, dil əlaqələrinə kompleks şəkildə yanaşma dil əlaqələrinin səbəblərini, mexanizmini və dillərə təsir formalarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Alınmaların mahiyyəti bir dil vahidinin modelinin başqa dilə keçməsi və müxtəlif dil səviyyələrində özünü göstərməsidir, yəni, alınmalar bilinçvizm şəraitində interferensiyanın ilkin formasıdır.

Araşdırmadan aydın olur ki, “alınma söz” termini çoxplanlı və çoxşaxəli bir termdir. Bu termin həm xarici sözü alan dilin strukturuna daxil olması proseslərini, həm də bu prosesin nəticəsini bildirir.

4.2. ALINMA TERMİNLƏR VƏ ONLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Dünyanın əksər dillərində lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların xüsusi rolu vardır. Sözlərin alınması dillər və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrlə şərtlənir. Çünki cəmiyyət inkişaf etdikcə əldə edilən elmi-texniki nailiyyətlər, gündəngünə artan güclü informasiya axını, xalqlar və millətlərarası genişlənən beynəlxalq əlaqələr dil əlaqələrinin də qarşılıqlı inkişafını zəruriləşdirir. Bu əlaqələr, yaxınlıq birinci növbədə dilin lüğət tərkibində özünü göstərir. Hələ Roma imperiyasında, latın dili imperiyaya daxil olan xalqların dillərinin leksikasını yeniləşdirir, orada özünə geniş yer tutmağa başlayırdı. İslam dininin meydana gəlməsi və müsəlmançılığın yayılması ərəb dilinin təsirini genişləndirdi. Beləliklə, dinin və sakral ədəbiyyatın yayılması hərəkəti Qərbdə latın, Şərqdə ərəb dilinin hegemonluğunu təmin etdi. Ədəbi-mədəni dil kimi bu dillər yüzillər boyu milli dillərə təsir etdi, onların lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynadı. Bu proses türk dillərində də müşahidə olunmaq-

dadır. Çoxəsrlik tarixi dövr ərzində türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili başqa xalqların dillərinə təsir etdiyi kimi, özgə dillərin təsirinə də məruz qalmışdır, bu da özünü dilin leksik sistemində əks etdirir.

Dil əlaqələri cəmiyyətin təkamül tarixinin, xalqların etnoqrafik inkişaf və etnogenezinin ayrı-ayrı məqamlarını, o cümlədən, həyat tərzini və mədəniyyətini özündə yaşadır. Ona görə də, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi- bir dilin başqa dildən söz alması, əksər hallarda dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri və alınmaların ictimai həyatda mühüm rol oynaması qanunauyğun bir haldır. V.N.Yartseva doğru olaraq yazır ki, çox nadir, müstəsna hallar nəzərə alınmazsa, heç bir dil başqa dillərlə əlaqədən kənar qala bilməz. Deməli, xalqların qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də genişlənilir, bir dildən digərinə yeni sözlər keçərək onun lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bu proses xalqların iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin qanunauyğun inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, inkişaf əlaqədar olaraq xalqların bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən yaxınlaşması sözləmə üçün zəmin yaradır. Çünki geniş elmi mübadilələr, texniki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi inkişafına təsir etməsi, xalqların mədəni əlaqələri səviyyəsində kontaktlar dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində öz əksini tapır. Belə qarşılıqlı təsirlər dillərin qlobal inkişafına imkan yaradır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını şərtləndirir. Ən qədim zamanlardan–insanlar, xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yarandığı dövrlərdən özünü göstərən bu proses hazırkı qloballaşma əsrində daha da sürətlənmişdir. Yəni, yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və anlayışlar alınması ehtiyacdən irəli gəlir.

Tədqiqatlar göstərir ki, dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri daha güclü elmi-texniki nailiyyətlərə malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində hegemon olan, yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin başqa dillərə təsiri nəticəsində dillərin

leksik tərkibində alınmaların yaranmasına səbəb olur. Bu proses-dillərin qarşılıqlı təsiri ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə fərqli xarakter daşımış, bir dilin digər dilə təsiri zaman keçdikcə müəyyən tarixi dövrlərdə dəyişə bilmişdir. Əgər Avropada əvvəllər bu təsir rolunu latın və yunan, sonralar fransız və alman, hazırda isə ingilis dili oynayırsa, Şərqdə isə əvvəllər ərəb və fars, bir müddət rus, indi isə ingilis dili əsas təsiredici dillərdəndir.

Dil, xüsusən onun leksik sistemi xalqın tarixinin, mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab olunur. Xalqın tarixi, mədəniyyəti çoxsaylı təsirlərdən uzaq ola bilmədiyi kimi, onun dili də bu təsirlərdən kənarda qala bilməz. F.R.Zeynalov yazır ki, dünyada leksik tərkibi ancaq özünəməxsus sözlərdən ibarət olan saf bir dil yoxdur. Belə ki, dildə yaranan yeni əşya və məfhumları ifadə etmək üçün milli baza ilə yanaşı, digər dillərə də müraciət olunması zərurəti yaranır. Bu zərurəti ödəmək üçün alınma dil vahidlərinə müraciət edilir. Deməli, dilin ümumi leksik tərkibinin zənginləşməsində dilin daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən sözlərin alınması da mühüm rol oynayır. Sözlərin zamanı dilə qəbul edilən sözlər-alınmalar içərisində isə əsas yeri terminlər tutur. Çünki elm və onun ayrı-ayrı sahələri təkcə bir ölkədə formalaşmış həmin ölkə üçün xüsusi inkişaf yolu keçmir, bu proses global xarakter daşıyır. V.Danilenko bu barədə yazır: “Ümumişlək leksika ilə müqayisədə terminologiyada alınmalar daha böyük faiz təşkil edir. Alınma sözlər (adlandırıcılar) elmi dildə alınma predmeti və anlayışların (adlandırıcılar) adı kimi daxil olur.¹”

Elmi axtarışlar dünyanın hər bir nöqtəsində aparılır və bu inkişaf yeni anlayışları, məfhumları, eləcə də, onları dildə əks etdirən terminoloji vahidləri yaradır. Yeni yaranan elmi dil vahidləri informasiya mübadiləsi prosesində digər dillərin lüğət tərkibinə keçir. Deməli, elmi mübadilələr, axtarışlar terminoloji vahidlərin alınması üçün ilkin şərait yaradır. Bu zaman söz və ya terminlər bir dildən başqa dilə keçərək anlayışın dildə ifadəsini

---

¹ Даниленко В.П. Терминологизации разных частей речь. Проблемы языка науки и техники. Москва, Наука, 1970, стр.69.

təmin etməklə yanaşı, həm də bir dilin lüğət tərkibini digər dilin sözləri-terminləri hesabına zənginləşdirmiş olur. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri milli çərçivədən çıxarır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını sürətləndirir. N.Məmmədli yazır: “Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Tariximədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür.”

Milli dillərin terminologiyasında terminin başqa dillərdən alınması fasiləsiz bir prosesdir. Bu onunla bağlıdır ki, elm, texnika bir ölkədə, bir milli dilin hakim olduğu regionda yaranıb inkişaf etmir. Dünyanın hər yerində elm inkişaf edib elmi axtarışlar davam etdikcə, kəşflər həyata keçirildikcə yeni anlayışlar və onları ifadə edən terminlər yaranır. İnformasiya mübadiləsi prosesində həmin terminlər milli çərçivədən çıxır və terminlərin alınması üçün ilkin əsas yaranır. H.Həsənov müxtəlif dillərdə alınma sözlərin işlədilməsini üç amillə şərtləndirir: “1. Alınma sözü alan dildə adı olan və ya adı olmayan əşya və ya hadisəni ifadə etməsi ilə; 2. Həmin dilin, qrammatik, fonetik və orfoqrafik normalarına nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə; 3. Həmin sözün dilin leksikasının hansı layına aid olması ilə¹”. Mahiyyətinə görə, dildə terminalma prosesi ilə sözalma bir-birindən fərqlənir. Hər iki halda dil başqa bir dildən sözü alır. Ancaq sözalma təkcə əşya, predmet, hadisə və s. bildirən sözün alınıb işlədilməsini əhatə edirsə, terminalmada qəbul edilən müəyyən məfhum, anlayışın adı və ya alınma termin müəyyən sahəyə aidliyi, elmin sahə anlayışını ifadə etməsi ilə seçilir və ancaq mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür.

---

¹ Həsənova Ə. Dilimizin terminologiyasının zənginləşmə yolları. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, səh.118.

Alınmaların müəyyənləşdirilməsi meyarları haqqında D.S.Lotte yazır: “Hər hansı sözü “özününkü” (mənimsənilmiş) və yad kateqoriyalara aid etmək üçün əsas meyarlar, bizim fikrimizcə, aşağıdakılardır: 1. Həmin sözdəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə hansı dərəcədə uyğun gəlməsi; 2. Sözün morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi və onunla harmoniya yaratması; 3. Həmin sözdən əmələ gələn düzəltmə sözlərin mövcudluğu, yaxud sözün dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi¹. Müəllif fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik, semantik vasitə və üsullara əsasən terminin mənsubluğunu təyin etməyin mümkünlüyünü göstərir.

S.V.Qrinev D.Lottenin verdiyi üç amilin qarşılıqlı əlaqəsini əsas götürərək alınmaların müəyyənləşdirilməsi üçün təklif olunan altı əlaməti qeyd edir: fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik, semantik.

Y.Krısın sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyar irəli sürür: “1. alan dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı; 2. alınan sözün dilin müəyyən qrammatik kateqoriyasına şamil edilməsi; 3. alınan sözün semantik müstəqilliyi; 4. ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması².”

M.Braqına dildaxili alınma sözləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: 1) yeni əşya və anlayışı bildirmək üçün doğma dildə ekvivalent sözün olmaması; 2) mənanın dəqiqləşdirilməsinə və konkretləşdirilməsinə zərurətin mövcud olması; 3) ekspressivliyə meyl və ya üslubi sinonimlərə ehtiyac; 4) çoxmənalılığın aradan qaldırılması və s.

Bu fikirlər qismən terminlərə aid edilə bilər. Ekspressivliyə meyl və ya üslubi sinonimlərə ehtiyac çoxmənalılıq məsələləri terminoloji sistemə xas xüsusiyyət deyildir. Terminoloji sistem-

---

¹ Лотте Д.С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. Москва, Наука, 1969, стр.1

² Крысин А.Н. К определению терминов заимствования слово. Св. Развитие лексики, сов.рус. языка, М., 1965, стр.35

də bəzən çoxvariantlığın, yəni eyni anlayışı bildirən müxtəlif termin variantlarının olması məsələsini aradan qaldırılması məqsədi ilə unifikasiya aparılır. Bu zaman mövcud olan alınma variantlarından biri seçilib əsas termin kimi qəbul olunur. Termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli lüğətin tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı, ifadə edən söz olmasın. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin alınıb işlədilir.

Ekstralingvistik amillər də sözalma prosesinə güclü təsir edir. Dillərin qarşılıqlı əlaqələri həm dili zənginləşdirən yollardan biri kimi maraq kəsb edir, həm də, ümumiyyətlə, xalqların əlaqə və təsir dairəsini göstərir. Alınma sözlər bir xalqın başqa xalqdan nəyi öyrəndiyini bildirir.

B. Abbasova yazır: “Məlum olur ki, dil heç vaxt sözalma nəticəsində nə öz milli vahidlərini, nə də uğurlu alınmalar fondunu itirmir, bu hadisənin dilə ancaq mənfəəti olur. Əlbəttə, söhbət yenə də ehtiyac nəticəsində və zənginləşmə naminə sözalmadan gedir. Başqa hallarda sözalmanı dil özü rədd edir¹.” Doğrudan da, əgər sözalma ehtiyac nəticəsində alınmırsa, dilin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir, assimilyasiyaya uğramır, işləklidən qalır və dildən çıxır. Məlumdur ki, termin hansı dilə keçirsə, həmin dilin fonetik, qrammatik, orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq, assimilyasiyaya məruz qalaraq işlədilir. Çox vaxt isə alınma termin onun fonetik tərkibindən asılı olaraq assimilyasiya edilmədən dil tərəfindən ümumilikdə mənimsənilir. Məsələn, *blok, alqoritm, avtokod, elektrofaks, domen, kompleks, preprint* və s.

Alınma terminlərdə daha çox fonetik assimilyasiya diqqəti cəlb edir. Məsələn, ərəb tələffüzünün azərbaycanlılar üçün yad olması dilimizə vaxtilə ərəb dilindən keçmiş alınmaların fonetik cəhətdən köklü dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Eləcə də ingilis

---

¹ Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərneşr, 1995, səh.34

dilindən rus dilinə daxil olunmuş action, decleration, assimilation, transformation, fraction kimi alınma terminlərdəki **-tion** şəkilçisi fonetik assimilyasiya edilərək *акция, ассимиляция, декларация, трансформация, фракция* formasında, Azərbaycan dilində *aksiya, deklorasiya, assimilyasiya, transformasiya, fraksiya* şəklində işlənərək fonetik assimilyasiyaya uğramışdır. Bəzən alınma terminlərin tərkibində səsin əvəzlənməsi ilə eyni sözün orfoqrafik variantları yarana bilər. Bu zaman terminin birbaşa və ya reseptor dil vasitəsilə alınması nəzərə alınmalıdır. Məsələn, rus dili vasitəsilə «ю» ilə işlənən sözlərdə *büro, broşür* kimi terminlərdə «ü» ilə əvəzləndiyi halda, yenə həmin dilin vasitəçiliyi ilə alınmış və sonu «ю» ilə bitən sözlərdə bu səsin «ü» və «yu» ilə əvəzlənməsi nəticəsində ikili yazı forması (*интервью-intervü / intervyyu, меню-менü / менуу, компьютер-компüter / kompyuter*) yaranır. Belə orfoqrafik alınmalar dili ağırlaşdırır. Bunların yazılış prinsiplərində vahidlik gözlənilməlidir. Belə ki, əgər birbaşa alınmadırsa, o dildə- alınan dildəki formanın yazılışı saxlanılmalıdır. Alınmaların bir dildən digərinə bu şəkildə keçməsi və onun mənbə dildəki səs və məna tərkibinə uyğun şəkildə işlədilməsi bir tərəfdən mənbə və reseptor dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən, yəni areal yaxınlığı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən terminoloji alınmaların təbiətindən irəli gəlir. Beynəlxalq terminlərin ifadə etdiyi anlayış və məfhum bütün dillərdə bir-birinə uyğunluğu və yaxın mənalılığı ilə seçilir. Bu terminlərin mənbə və reseptor dillərdəki səs uyğunluğuna təsir edən əsas amil isə alınmanın xarakteri və dillərin fonetik xüsusiyyətləridir. Əgər termin birbaşa alınarsa, onun səs tərkibində ciddi dəyişiklik baş vermir. Bu zaman termin reseptor dilə birbaşa daxil olduğu üçün onun səs tərkibi, yalnız reseptor dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşır, kənar təsirlərə məruz qalmır. Lakin vasitəli alınmada təsir ikiqat, həm əsas dil, həm də aralıq dil vasitəsilə olduğu üçün onun fonetik tərkibi də ciddi dəyişikliyə uğrayır. Bununla da, alınma terminlərin fonetik assimilyasiyası bir neçə formada reallaşır:

- a) Hər bir dilin daxili quruluşu;
- b) Vurğunun yerinin dəyişdirilməsi;
- c) Alınan termində uyğun gəlməyən səslər oxşar ekvivalentlə əvəzlənməsi;

d) Termində işlənən müəyyən səs və hecaları ixtisara salmaqla onların tələffüzünün asanlaşdırılması. Bu prinsip həmişə gözlənilməlidir. Məsələn, hələ 20-30-cu illərdə dilimizdə yenidən işlənən *тонна, программа, гипотеза, конференция* qəbildən olan sözlərdə heç bir əhəmiyyəti olmayan son hecaların ixtisara salınması (ton, proqram, hipotez, konfrans) yolu ilə dilimizə məxsus vurğu məsələsi həll edilmişdi. Bu prinsip alınma terminləri alan dilin daxilində nizamlanmasında, dilə gətirilmiş «yad» strukturlu sözlərin heca assimilyasiyasında mühüm rol oynayır. N.A. Baskakov yazırdı ki, hecanın strukturu və fonetik qanunauyğunluqların dəyişməsi alınma sözlərdə ekspirator vurğunun yerinin dəyişməsinə təsir göstərir.

Alınma terminlərin milli terminlərdən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmaması, ön şəkilçilərlə işlənməsi, aksentoloji modellər və s. Ona görə də, alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi dilin müxtəlif səviyyələrində araşdırılmalıdır. Çünki müxtəlif dillərdən daxil olan alınmaların Azərbaycan dilində mənimsənilmə dərəcəsi eyni deyildir. Onların tətbiq olunma, işlənmə dərəcəsi də müxtəlifdir. Buna görə də, müntəzəm olaraq özgə dillərdən alınmış leksik vahidlərdə seçmə-tənzimləmə prosesi baş verir. Bir tərəfdən dilin lüğət tərkibi ehtiyacdən işlənən vacib alınmaları mənimsəyir, işləklik qazanır, digər tərəfdən ictimai həyatın tələbatından asılı olaraq, əhəmiyyətini itirmiş alınmalar sıxışdırılır, arxa plana keçir. Məsələn, müstəqillik əldə etdikdən sonra ictimai tələbata uyğun gəlməyən bir sıra ictimai-siyasi terminlər- *комсомол, коллективизм, пионер, манча* və s. dildə işləkliyini itirdi.

Mənimsənilmə dərəcəsinə görə də, ərəb və fars alınmaları rus və Avropa alınmaları ilə eyni səviyyədə deyil. Belə ki, ərəb və fars dilindən alınan söz və terminlər işlənmə imkanlarına və funksiyasına görə milli sözlərimizlə demək olar ki, eyni səviyyə-

dədir. Onlar uzun zaman müddətində fonetik dəyişikliyə uğramış, ahəng qanununun tələbləri əsasında dəyişərək tələffüz tərzinə görə azərbaycanlaşmış, hətta, bəzən təkcə fonetik deyil, leksik-semantik dəyişikliyə də məruz qalaraq, əvvəlki mənalarından da uzaqlaşmışlar. Məsələn, ərəb mənşəli “fəza” astronomiya terminidir. Hal-hazırda isə bu söz dilimizdə həm də mücərrədlik qazanaraq məcazi mənada – “yüksəklik”, “əngillik” mənasında da işlənir. Bu kimi çoxsaylı ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılsa da, apostrof olan terminlər, hələ də əcnəbi sözlər kimi diqqəti cəlb edirdi. Spesifik ərəb səslərinin yazıdakı işarəsi olan apostrof həmin sözlərin başqa dildə assimilyasiyasının qarşısını alır, onların öz dil xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edirdi. N.Məmmədli yazır: “Apostrof bir sıra alınma ərəb və fars mənşəli sözlərin morfoloji tərkibini qoruyub saxlamaqda, indi də Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarına dolaşılıq gətirməkdədir.” Doğrudan da, türk xalqlarının əlifbasına diqqət etdikdə aydın olur ki, türkmənlər, tatarlar, başqırdlar, qazaxlar, yakutlar, özbəklər apastrofu öz əlifbalarından çoxdan çıxarıblar. Akad. A.Axundov yazır: “O ki, qaldı “latın əlifbasına keçməklə bizim dünyada daha geniş oxunmağımıza” onda apostrofun bizə xeyri yox, zərəri ola bilər. Dünyada heç bir latın qrafikalı əlifbada belə bir qrafik işarə olmadığından bizi oxuyanları biz öz apostrofumuzla yalnız təəcübləndirə bilərik”. Bununla da, apostrofun dilimizdən çıxarılması həmin sözlərin dildə fonetik cəhətdən mənimsənilməsini şərtləndirdi. Alınma terminlər dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik, semantik cəhətdən dilimizin normalarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Dilçilikdə alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi müxtəlif şəkildə izah olunmuşdur. Belə ki, bəzi dilçilər bu prosesi alınmaların Azərbaycan dili sistemində dəyişikliyə uğraması, bəziləri isə onların dilimizin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması ilə əlaqələndirirlər. N.Məmmədli yazır ki, alınma terminlərin mənimsənilmə dərəcəsi onların milli sözlərimizlə fonetik, qrafik, morfoloji, semantik və s. cəhətdən tutuşdurulması

yolu ilə müəyyənləşdirilir. Burada milli sözlər alınma terminlərin mənimsənilməsi meyarı üçün bir növ etalon rolu oynayır» Göründüyü kimi təkcə alınmaların mənimsənilmə prosesi deyil, həmçinin dil sisteminə təsir dərəcəsi də nəzərə alınmışdır. Çünki, bir dildən başqa bir dilə təkcə terminlər deyil, şəkilçilər də keçir. Onlar reseptor dildə bir şərtlə möhkəmlənir ki, dilin terminoloji sistemində işləklilik qazansın. Xüsusilə, alınma terminlərdə başqa dil sisteminin elementləri (“mono”, “poli”, “hiper”, “anti”, “makro”, “meta”, “bio”, “meqa”, “kilo” və s.) və onların terminologiyanın inkişaf tendensiyasındakı rolu nəzərə alınmalıdır.

Y.Krısın də mənimsənilmənin aşağıdakı şərtlərini qeyd edir: 1. əcnəbi sözün fonetik mənimsənilməsi; 2. əcnəbi sözün qrammatik mənimsənilməsi; 3. əcnəbi sözün semantik mənimsənilməsi; 4. alınma sözü alan dilin fonetik və qrammatik üsulları ilə verilməsi; 5. sözləri alan dilin qrammatik sinif və kateqoriyaları ilə əlaqələndirilməsi; 6. sözün sözdüzəldicilik aktivliyi; 7. nitqdə müntəzəm işlənməsi (Ədəbi dilin müxtəlif funksional üslublarında, yaxud sahə terminologiyasında);

Müəllifin fikrincə, alınma sözün mənimsənilməsində onun dildə işləkliyinin də rolu əsasdır. Bunu nəzərə alaraq iki şərt irəli sürür: 1) Sözün alınan dildə dubletinin olmaması ilə semantik müstəqilliyi; 2) Ədəbi dil sözünün ən azı iki nitq janrında və terminin müvafiq terminoloji sistemində mütəmadi işlədilməsi.

Belə ki, müşahidələr göstərir ki, dildə eyni mənalı milli söz alınma sözü müəyyən zamandan sonra sıradan çıxarır, lakin bu prosesdə iki alınma terminin də rəqabəti ola bilər. Zaman keçdikcə bəzən dilin arxaik qatındakı ifadələr aktivləşir və alınma terminləri milli dil vahidləri əvəz edir. Dilçilikdə bu hadisə utilitarizm adlandırılır və dilin bütün semantik sahələrini, o cümlədən terminoloji sahəni əhatə edir. Bu zaman daha çox işlənən termin işləklilik qazanır (terminoloji sistemdə). Beləliklə, aydın olur ki, dilin lüğət tərkibində sabitləşən və müasir dövrdə də işlədilən alınma terminlər ya reseptor dilin daxili qanunlarına uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalaraq müəyyən fonetik-qrammatik dəyişiklik edilərək mənimsənilmiş, ya da mənbə dildə olduğu

kimi dəyişdirilmədən alınıb işlədilmişdir. Onu da qeyd edək ki, başqa dillərdən keçən terminlər daha çox keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki alınmalarda müşahidə olunan bu proses bütün dünya dillərində müşahidə oluna bilən dilçilik hadisəsidir. Çünki hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Ona görə də bir dil başqa dildən söz və terminlər alarkən onları özünün fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edir. Əlbəttə, bu qarşılıqlı münasibətdə olan dillərdən hansının alınma prosesi zamanı dominant olmasından - daha mühafizəkar qrammatik quruluşa sahib olmasından asılıdır. Bu prizmadan yanaşdıqda dilimizə daxil olan terminlərin də əksər hallarda dilin daxili qanunlarına və tələffüz sisteminə uyğunlaşdırılaraq mənimsənilməsinin üstünlük təşkil etdiyini, ancaq bəzən mövcud prosesin izlənilməsində, daha doğrusu, prosesin terminoloji ifadəsində müxtəlifliyin də olduğunu qeyd etməliyik.

Ümumiyyətlə, “alınma” anlayışı fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik və semantik elementlərin başqa bir dildən alınmasıdır. İstər bu əlamətlərə, istərsə də Y.Krısının təklif etdiyi meyarlara əsaslanmaq alınmanın təyininə əsas götürülərək alınma terminin başqa dildən götürülmüş termin definisiyasını qəbul etmək lazım gəlir. Bu zaman söz dildə əvvəlcə alınma söz kimi mənimsənilir, sonradan isə onun terminə çevrilməsi prosesi baş verir. Buna görə də terminologiyada iki cür alınma – bir alınma söz-dən düzəlmiş terminlər, bir də elə hər hansı bir sahəyə məxsus termin şəklində alınmış terminlər diqqəti cəlb edir. Bunları nəzərə alaraq alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) *Alınma sözlərdən yaranan terminlər.* Alınma sözlərin terminləşməsi daha çox ictimai-siyasi, iqtisadi, tibbi və anatomiya, botanika, zoologiya, ədəbiyyat sahələrinin terminologiyasında qeydə alınır;

2) *Hazır termin kimi alınanlar.* Bu terminlərin dilə keçməsi yeni anlayışların və həmin anlayışları ifadə edən terminin yaran-

ması ehtiyacından irəli gəlir. Məsələn, atom, proton, diffuziya, qrammatika, elektron, neytron. Belə terminlər fizika, riyaziyyat, kimya, musiqi və b. sahələrdə hazır şəkildə alınıb işlədilir.

Deməli, alınma termin həm termin kimi başqa dildən alınır, həm də başqa dildən vaxtilə alınmış alınma söz, dildə terminoloji məna qazanıb terminoloji sistemə daxil ola bilər. Bütün bunlar millətlərin, dillərin qarşılıqlı münasibətlərinin gücləndiyi, ictimai-siyasi hadisələrin dəyişdiyi indiki dövrdə alınmaların tədqiqi və araşdırılmasını, bu sahədə başqa dillərdən alınan vahidlərin əsas qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsini zəruriləşdirir. Ona görə də, alınma terminlərin yaranma mənbələrinin spesifik xüsusiyyətlərinin və onların dildə mənimsənilməsi prosesinin araşdırılması aktual məsələlərdəndir.

4.3. ALINMA TERMINLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Lüğət tərkibi mütəhərrik, dəyişkən olmaqla, dilin daim inkişafda olan və zənginləşən qatıdır. Zaman keçdikcə bu qatdakı leksik vahidlərin bir hissəsi arxaikləşir, sıradan çıxır və yeni yaranan terminlərin hesabına zənginləşir. Cəmiyyət, elm, texnika inkişaf etdikcə yeni yaranan anlayış və məfhumları adlandırmaq üçün dilin lüğət tərkibi daim yeniləşməyə meyllidir.

S.Cəfərov yazır: “Məlum məsələdir ki, hər bir dilin leksikası cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də yaranan yeni əşyalar, hadisələr öz əksini birinci növbədə sözlər şəklində tapır. Bir sıra sözlər öz məzmununu dəyişərək yeni məzmun kəsb edir, bir qismi isə yeni cəmiyyətin qurulması ilə əlaqədar olaraq dildən çıxır”.

Lüğət tərkibində baş verən dəyişmələrin əsas hissəsini (anlayışları adlandıran) nominativlik ifadə edən terminlər təşkil edir. Dilin ümumi leksik tərkibində olduğu kimi terminoloji sistemin zənginləşməsində də dilin daxili imkanları ilə yanaşı baş-

qa dillərdən alınmalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilin terminoloji sistemi üzərindəki müşahidələr göstərir ki, bu qatda müxtəlif mənşəli alınma terminlər işlənir. Bu baxımdan alınma terminləri mənəbə dilin müxtəlifliyi baxımından aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

4.3.1. ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ ALINMA TERMINLƏR

Tarixi inkişaf prosesinin ayrı-ayrı dövrlərində Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində müxtəlif tarixi, ictimai-siyasi amillərlə bağlı olaraq xarici dil təsirləri meydana çıxmışdır. Ərəb və fars dillərinin Azərbaycanda yayılması və dərin kök atmasının bir sıra siyasi-ictimai, mədəni səbəbləri vardır. Belə ki, tarixən Azərbaycan ərazisi farsların və ərəblərin işğalına məruz qalmışdır. VII əsrdən başlayaraq bu torpaqlarda yeni din olan “İslamiyyətin qəbulu azərbaycanlıların qədim mədəniyyət izlərinin, əvvəlki dinlərin, əvvəlki yazıların məhv edilməsinə yol açmış oldu. Xilafətin himayəsində olan ölkələrin vahid qanun-qaydaya tabe olmaları, hətta pul-sikkə vahidliyi, bütün işlərin bir dildə-ərəb dilində aparılması da zəruri olmuşdur¹.” Xüsusən, XI əsrdən sonra ərəb dilinin dövlət, din və elm dili kimi, fars dilinin isə ədəbiyyat dili kimi yayılması və bu dillərin işlənmə arealının genişlənməsi ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə küllü miqdarda sözlər keçmişdir. Ədəbi dilimizdə, o cümlədən, terminoloji sahədə də bu proses dərin iz qoymuşdur. Lakin islamiyətdən əvvəl təşəkkül tapmış, sabit qrammatik quruluşu tam formalaşmış ümumxalq Azərbaycan dilində təbii ki, dilin daxili imkanları hesabına həm ümumişlək leksikaya, həm də terminoloji leksikaya aid dil vahidləri yaranmaqda idi. “Kitabi-Dədə-Qorqud” abidəsindən bugünə kimi yaşayan bir çox terminlər bunların bir

---

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, Maarif, 1982, səh. 69.

qismidir. Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, “Məlum olduğu üzrə, VI-VIII əsrlərdə vahid Azərbaycan xalqı formalaşdığı kimi, bu xalqın hamısının ünsiyyət vasitəsi vahid ümumxalq Azərbaycan dili də artıq mövcud idi və geniş dairədə işlənirdi. “Əlbəttə, bu dövrdə artıq formalaşmış, regionda ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının da mövcud olması zərurət idi. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafının birinci dövrünün əvvəlləri üçün mənşəcə dilin öz sözlərinin müxtəlif sahələrə aid anlayışları ifadə etməsi daha səciyyəvidir. Ancaq sonrakı dövrlərdə bu proses ərəb və fars dillərinin yerli dil-Azərbaycan dilinə təsiri ilə müşahidə olundu. Buna görə də, həmin dövrdə cəmiyyətin, elmin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq dini, ictimai-siyasi həyatla və bəzi elm sahələri ilə bağlı bir çox söz ərəb və fars dillərindən keçmişdir. Ə. Dəmirçizadə yazır: “Azərbaycanlılar ərəb dilini din-şəriət dili və rəsmi dövlət dili olaraq öyrənməyə və işlətməyə məcbur edilmişlər. XI-XIII əsrlərdən isə ərəb dili ilə yanaşı fars dilində də yazmaq, oxumaq, hətta danışmaq sarayda və ruhanilər arasında adətən bir dəb halı almışdı”.

İslam dininin Azərbaycanda yayılması ərəb dilinin Azərbaycan dilinə, o cümlədən, onun leksikasına və söz yaradıcılığına təsirini gücləndirirdi. Ancaq VII əsrdən başlayan bu təsir (ərəb dili) uzun müddət davam etməmiş, təxminən XI əsrdən başlayaraq öz yerini fars dilinə vermişdir. M. Adilov yazır ki, sonralar tarixi şəraitin dəyişməsi Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsinə, ərəb dili ilə yanaşı, fars və türk dillərində yazılmış ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdən fars dilinin funksional fəaliyyət dairəsi genişlənməyə və dilimizin lüğət tərkibinə və terminoloji qatına fars mənşəli sözlər daxil olmağa başlayır və terminologiyada ərəb-fars mənşəli xeyli miqdarda termin sabitləşmişdir. “Elmi terminologiyada ərəb-fars sözlərinin əksəriyyət təşkil etməsinin aşağıdakı səbəbləri vardır:

1. Ərəb dili bütün Şərqdə din dili, “Quran” dili müqəddəs bir dil sayılırdı.

2. Milliyətcə azərbaycanlı olan alim və yazıçıların əksəriyyəti ərəb və fars dilində təhsil almışdı.

3. Milliyətcə azərbaycanlı olan alim və yazıçıların əksəriyyəti əsərlərini məcburiyyət qarşısında ərəb və fars dillərində yazırdılar.

4. Elmin bir sıra sahələri vaxtilə ərəblər tərəfindən yaradılmışdır¹.”

Deməli, Azərbaycan dilində ərəb və fars mənşəli terminlərin işlənməsi təbii idi. Bu birinci növbədə elm və mədəniyyət anlayışları ilə əlaqədar terminlərin bu dildə hazır mövcudluğu, ikincisi bu dillərin yeganə alınma mənbəyi olması ilə bağlı idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan elmi Şərq elmi məktəbi zəminində inkişaf etdiyinə görə Rusiya ilə əlaqələrin gücləndiyi dövrdə elmi anlayışları adlandırmaq üçün ərəb və fars alınmalarına üstünlük verilmişdir. Ə. Dəmirçizadə bununla bağlı olaraq qeyd edir ki, “XI əsrdən XIX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan ədəbi dilindəki terminlərin demək olar ki, 90%-i fars xüsusilə, ərəb dillərindən alınma olmuşdur².”

X-XI əsrlərdə ərəb dilinin və sonrakı bir neçə əsrdə fars dilinin Azərbaycanda əsas elm dili kimi işlənməsi müxtəlif anlayışları bildirən sözlərin bu dillərdən alınmasına şərait yaratmışdır. Bu proses sonrakı əsrlərdə tədricən zəifləsə də davam etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma və inkişafı prosesində bu dildə yer almış ərəb-fars alınmaları uzun zaman dilimizdə işləndiyindən onların əksəriyyəti dilin səs quruluşuna və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmışdır. Hətta bir çox ərəb mənşəli alınma terminlər (dilimizin) milli şəkilçi qəbul edə-

---

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, səh. 108-109

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, B., Maarif, 1979, səh. 79

rək yeni məzmunlu anlayışlar yaratmışlar. Məsələn, riyaziyyatçı, kimyaçı, istilacı, fərarilik, zərflük və s.

Bir sıra ərəb və fars mənşəli terminlər əvvəlki mənasına uyğun və ya yaxın mənələrdə indi də işlənir: *xəzinə, hissə, hücum, hədəf, dairə, maliyyə, sərmayə, sərmayədar* və s. Deməli, hazırda da dilimizdə işlədilən bir çox ərəb və fars mənşəli sözlər azacıq semantik, fonetik dəyişikliyə uğrasa da, tarixən mövcud olmuş semantikasını saxlayaraq müəyyən sahə ilə bağlı bu və ya digər məfhumları bildirməklə işlənməkdədir. Məsələn, *faiz, sələm, sahibkar, əmtəə, girov, sərmayə* sözləri iqtisadi terminologiyada daha fəal işlənməkdədir. Onu da qeyd edək ki, dildə məhdud dairədə işlənmiş terminlər dilin normalarına cavab vermədiyinə görə tədricən terminoloji səviyyədə əvəzlənməyə məruz qalmışdır. Xüsusilə, ərəb-fars mənşəli izafət birləşmələri, mürəkkəb və çətin anlaşılan terminlər dildən çıxmışdır. Məsələn, qanuni-qüvvə, rüsumi-siyasət, ictimaiyyun-amiyyun (sosial-demokrat), idareyi-ürfiyyə, dərəcəyi-izafi, elani-ümumi və s. Qeyd edək ki, izafət tərkibi ərəb və fars dilləri üçün səciyyəvidir. Bu tip birləşmələr Azərbaycan dilinə olduğu kimi daxil olmuş və işlədilmişdir. Hazırda belə izafət-terminlər dilin lüğət tərkibindən çıxaraq arxaıqlaşmışdır. Çünki bu izafətlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik və qrammatik təbiəti ilə uyğunluq təşkil etmədiyinə, dildə ifadə çətinliyi yaratdığına görə tamamilə dildən çıxmış, ya da başqa sözlərlə əvəz olunmuşdur. Dilimizin qrammatik təbiətinə uyğunlaşan izafət birləşmələri öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Məsələn, *cümleyi tam-tam cümlə, cümleyi-feliyyə-fieli cümlə, kürreyi-ərz-yer kürəsi* və s.

N.Məmmədli yazır ki, ərəb dilini Azərbaycanda, eləcə də bütün Şərqdə latın dilinin Avropada oynadığı tarixi rolla müqayisə etmək olar. Əgər əksər ərəb sözləri fars dili vasitəsilə dilimizə keçmişsə, ərəb dili bir sıra Şərq dillərindən Azərbaycan dilinə terminlərin keçməsinə vasitəçilik etmişdir. Ərəb və fars mənşəli terminlər terminoloji sahələrdə eyni səviyyədə işlənmə-

mişdir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, ərəb mənşəli iqtisadi, siyasi, dini, fəlsəfi terminlər bu gün də Azərbaycan dili terminologiyasında üstünlük təşkil edir. Xüsusilə, dini terminologiya bu dilin terminoloji vahidləri ilə zəngindir. İslam dini dünyanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayır. İslam dini və onun qayda-qanunları Azərbaycanın ideya mövqeyinə, xalqın mənəvi həyat səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Bununla əlaqədar Azərbaycan dilində islam dini, onun təriqət və cərəyanları, dini ayinləri, siyasi və sosial rolu ilə bağlı çoxlu miqdarda termin işlənir. Məsələn, *namaz, hədis, fitrə, rükət, kafir, şəriət, məscid, azan, şeyx, qazi, xüms, üləma, aşura, surə, mömün, fiqh, imam, qiblə, canamaz* və s.

İqtisadi terminologiyada da bir qrup ərəb mənşəli terminlər var ki, hazırda daha işlək formaya keçmişdir: Məsələn, “*əmtə*” iqtisadi termin kimi maddi nemət istehsalçılarının bazara çıxarımaq üçün istehsal etdikləri malı bildirir. Bu termin Azərbaycan dilinin iqtisadi terminologiyasında bir çox – bazar əmtəəsi, fond əmtəəsi, aksiz əmtəə, ekvivalent əmtəə, pul əmtəəsi və s. termin-söz birləşmələrinin komponenti kimi işlənir; “*Mülk*” həm iqtisadi, həm də hüquq termini kimi işlənir. İqtisadi termin olaraq tiki lini, hüquqda isə şəxsə aid daşınmaz əmlakın müəyyən növünü bildirir. Ərəb dilində “mülk” sözünün cəmi “əmlak” terminidir. Son dövrlərdə bu termin də daha çox işləklik qazanmışdır.

Əlaqələr nəticəsində ərəb və fars dillərində Azərbaycan dilinə təkcə sözlər deyil, sözlərlə birlikdə şəkilçilər də keçmişdir. A.Axundov bu barədə yazır ki, mənsub olduğu dildə quruluşa sadə olan sözlərin başqa dilə keçməsi nə qədər təbii hadisədirsə, bir dilin başqa bir dildən sistem halında düzəltmə sözlər alması bir o qədər normal olmayan hadisədir. Belə ki, həmin sözlər daxil olduğu dilin lüğət tərkibindən öz yadlığını daim hiss etdirir və həmin dilin milli səviyyəsinə xələl gətirir. Söz yaradıcılıq sisteminin elementar vahidlərini şəkilçilər, derivasiya formantları təşkil edir. Bu mənada Azərbaycan dilinə sözlərlə bərabər daxil

olmuş ərəb və fars şəkilçilərini S.Cəfərov sözdüzəldici şəkilçi hesab edir. M.Hüseynzadə alınma şəkilçilərin sözdüzəldiciliyini qəbul edir və müasir Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə isimlər içərisində fars və ərəb dilləri şəkilçiləri ilə fars, ərəb isim və məsdərlərindən düzələn isimləri ayırır.

N.Xudiyev isə yazır: “Alınma sözlərin müəyyən bir qismi... leksik-semantik və qrammatik-semantik cəhətdən tam differensiallaşdığından hətta bir neçə sözdə özünü göstərən eyni şəkilçi dilimizdə ümumilikdə sözdüzəldici forma kimi çıxış edə bilmir”¹ Onu da qeyd edək ki, ərəb və fars alınmalarının kökü Azərbaycan dilində müstəqil işləyə bilər, yeni dil əhatəsində müvafiq sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edir. Etimon dildə onlardan bəziləri müstəqil leksik mənaya malik olsalar da Azərbaycan dilində belə formantlar yalnız şəkilçi funksiyasını daşıyır və hətta milli sözlərimizə qoşulub yeni terminlər, nominativ vahidlər yaradırlar. Müasir Azərbaycan dilində eləcə də terminologiyada sözyaradıcılıq prosesində ən çox *-at// -ət, -i// -vi, -kar// -gər, -xana, -baz, -kar, -şünas, -dar, -keş* ərəb və fars mənşəli şəkilçilər iştirak edir:

-şünas şəkilçisi söz yaradıcılığı prosesində məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn: *musiqişünas, şərqşünas, ədəbiyyatşünas, dilşünas* və s. Bir sıra hallarda isə bu şəkilçi Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi ilə əvəz edilməsi meylə müşahidə olunur. Lakin çox hallarda *-çı* şəkilçisi *-şünas* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərdə əvəzedicilik funksiyasını yerinə yetirə bilmir: *şərqşünas, ölkəşünas* və s.

-gər şəkilçisi ilə yaranan terminlər peşə, sənətlə bağlı anlayışları bildirir. Məsələn, *dülgər, zərgər, kargər, cadugər, misgər, kimyagər*.

-dar şəkilçisi peşə, sənət, eləcə də sosial anlayışları bildirən terminlər düzəldir. Məsələn: *səhmdar, hesabdər, xəzinədar, dindər* və s.

---

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili. Sovet dövrü. Bakı, 1989, səh. 256.

-gah şəkilçisi qismən məhsuldar şəkilçilərdəndir. Qoşulduğu sözlər zaman, vaxt, yer, məkan mənasını bildirir: *qərargah, ordugah, istinadgah* və s.

-i// -vi şəkilçisi. Mənşəcə ərəb dilinə məxsus olan və nisbi sifət şəkilçisi olan bu şəkilçi Azərbaycan dilində isimlərə artırılaraq yeni terminlər əmələ gətirir; hesabi, xətti /funksiya/, üfüqi, riyazi /üsul/, həcmi/rezonnator/, məntiqi/qurğu/ və s. Bu şəkilçi müxtəlif ictimai fəaliyyət sahələri ilə bağlı məfhumları da ifadə edir: *iqtisadi, hüquqi, hərbi, tibbi, zöhrəvi, ədəbi* və s.

N.Xudiyev yazır ki, “-i, -vi şəkilçisi mənşəcə ərəb dilinə məxsusdur. Azərbaycan dilində əksərən ərəb-fars mənşəli sözlərə artırılan bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif ictimai fəaliyyət sahələri ilə əlaqədar məfhumları ifadə edən sözlər yaranır. Dilimizdə sifət düzəldən bu şəkilçi vasitəsilə formalaşan elmi, tarixi, mülki, hüquqi, inzibati, hərbi, iqtisadi, xarici, daxili və s. sözlər fəaliyyət göstərir¹.”

-i, -vi şəkilçisi son zamanlar texnika və mexanikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq terminoloji leksikada daha da məhsuldar xarakter qazanmışdır. İşləkliliklə bərabər yeni xarakter qazanan bu şəkilçi həm də Avropa mənşəli sözlərə artırılaraq təyin xüsusiyyətli sözlər yaradır: termiki, fiziki, kimyəvi, həndəsi, mexaniki, texniki və s.

Bu şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlər termin birləşmələrinin birinci tərəfini təşkil edir: dairəvi proses, dairəvi pardaqlama, elektrokimyəvi ekvivalent, daimi mühərrik, dövrü funksiya, mexaniki karotaj, əməli yaddaş, termiki zərbə, elektromexaniki emal, elektrotexniki keramika, fiziki-kimyəvi analiz və s.

-vari, -varı şəkilçisi də həm milli, həm də alınma isimlərə artırılaraq forma bildirən terminlər əmələ gətirir: qaytanvarı /yataq/, qılınçvarı /qırışıqlıq/, qülləvarı /soyuducu/, quyuvanı /soba/, layvarı /damar/, lössvarı /gilçə/, daraqvarı /süzgəc/, ağacvarı

---

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı, 1987, səh. 288

/çoxluq/, ulduzvari /oblast/, cırtđanvari /ulduz/, pilləvari /üsul/, halqavari, pilləkənvari /funksiya/.

-at// -ət şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə ictimai-siyasi terminlər düzəlir: *mühacirat, təbliğat, təşviqat, təzminat* və s.

-iyyat// -iyyət şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə daha çox ictimai-siyasi və elmi anlayışları ifadə edən terminlər yaranır. Məsələn: *riyaziyyat, ictimaiyyət, cəmiyyət, hakimiyət, fəaliyyət* və s.

Alınma şəkilçilərin söz yaradıcılığı funksiyası alınma terminlərin mənimsənilməsindən sonra özünü göstərir. Yuxarıda göstərilən şəkilçilər alınma sözlərlə bərabər dilimizə keçmiş, işləklilik qazandıqdan sonra onlar söz yaradan formant kimi iştirak etmişdir. Çox vaxt bu şəkilçilər milli sözlərlə yanaşı, hətta rus-Avropa dillərindən alınan terminlərə də qoşularaq yeni anlayışları ifadə edir.

4.3.2. RUS DİLİNDƏN ALINMA TERMİNLƏR

Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbələrdən biri də rus dilidir. Müasir Azərbaycan dilində rus dilində leksik alınmalara aid bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. A.Qurbanov və A.Babayevin dərsliklərində leksik problemlərin tədqiqi zamanı alınmalar məsələsinə toxunulmuşdur. A.Qurbanov rus dilindən alınmaların dilimizə keçməsi tarixini dövrləşdirir və onları məzmununa görə qruplara ayırır. Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf yollarını, dilimizdəki terminlərin yaradılması üsullarını tədqiq edərkən M.Ş.Qasimov rus dilindən alınma terminlər dedikdə, həm də internasional terminləri nəzərdə tutur, ayrı-ayrı sahələr üzrə dilimizə daxil olan terminləri qruplaşdırır.¹ Q.Əliyev “Azərbaycan dilində rus dili alınmaları” adlı namizədlik dissertasiyasında rus

---

¹ Веселов П.В. Оправданный случай синонимии в терминологии. Русская речь. 1969, №5, стр. 145

dilindən alınma terminlər monoqrafik şəkildə tədqiq edilmişdir. S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” dərslində rus və Avropa dillərindən alınmış sözləri ayırmır, onları rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər kimi qruplaşdıraraq yazır: “Rus dilindən dilimizə keçən sözlər təkcə rus dilinin özünəxas olan sözlərdən ibarət deyildir. Bu sözlərin, demək olar ki, çox hissəsi rus dilinə, oradan da Azərbaycan dilinə müxtəlif Avropa dillərindən keçmişdir. Beləliklə, başqa Avropa dillərindən dilimizə sözlərin keçməsinə rus dili vasitəçi rol oynamışdır”. Dilimizin leksik-üslubi laylarından bəhs edən T.Əfəndiyeva əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövrlərdə sənaye və kənd təsərrüfatının, elm və mədəniyyətin hərtərəfli inkişafı ilə əlaqədar olaraq lüğət tərkibinin zənginləşməsində sırf rus mənşəli söz və terminlərin deyil, “rus və bu dil vasitəsilə başqa dillərdən alınan söz və terminlər”in rolunu qeyd edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin Sovet dövründəki vəziyyəti və inkişafını araşdıran K. İsmayılova başlıca dəyişikliklərdən – lüğət tərkibinin daxili təmizlənmə yolu ilə təkmilləşməsindən, sözlərin yazılış qaydalarının vahidləşməsindən, dilimizin ictimai təsir dairəsinin daha da artmasından, daxili inkişaf və xarici əlaqələrlə bağlı ədəbi dilə küllü miqdarda yeni sözlərin daxil olmasından, eləcə də rus və rus dili vasitəsilə söz və terminlərin alınması meylinin artmasından, alınma sözlərin fonetik-orfoqrafik yazılış formalarından, qrammatik qanunlarından bəhs edir, lakin rus mənşəli söz və terminlərin kəmiyyət və keyfiyyətini, spesifikasiyasını təhlil etmir. N.Məmmədlinin “Alınma terminlər” monoqrafiyasında rus mənşəli alınma terminlərin leksik, semantik xüsusiyyətləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər, cəmiyyətin yeni quruluşda formalaşması ilə bağlı olaraq ictimai-siyasi proseslər fonunda yeni anlayışlar və bu anlayışları ifadə edən söz və terminlərin rus dilindən alınmasına baxmayaraq, ərəb və fars dilləri Azərbaycan

dili terminoloji sistemində əsas mənbə mövqeyini saxlamaqla bünövrə rolu oynamışdır. Lakin, sonrakı dövrlərdə alınma söz və terminlərin yaranmasında mənbə dəyişməyə başlamışdır. Qarşılıqlı əlaqələr dillərin bir-birinə təsirini, müxtəlif dil elementlərinin bir dildən başqa dilə keçməsinə real şərait yaradır. Rus dilindəki alınmalar da xalqlar arasındakı iqtisadi-siyasi, tarixi əlaqələrlə bağlıdır. Qarşılıqlı əlaqələrin ilk dövrlərindən başlayaraq türk dilinin rus dilinə güclü təsiri olmuşdur. N.Baskakov yazırdı ki, hələ XI əsrdən rus dilində türkişizmlər işlənməyə başlamışdır. Rus dilində türkişizmlərin əksəriyyəti monqol-tatar hücumları dövründə alınmışdır. Həmin dövrdən başlayaraq türk dillərinin rus dilinə təsiri olmuş, sonralar bu proses dəyişməyə başlamışdır.

XIX əsrin əvvəllərindən Rusiya ilə ictimai-iqtisadi, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı dildə də öz təsirini göstərmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin alınma mənbəyi çoxalmış, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, rus və Qərbi Avropa dilləri də bu mənbələr sırasına daxil olmuşdur. Burada rus və Qərbi Avropa dillərinin işlənməsi təsadüfi deyildir. Çünki I Pyotrun zamanından başlayaraq rus dilinə Qərb dillərindən-alman, holland, ingilis, fransız, skandinav dillərindən sözlər alınmış və onların əksəriyyəti mənbə dildə olduğu kimi işlənmişdir. Sonralar bu sözlər rus dili vasitəsilə başqa dillərə keçmişdir. Terminoloji sahədə də bu tipli alınmaların XIX əsrdən başlayaraq artması rus dilinin təsir dairəsinin genişlənməsi, rus dilinin ana dili ilə yanaşı işlənməsi eyni zamanda elmi-texniki sahələrin bu ölkədə çox sürətlə inkişaf etməsi ilə bağlı idi. Yeni yaranan anlayışlar ilk öncə rus dilində işlədilmiş, sonralar müxtəlif sahələrə aid bu əşya və məfhumların adlarını ifadə edən sözlər dilimizə də daxil olmuşdur.

XX əsrdə milli dillərin terminoloji sistemlərinin inkişafında rus dilinə məxsus terminoloji vahidlərin oynadığı rol danılmazdır. Bu proses əsrin 90-cı illərinə qədər davam etmişdir. Xüsusi-

lə, bu əsrin sovet mərhələsində yeni ictimai formasiyanın formalaşması ilə bağlı olaraq iqtisadiyyat və mədəniyyətin yeni məcrada inkişafı, xalq təsərrüfatının yeni sahələrinin yaranması, marksizm klassiklərinin əsərlərinin, eləcə də partiya və dövlət sənədlərinin tərcüməsi ilə əlaqədar Azərbaycan dilində çoxlu yeni terminlər meydana gəlmişdir. Çünki sovet quruluşunu əks etdirən bütün anlayışlar əvvəl rus dilində öz nominasiyasını əldə etmiş, sonra bu termin (SSRİ xalqlarının dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə) müxtəlif dillərdə işlənmişdir. Sosial amillərin inkişafı, informasiya vasitələrinin güclənməsi, elmi-texniki tərəqqi rus dilindən yeni anlayışları ifadə edən terminlərin alınmasını daha da gücləndirmişdir. Bu terminlərin çoxu Azərbaycan dilinin sahə terminologiyalarında işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bunlar göstərir ki, rus mənşəli alınmalar dilimizin tələbatına uyğun olaraq işlənmişdir. Tələbat nəticəsində bu dövrdə Azərbaycan dilinə rus dilindən ictimai-siyasi və elmi-texniki terminologiya ilə bağlı çoxlu miqdarda terminlər keçmişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı, hərbi, hüquq və ictimai-siyasi həyatla bağlı anlayışlar rus dilindən alınan terminlərlə ifadə olunmuşdur. Yeni terminlər yeni sosial həyatı əks etdirirdi. Bu terminlər milli dil çərçivəsindən çıxaraq, dildə işləklik qazandıqları üçün (əksəriyyəti rus mənşəli olmasalar da) sovetizm kimi başqa xalqların tarixi yaddaşına həkk olunmuşdur. Z.İ.Barannikov yazırdı ki, dilçilik elminə hətta yeni bir termin – sovetizmlər termini, yəni sovet hakimiyyəti dövründə rus dilində alınma vahid mənası daşıyan termin daxil olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, sovetizmlər rusizmdən fərqli olaraq sovet quruluşunun varlığını əks etdirən terminlərdir. Rusizmlər isə tarixən formalaşmış rus məişətini və tarixi dünyagörüşünü ifadə edən leksik vahidlərdir. Azərbaycan dilinə bu dövrdə yüzlərlə- *sovet, kollektiv, komsomol, kommunist, partiya, protokol, mandat, kolxoz, kommunizm, plenum, kombayn, bürokrat* kimi sovetizmlər daxil olmuşdur. S.Xəlilovanın qeyd etdiyi kimi, sovet quruluşunun, demək olar ki, bütün

anlayışları əvvəlcə rus dilində öz nominasiyasını əldə edir, sonra rus terminləri müxtəlif dillərə təsir göstərir və onların öz areallarını işə salmasına səbəb olur. N.Məmmədli yazır: “Kəlxoz, sovxoz, briqada, briqadir, rusizm-sovetizmləri Azərbaycan dilində ən işlək terminlər olmuşdur. Elmi-texniki səciyyəli anlayışlar kütləviləşmiş və ümumi dil faktına çevrilmişdir”.

Rusizm və sovetizmlər ilkin mərhələdə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində kəmiyyət göstəriciləri ilə seçilir. Rus dilindən keçən terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. İctimai-siyasi informasiya ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər;

2. Sırf elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yaranan, yəni elmi anlayışları bildirən terminlər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sovetizmlərin bir çoxu arxaikləşsə də, rus dilindən alınmış elmi terminlər müasir elm və texnikanın bütün sahələrini əhatə etməklə dilimizdəki terminoloji vahidlər içərisində kəmiyyət etibarilə öz üstünlüyü ilə seçilir. Xüsusilə, beynəlmiləl terminlər məhz rus dili vasitəsilə milli dillərin terminologiyasına daxil olmuşdur. A.A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, rus dili XX əsrdə internasionalizmlərin başlıca alınma mənbəyi olmuşdur. Rus dili vasitəsilə beynəlmiləl terminləri mənimsəyən milli dillər, həm də rus dilinə məxsus (bu dildə yaranan) terminləri də qəbul etməli olmuşdur. Bu zaman Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlər olduğu kimi mənimsənilmiş, rus dilində yaranan terminlər ya kəlkə edilmiş, ya da müəyyən dəyişikliklərlə alınma kimi qəbul edilmişdir. Bu cür alınmalar ədəbi dilin leksik və qrammatik imkanlarının genişlənməsinə, zənginləşməsinə səbəb olur.

Onu da qeyd edək ki, rus elminin bütün inkişaf dövrlərində rus dilinin terminologiyası da başqa dillərin leksikasından geniş miqyasda faydalanma əsasında formalaşmışdır. R.A.Budaqov yazır ki, ilk baxışda nə qədər qərribə görünsə də demək lazımdır ki, əcnəbi alınmalar rus dilinin inkişafına və təkmilləşməsinə nə-

inki maneçilik göstərmiş, bəlkə əksinə, bu prosesə təkan verib sürətləndirmişdir. Azərbaycan dilinə, eləcə də bütün dillərə başqa dillərə məxsus sözlərin daxil edilməsi onu milli özünəməxsusluqdan məhrum etmir, əksinə sözalma hər hansı dili zənginləşdirən qanunauyğun yoldur. Xüsusən, beynəlmiləl terminlər nəinki dilin leksik səviyyədə, habelə onun fonetik, morfoloji, sintaktik strukturunu zənginləşdirməklə dilin dünya dillərinə inteqrasiyasını şərtləndirir. Bu proses bütün dilləri linqvistik baxımdan milli məhdudluqdan xilas edir, yəni dünya miqyasına çıxarır. Terminologiyanın optimal səviyyədə beynəlmiləl terminlərlə zənginləşməsi “dillərin özünəməxsus səciyyəvi inkişafı üçün heç bir zaman təhlükə yaratmamış və yarada bilməz. Ona görə ki, bütün sahələrdə olduğu kimi dildə də internasionallıq heç də millilik ilə qarşı-qarşıya durub ziddiyyət təşkil etmir, bəlkə bu millilik içərisində qaynayıb qarışır, milli səciyyəvi əlamətlər ilə birlikdə ümumi millilik keyfiyyətini artırır”¹ Məsələn, rus dilindən alınan “большевик” Azərbaycan dilində bolşevik, ərəb dilində bulşevik işlənir. Bu termin, eləcə də sosializm quruluşu ilə bağlı yüzlərlə termin bir çox dillərdə işlənmişdir. Bu dilin vasitəsilə bir sıra dillərin lüğətində ictimai-siyasi terminlər ümumiliyi yaranmışdır. Məsələn, partiya, respublika, konstitusiya, deputat kimi ictimai-siyasi terminlər milli dillərin lüğətində öz əksini tapmışdır.

Dilimizə rus dilindən terminlərlə yanaşı bir sıra şəkilçilər də keçmişdir. S.Cəfərov söz yaradıcılığı məsələlərindən bəhs edərkən rus dilinə məxsus *-izm, -ist, -ev, -ov* habelə, ərəb-fars sözləri ilə Azərbaycan dilinə daxil olmuş *-şünas, -bi, -na, -i, -vi -kar* və s. şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilər sırasında izah edir.

M.Hüseynzadə başqa dillərdə sözdüzəldicilik xüsusiyyəti daşıyan və aid olduğu sözlərlə Azərbaycan dilinə daxil olmuş şəkilçilər barədə yazır: “Biz başqa dildən alınma sözü o vaxt düzəltmə söz hesab edə bilərik ki, onun kökü Azərbaycan dilində

---

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, səh. 30

ayrıca söz kimi mövcud olsun, işlədilsin”. Onu da qeyd edək ki, rus dilindən dilimizə keçən və rus dilində də sözdüzəldici forma kimi işlənən **-izm**, **-ist**, **-or**, **-ant**, **-ent** şəkilçilərinin özləri də alınmadır. Rus dilindən alınan aşağıdakı şəkilçilər termin yaradıcılığında fəal iştirak edir:

-or şəkilçisi ilə bitən terminlər: *komandor, radiator, donor, indikator*.

-er şəkilçisi ilə bitən terminlər: *adsorber, milyarder, spiker, fermer, pioner, kondisioner, dispanser*.

-ant şəkilçisi ilə bitən terminlər: *dominant, determinant, immiqrant, emmiqrant, kursant, doktorant*. Bu şəkilçisi ilə işlənən terminlər daha çox ictimai-siyasi anlayışları ifadə edir: *diplomant, debütant, protestant, sektant* və s.

-ent şəkilçisi ilə bitən terminlər: *respondent, referent, assistent*.

-izm şəkilçisi ilə bitən terminlər: *klassizm, atomizm, sosializm, idealizm, rasionalizm, modernizm, ritorizm, romantizm, simvolizm, neologizm, materializm, marksizm*.

-ist şəkilçisi ilə bitən terminlər: *dualist, nihilist, kommunist, idealist, ateist*. N.Xudiyev yazır: “**-izm** və **-ist** şəkilçiləri eyni anlayışla bağlı müxtəlif mənaları bildirdikləri üçün, demək olar ki, hər ikisi sözə artırılma potensialına görə eyni yükə malikdir. Daha doğrusu, **-izm** şəkilçili köklərin böyük əksəriyyəti **-ist** şəkilçisini də qəbul edir”¹

-ik şəkilçisi ilə bitənlər: *silindrik, radiotexnik, leksik, lirik, ritorik, akustik, dinamik*. Dilimizə rus dilindən keçmiş və geniş işlənmə imkanına malik olan terminlərin mühüm bir qismini **-ik** şəkilçili terminlər təşkil edir. Bu şəkilçi ilə formalaşan bir sıra terminləri kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyil. Məsələn, hidravlik, hipertonik, xronik, proqramatik və s.

N.Xudiyev sonu **-ik** şəkilçisi ilə bitən sözlər haqqında yazır ki, dilmizə rus dilindən keçmiş və geniş işlənmə imkanına malik

---

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili. Sovet dövrü. Bakı, 1989, səh. 271.

olan sözlərin müəyyən qismini **-ik** şəkilçili sözlər təşkil edir. **-ik** şəkilçisi artırıldığı hər hansı sözə kəmiyyət və keyfiyyət xarakteri verir. Dilimizdə vahid formada **-ik** şəkilçisi ilə keçən sözlər omonimik səciyyə qazanır: həm isim olur, həm də sifət kimi işlənir ki, bu da Azərbaycan dilinin öz daxili normalarına uyğundur. Onu da qeyd edək ki, etimon dildə **-ik** şəkilçisi ilə işlənməyən yalnız sifət kimi mövcud olan **-ческий, -уческий** şəkilçili bir qrup terminlər vardır ki, onlar da dilimizə keçərkən **-ik** şəkilçisi ilə işlənir. Deməli, bu formanı həmin terminlər Azərbaycan dilində almışdır. ортопедический-ortopedik, специфический-spesifik, методический-metodik, хореографический-xoreoqrafik, автобиографический-avtobioqrafik, орфографический-orfoqrafik, эпизодический-epizodik və s.

-ika şəkilçisi də müəyyən sözlərə qoşularaq ayrı-ayrı elmlər sisteminin sahələrində anlayışların adını ifadə edən terminlər yaradır. Məsələn, *qrammatika, linqvistika, akustika, elektronika, toponomika, akrobatika, statika, isterika, leksika* və s. Məlumdur ki, bu tip şəkilçilər bir dildən başqa dilə sözün tərkibində keçir. Lakin bu şəkilçilər öz qrammatik mövqeyini dilimizdə o qədər möhkəmləndirmişdir ki, etimon dildə özünü göstərməyən bu cür söz yaradıcılığı Azərbaycan dilində qanunauyğun hala çevrilir.

-tik, -atik şəkilçili bir sıra terminlər də rus dilindən dilimizə keçmişdir: plazmatik, sintaqmatik və s.

-iya şəkilçisi ilə formalaşan terminlər ictimai həyatın, elmin müxtəlif sahələrinə aid anlayışları ifadə edir: *psixiatriya, kardiografiya, demokratiya, diplomatiya, pediatriya* və s.

-iv şəkilçisi. Azərbaycan dilində rus dilindən alınmış və sonu **-iv** şəkilçisi ilə bitən, sifət kimi işlənən sözlərdə rus dilinə məxsus **-ный** ixtisar olunmuşdur. Rus dilində isim düzəldən **-iv** şəkilçisindən sonra işlənmiş sifət əmələ gətirən **-ный** şəkilçisi Azərbaycan dilində morfoloji əhəmiyyətini itirərək ixtisar olunur. N.Xudiyev yazır: “Çünki alınma zamanı sözalana dilin qanunauyğunluqları əsas götürülür. Rus dilinə məxsus **-iv** şəkilçili

isim forması Azərbaycan dilinin ümumi prinsiplərindən asılı olaraq, sifət kimi işlədilir və deməli, bir daha yeni sifətdüzəltmə formasına ehtiyac olmur”¹. Bu şəkilçi ilə formalaşan predikativ, instinktiv, impulsiv, reflektiv və s. terminlər dilimizdə geniş şəkildə işlənir.

-ura şəkilçisi ilə formalaşan terminlər daha çox elmi fəaliyyətə bağlı anlayışları ifadə edir: *aspirantura, doktorantura, aparatura, kvadratura* və s.

-ator şəkilçisi ilə elmi-texniki anlayışları bildirən terminlər formalaşır: *indikator, demodilyator, analizator* və s.

-tor. Bu şəkilçi də daha çox fiziki anlayışları ifadə edən terminləri yaradır: *radiolokator, reproduktor* və s.

-ial şəkilçisi ilə də daha çox tibbi, fiziki anlayışları bildirən terminlər yaranır: *bronxial, arterial, vektorial, ekvatorial* və s.

-it şəkilçisi. Bu şəkilçi də tibbi və kimyəvi anlayışları ifadə edir: *koksit, faringit, laringit, qravelit, fosforit*, və s.

-at şəkilçisi ilə bitən terminlər: *demokrat, fiziokrat, asetat, termostat, karbonat, diplomat*, və s.

-oz şəkilçisi ilə daha çox tibbi anlayışlar ifadə olunur: *vitaminoz, venoz, skolioz, bakterioz, tromboz* və s.

Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş bir sıra şəkilçilər də vardır ki, (**-av, -it, -ial, -iat**) onlar qeyri-məhsuldar olub, yalnız bir neçə sözün formalaşmasında iştirak edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinə rus dilindən keçən ictimai-siyasi terminlərin bir qismi ictimai mühitin dəyişməsi ilə bağlı arxaıqlaşmış, bir qismi isə semantik diferensiasiyaya uğramışdır. Xüsusilə, sovetizmlər, yəni sosializm quruculuğu prosesində meydana gələn “sovet”, “sosializm”, “sovxoz”, “kolxoz” kimi terminlər hazırda öz işləkliyini itirmişdir.

Azərbaycan dilində rus dilindən alınıb işlənən elmi-texniki terminlər işlənmə dairəsinə və xarakterik xüsusiyyətlərinə görə ictimai-siyasi terminlərdən fərqlənir. Belə ki, bu qrup alınmalar

---

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili. Sovet dövrü. Bakı, 1989, səh. 276.

elmin müxtəlif sahələri, eləcə də texniki tərəqqi ilə bağlı yaranan anlayışları, məfhumları ifadə edərək məfhum dəyərini saxlayır. Bu terminlərin elmi dildə işlənməsi üç formada öz əksini tapır:

1. Həm Azərbaycan, həm vasitəçi dil olan rus dilində, həm də mənbə dildə eyni formada işlənən terminlər: *aorta, anomaliya, plazma, kardioplazma, kapsula, piramida, xloroplast, xromozon* və s.

2. Həm Azərbaycan, həm də rus dilində olduğu kimi işlənən terminlər: *anabimz, amitoz, anatomiya, dizel, polimer* və s.

3. Azərbaycan dilində dəyişməyə məruz qalaraq işlənən terminlər: *анатомический-anatomik, целлюлоза-sellüloz, эпигенез-epigenез, амфицум-amfisat, фистула-fistul* və s.

Onu da qeyd edək ki, Qərbi Avropa dillərindən alınan alınmalar ictimai-siyasi amillərin təsiri ilə Azərbaycan dilində rus dilinin vasitəsi ilə mənimsənilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində rus mənşəli terminlərdən bəzisi forma və məzmununu qoruyub saxlayır, bəzisi dilin söz yaradıcılığı modellərinə uyğunlaşdırılaraq hərfi mənada tərcümə edilir, müəyyən hissəsi isə ictimai-siyasi hadisə ilə bağlı dildən çıxmışdır. Belə ki, Azərbaycan dilində işlənən rus mənşəli ictimai-siyasi terminlər ictimai mühitin dəyişməsi ilə diferensiyaya uğramış, yeni ideoloji mühitə uyğun terminlər yaranmışdır. Hazırda cəmiyyətin obyektiv inkişafının nəticəsi olaraq yeni anlayışların, əşya və hadisələrin yaranması, elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar rus mənşəli terminlər dilimizdə əsas mənbə rolunu itirmiş, alınmalar birbaşa Avropa dillərindən alınır. Müstəqillik illərinə qədər Avropa dillərindən alınmalar Azərbaycan dilinə keçənə qədər rus dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olaraq formalaşmış, yəni əvvəlcə rus dilinin daxili normalarına müvafiq şəkildə işlənmişdir. Rus dilindən alınan belə terminlərin Azərbaycan dilinin fonetik, qrammatik sistemə tabe olması qanunauyğun prosesdir.

4.3.3. AVROPA DİLLƏRİNDƏN ALINMA TERMINLƏR

Son illərdə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, ideologiyada, demokratik tərəqqidə ümumiliklərin mövcudluğu, Avropaya inteqrasiya dilin zənginləşmə mənbələrinə də təsir edir. Hazırda Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün əsas mənbələrdəndir. Çünki yeni texnikaya, xüsusilə də informatika, telekommunikasiya, kibernetika, kosmik texnika ilə bağlı anlayışların funksionallaşması, demək olar ki, dünyanın bütün sivil dilləri kimi dilimizdə də termin və anlayışların alınma prosesi, əsasən beynəlxalq koordinasiyaya əsaslanır.

Azərbaycan dilinə tarixən rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən terminlər alınmışdır. A.Qarayev yazır: “Azərbaycan xalqının dünya xalqları ilə olan bilavasitə və bilavasitə əlaqə və münasibətlərinin qədim kökləri vardır. Bunun nəticəsidir ki, indi dilimizdə küllü miqdarda Avropa dillərindən alınma sözlər işlənir. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin bütün yaruslarında müəyyən iz buraxmış və dilin müxtəlif üslublarında leksik-semantik çalarlıq yaratmışdır¹.”

Onu da qeyd etmək ki, Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə alınan leksik vahidlər Azərbaycan dilinin elmi üslubuna mexaniki köçürülməmiş, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılaraq mənimsənilmiş, hətta bəziləri formal və semantik cəhətdən dəyişmişdir. Müstəqillik qazandığımız müasir dövrdə Avropa xalqlarına yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmış, terminologiyamızda Avropa qatının dinamizmi daha da intensivləşmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərindən alınan terminlər müxtəlif aspektdən tədqiq olunmuşdur. Elmi-tədqiqat işlərində,

---

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, 198, səh.3.

normativ dərslıklərdə Avropa dillərindən alınmalardan rus dili və rus dili vasitəsilə alınmalar problemi içərisində ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur. Bəzi tədqiqat işlərində dolayısı ilə bu məsələyə toxunulmuşdur. A.Qarayevin “Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər” adlı doktorluq dissertasiyasında Avropa mənbəli sözlərin alınma yolları, vasitələri müəyyənləşdirilmiş, mənşəyi, semantikasi, semasioloji xüsusiyyətləri, həmçinin alınma sözlərin semantik-statistik təhlili aparılmış və dildə mənimsənilmə yolları tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərindən söz alınmasına aid tədqiqat işi N.A.Məmmədov tərəfindən də aparılmışdır. “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər” adlı namizədlik dissertasiyasında beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə formalarından və fonetik, morfoloji, leksik-semantik xüsusiyyətlərindən ümumi şəkildə bəhs edilmişdir. S.Xəlilova isə N.A.Məmmədovdan tamamilə fərqli bir mövqə tutur. Müəllif əsasən ictimai-siyasi terminlərin müxtəlif sistemli dillərdə formalaşmasının dildaxili və dilxarici məsələlərini, onların dil sistemində mövqeyi və istifadə dairəsi, dünya dillərində beynəlmiləl məfhumların milli dillərdə əks olunması üsulları, onlara verilən terminoloji tələblər, eyni zamanda milli terminologiyanın formalaşmasında beynəlmiləl fondun təsiri tədqiq etmişdir. R.Cəfərov “Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar” adlı namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında işlənən Qərbi Avropa mənşəli sözlər leksik-semantik cəhətdən təhlil edilmişdir. N.Məmmədlinin “Alınma terminlər” adlı doktorluq dissertasiyasında Avropa mənbəli alınma terminlərin genealoji tərkibi, alınma amilləri, təsnifi və onların yaranmasında iştirak edən termin elementlər, mənimsənilməsi yolları faktlarla araşdırılmışdır.

Lakin son dövrlərdə dilimizə Avropa dillərindən birbaşa alınmaların sayı çoxalmışdır. Bunları nəzərə alaraq, Avropa mənşəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki ter-

minologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz belə təsnifat prosesində alınma terminlərin reseptor dildə nə dərəcədə işləklik qazanması, milli dilin tələblərini ödəməsi və mənimsənilməsi amillərini aydınlaşdırmaq vacibdir. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri dillərarası əlaqə vasitəsidir, müəyyən dərəcədə beynəlmiləl kontekstdən asılıdır. Avropa mənbəli alınma terminlərin Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə təsiri eyni deyildir. Belə ki, dəqiq elmlərə, texnikaya aid, xüsusilə kibernetika, nüvə fizikası, hesablama texnikası, kosmik texnikaya aid terminlərin alınma prosesi daha çox beynəlxalq koordinasiyaya əsaslanır.

A.Axundov yazır: “Müstəqillik illərində terminalma mənbələri dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni, əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırırsa (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir¹”.

XX əsrin sonlarında ölkə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Avropa ölkələri ilə əlaqələr genişlənmişdir. Bu dövr həm də yeni iqtisadi siyasətə keçidlə səciyyələnilir. Qərb üçün keçilmiş yol olan bazar iqtisadiyyatı Azərbaycanın yeni iqtisadi siyasətinin əsasında durmuşdur. Bu tipli iqtisadi siyasətin inkişafı ilə bağlı yeni yaranan terminoloji sistemin mənbəyi ingilis dili olduğundan bu dildən iqtisadi terminlərin alınması böyük vüsət almış və hazırda da bu sürətlə davam etməkdədir. Bu dövrə qədər Avropa mənbəli terminlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə

---

¹ Axundov A. “Dil və mədəniyyət” Bakı, Yazıçı, 1992, səh. 88.

daxil olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçılar Avropa mənşəli alınmaların əsas səbəbini sırf texniki terminlərin yaradılması çətinliyi ilə bağlayırlar. Məsələn, R.Cəfərov yazır: “Rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərin alınıb işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu hər şeydən əvvəl texniki alətlərə, aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır.¹” Əlbəttə, texniki sahələrdə terminalmanın başqa səbəblər də vardır. Lakin iqtisadi sahədə terminalma ictimai dəyişikliklə bağlıdır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışların yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə terminalmada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Avropa dillərinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Bu təbii bir axındır.

Avropa mənşəli terminlər, əsasən, latın, fransız, alman, italyan, yunan dillərinə məxsusdur. Burada kəmiyyətə latın, ingilis və fransız alınmaları daha çoxdur. Bunların mənimsənilməsində aşağıdakı meyarlar əsas götürülməlidir:

1) Terminin səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə uyğun gəlməsi;

2) Terminin morfoloji quruluşu və digər formal elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi, onunla harmoniya yaratması;

3) Terminin dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, latın alınmalarının əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, **“budget”** ingilis dilinə fransız dilindən **“budget”** sözündən eyni ilə alınmışdır. Termin ingilis dilindən rus dilinə **“бюджет”** şəklində keçmiş-

---

¹ Cəfərov R. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, səh.23.

dir. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilində alınan termin “**büdcə**” formasındadır. **Büdcə** – iqtisadi subyektin müəyyən müddət ərzində planlaşdırılmış gəlir və xərclərindən ibarət pul fondu mənasında işlənir. Bu termin vasitəsilə dilimizdə bir sıra yeni terminlər – *büdcə vəsaiti, büdcə prosesi, büdcə balansı, federal büdcə, büdcə uçotu* və s. terminlər də yaranmışdır. Eləcə də “**agent**” termini. - (lat. *agentis* – fəaliyyət göstərən, iş görən); *агент* (rus); *agent* (ing.); **Agent** - digər şəxsin fəaliyyət dairəsində səlahiyyətli vasitəçi qismində onun maraqları naminə iş tapşırığı əsasında iş görən. İqtisadiyyatda isə yeni - *vergi agenti; sığorta agenti, agent–bank* terminlərinin yaranmasında iştirak edir. Azərbaycan dilində işlənən **akt, aksiz, birja, bonus, deklorasiya, depozit, frank, indeks, inflyasiya** və s. terminlər də latın mənşəli olub, ingilis dilində formalaşmış, sonra rus dili vasitəsilə və ya birbaşa Azərbaycan dilinə keçmişdir. Latın və yunan dillərində işlənən bir çox sözlər dünyanın bir çox dillərində işləndiyindən beynəlxalq terminlər cərgəsində əsas yer tutur. Çünki müasir elmlərin çoxunda yunan və latın mənşəli terminlərdən istifadə olunur. Bu terminlər vaxtilə ingilis, fransız, rus və b. dillərdə formalaşmış, başqa dillərə keçərək beynəlmiləl terminə çevrilmişdir.

İctimai-siyasi elmlərinin yaranması və inkişafı qərbdə getmiş, alman, fransız, ingilis alimlərinin bu elmin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Ona görə də hələ sovet dövründə belə, ictimai-siyasi və elmi terminologiyada istifadə olunan terminlərin əsas hissəsini Avropa mənşəli terminlər təşkil etmişdir. Həmin terminlər rus dilinə daxil olmuş və rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Avropa dillərindən alınma terminlərin əsas hissəsi ingilis mənşəlidir. Bu terminlərin digər qisminin əsasında müxtəlif Avropa dillərindən olan sözlər dursa da, onların əksəriyyəti ingilis dilinin terminologiyasında formalaşma və sabitləşmə keçmişdir. İngilis dilindən alınma terminlərin tədqiqi onların həm yazılış, həm də tələffüzündə müəyyən dəyiş-

mələrin baş verməsini göstərir. Müxtəlif sistemli dillər olduğundan terminin bir dildən digərinə keçməsi onun norma mənbələrinə uyğunlaşması tələbini ortaya atır. Azərbaycan dilinin terminologiyasındakı ingilis alınmaları dilimizin malik olduğu, tarixən formalaşmış dil qanunlarına və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli terminlərin bir qismi dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə uyğunlaşdığı halda, digər qismi mənbə dildəki mövcud formasını qoruyub saxlamış, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mənbə dildəki formada da işlədilmişdir. Beləliklə də, onlar öz malik olduqları formanı tam mühafizə edib saxlamış olurlar.

Son dövrlərdə dilimizə mənbə dildə olduğu kimi işlənən çoxlu terminlər keçmişdir. Məsələn, **“holding”** iqtisadi termini – nəzarət səhm paketinə sahib olmaqla bir neçə şirkəti bilavasitə idarə edən iri şirkət, korporasiya mənasında işlənir. Adətən, holding əhatəsində olan müəssisələrin vahid istiqamətdə iqtisadi siyasəti formasını təmin edir və bura daxil olan hər bir səhmdar cəmiyyət ümumilikdə holdingin maraqlarına xidmət edir; **“debitor”** – (ingilis dilindəki debit-borç sözündəndir) – iqtisadi münasibətlər zamanı hüquqi və fiziki şəxslər, eləcə də digər iqtisadi subyektlər qarşısında maliyyə öhdəliyi daşıyan şəxs mənasında işlənir.

Bununla yanaşı qrafik dəyişməyə məruz qalmış Avropa mənşəli alınma terminlər də işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, informatika terminoloji sistemində ingilis dilində *display*, *diskete*, *file*, *faksimile*; Azərbaycan dilində *displey*, *disket*, *fayl*, *faksimil* (İnformatika telekommunikasiya, radioelektronika terminoloji lüğəti, B., 2003) kimi işlənir.

Beləliklə, qeyd olunanlar Avropa dillərindən alınan alınmaları qrafik və fonetik xüsusiyyətlərində baş verən dəyişmələrə əsasən qruplaşdırmağa imkan yaradır. Belə terminləri qrafik və

fonetik dəyişmələrin xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa ayırmaq olar:

- 1) Mənbə dildəki formasında heç bir dəyişiklik aparılmadan alınmış terminlər;
- 2) Yalnız qrafik dəyişməyə məruz qalmış terminlər;
- 3) Yalnız fonetik dəyişməyə məruz qalmış terminlər;
- 4) Həm qrafik, həm də fonetik dəyişməyə məruz qalmış terminlər.

Fonetik assimilyasiyada alınma terminlərin səs qişası əsas götürülür, səs substitusiyası baş verir; qrafik assimilyasiyada terminin qrafik obrazının verilməsi, qrammatik assimilyasiyada morfoloji sistem qanunauyğunluqlarının, orfoqrafik prinsiplərin qorunması və reseptor dildə funksionallaşması əsas götürülür. Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesində terminləri təşkil edən komponentlərin də dilə keçməsi hadisəsi baş verir. K.N.Yeremina yazır: “Alınma prosesi bir dilə başqa bir dilin elementlərinin keçməsidir. Alınma elementlər yaxud alınmalar fonem, morfem, söz, söz strukturu, söz birləşməsi ola bilər.”¹

Terminologiyada Avropa dillərindən həm termin, həm şəkilçilər, önlüklər, həm də termin elementlər alınır. Sistem təsnifatına görə dilimizdə işlənən Avropa mənbəli alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Vasitəli alınmalar. - Əsasən, 90-cı illərə qədər dilimizdə işlənən alınmaların əksəriyyəti rus dilindən alınan leksik alınmalardır. Məsələn, Azərbaycan dilində “**video**” komponentli alınma terminləri – *videoklub, videobar, videozal, videokamera, videomaqnitafon* və s. terminlərin birinci komponenti olan “*video*” latın mənşəlidir. Latın dilində “**video**” “görürəm” sözü müəyyən sözlərin birinci komponenti kimi işlənərək elektronika terminlərinin yaranmasında iştirak edir. Bu tip terminlər dilimizə rus di-

---

¹ Еремина К.Н. К проблема языковых контактов. Москва, Наука., 1980, стр.80

lindən keçmiş və dilimizdə, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində geniş dairədə istifadə olunur.

Dilimizdə son dövrlərdə işlənən *“brifinq”* termini əsasən, “dövlət, siyasi və ictimai xadimlərin mətbuat nümayəndələri ilə görüşü” mənasında istifadə olunur. Bu termin rus dilindən alınsa da mənşəcə ingilis dilinə məxsusdur. İlk mənəsi “təlimatlandırmaq”... olan bu söz sonra “dövlət siyasi xadimlərinin kütləvi informasiya vasitələri işçiləri ilə keçirdiyi mətbuat konfransı mənasında” işlənən termin kimi sabitləşmişdir. Həmin mənada Azərbaycan dilinə keçmiş, beynəlxalq termindir.

“Brakonyer” termini fransız mənşəlidir. Həmin termin istər mənə bə dildə, istərsə də Azərbaycan dilində “qanunsuz balıq tutmaqla, ovçuluqla meşənin qırılması ilə məşğul olan şəxs” mənalarında işlədilir. Eləcə də dilimizdə *“avto”* komponentli çoxlu yeni terminlər yaranmışdır. Məsələn, *avtoservis*- “avtomobillərə texniki xidmət göstərən müəssisə”; *avtodrom*- “avtomobil sınaqları və yarışları üçün lazımi avadanlıqla təchiz edilmiş sahə” mənalarında işlənir. Hər iki termin Avropa mənşəlidir, rus dili vasitəsilə alınmışdır.

3. *Avropa dilindən birbaşa alınmalar.* XXI əsr informatika, telekommunikasiya, radioelektronika ilə bağlı elmlərin sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də qlobal informasiya şəbəkəsi – internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir. Bu gün elm və texnikanın elə bir sahəsi yoxdur ki, informatika elmi qədər sürətlə inkişaf etsin. Cəmiyyətimizin bütün sahələrini əhatə edən informasiyalaşdırma prosesi dilin terminoloji sistemini zənginləşdirir. Ölkəmizin strateji inkişaf xətti olan informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçid cəmiyyətin bütün üzvlərinin öz gündəlik fəaliyyətində İKT-ni getdikcə daha geniş tətbiq etməsi ilə bağlıdır. Ona görə də kütləvi təhsilin bütün səviyyələrində biliklərin verilməsi zamanı terminoloji leksikanın öyrədilməsi son dərəcə vacibdir. Bu prosesdə alınma terminlər birbaşa ingilis dilindən

alınır. Məsələn, **“kompüter”** (ing. computer < lat. computare-he-sablamaq) - müəyyən proqram əsasında işləyən və elmi-texniki, sənaye, tətbiqi məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulan irihəcmli informasiyalı qısa müddətdə araşdıran avtomatik qurğu (Mediada işlənən alınma sözlər. B., 2002, səh.113); **“internet”** (ing. internet- ümumdünya hörümçək toru) - məlumat mənbəyini və onun istehlakçıları vahid informasiya məkanında birləşdirən qlobal kompüter şəbəkəsi; **“interfaks”** - beynəlxalq faksimel rabitə sistemi; və s. terminlər ingilis dilindən birbaşa alınmalardır. Eləcə də ictimai-siyasi mühitdə baş verən dəyişmələrlə bağlı dilimizə ingilis dilindən birbaşa alınmalar daxil olmuşdur. Məsələn, **“biznesmen”** mənşəcə ingilis dilinə məxsus olub dildə “kapitalist ölkələrində bizneslə məşğul olan adam, işbaz, kommersant” mənalarında işlədilir; **“konsaltinq”**- ixtisaslaşmış şirkətlərin istehsalçılara, satıcılara, alıcılara iqtisadiyyatın, maliyyənin, xarici iqtisadi əlaqələrin, firmaların yaradılması və qeydiyyatının, əmtəə və xidmət bazarlarının tədqiqatı və proqnozlaşdırılmasının, innovasiyaların çoxsaylı məsələləri üzrə məsləhətlərin verilməsindən ibarət fəaliyyəti. Konsaltinq şirkətləri məsləhət fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələri üzrə ixtisaslaşa bilər. Konsaltinq yeni təşkilatlar yaradıldıqda təsisat sənədlərinin hazırlanmasından da ibarət ola bilər. (İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. I cild. Bakı-Nurlan-2005) Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, son dövrlərdə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin mühüm bir hissəsini beynəlxalq terminlər təşkil edir. Bu tipli terminləri funksionallıq baxımından iki qrupa ayırmaq olar. Belə ki, bu tip terminlərin bir çoxu ümumxalq səciyyəli alınma terminlər olmaqla (prodüser, printer, virtual, plüralizm, imeyl, fayl, pleyer, sayt, pult, market, marketinq, monitor) yanaşı, məhdud dairədə işlənən autsayder, treyner, akkreditiv, qarqo, infaydet, imitator kimi terminlər də dilə daxil olmuşdur. Belə terminlərin çoxu beynəlxalq terminlərdir. Y.A.Belçikovun fikrincə, beynəlxalq terminologiya haqqında danışılarda Avropa dilləri üçün

ümumi söz qrupu nəzərdə tutulur və müəllif onları avropaizmlər adlandırır. Məsələn, “*marketing*” sözü ingilis mənşəlidir. Bir iqtisadi termin kimi “*marketing*” həm slavyan, həm german dillərində, həm də bir sıra türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində iri müəssisələrin idarəolunma sistemlərindən biri (marketingin əsas işi bazarı öyrənməkdən, məhsul istehsalında bazar tələbatını nəzərə almaqdan və malları istehlakçılara çatdırmaqdan ibarətdir.) mənasında işlənərək beynəlxalq terminlər sırasına daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilində terminoloji sistemlər Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qişası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildəkinə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası - alınan leksik maddi formanın fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyinetmənin əsas meyarlarıdır.

4.4. TERMİNLƏRİN ALINMA YOLLARI

Terminlərin bir qismi müəyyən ehtiyacla əlaqədar olaraq zəruriyyət nəticəsində başqa dildən alınır. Belə terminlər elmin inkişafında xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan dilinin elmi terminologiyasında alınma terminlər çoxluq təşkil edir. Bu terminlər müəyyən tarixi şəraitdə müxtəlif elmi kəşflərlə, ictimai həyatla əlaqədar olaraq dilimizə keçmişdir. Belə terminlər dilimizə ya bilavasitə, ya da ikinci bir dil vasitəsilə alınır. Terminlər bilavasitə mənbə dildən alınarsa, bunlar vasitəsiz alınma terminlər hesab olunur. Məsələn, terminologiyada işlənən ərəb, rus mənşəli terminlər vasitəsiz alınma terminlərdir. Azərbaycan dilinin terminologiyasında işlənən terminlərin bir qismi mənbə dildən deyil, başqa bir dilin vasitəsilə alınarsa, bunlar vasitəli alınma terminlər sayılır. Terminologiyada işlənən beynəlmiləl terminlərin mühüm bir hissəsi bu qəbildəndir. Çünki bu terminlərin demək olar ki, əksəriyyəti rus dili vasitəsilə alınmışdır.

Terminologiyada işlənən alınma terminlərdə aşağıdakı cəhətlər diqqəti cəlb edir:

1. Alınma terminlər ancaq elmi anlayışları ifadə edir və hazırda da elmi dildə işlənir.

2. Tarixi şəraitlə bağlı olaraq alınan terminlər müəyyən dövrdən sonra dildən çıxır. Məsələn, vaxtilə dilimizdə qəliz ərəb və fars sözləri ilə işlənən *ahənrüba* əvəzinə **maqnit**, *məhrut* əvəzinə **konus**, *hikmət* əvəzinə **fizika**, *mizanülhəva* əvəzinə **barometr**, *mizanülhərarət* əvəzinə **termometr** işlənir. Göründüyü kimi, alınma terminlər bir-birini sıxışdıraraq dildən çıxarır.

Azərbaycan dilinin terminologiyası son dövrlərdə əsasən, rus və ingilis dili vasitəsi ilə zənginləşmişdir. Elmin inkişafı ilə bağlı olaraq dilimizdə müəyyən anlayışların yaranması üçün rus dili baza rolunu oynamışdır. Alınan terminlərin bir qismi dilimizin qrammatik qanunlarına tabe olaraq bir çox yeni terminlərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, *valent*, *ion* terminindən dili-

mizin sözdüzəldici vasitələri ilə *valentli*, *valentləşmə*, *ion*, *ionlaşma* kimi bir sıra terminlər yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin terminologiyasında terminlərin alınmasında bir proses diqqəti daha çox cəlb edir: yeni əşyalarla, anlayışlarla bərabər onları ifadə edən müvafiq terminlər də alınır. Məsələn, *qravimetr* (ağırlıq qüvvəsinin təcilini nisbi ölçən cihaz), *difmanometr* (təzyiqlər fərqi ölçən cihaz), *kalorimetr* (fiziki, kimyəvi və bioloji proseslərdə ayrılan və ya udulan istilik miqdarını ölçmək üçün cihaz), *analizator* (işığın polyarlaşma xarakterini analiz etmək üçün cihaz). Belə terminlərin geniş yayılması onların daxil olduğu elm sahəsində tutduğu mövqedən asılıdır. Belə ki, müəyyən bir terminlə ifadə olunan anlayış, hadisə həmin elm üçün nə qədər çox əhəmiyyət kəsb edirsə, həmin terminin dar çərçivədən çıxaraq geniş dairədə işləmə bilməsi imkanı da bir o qədər artır. Məsələn, *atom*, *elektron*, *neytron* terminləri fizika elminin inkişaf mərhələsində kəşf edilən yeni anlayışları ifadə etdi. Bu elmi kəşf bütün dünyada elm üçün yeni hadisə idi. Bu kəşflə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər də dar çərçivədən çıxaraq bir çox dillərdə həmin anlayışları ifadə edir.

Qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir dil aləmində qanunauyğun bir haldır və məsələ yalnız bunların məzmun və forması üzərindədir. Lakin ehtiyac olmadığı halda dilə gətirilən terminlər aid olduğu sahəyə qaynayıb-qarıxa bilmir, buna görə də lüğət tərkibindən gec-tez çıxır. Təsadüfi deyildir ki, hazırda elmi terminologiyanın zənginləşməsi prosesində alınma terminlərin ehtiyac olmadan dilə gətirilməsi yalnız alimlərin preraqativinə daxil olan terminologiyada müşahidə olunur. Əslində belə terminoloji layın vəziyyəti üçün alimlər cavabdeh olmalıdırlar. Deməli, geniş kütlənin əli çatmadığı elmi terminologiyada, subyektivizm güclü olur. Bütün bunlar dilin leksik səviyyədə zənginləşməsinin daha geniş maraq doğuran hadisə olduğunu göstərir. Başqa dillərdən alınmalar, adətən, elmi hadisə və predmetlərlə birlikdə gəlir və dil üçün yeni material olur. Əlbəttə, hər halda alınmalar dilin öz vahidlərindən fərqlənən statusa malik olur. Buna görə

də alınma termin alınarkən, yaxud söz alınmazdan qabaq milli dildə layiqli ekvivalent vardırsa, yaxud termin ehtiyac olmadan alınarsa, o alınma yad olaraq qalır və getdikcə dildən çıxır. Riya-zi terminologiyada ekvivalent // eynigüclü terminləri dublet (pa-ralel-S.S.) terminlərdir. Bunlardan birincisi alınma, digəri isə Azərbaycan dilinə məxsus sözdür. Bu terminlər mənə etibarilə eynidir. Onların distributiv xarakteristikaları da eynidir. Məsə-lən, eynigüclü tənlik, ekvivalent tənlik, eynigüclü ifadə, ekviva-lent ifadə və s. Deməli, "eynigüclü" termininin işlənməsi məqsə-də uyğundur. Göründüyü kimi, ehtiyac olmadan işlənən alınma terminlə milli termin paralel işlənir. Lakin elə alınma terminlər var ki, nə özü dildə tam sabitləşə bilər, nə də onu əvəz edən milli termin. Məsələn, "müadil fiqurlar" termini dilimizə başqa dildən keçib "sahələri, yaxud həcmələri bərabər olan həndəsi fiqurları əhatə edir". Bu terminoloji birləşmədə işlənən "müadil" ərəb sö-züdür, bərabər, tən, həcm və ya qiymətcə bərabər olan deməkdir. Bu baxımdan elmdə yeni bir terminoloji birləşmə "eyni böyük-lükdə fiqurlar" termini də işlənir. Lakin ikinci variantın dilin öz leksik vahidləri hesabına əmələ gəlməsinə baxmayaraq, uğursuz termin olması hiss olunur. Çünki eyni böyüklük və uzunluq di-gər xarakteristikalara görə də təyin edilə bilər. Halbuki termin kimi sahə, yaxud həcm bərabərliyini ifadə etmək lazımdır. De-məli, ikinci variant həm mürəkkəb, həm də anlayışı tam ifadə et-mədiyi üçün arxaikləşə bilər. Buna görə də bu terminləri yeni anlayışı tam birqiymətli, yaxud birmənalı ifadə edəcək terminin əvəz etməsi ehtimalı böyükdür. Göründüyü kimi, elmi terminolo-giyanın formalaşmasının özü bir prosesdir. Lakin onu da nəzə-rə almaq lazımdır ki, elmi terminologiyada öz mahiyyətinə görə alınmalar üstünlük təşkil edir. Belə ki, o elmi obyektləri adlandı-rır, ümumbəşəri əhəmiyyəti olan fikirləri ifadə edir, bütün dillər-də eyni və ya oxşar nominativ prinsiplərin inkişafına meyl edir. Bununla belə hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qram-matik quruluşu vardır. Ona görə də hər bir dil başqa dildən ter-

minlər alarkən onları özünün fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edir. Belə terminlərdə iki proses diqqəti cəlb edir:

I. Əslində olduğu kimi, dəyişiklik edilmədən işlənən terminlər. Başqa dildən alınan terminlərin bir qismi Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarının tələbinə cavab verməsə də, fonetik tərkibi dəyişdirilmədən terminologiyaya daxil olmuşdur. Belə terminlər əsasən beynəlmiləl terminlərdir. Bu terminlərdə dilimizin fonetik tələblərinə cavab verməyən aşağıdakı cəhətlər diqqəti cəlb edir:

1. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin yan-yana işlənməsi xarakterik cəhət deyildir. Lakin alınma terminlərdə belə bir prinsip mühafizə edilir. Məsələn, kvadrat, metr, triqonometrik, tragikomediya, inflyasiya, transportir, biosfer, spektral, disbalans, spiral, funksiya, opponent, profeksiya, stenmetr, spektr, spirt.

2. Azərbaycan dilində sözlər müəyyən ahəngə tabedir. Halbuki bu terminlərin bir qismi ahəng qanununa tabe deyildir. Məsələn, atmosfer, rezonans, barium, diskriminator, amplitud, akustika, diferensial, arqument;

3. Belə terminlərin bəzilərində müxtəlif hecalarda olan iki sait birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin terminlər Azərbaycan dilinin terminologiyasında da eyni ilə işlənir: aeromexanika, diferensial, diod, diapazon, meteor, polonium, potensial, radiasiya, reaktor, termion;

4. Rus dilindən alınan terminlərin əsasını isimlər təşkil edir. Bu isimlər isə əksər hallarda öz şəkilçiləri ilə birlikdə götürülür. Xüsusən -ist, -izm, -ika, -ik, -loq, -or şəkilçiləri ilə işlənən terminlər olduğu kimi işlənir. Məsələn, filoloq, dielektrik, dimorfizm, mexanizm, dixroizm, polimorfizm, fizik, pozistor, izotermik.

II. Dəyişiklik edilərək alınan terminlər. Azərbaycan dilinin terminologiyasına daxil olan alınma terminlərin böyük bir qismi

dilimizin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılır. Belə ki, alınma terminlərin bir qismində fonetik və qrafik cəhətdən aşağıdakı dəyişikliklər edilir:

a/ əksər hallarda alınma terminlərin sonundakı sait səs ixtisar edilir; amplituda-amplitud, izoterma-izoterm, membrana-membran, orbita-orbit, platina-platin, raketa-raket, temperatura-temperatur, şina-şin, aksioma-aksiom;

Terminologiyada alınma terminlərin bir qisminin sonunda “a” səsi ixtisar edilir. V.A.İsenqaliyeva yazır ki, Azərbaycan dilinə rus dilindən və onun vasitəsi ilə Avropa dillərindən alınan terminlərin sonundakı “a” və “ə” ona görə ixtisara salınır ki, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Sözüün sonundakı a və ə məhz cins kateqoriyasını bildirir ¹. Lakin raketa, proqramma, kometa, hipoteza tipli terminlərin sonu ona görə atılmırdı ki, qadın cinsi kateqoriyası aradan qaldırılsın. Sonralar ona görə atıldı ki, termində vurğu son hecanın üstünə salınsın və Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına cavab versin: raket, proqram, komet, hipotez.

b/ alınma termindəki bir səs başqa bir səslə əvəz olunur: Апогей-Арогеу, галоген-halogen, геофизика-geofizika, рентгенограмма-rentgenoqram, гомосфера-homosfera, цинк-sink, астрология-astrologiya;

Alınma terminlərdə fonetik və qrafik cəhətdən dəyişiklik aparılmasına səbəb reseptor dillə mənbə dilin fonem tərkibinin, əlifbasının, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsidir.

c/ rus dilində cəm formasında işlənən terminlər alınarkən onların cəm formasını göstərən şəkilçi ya ixtisar edilir, ya da dəyişdirilir. Məsələn, металлоиды-metalloidlər, селениды-sele-nidlər, лептоны-leptonlar, теллуриды-telluridlər. Belə terminlər əsasən, Azərbaycan dilində cəm şəkilçisi artırmaqla işlənir.

---

¹ Исхаков Х.Ф. Структуры терминологических систем. Тюркские языки. Москва, Наука, 1987, стр.41.

Mürəkkəb və söz birləşməsi şəklində olan alınma terminlərdə də müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Belə ki, birinci tərəfi şəkilçili, ikinci tərəfi isə şəkilçisiz işlənən birləşmə alındıqda Azərbaycan dilində bu terminin tərkibindəki sözlərin yeri dəyişmir. Lakin Azərbaycan dilində belə terminin birinci tərəfi şəkilçisiz, ikinci tərəfi isə nisbət şəkilçisini qəbul edərək işlənir; məsələn, энергетическая система - energetika sistemi, кабельный канал - kabel kanalı, аналитическая функция - analitik funksiya, эллиптическая функция- elliptik funksiya. Bütün bunlar alınan başqa leksik terminlər kimi mürəkkəb terminlərin, termin-söz birləşmələrinin də dilimizin qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə işlənildiyini sübut edir. Deməli, reseptor dildə alınma və beynəlmiləl terminin alınması zamanı həmin vahidi alan dilin fonetik assimilyasiyaya nə dərəcədə meyilli olduğu, onun daxili xüsusiyyətləri və tələbləri nəzərə alınmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alınma terminlərdə forma dəyişikliyi özünü göstərsə də, məna, məzmun dəyişikliyi etmək qeyri-mümkündür. Çünki terminlər müəyyən obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır.

Terminlər alınarkən dildə qabaqcadan oxşar terminoloji cərgələrin olması vacibdir. Məsələn, -izm, -ik sonluqlu terminlər terminologiyada daha çox işlənir. Əksinə, -sion, -siya sonluğu ilə qurtaran terminlər ictimai-siyasi terminologiyada çox işlənsə də, kimya, fizika, riyaziyyat terminologiyasında demək olar ki, işlənmir. Buna görə də termin alınarkən hər bir terminoloji sahənin spesifik cəhətləri də nəzərə alınmalıdır. Yəni alınma terminin düzgün unifikasiyası terminologiya sistemində alınma vahidin mənbə dildəki formasına maksimum dərəcədə yaxın, lakin reseptor dilin daxili tələblərinə cavab verən şəklinin təsbit olunması deməkdir.

Elmin son illərdəki inkişafı ilə bağlı Avropa dillərindən alınan alınma və beynəlmiləl terminlərin sayı artmış və Azərbaycan dilinin bu daxili qanunu tədricən unudularaq hətta əvvəllər

tərtib olunmuş terminlərin özlərinin də variantları yaranmışdır: raket-raketa, komet-kometa, hipotez-hipoteza və s. Bütün bunlar göstərir ki, ana dilinin xüsusiyyətləri, dildaxili qanunları pozulsa da, bu tipli terminlərin özünün terminologiyada işlənməsi elmin inkişafına təkan verir. Bununla belə, başqa dildən terminlərin alınmasında və işlənməsində aşağıdakı prinsipləri əsas götürmək lazımdır:

1. Terminlər ehtiyacla əlaqədar, yəni Azərbaycan dilinin imkanları nəzərə alınmaqla- dilin daxili imkanları əsasında nəzərdə tutulan anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər yaratmaq mümkün olmadıqda alınmalıdır.

2. Mühüm anlayışları ifadə edən beynəlmiləl terminlər olduğu kimi işlənməlidir.

3. Terminlər alınarkən ayrı-ayrı mikrosistemlər nəzərə alınmalıdır. Məsələn,

fotometr radioaktiv
fotoimpuls radioqram
fotoelektron radiolokator
fotodiod radioteleskop
fotoqram radioteleqram
fotoelement radioimpuls

4. Başqa dildən terminlər alınarkən onların derivatları (tөрəmələri) də nəzərə alınmalıdır. Məsələn, qalvanizm termini qəbul edilərsə, qalvanizasiya termininə qarşılıq axtarmaq prinsip etibarilə düzgün deyildir.

Beləliklə, terminlər alınarkən dildaxili qanunlar və tələblər nəzərə alınmalıdır.

Terminin qısa variantı ya termin söz birləşməsinin leksik ixtisarı yolu ilə, ya da ki, mürəkkəb ixtisarla, mürəkkəb və ya düzəltmə sözlə /söz birləşməsinin birsözlü terminlə əvəz olunması/ əvəzlənməsi yolu ilə yaradılır ¹. Bu elmi dildə paralelliği

---

¹ Verdiyeva Z Terminologiyada sinonimlik məsələsi. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, Elm, 1988, səh.69

təmin edən tipik situasiyadır. Məsələn, böyük elektron hesabla-
ma maşını - ВЕИМ, ən böyük ortağ bölən- ƏВОВ, ən kiçik or-
tağ bölən - ƏКОВ.

Bura həmçinin tam forması ilə ixtisar formasının /abbrevia-
tur/ paralel şəkildə işlədilməsi də aid edilə bilər. Abreviaturalar-
la bağlı paralellik hadisəsinin yaranması fikrinə başqa əsərlərdə
də rast gəlirik. V.A.İtskoviç ixtisar və abreviaturaların tam va-
riantlarla paralel işlənməsinə misallar/электрографический
репродукционный аппарат, ЭРА; система резервирования на
авиалиниях, Сирена/ göstərərək bunu sinonimlərin yaranması
yolu kimi qeyd edir.

Texnikanın müxtəlif sahələrində cihaz və qurğuların adları-
nın müxtəlif şəkildə işlədilməsi faktları məlumdur. Belə cihazlar-
ın adları ya onların təyinatına, ya da yerinə yetirdikləri funksi-
yalara uyğun şəkildə adlandırılır. Bir çox hallarda qurğunun, ci-
hazın adı onu ixtira etmiş şəxsin familiyası ilə işlənir. Bu da ter-
minlərdə paralelliyin yaranmasının başqa bir yolu kimi qəbul
edilir. Məsələn, *qalvanomaqnit- yarımkeçirici cihaz, yaxud Hol
vericisi*.

Termin prosesin adını bildirməklə yanaşı prosesdə iştirak
edən hissəciklərin adı ilə adlandırıla bilər. Bu halda da paralellik
yaranır. Məsələn, *deşik keçiriciliyi, p-keçiricilik*. Bəzən də dub-
letlərin yaranmasının səbəbi konkret işarənin riyaziyyata daxil
edilməsi və onu daxil edən alimin adı ilə bağlıdır. Məsələn, "e"
ədədini ilk dəfə riyaziyyata Neper gətirmişdir. Sonralar onun şərə-
finə həmin ədəd "*Neper ədədi*" adlandırılmışdır. Hazırda riyazi
terminologiyada "*e ədədi*", "*Neper ədədi*" terminlərinin hər
ikisi də işlənir. Beləliklə, terminlərdə paralelliyin yaranmasının
müxtəlif yolları təhlil edildi. Göründüyü kimi, bu yollar müxtə-
lifdir. Paralel terminlərin inkişafı prosesinin əsas formalarından
biri anlayışın tam mahiyyətini özündə əks etdirən terminin ya-
ranmasına qədər davam edən prosesdir. Prosesin ilkin mərhələ-
sində yeni elmi anlayış iki və daha artıq terminlə ifadə olunur.
Yeni variantların yaranması prosesi iki formada özünü göstərir.

Birinci formada qəbul edilən yeni terminlər köhnə terminlərdən birini sıxışdırıb çıxarması hadisəsi müşahidə edilir. İkinci formada isə yeni variant mövcud terminologiyada öz yerini tutur. Elm sahələrində dəqiqlik prinsipinə əməl olunması amilinin təsiri ilə paralel terminlər cərgəsində sözlərin bir-biri ilə yerdəyişməsi hadisəsinə tez-tez təsadüf olunur. Bu da ondan irəli gəlir ki, elmi anlayışı daha ətraflı, hərtərəfli ifadə edən termin müxtəlif sahələrlə daha çox işlədilir. Nəticədə, həmin terminin terminologiyada işlənmə tezliyi artır. İşlənmə tezliyinin belə şəkildə artması terminlər cərgəsində dəyişikliyə səbəb olur. Bu baxımdan fundamental elm sahələrində terminlərin standart formaları qəbul olunur. Bu prosesin tələbi ilə dilin terminoloji sistemində nizama salma və unifikasiyanın aparılması zəruriyyəti yaranır.

Elmdə iki paralel terminin uzun müddət qalmaq imkanı da mövcuddur. Bu o zaman baş verir ki, terminlərin hər biri göstərilən anlayışı mənaca əhatə etmiş olsun. Məsələn, *distributivlik - paylama, natural loqarifm - Neper loqarifmi, foton-işıq kvantı, hiperon-mezon, potensial-gərginlik*. Göründüyü kimi, hər iki termin obyektə tam əhatə edir. Birinci və ikinci variantın hər biri eyni dərəcədə uğurlu, eyni dərəcədə anlaşılıqlı olduğuna görə sahə terminologiyasında özlərinə yer qazanır.

<i>Termin</i>	<i>Hərfi işarəsi</i>	<i>Tərif</i>	<i>Paraleli</i>
Elektrik cərəyanı	C	Elektrik yüklərinin istiqamətlənmiş hərəkəti	Tok cərəyan
Öz-özünə induksiya	E	Cərəyanlı konturun maqnit selinin dəyişməsi (ΔF) ilə bu konturun özündə induksiya elektrik hərəkət qüvvəsinin (E) əmələ gəlməsi hadisəsinə deyilir.	Avtoinduksiya

Beləliklə, terminologiyada qoyulan normativ tələbləri ödəməyən paralellər tədricən inkişaf edərək bu və ya digər sahə terminləri cərgəsindən çıxarılır. Elmi anlayışı düzgün ifadə edən, mənanı başa düşməkdə maneçilik yaratmayan uğurlu paralel terminlər isə paralel işlənmə hüququ qazanırlar. Paralel işlənmə hadisəsi ixtisarlarda da özünü göstərir. İxtisarların işlədilməsi elmi yazılarda qənaət prinsipini ödəyir. Yarımçıq ixtisar nəticəsində iki sözdən, yaxud daha çox sözdən ibarət termin birləşməsinin bir sözlə əvəz edilməsi də elmi üslubda uğurlu cəhət sayılmalıdır. Bu halda da paralel terminin mənasını başa düşməkdə heç bir çətinlik yaranmır. Məsələn, *avtomatik transformator*, // *avtotransformator*, *radioaktiv çevrilmə*//*radioaktivlik*.

Göründüyü kimi, terminoloji leksika üçün paralellik səciyyəvidir. Buna görə də terminologiyada, eləcə də terminoloji sistemlər nizama salınarkən, unifikasiya edilərkən paralellərin tamamilə ləğvinə deyil, məhdudlaşdırılmasına çalışmaq lazımdır.

Terminoloji sistemlərdən belə terminlər çıxarılsa, terminologiya özünün kommunikativ funksiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilməz. Ancaq terminoloji sistemdə paralel terminlərdən elələri saxlanılmalıdır ki, nəzərdə tutulmuş anlayışı daha dəqiq əks etdirməyə, struktur cəhətdən dilimizin söz yaradıcılığı modelinə uyğun olsun. Ümumiyyətlə, terminoloji lüğətlərdən də aydın olur ki, belə terminlər elmin müxtəlif sahələrində işlənsə də daimilik qazanmır. Eyni məfhumu, anlayışı bildirmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunması uzun zaman davam etmir, onlardan biri mütləq dildən çıxır.

4.5. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMINLƏRİN SEMANTİKASI

Dilə daxil olan alınma terminlər terminoloji sistemləri zənginləşdirir, dildə leksik alınmaların sayı artır. Bu prosesdə alınma sözlər heç vaxt dəyişməz qalmır, sözalın dilin fonetik, qrammatik və semantik sisteminə tabe olur. Sözalın dil alınma sözləri qəbul edərkən onları özünəməxsus şəkildə mənimsəyir, bir növ həmin sözləri yenidən yaradır. Yeni alınan sözün mənimsənilməsi uzun müddətli proses kimi davam edir. Sözlərin mənimsənilməsi müxtəlif amillərdən asılıdır: sözalınan və sözalın dilin genetik qohumluğu; tipoloji struktur, alınma leksik vahidin işlənmə tezliyi; alınmanın dildə fəaliyyət müddəti.

Alınma sözlər o vaxt dilin öz leksik vahidinə çevrilir ki, onlar forma cəhətini mənimsənməklə yanaşı, həm də müstəqil leksik mənaya malik olsun. Leksik mənimsənilmə alınma sözlərin leksik inkişafının bütün cəhətlərini əhatə edir və alan dilin leksik-semantik sistemi onların fəaliyyət dairəsini şərtləndirir.

Dilə yeni gələn sözün dilin normalarına uyğunlaşması mürəkkəb linqvistik proses olduğuna görə sözlərin mənimsənilmə dərəcələri də müxtəlif səviyyədə özünü göstərir. Bəzi sözlər dilə yeni gəldiyinə, yaxud müəyyən dildaxili səbəblərlə bağlı məhdud dairədə işləndiyinə görə tam mənimsənilməyən alınmalar hesab olunur. Azərbaycan dilindəki ingilis mənşəli *absentizm* (absenteeism), *aqnostizm* (agnosticism), *buklet* (booklet), *doker* (docker), drenaj (drainage), dissident (dissident) klan (clan) və s. alınmalar belə sözlərdəndir. Bu tip leksik vahidlər semantik cəhətdən birmənalı olur, daha çox “özgə” reallığı əks etdirir və yeni anlayışların, əşyaların hadisələrin dilimizdə ifadəsində xidmət edir. Linqvistik təhlil göstərir ki, əsasən terminoloji leksikaya aid olan həmin alınmalar semantik cəhətdən sabitdir, müəyyən funksional sahələrdə işlənir. Onlarda semantik dəyişmələr nadir hallarda baş verir. Azərbaycan dilində geniş dairədə istifadə olu-

nan, hətta ümumişləklik qazanaraq dilə daxil olan kifayət qədər ingilis mənşəli sözlər vardır. Belə alınmalar sözün leksik sisteminə özünə möhkəm yer tutmuşdur. Büdcə, vaqon, vazelin, boks, yumor, eksport, finiş, park, mağaza, kofe və s. alınma terminlər dilimizdə geniş işlənmişdir. Bu sözlərin çoxu həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən assimilyasiyaya uğramışdır. Bu tip alınmalar tam mənimsənilmiş leksik vahidlərdən sayılır.

Onların xeyli hissəsi (büdcə, vağzal, mağaza, pencək və s.) Azərbaycan dilinə çoxdan keçdiyindən və ümumişlək vahidlər olduğundan dilimizə tam uyğunlaşdırılmışdır.

Dil əlaqələrinin linqvistik problemləri dəfələrlə diqqət mərkəzində olsa da, alınmaların semantik mənimsənilməsi hələ də kifayət qədər tədqiq olunmasıdır. Məsələn, tədqiqatçılar alınma sözlərin “yerli” dildəki semantik inkişafını iki mərhələdə götürmüşlər: sözün alınması və onun tam mənimsənilməsi. Halbuki, leksik alınma mürəkkəb və çoxfazlı prosesdir. Bir sıra hallarda leksik alınma dildəki lüğəvi mənasından başqa sözalan dildə yeni mənalarda işləyə bilər. Məsələn, ictimai-siyasi leksikada işləyənlər “*baykot*” termininin işlənməsində də semantik dəyişiklik hiss olunmaqdadır. Məlumdur ki, bu söz Azərbaycan dilinə siyasi və iqtisadi mübarizə formasını bildirən termin kimi daxil olmuşdur. Müasir dilimizdə “*baykot*” leksik vahidi özünün terminoloji mənasını saxlamaqla yanaşı, semantik mənasını da genişləndirmişdir. Həmin alınma ictimai-siyasi termin sahəsindən çıxıb məişət çərçivəsində işlənməklə, ümumədəbi dilin fəal leksik vahidinə çevrilmişdir.

“*Baykot*” leksemi müxtəlif sahələrin terminoloji sisteminə də özünə yer almışdır. *Diplomatiya termini kimi*, baykotun mənası “bir dövlətin başqa dövlətlə, ya bir qrup dövlətlə ticarət əlaqələri yaratmaqdan və saxlamaqdan imtina etməsi”dir. Diplomatiya terminləri lüğətində tərkibində baykot sözü olan aşağıdakı termin-birləşmələr vardır: “*beynəlxalq münasibətlərdə baykot*”, “*baykot elan etmək*”, “*baykotu ləğv etmək*”, “*baykota məruz*

qalmaq”, “*baykot siyasəti*”, “*siyasi baykot*”, “*baykota əl atmaq*”, “*baykota çağırmaq*” və s.

Dilin başqa dildən aldığı sözlər müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur. Adətən, söz adi olduğu halda dildə bir sıra mənalara malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənalarından çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənalar qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Semantik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür.

Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərin mənalarının daralmasını, bu sözlərin məcazi mənalarda işlənməsini qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur. Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişikliklərlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun genişlənməsi, onların yeni mənalarının yaranması müşahidə olunur. İngilis dilində alınmaların semantik cəhətdən genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir. Alınma sözün müxtəlif sahələrə keçməsi onun mənə dairəsinə təsir göstərir. Bəzi hallarda keçid prosesində söz bir vaxt dillə daxil olduğu ilkin mənayı itirərək, yeni mənə qazanır. Başqa halda ilkin mənə qalmaqla alınma sözün semantikasında dəyişmə yaranır. Məsələn, *biznes* (ing. business) sözü 1966-cı ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə daxil edilməmişdir. “Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti”ndə alınma sözün mənası “şəxsi yığımla əlaqədar kommersiya işi” kimi izah edilir. Bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxs isə “*biznesmen*” adlanır. Lüğətdə “*biznesmen*” sözünün izahında yazılır: “ABŞ-da tacir, fırıldaqçı, işbaz, sahibkar; hər şeydən yüksək gəlir almağa çalışı-

şan kapitalist” (AMSL). Göründüyü kimi, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş alınma leksik vahid sovet dövründə mənfi mənə daşımışdır. İngilis dilində biznes çoxmənalıdır. Onun əsas mənası “iş”, “daimi məşğuliyyət”, “ixtisas”dır. Sözü digər mənası “ticarət və kommertiya fəaliyyəti”dir. Hazırda Azərbaycan dilində istifadə edilən *biznes* sözü “gəlir gətirən iş” mənasında işlənir. İşlənmə səviyyəsinə görə məhsuldardır. Təkcə iqtisadi sahəyə aid termin olmayıb ümumişlək leksik vahiddir: Eləcə də *menecer* termini ingilis mənşəli *manage-idarə etmək, rəhbərlik etmək, bacarmaq* sözündən götürülmüşdür. Dilimizdə formaca mənimsəmə olmuşdur, yəni forması tamamilə dəyişmişdir. Alındığı dildə “iki- 1. təsərrüfatda idarəetmədə mütəxəssis; 2. peşəkar idmanda idmançıların məşq və yarışını təşkil edən şəxs”, dilimizdə isə 1. şirkətlərin, bankların, maliyyə idarələrinin, onların struktur bölmələrinin rəhbər heyəti; 2. borc istiqrazlarının kapital bazarında yerləşdirilməsini həyata keçirən rəhbər qrupun iştirakçıları -mənalərini daşıyır. Göründüyü kimi, alınma terminin forması da, leksik məzmunu da dəyişmişdir. Termin alınan dildə ictimai-tarixi şəraitlə əlaqədar ilkin təbiətindən uzaqlaşmış, yeni mənə kəsb etmişdir. Eləcə də “server” və “servis” terminləri: 90-cı illərdə həm servis, həm də server sözlərinin semantikasında dəyişmə baş vermişdir. Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. *Server* – “kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter” mənasındadır. *Servis* sözünün daha iki mənası yaranmışdır: 1. məhsulun istehlakı və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketinq fəaliyyətinin alt sistemi; 2. sosioloji sorğu. Eyni hadisə özünü *server* termininə münasibətdə də göstərir. Bu termin də yeni mənə qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi *server* – “internet şəbəkəsinə qoşucu kompüter mənasında işlənir: İnternetə girmək üçün əvvəlcə

serverə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün serverin telefon nömrəsi yığılmalıdır.” (“Media Press “ qəzeti, 25 iyul, 2004).

Alınma leksika, o cümlədən ingilis dilindən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir. Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə qazanması da mümkündür. Müasir dövrdə terminoloji mənanın dəyişməsinin tez-tez baş verməsi tədqiqatlarda qeyd olunur. İngilis dilindən alınma sözlərdən publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənən alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir. Sözü mənə həcminin genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənalı söz müxtəlif semantik qrupun sözləri və söz birləşməsi tərkibində işlənir.

Semantik derivasiya prosesində mənanın genişlənməsi əsas yer tutur. Alınma sözlərdə mənanın genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseminin ümumiləşməsi baza sözlərdə leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır. Məsələn:

Trening – yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün edilən məşqlər nəzərdə tutulur. Arxisema “idman məşqidir”. Müasir dövrdə sözü mənə genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağı əhatə etməyə başlamışdır.

Reyting – fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədəbi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda həmin təkbətək mübarizə komanda idman növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədəbi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədəbi göstərici əsas götürülmür. Hazırda reyting sözünün semantikasi genişlənməmişdir: “Seçkiqabağı Buşun rəqibinin reytingi qalxmışdır” (“Şərq” qəzeti 18.10.2004);

“FİFA dünya yığmalarının sentyabr ayı üçün reyting cədvəlini dərc edib” (“Olimpiya dünyası”, qəzeti, 9-11.10.2004).

Monitor – Bu termin informatikada “1. emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı; 2. proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirmə mexanizmi; 3. sistemi idarə edən display” kimi mənalarında işlənir.

Kompüterin insan məişətində geniş yer alması onun dəstəsinə daxil olan *monitor* sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun “ekran” mənası da vardır. “Kompüter dəstinə yeni kvarts monitoru daxildir”. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir. Realiyalar bu və ya digər mətndə ilk dəfə istifadə olunanda tərcüməçi və ya müəllif onun haqqında əlavə izah verir. Sözü sonrakı istifadəsi belə izahı tələb etmir. Alınma söz müxtəlif müəlliflərin əsərlərində və müxtəlif mənbələrdə rast gəlinirsə və bu zaman alınma sözün semantikasını haqqında əlavə izah verilirsə, onda həmin sözün semantik mənimsənilmə dövrünün başlanması haqqında danışmaq olur. Alınma terminin dildə istifadə olunma tezliyi, ümumişləkliyi artdıqca onun yeni dilin leksik sistemində uyğunlaşma dərəcəsi artır, alınma termin dildə işləklilik və yeni semantik çalar qazandığı zaman özünün əvvəlki mənasını da saxlayır. Bu zaman terminin semantik cəhətdən tam mənimsənilir, ümumişlək sözə çevrilir, söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Bəzən də termin kimi yox, dilimizə söz kimi daxil olur və etimon dildən fərqli olaraq leksik-semantik məzmun dəyişərək terminoloji səciyyə qazanır. Məsələn, ərəb dilində ümumişlək olan xəta, əmsal, hədd, təcil, sürət dilimizdə riyazi sahədə terminləşmişdir. Alınma terminlərinin mənimsənilməsi prosesində dəyişmələr müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, əcnəbi söz semantik cəhətdən əvvəlcə okkazionalizm kimi götürülür və mətndə xüsusi izahat tələb edir. Sonra əcnəbi söz bir qədər mənimsənildikdə və məzmun planının vahidi ilə

onun yeni ifadə üsulu arasında əlaqə başa düşüldükdə əcnəbi söz respipientin passiv ehtiyatının vahidi hesab edilir və yalnız bundan sonra aktiv ehtiyata keçərək tam mənimsənilmiş sayılır .

Beləliklə də, alınma sözlər dilin öz sözləri kimi dəqiqləşir, aydınlaşır. Dil daşıyıcıları arasında yayılır. Alınma söz yeni dilin leksik-semantik və qrammatik sisteminə uyğunlaşır. Söz müxtəlif leksik, frazeoloji sintaktik birləşmələrdə istifadə olunur, sözdüzəldici morfemlərlə işlənmə imkanları artır, determinləşmə və terminləşmə prosesində iştirak edir. Azərbaycan dilinə keçən belə terminlərin çoxu ümumişlək leksik vahidlər cərgəsində yer almış, mənimsənilmiş, dilimizin müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək, yeni sözlər yaratmışdır.

N.Məmmədli yazır ki, alınma terminin söz yaradıcılıq məhsuldarlığı, müntəzəm işlənməsi, mənə anlamının genişlənməsi və s. əlavə əlamətləri törəmə kimi qəbul edilməlidir. A.R.Mayorovun fikrincə, alınma söz təkcə yeni mənalarını və ya söz yaradıcılığı məhsuldarlığını genişləndirməsi ilə deyil, dil sistemində daxil olduğu üçün bu keyfiyyətləri qazanması yaxud qazana bilməsi ilə dildə möhkəmlənir. Y.R. Kırısın isə qeyd edir ki, sözün funksional aktivliyini semantik müstəqillik təyin edir. Azərbaycan dilində də alınmaların müstəqillik qazanması, dildə sabitləşməsinin ən mühüm səbəbləri dubletlik yaratmaması, mənaca differensiallaşmasıdır. Son dövrlərdə kompüterin insan məişətinə daxil olması hesablaşma texnikasının sürətli inkişafı bu sahədə alınmaların sayının günbəgün artmasına zəmin yaradır. Kompüterin məişət texnikasına çevrilməsi alınma sözlərin də hesablaşma texnikası terminləri olmasına baxmayaraq ümumişlək leksik qatda yer alması ilə şərtlənir. Məsələn, *drayver, monitor, sayt, klaviatur, bord, fotoşop, veb-sayt, veb-dizayn, internet, internet-klub, intert-klass* və s.

Müasir Azərbaycan dilində ingilis dilindən ardıcıl və artan sayda sözalma terminologiya sahəsində getdikcə artır. Müxtəlif elm sahələrinin inkişafı onlarda terminoloji bazanın zənginləş-

məsinə səbəb olur. Dilin terminoloji sisteminə, yeni terminlərin gətirilməsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq mümkündür.

Yeni terminə yaranan tələbatın ödənilməsi üçün istifadə olunan termin yaradıcılığı yollarından biri də terminalmadır. Terminalma terminin başqa dildən hazır alınmasıdır. Azərbaycan dilinə son illərdə yeni terminlər hazır şəkildə ingilis dilindən alınır. Siyasi, iqtisadi, sosial sahələrə aid terminlərin dilimizə keçməsi artmışdır. Bunun əsas səbəbi ölkənin yeni demokratik inkişaf yolunu seçməsi, yeni iqtisadi siyasəti qəbul etməsi ilə əlaqədardır. Lakin Azərbaycan dilinə ingilis dilindən gələn terminlər yalnız bu sahələrlə məhdudlaşmır. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin araşdırılması zamanı son dövrdə ingilis dilindən alınmaların sürətlə artması özünü göstərir. Ancaq dilin quruluş baxımından fərqliliyi ingilis dilindən alınma terminlərin unifikasiyasına xüsusi diqqət tələb edir.

Unifikasiya terminologiyasının bütün sahələrində zəruri səviyyələrdə-məzmun, məntiq və linqvistik səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını nəzərdə tutan mürəkkəb və çoxşaxəli işi özündə birləşdirir. M.Qasımov unifikasiyanı sözləmə prosesinin ikinci mərhələsi hesab etmiş və terminlərin unifikasiyasını elm və texnika, iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində ünsiyyət vasitəsi olmaqla, vahid nümunəvi terminologiyanın müəyyənləşdirilməsi kimi qiymətləndirmişdir.

Dil əlaqələri prosesində alınmalar dilin zənginləşməsində mühüm amillərdəndir. Buna görə də alınmaların yazılış qaydalarının müəyyənləşdirilməsi də aktual problemlərdəndir. Azərbaycan dilinə başqa dillərdən alınan sözlərin dillərin leksik sistemləri arasındakı fonetik və orfoqrafik uyğunluq səviyyəsi ilə bağlı təhlillər burada da yekcinsliyin müşahidə olunmadığını ortaya qoyur. Belə ki, bu prosesdə leksik alınmaları dilə uyğunlaşdırma səviyyəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. *Tam fonetik uyğunluğa malik olan alınmalar*: Bu qrup leksik alınmalarda transkripsiya və transliterasiya müvafiq olan leksik müvazilik

faktlarını əhatə edir: akkreditiv-akkreditiv, leqal-leqal, marketinq-marketinq, reqlament-reqlament, antivirus-antivirus, internet – internet, marafon-marafon, fazenda-fazenda, angina – angina, artist – artist, film – film, final – final, formal – formal, hit – hit, insult – insult, lift – lift, lord – lord, mental – mental və s.

2. *Fərqli transliterasiyaya malik olan, lakin səslənmə cəhətdən (transkripsiya baxımından) demək olar ki, çox yaxın olan alınmalar:* Məsələn, disket-diskette, antipod-antipodes, fact – fakt, act – akt, sayt-site, sendviç-sandwix, serial-serie, immunitet-immunitas, immiqrant-immiqrans, imicmeyker-imaqemeyker, accord – akkord, accent – aksent, block – blok, cabin – kabin, cabinet – kabinet, canal – kanal, character – xarakter, concept – konsept, control – kontrol, credit – kredit maniya-mania və s.

Yuxarıda qeyd edilmiş misallarda müşahidə edilən transliterasiya uyğunsuzluğunun başlıca səbəbləri Azərbaycan və ingilis dilinin fonetik sistemindəki fərqliliklər və həmin fərqliliklərin məntiqi davamı kimi ortaya çıxan spesifiklikdir. Alınma söz və terminlərdə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişiklik edilməsinin müxtəlif səbəbləri müəyyənləşdirilir: Azərbaycan dilinin özünəməxsus fonem tərkibinin və əlifbasının digər dillərdən fərqlənməsi; Sözlərin alındığı mənbə dillə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının, prinsiplərinin bir-birindən fərqlənməsi; Alınmaların tələffüzünün Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırmaq; Eləcə də o da qeyd edilməlidir ki, ingilis əlifba sisteminin fərqli xarakterə malik olması, habelə ingilis orfoqrafiyasında bəzi yunan–latın mənşəli interleksemlərinin ənənəvi yazılış formasının qəlibləşməsi bu fərqlərin daha da dərinləşməsinə yol açır. Belə ki, Azərbaycan əlifbasında [ʃ] səsini əks etdirən hərflər olduğu halda ingilis dilində, analoji qarşılığın mövcud olmaması sonuncu (ingilis dili)mənimsənilmiş Azərbaycan sözlərində fərqli transliterasiyanın tətbiqinə şərait yaradır. Digər tərəfdən Azərbaycan dilində [w] səsi və müvafiq hərflər yoxdur. Bu səbəbdən də ingilis dilində istifadə edilən bəzi interleksemlərdə

yer alan w hərfi dilimizdəki korrelyantlarında v hərfi ilə əvəz edilmişdir. Məsələn, waggon (wagon) – vaqon, watt – vatt, web – veb, wolt-volt. Eləcə də internetlə bağlı Azərbaycan dilində işlənən Windows termini də bu ənənəyə uyğun olaraq Vindovs kimi yazılır.

İngilis əlifbasında x səsinin müvafiq qrafeminin yer alması həmin səsin fərqli hərf kombinasiyalarında verilməsinə yol açır: character – xarakter, technology – texnologiya, mechanic – mexanik, psychic – psixik, anarchism – anarxizm, anarchy – anarxiya, charisma – xarizma, chronic – xronik, chorus – xor, archaeology – arxeologiya, malachite – malaxit və s. Yunan – latın mənşəli bəzi terminlərdə f səsinin ph hərf kombinasiyası ilə verilməsi ənənəsi də transliterasiyada qeyri – adekvatlıq yaradır: philosophy – filosofiya, phone – fon (telephone - telefon), biosphere – biosfer, geography – coğrafiya, autograph – avtoqraf, cacophony – kakofoniya¹, hieroglyph – heroqraf, emphasis – emfaza, atmosphere – atmosfer və s.

Leksik alınmaların xarici forması ilə bağlı uyğunluq və ya uyğunsuzluq məsələlərini araşdırarkən alınmaların variant fərqliliyi və həmin fərqliliklərin transliterasiya, transkripsiya müxtəliflikləri müstəvisində məsələsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Onu da qeyd edək ki, rus dilinin Azərbaycan dilinə təsir imkanlarının güclü olması dilimiz tərəfindən mənimsənilən Avropa mənşəli terminlərin orijinal formadan fərqli şəkildə mənimsənilməsinə, ifadə edilməsinə imkan yaradır. Bu da öz növbəsində ingilis dilindəki birbaşa mənbə dildən mənimsəmələrdən fərqliliyi təmin edirdi. Bir sıra hallarda, etimoloji dublet fərqliliklərində yazılış və səslənmə fərqi istinad edilməsi maraqlı paralelliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Sonuncu məqamla bağlı onu deyək ki, alınma prosesində transkripsiya və ya transliterasiya amilindən çıxış edilməsi Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı

---

¹ Kakofoniya sözünün derivatı olan “kakofonizm” sözü bir dilçilik termini olub “ifrat vulqar söz” anlamını ifadə edir.

müvazilik faktlarındakı bəzi fonomorfoloji müxtəlifliklərin mənəvi hesab edilə bilər. İstənilən ədəbi dildə bu iki mənimsəmə növü arasındakı balansın müəyyən edildiyi dövrə qədər eyni alınma söz fərqli variantlarda mənimsənilir. Məsələn, KİV-in dilində, eləcə də elmi ədəbiyyatlarda fleş sözünün həm *fleş*, həm də *flaş* variantı işlənməkdədir. Onu da qeyd edək ki, son dövrlər *flaş* forması müqayisədə üstünlük təşkil edir. Halbuki, digər İKT termini olan e-mail – email variantları arasında birmənalı şəkildə üstünlük məhz, transliterasiya variantına verilmişdir. Deməli, aydın şəkildə görüldüyü kimi, burada sabit bir prinsipin hökm sürdüyünü söyləmək çətindir, yəni bir sözün vaxtilə işləklilik qazanmış variantı digər variantı əvəz edə bilər.

Beynəlxalq aləmdə terminoloji leksikanın zənginləşdirilməsində istifadə olunan -anti-, auto-, co-, counter-, de-, des-, hydro-, hygro-, hyper-, inter-, in-, meta-, macro-, milli-, mini-, mis-, mono-, multi-, non-, over-, para-, poly-, post-, pre-, pseudo-, re-, semi-, servo-, sub-, super-, tele-, thermo-, trans-, ultra-, un-, under, -vəb prefiksləri yeni terminlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Onu da qeyd etməliyik ki, dillərin arasındakı derivativ model paralelliyindən bəhs edərkən, *super-*, *meqa-*, *anti-* və s. prefikslərini də xüsusi qeyd etmək olar. Belə ki, bəzi hallarda həmin prefikslərin müəyyən sözün tərkibində mənimsənilməsi ilə yanaşı, bilavasitə Azərbaycan dilinin leksik sisteminin inventarı olan sözlərlə kombinasiya təşkil edə bilər.

Bu baxımdan VEB-lə başlanan alınma terminlər defislə yazılmalıdır. *Veb- proqram* – vebdə işləmək üçün yazılmış kiçik proqram; *vəb-brauzer* – internet şəbəkəsində veb-səhifələrə baxmaq vasitələri; *vəb-dizayner* –internet səhifələrinin (portalların) qurucusu (yaradıcısı); *vəb-kamera* – təsviri internet şəbəkəsi ilə ötürmək üçün istifadə olunan rəqəmli videokamera; *vəb-naşir* – internet materiallarının təşkilat və ya fiziki şəxs tərəfindən internetdə yerləşdirilməsi; *vəb-sayt* – veb-serverdə verilənlər bölməsi olub, hər hansı təşkilat və şəxsə aiddir. Bu bölmədə istifadəçi

özünün informasiyalarını veb-səhifə ilə əlaqəli çoxluq şəklində yerləşdirir. Saytın titul səhifəsindən istifadə edərək göstərici ilə onun müxtəlif səhifələrinə baxmaq olar; *veb-server* – internetdə və internet şəbəkədə istifadəçinin veb-səhifəsinə giriş verən, internetdə axtarış və başqa xidmətlər təklif edən kompüter.

Hər bir sahənin inkişafı onun anlayışlarının sistemə salınması ilə əlaqədardır. Sistemə salınma zamanı anlayışlar qruplaşdırılır. Anlayışların qruplaşdırılması prosesində bütün sahə terminologiyalarında nöqsanlar aydın şəkildə özünü göstərir. Bu çox vaxt anlayış ifadə edilərkən onun əsas fərqləndirici əlamətlərinin nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Çünki termin aid olduğu anlayışı həmin anlayışın fərqləndirici əlamətləri əsasında təyin edir. Terminlərdə birmənalılıq tələbi də bu baxımdan ödənilməlidir. Lakin çox vaxt bu tələblər gözlənilmir. Məsələn: *konversiya* – 1. hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə); 2. dilçilikdə - bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi. Belə terminlərin ifadə etdiyi mənalardan və definisiyaların da sayı çoxdur. Deməli, mövcud anlayışı ifadə edən termini müəyyənləşdirən zaman onun definitiv əlaməti əsas götürülməlidir. Terminalma dilin terminoloji sisteminin zənginləşdirilməsi yollarından biri olsa da, termini ifadə edə bilən bu üsuldən imkan daxilində az istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilməlidir. Terminologiyanın inkişaf mənbələrindən birini təşkil edən alınmaların çoxluğu alınma terminlərin seçilməsinə, işlənməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Hər gün elmi-texniki ədəbiyyatlarda, qəzet və jurnallarda, radio və televiziya onlarla yeni terminlər işlədilir. Bunlar toplanmalı, hesaba alınmalı, orfoqrafiyası müəyyənləşdirilməlidir. Hətta qeyd olunduğu kimi, elə alınmalar var ki, dildə onların qarşılıqları işlənilir. Bununla belə imkan verilir ki, bunlar paralel işlənsin, dildə işləklilik qazanan terminlər tədricən sabitləşsin. Azərbaycan və ingilis dillərindəki

leksik paralelləri araşdırarkən bu kimi situasiyaların təhlili işini sadəcə semantik adekvatlıq məsələləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, leksik paralelizm hallarının əsas yükü semantik adekvatlıq məqamları ilə ölçülsə də, burada fonomorfoloji uyğunluq məsələləri də mühüm rol oynayır. Əslində, semantik paralellik məsələləri həlledici təsir gücünə malik olsa da, həmin ehtimal edilən leksik müvazilik hallarında mütləq və ya nisbi fonomorfoloji uyğunluğun olmaması, ümumiyyətlə, hər hansı paralellizm hadisəsindən danışmağı da mümkünsüz edə bilər. Yəni, alınmaların mənimsənilməsində semantik mənanın uyğunluğu qədər, sözün formasının tam və ya nisbətən üst – üstə düşməsi də vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif sistemli dillərin qarşılaşdırılması məqamı özünü semantik adekvatlıq məsələlərinin təhlilində deyil, məhz, fonomorfoloji uyğunluğun müəyyənləşdirilməsi işində tam aydınlıqla bürüzə verir. Başqa sözlə desək, bir söz fərqli quruluşlu dildə beynəlmiləl sistemə tam müvafiq semantik mənə ilə daxil ola bilər və bununla da, mənbə dillə (və ya eyni interleksemi tam semantik adekvatlıqla mənimsəmiş istənilən hər hansı bir digər fərqli quruluşlu dillə) paralelizm təşkil edə bilər. Fərqli fonomorfolojiya özünün yeni söz strukturu formasını da diktə edə bilər ki, bu da artıq yeni və fərqli fonetik cildli leksik paralelizmin meydana gəlməsinə yol açır. Məsələn, digər türk dilləri kimi Azərbaycan dilinin fonomorfoloji sisteminin ahəng qanunu ilə tənzimlənməsi terminlərin mənimsənilməsində fərqli variantlar yaradır. Buna görə də terminoloji sistemin zənginləşməsində dilin özünün morfoloji inventarı ilə yanaşı alınma morfemlər də mühüm rol oynamışdır. Həmin morfemlər arasında *-izm* (-ism) şəkilçisinin xüsusi məhsuldarlıqla seçildiyini söyləmək olar. Məsələn: agnosticism – aqnostizm, anachronism – anaxronizm, anarchism – anarxizm, isomorphism – izomorfizm, dynamism – dinamizm, euphemism – evfemizm, hedonism – gedonizm, rheumatism – revmatizm və s. əksər hallarda həmin interleksem-

lərin – izm (- ism) şəkilçisiz ilkin formasının və ya digər derivatın da mənimsənilməsi onların dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla morfoloji üzvlənməyə məruz qalmasını təmin edir. Məsələn, *izomorf – izomorfizm, anarxiya – anarxizm, aqnostik – aqnostizm* və s. Göründüyü kimi, dillərin leksik sistemi arasında müşahidə edilən paralellizm faktlarının dil daşıyıcıları tərəfindən daxili formaca adekvat dəyərləndirilməsində həmin paralellik faktlarının tanınma əmsalı, mənimsənilmə səviyyəsi, habelə derivativ modellərin məhsuldarlığı və s. kimi faktorlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq status əldə etmiş olan ingilis dili nəinki sırf özünə aid olan leksik vahidləri beynəlmiləl terminlər bazasına ötürmüşdür, həmçinin digər az və ya çoxsaylı xalqların dilində yer alan anlayış və məfhum nominasiyalarının interleksem statusu əldə etməsində müstəsna rol oynamışdır.

Müqayisə üçün deyək ki, qloballaşma əsrində elmi-texniki terminologiyada fərqli yazılış variantlarında mənimsənilən alınmaların sayının artmasına təkan vermişdir. Belə ki, KİV-in dilində, eləcə də sosial şəbəkələrdə istifadə edilməkdə olan alınmaların müxtəlif yazı variantlarına təsadüf edilir. Həmin variantlardan biri mütləq şəkildə ingilis orfoqrafiyasının təkrar edilməsidir ki, bu da öz növbəsində fonetik prinsipə üstünlük verən Azərbaycan orfoqrafiya qaydalarına uyğun gəlmir. Məsələn, ingilis dilindən mənimsənilən və Feysbuk (Facebook) sosial şəbəkəsində 2010-cu ilin aprelindən etibarən istifadəyə verilən layk (ingilis orfoqrafiyasında: layk “bəyənmə”) düyməsinin adı Azərbaycan dilində iki cür yazılış formasına (layk, like) malikdir. Bu termin “layk” şəklində yazılmalıdır. Eləcə də *komment -komentari* sözü *şərh* sözünü uğursuz şəkildə “əvəzləmişdir”

Ümumiyyətlə, internetin inkişafı ilə, eləcə də sosial şəbəkələr vasitəsilə rabitənin vüsət alması dilimizə çox sayda ingilis dilli kompüter texnologiyaları ilə bağlı terminlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin terminologiyasında ingilis dilindən alınmalar işlənmə tezliyinə görə üstünlük təşkil edir.

Onların böyük qisminin son dövrlərin ictimai-siyasi və iqtisadi innovasiyaları sayəsində mənimsənilmiş terminlər təşkil edir. Unifikasiyanı alınma terminlərin mənimsənilməsi kimi qiymətləndirən N.Məmmədli bu prosesi sözlərin dilimizin normalarına tabe olması hesab etmişdir¹.

Terminlərin alınması terminlərin beynəlxalq unifikasiyası ilə bağlı hadisədir. Beynəlxalq unifikasiya olunmuş terminlər dünyanın müxtəlif dillərində işlənir. Müasir kompüter texnikası və texnologiyası, habelə proqramlaşdırma dillərində istifadə olunan terminlərin vahid dil materialı əsasında formalaşdırılması bu sahələrin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Onlar dilə bir mənə ilə keçirlər, həmin mənə dəyişməz qalır və xüsusi leksikaya qoyulan bütün tələblərə cavab verir. Son dövrdə Avropa mənəbəli alınmaların sayı artmaqdadır. Onların böyük bir qismi dildə fonetik, qrammatik, semantik səviyyələrdə mənimsənilmişdir. Beləliklə, alınma terminlər mənimsənilməsi prosesində dilimizin normalarına tabe olması və semantik planda diferensiallaşması ilə xarakterizə olunur.

---

¹ Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997, səh. 230.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı, Azər-nəşr, 1995.

2. Abdullayev B.A. Bəzi terminlər haqda mülahizələrim. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, 1988.

3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azər-baycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, Maarif, 1985.

4. Abdullayev Ə.Z. Dil, siyasət, sosial tərəqqi. Bakı, Azər-nəşr, 1985.

5. Abdullayeva Ş. Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsəri və Azərbaycan ədəbiyyatı (“Şeyx Sənan” hekayəti əsasında). Filol. üzrə fəls. d-ru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss. avtoreferatı, Bakı, 2010.

6. Abiyeva Ş.R. Azərbaycan dilində kalkaşəkili siyasi-iqtisad terminləri haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). 1961, №8.

7. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqra-fiyası. Fil.e.d., avt. B., 2004.

8. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı, 2002.

9. Adilov M. Müasir Azərbaycan dilində abreviasiya. nami-zədlilik dissertasiyası. Bakı, 1986.

10. Adilov M. Türk mətninin transfoneliterasiyası prob-lemləri. Bakı, 2003.

11. Adilov M., Məmmədbağiroğlu Ə. Azərbaycan əlyaz-malarında filiqranlar. Bakı, 2001.

12. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990.

13. Ağamirov A.M. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili. Namizədlilik dissertasiyası avtoreferatı, Bakı, 2000.

14. Ağayev R.Y. Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri (ingilis, rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsa-sında) nam.diss.avt., Bakı, 1998

15. Axundov A. Dil və mədəniyyət, B., Yazıçı, 1992.
16. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasası. Bakı, 1984.
17. Axundov A. Dil və ədəbiyyat, II cild. Bakı, 2003
18. Axundov A. -iyyət şəkilçili alınma sözlər. Dil mədəniyyəti, III buraxılış, Bakı, 1979.
19. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979
20. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980.
21. Aslanov A. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi., Bakı, 1954.
22. Aslanov V. Termin yaradıcılığı və ümumxalq dili. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1984.
23. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
24. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I-IV c., Bakı, 1967-1987.
25. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, I c., Bakı, 1967.
26. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı, 1960.
27. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996.
28. Babayev A. Dilçiliyə giriş, Maarif, 1992.
29. Bağirova G. Azərbaycan dilçilik terminologiyasının təkmilləşməsi prosesi. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1990.
30. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
31. Bəşirova A.Q. Azərbaycan dilində texniki termin yaradıcılığı. Bakı, 1993.
32. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair очерklər. Bakı, Azərnaşr, 1956.
33. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992.
34. Cabbarlı S. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan əlyazma topluları (bəyaz, cüng və məcmuələr). Bakı, 2000.
35. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, Elm, 1978.

36. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, Elm, 1989.
37. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası ("Dəhnamə" poeması üzrə). Bakı, 1977.
38. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı, Elm, 1977.
39. Cəfərov M.Z. Dilimiz və terminologiyamız. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 19884.
40. Cəfərov N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü tarixinə dair. Ədəbiyyat qəzeti, 21 iyul, 2000, №29.
41. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002.
42. Cəfərov R. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990.
43. Cəfərov S. Azərbaycan dili (leksika). Bakı, 1970.
44. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960,
45. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, Maarif, 1982.
46. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1999.
47. Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1977.
48. Dastani-Əhməd Hərami (tərtibçi Ə.Səfərli). Bakı, 1978.
49. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, Maarif, 1958.
50. Dəmirçizadə Ə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı, 1959.
51. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
52. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, B., Maarif, 1979.
53. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, Maarif, 1979.
54. Əbdülrəhmanov A. Azərbaycan dilində sənət və peşə adları. Bakı, 1998.

55. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı., Bakı, Elm, 2003
56. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilinin leksikası məsələləri. (şivələrdə söz yaradıcılığı) Bakı, Maarif, 1990
57. Əliyarov S. Tarixi-coğrafi qeydlər, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı, 1988.
58. Əliyev Q. Azərbaycan dilində rus dili alınmaları. Bakı, 1986.
59. Əlizadə A. Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övliya” əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatın mənbəyi kimi. Filol. elm.nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2008.
60. Əlyazmalar kataloqu. I c., tərtib edəni M.Sultanov. Bakı, 1963.
61. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, 2006, 446 s.
62. Əsgərov H. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası, Bakı, 2002
63. Əsgərov H. Azərbaycan dilində zərgərlik sənəti ilə bağlı terminlər haqqında. Bakı, ATP, 1988.
64. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
65. Göyüşov N. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, 2001.
66. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü). Bakı, 1976.
67. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
68. Hacıyev T. XIII-XVI əsrlər ədəbi dili, “Azərbaycan ədəbi dil tarixi”. Bakı, 1991.
69. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.
70. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983.
71. Hacıyev T.İ. Dədə-Qorqud Kitabında qədim türk demokratiyası. Dədə Qorqud 1300, Bakı, 1999.

72. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1976.
73. Hacıyeva Z. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991.
74. Həsənov H. Aslanov A. Dilin milli və beynəlmillət terminoloji sistemi. Azərbaycan terminologiyası problemləri. API nəşri., Bakı, 1988.
75. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988.
76. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyası. Bakı, 1988.
77. Həsənov İ.Q. Gəncə dialektinin leksikası. nam.dis-sı. Bakı, 1974
78. Həsənova Ə. Dilimizin terminologiyasının zənginləşmə yolları. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990.
79. Həsənzadə N. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarındakı terminlərə bir nəzər. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990.
80. Hüseynova N.C. Azərbaycan dili terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixi. nam. diss., avt.-ı, Bakı, 1994.
81. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, Maarif, 1983.
82. Xəlilov Ş. Əsrnamənin dili. Bakı, 1988.
83. Xəlilov Ş. XV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi "Əsrnamə"nin dili. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1974.
84. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991.
85. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997.
86. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili. Sovet dövrü. Bakı, 1989.
87. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı, 1987.
88. Xudiyev N. Rus dilindən alınan düzəltmə terminlərin fonetik - morfoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 1993.
89. Xudiyev N. Rus dilindən alınan düzəltmə terminlərin fonetik-morfoloji xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990.

90. İsmayılova K. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin vəziyyəti və inkişafı, Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), III c., Bakı, 1982.

91. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, 1997.

92. İsmayılova M. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı, Elm, 1990.

93. Kazımov İ.B. Sənət və peşə terminləri. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, 1988.

94. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000.

95. Kərimova K. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. Bakı, Nurlan, 2002.

96. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, Yazıçı, 1988.

97. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtibçi: akad. H.Arashlı). Bakı, 1962.

98. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, 1988.

99. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, I cild, Bakı, 2000.

100. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, II cild, Bakı, 2000.

101. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, 1989.

102. Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2001.

103. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyası, Bakı, 2007.

104. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, 2000.

105. Qasımov M. Azərbaycan terminologiyasının nəzəri əsasları, Bakı, Maarif, 1973.

106. Qasımov M. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı, Azərneşr, 1967.

107. Qasımov X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. nam.dis. Bakı, 2007

108. Qəhrəmanov C. Əsrarnamə (əlyazmasının fotofaksimilesi, sözlük və izahatı). Bakı, 1964.
109. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, 1970.
110. Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah. Bakı, 1988.
111. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991.
112. Qiyasbəyli M.N. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı: düzəltmə sözlərin lüğəti. Bakı, Maarif, 1987.
113. Quliyev Q.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzətmə meylləri. Bakı, Elm, 2000.
114. Quliyev T.Z. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə prosesi. (1920-90-cı illər) f.e.d.dis.avt., Bakı-2007
115. Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaətmə yolları. Bakı, 2007.
116. Quliyeva M.M. Sinonim, dublet, variant terminləri haqqında. Terminologiya problemləri. Bakı, Elm, 1988.
117. Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı, 2003.
118. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, Maarif, 1988.
119. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985.
120. Mahmudlu Y.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” tarixi mənbədir. Dədə Qorqud-1300, Bakı, 1999.
121. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997.
122. Məmmədli N. Şeyx Fəridəddin Əttarın həyatı və yaradıcılığı// “Filologiya məsələləri”, II c., Bakı, 2003, s.43-52.
123. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı, 1997.
124. Məmmədli Y.Ə. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. Namizədlik dis.-nın avtoreferatı., Bakı, 1996.

125. Məmmədov M.B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığının bəzi üsulları., Bakı, API nəşri.1988., s.16.
126. Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1966.
127. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971.
128. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1958
129. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı, 1966.
130. Məmmədova S.N. Azərbaycan dilində kulinariya terminləri. Namizədlik dis.-in avtoreferatı, Bakı, 1997.
131. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. Bakı, 2001.
132. Mirzəyev A. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. Bakı, 2001.
133. Mirzəyev H.A. Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri. nam.dis.avt.-ı. Bakı, 2001.
134. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Maarif, 1990.
135. Musayeva A. “Məsnəvi” və Rövşəni//”Əlyazmalar xəzinəsində”, V c., Bakı, 1983.
136. Musayeva A. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar. I c., Bakı, 2003.
137. Musayeva A. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar (tekstoloji-filoloji tədqiqat). Bakı, 2002.
138. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı, Elm, 1978.
139. Müasir Azərbaycan dili. II cild, Bakı, Elm, 1980.
140. Müasir Azərbaycan dili. III cild, Bakı, Elm, 1981.
141. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, 1943.

142. Nağısoylu M. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bir neçə söz haqqında// “Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri”, ədəb., dil və inc. ser., 2001, N”3-4.

143. Nağısoylu M. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri. Bakı, 2002.

144. Nağısoylu M. Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi. Bakı, 2008.

145. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”, Bakı, 2003.

146. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, 2000.

147. Nağısoylu M. Şirazin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Bakı, 2004.

148. Nağısoylu M. Tərcümə örnəklərimiz: Əhmədi Təbrinin “Əsrarnamə” tərcüməsi//“Mütərcim” jurnalı, 2003, №3-4.

149. Nağıyev M. “Oğru və qazi” hekayəsinin müəllifi kimdir.// “Elm və həyat”, 1988, № , s.22-23.

150. Nağıyev M. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi, tərcümə və dil xüsusiyyətləri). Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1994.

151. Nuriyeva M. Qədim Rusda türk hərbi sözləri. Hərbi bilik, №1. 2001.

152. Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1.

153. Orucov Ə.N. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984.

154. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.

155. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993.

156. Rəhimov İ.C. Q.Bayronun “Şərq poemaları”nda Şərq sözləri. nam.diss.avt.-ı. Bakı, 1996.

157. Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fellər//“Dilçilik məcmuəsi”. XVIII c., Bakı, 1963.

158. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002.
159. Sadıqova S. Azərbaycan dilində müstəqillik illərində terminologiyanın inkişafı, Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2006
160. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005.
161. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, Elm, 1997.
162. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. f.e. dokt.diss. avt.-ı. Bakı, 1999.
163. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji söz birləşmələri. f.e.n., diss-sı, Bakı, 1986.
164. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2000.
165. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966.
166. Seyidov Y. Əsərləri.(15 cildə) I cild. Bakı, 2006.
167. Sultanov M. Azərbaycan əlyazmaşünaslığı məsələləri. Bakı, 2000.
168. Sultanov M. Əhmədi Təbrizi və “Əsrnamə” əsəri haqqında//“C.Qəhrəmanov. “Əsrnamə” (Əlyazmasının fotofaksimilesi, sözlük və izahatı)”. Bakı, 1964.
169. Şabanov R.M. Azərbaycan dilinin terminologiyasında sinonimlik problemi., Nam.dis. avt., Bakı, 1998.
170. Şeyx Fəridəddin Əttar. Təzkirətül-övlia. Tərtibçi, türkcəyə tərcümənin mətnini transfoneliterasiya edən, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi Nəzakət Məmmədli. Bakı, 2011.
171. Şərifli K. Mətnşünaslığın əsasları. Bakı, 2003.
172. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1969.
173. Şirəliyev M.Ş. Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984.

174. Şirəliyev. M.Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiya- sının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.
175. Verdiyeva Z Terminologiyada sinonimlik məsələsi. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, Elm, 1988.
176. Verdiyeva Z, Ağayeva F, Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası., Bakı, Maarif, 1979.
177. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2000.
178. Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, Elm, 1997.
179. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (adlar), Bakı, 1974.
180. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.
181. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.
182. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.

Türk dilində

183. 185 a. Azamat N. Yeni bir Ahmedi ve iki eseri: Yusuf ve Zeliha.
184. Abdulkadir Dönük. İdari-askeri ünvan və terminlər. İstanbul, 1988.
185. Ayan G. Tebrizli Ahmedi. Esrar-name (inceleme-metin). Ankara, 1996.
186. Ergin M. Bursa Kitaplıklarındaki türkçe yazmalar arasında. - "İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinin Türk dili ve edebiyatı dergisi" (TDED), 1950, №4.
187. Ergin M. Dede Korkut kitabı. Ankara, I-II c., 1963.
188. Esrar-name tercümesi, Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII, İstanbul, 1988.
189. Gülşehri. Mantik üt-tayr. Yayınlayan ve ön sözü yazan A.S.Levend. Ankara, 1957.

190. XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklariyle Tarama sözlüğü, I-IV c., Ankara, 1941-1945.
191. İslam Ansiklopedisi. I-II c., İstanbul, 1949.
192. Karahan A. İslam-Türk edebiyatında kırk hadis. İstanbul, 1954.
193. Karahan A. İslam-Türk edebiyatında kırk hadislerin doğuşu, gelişmesi ve yayılması. - Kırk Hadis. Ankara, 1985.
194. Karahan A. Türk edebiyatında arapçadan nakledilmiş kırk hadis tercüme ve şerhleri. - TDED, 1953, №5.
195. Kaşğarlı Mahmud. Divanu luğat it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, I-III c., Ankara, 1939- 1941.
196. Köprülü F. Türk Edebiyatı. İstanbul, 1980.
197. Köprülü F. Türk Edebiyatında ilk mutasavvifler. Ankara, 1981.
198. Kutluk İ. Kültür ve dil tarihimizin yeni bir vesikası//Attarın Esrar-name tercemeleri//TDED, 1947, №2.
199. Mantik al-tayr. Ferideddin-i Attar (Çeviren Abdülbaki Gölpınarlı). İstanbul, 1990.
200. Muharrem Ergin. Orhun abideleri, İstanbul, 1996.

Rus dilində

201. Абайев В.И., Баскаков Н.А. Развитие и обогащение русского языка за счет заимствований из языков народов СССР. Взаимодействие и взаимообогащение языков народов, СССР, Москва, 1958.
202. Адилов М.И. Роль переводов в обогащении азербайджанского языка фразеологизмами. - “Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей”. Баку, 1969, с.84-103.
203. Акуленко В.В. Вопросы интернациональных слов и элементов в терминологии//Вопросы языкознания, 1961, №3., с.61-67;

204. Акуленко В.В. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков: Высшая школа, 1980.
205. Алиев Р.М. Проблема восстановления поэтического наследия Сади Ширази АДД, Баку, 1962.
206. Алиева С.Д. Структурно-семантический анализ терминов в Азербайджанском языке заимствованных из русского языка. Авт. дис. канд. Баку, 1990.
207. Аллахяров К.Г. Текстологическое исследование Дивана Амира Шахи Сабзавари. АКД, Баку, 1978.
208. Багишев Д.Г. Военная терминология Азербайджанского языка. авт. канд. дисс. Баку, 1990
209. Балакаев М.Б. Типы именных словосочетаний в казахском языке. В.Р., 1956
210. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
211. Баскаков Н.А. Предложение и словосочетание в тюркских языках, Вопросы составления списательных грамматик. М., 1961.
212. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, 1979
213. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. Вопросы терминологии (материалы Всесоюзного терминологического совещания). Москва, 1961.
214. Белчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. М. Наука, 1959.
215. Бертагаев Т.А. Сочетания и современная терминология. Москва, Наук, 1971.
216. Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. М., 1965.
217. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
218. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. Москва, Просвещение, 1987.
219. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира XII-XIII вв., М., 1963.

220. Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. Москва, 1986.

221. Брагина Е.Б. Фразеологическая активность военной лексики. Автореферат диссерт.на сосиск. Канд. филологических наук. Волгоград, 1993.

222. Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования // Актуальные проблемы лексикологии., Минск: 1970, с. 28.

223. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствования языка. М., Изд-во. Наука, 1977.

224. Вайнрайх У.О. Одноязычие и многоязычие.8 Новое в лингвистике. Москва, Прогресс, 1972.

225. Веселов П.В. Оправданный случай синонимии в терминологии. Русская речь. 1969, №5.

226. Виноградов В.В. Выступительное слово. Вопросы терминологии (материалы Всесоюзного терминологического совещания) Москва, 1961.

227. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса, М.Изд-ва Москва ун-та, 1958.

228. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. Москва, Наука, 1977.

229. Виноградов В.В. Русский язык. Учение о слове. Москва-Ленинград, 1947.

230. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды Моск. Института истории, философии и литературы, т. В (сб. Статей по языкознанию) Москва, 1939.

231. Волкова И.Н. Стандартизация научно-технической терминология. Москва, 1984.

232. Вопросы Казахской терминологии. Алма-Ата, 1986, 168 с.

233. Гак В.Г., Лейчик В.М. Субституции терминов в синтагматическом аспекте. Терминология и культура речи. Москва, Наука, 1982.

234. Галкина-Федерук Е.М. Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954.

235. Гасанзаде Н.Н. Терминологическая лексика «Китаби-Деде Коркуд» АКД, Баку, 1992, с.15-26.

236. Гасанов Б.С. Процесс заимствования и особенности освоения заимствованных слов в языке (на материале тюркских лексических элементов в немецком языке) Автореф. дисс.на сосиск. канд. филол. наук, Баку, 1975.

237. Головин Б.Н. Проблема предметной и понятийной отнесенности лингвистических терминов. Термины в языке и речи. Горький, Изд-во ГГУ, 1985. - с.3-14.

238. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. Москва, Высшая школа, 1987.

239. Гред А.С. Терминологический словарь среди других типов словарей. Современная русская лексикография. Ленинград, Наука, 1981.

240. Давлетова У. Военная лексика Каракалпакского языка. Автореферат диссертации на сосиск. Канд. филол. науке. Нукус, 1994.

241. Даль Владимир. Тольковый словарь 1 т., м., 1935.

242. Дамирчизаде А.М. О периодизации истории азербайджанского литературного языка. Структура и история тюркских языков. Москва, Наука. 1971.

243. Даниленко В.П. Актуальное направления лингвистического исследования русской терминологии. Современные проблемы русской терминологии. Москва, Наук, 1986.

244. Даниленко В.П. Как создаются термины. Русская речь. Москва, 1967, №2.

245. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Москва, Наука, 1977

246. Даниленко В.П. Терминологизации разных частей речь. Проблемы языка науки и техники. Москва, Наука, 1970.

247. Джафаров Р.Дж. Технические термины западно-европейского происхождения в азербайджанском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1990
248. Джафаров. Г.Г. Термины родства в Азербайджанском языке, авт. канд. дисс., Москва, 1971
249. Дмитриев Н.К. Грамматическая терминология в учебниках родного языка. М., 1955.
250. Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения, т. III, М., 1980.
251. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
252. Дьяков А.И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке. Язык и культура. Новосибирск, 2003.
253. Еремина К.Н. К проблема языковых контактов. Москва, Наука., 1980
254. Ефремов Л.П. Калькирование и его отличие от заимствование. Известия АН Казахской ССР (серия филология и искусствоведения), Алма-Ата, 1960, вып 1. (14).
255. Жирмунски. История немецкого языка. М.Изд. Литературы на иностр., языках, 1956.
256. Журавлев В.Ф. Философско-логические вопросы упорядочения терминологии. Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академия наук союзных республик. Москва, Наука, 1983.
257. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков, Высшая школа, 1980.208 с.
258. Исхаков Х.Ф. Структуры терминологических систем. Тюркские языки. Москва, Наука, 1987.
259. Казымбек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1939.
260. Канделаки Т.Л. Дифференциальные семантические признаки терминов процессов техники. Исследования по русской терминологии. Москва, Наука, 1971.

261. Канделаки Т.Л. Значения терминов в системе значений научно-технических терминологий. Проблемы языка науки и техники. Москва, Наука, 1970.

262. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. Москва, Наука, 1977

263. Кобрин Р.Ю. О формальных критериях терминологичности и методологическом обосновании работ по унификации и стандартизации терминологии. Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Л., Наука, 1976, с.174-181

264. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Ленинград, Наука, 1972.

265. Копанев П.И. Вопросы истории и теории художественного перевода. Минск, 1972.

266. Крысин А.Н. К определению терминов заимствования слово. Св. Развитие лексики, сов.рус. языка, М., 1965.

267. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., Просвещение, 1968

268. Кулиева Х.В. Способы калькирования с русского языка на азербайджанский. Автореферат. Диссерт. на соиск. канд. филол. наук, Баку, 1990.

269. Левицкая Т. Р. Фитерман А. М. Проблемы перевода. М., 1976.

270. Лихачев Д.С. Текстология на материале русской литературы X-XVIII вв., М.-Л., 1962.

271. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоеlementов. Москва, Наука, 1983.

272. Лотте Д.С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. Москва, Наука, 1969.

273. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, 1961.

274. Майоров А.П. Заимствования в лексике-семантической системе языка. Автореферат. дисс. канд. филол. наук. М., 1967., 12 с.
275. Мамедов Э. Арабское заимствования в современной технической терминологии. Автореф. Дисс... канд. филол. н. Баку, 1990
276. Мамедова З.Ш. Терминология по космонавтике. Авт. канд. дисс., Баку, 1987.
277. Мельников Г.П. Анализ процесса наименования. Доклады Института Языкознания АН СССР., М., 1968.
278. Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве» Ленинград, Наука, 1979.
279. Могилевский Р.И., Аликулов З.А. К вопросу о возникновении и функционировании аббревиатур в тюркских языках народов СССР. Вопросы востоковедения. Труды Самаркандского ГУ. Вып. 279, 1976, с.86-87
280. Моисев А.И. О языковой природе термина. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. Москва, Наука, 1980.
281. Мосьяков А.В. Разложение фразеологизмов и перевод. М., 1976.
282. Муллина Р.К. К вопросу о заимствовании путем калькирования в казахском языке. Ученые записки Казахского Государственного университета им. С.М.Кирова т. ХЫХ, Алма-Ата, 1955.
283. Муллоджанова З. Стиль оригинала и перевод. Душанбе, 1976.
284. Муратов С.П. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961.
285. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М., Наука, 1984.
286. Мусаев К.М. Современные проблемы терминологии на тюркских языках СССР. Советская тюркология, 1989, №4.

287. Мусаев К.М. Основные проблемы лексики изучения тюркских языков. «СТ», 1978, №3, с.35

288. Нагиев М.З. Азербайджанский переводный памятник XVI века “Шухеда-нама” (вопросы палеографии, орфографии и перевода). Канд.дисс., Баку, 1978.

289. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков века. М., 1989.

290. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XVI века. М., 1979.

291. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Тулистан” Сайфа Сарай и его язык, ч.1-П, Алма-Ата, 1975.

292. Ниязов КН. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения, вып. 8, М., 1979.

293. Новрузова С.И. Способы передачи префиксальных русско-интернациональных терминов на азербайджанский язык. Автореф. диссерт. на сосик. канд.филол.наук, Баку, 1990.

294. 79а. Николаев В. Водяные знаки на бумаге средневековых документов Болгарских кинохранилищ. София, 1954.

295. Овезов А. Об особенностях терминологизации слова в туркменском языке. Тюркология, 1992, №1.

296. Одинцов Г.Ф. Из истории тюркизмов в русской оружейной терминологии. Советская тюркология, 1983, №5.

297. Ожегов С.И. Лексикология, лексикография, культура речи. Москва, 1974.

298. Ожегов С.И. О структуре фразеологии лексикографический сборник, вып.,2., М., 1951.

299. Осадчук М.Л. Сематическая изменения один из термино образовательных способов подъязыка вычислительной техника. Воронеж, 1984.

300. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд (стенографическим отчет 26., БЫ-5, 1926), Баку, 1926.

301. Персидский-русский словарь. Под. Редакцией Ю.А.Рубинчика, т. 1-П., М., 1970.

302. Петров Б.Б. Семантика научных терминов. Новосибирск, 1982.
303. Петушков В.П. Лингвистика и терминоведения. Терминология и норма. Москва, Наука, 1972.
304. Попов А.И. П.М.Мелиоранский и изучение тюркизов в русском языке. Тюркологический сборник – 1972. Москва, Наука, 1973.
305. Потиха З.А. Современное русское словообразование. Москва. Просвещение, 1970, 384 с.
306. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I- IV т. Спб., 1888-1911.
307. Развитие терминологии Башкирского литературного языка (исследования и материалы) Уфа, 1981.
308. Развитие терминологии на языках союзных Республик СССР, Москва, Наука, 1986.
309. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва, Просвещение, 1967.
310. Реформатский А.А. Мысли о терминологии. Современные проблемы русской терминологии. Москва. Наука, 1986.
311. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Проблемы структурной лингвистики. Москва, Наука, 1968.
312. Садыгова С.А. Терминологические словосочетания в Азербайджанском литературном языке. Баку -2007. 160 с.
313. Садыгова С.А. Терминологические словосочетания в Азербайджанском литературном языке. Автореф. дисс..канд. филол. наук. Баку, 1986.
314. Серебренников В.А. Роль человеческого фактора в языке, язык и мышление. М., 1988
315. Суперанская А.В. Терминология и номенклатура. Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Л., Наука, 1976. с.73-83

316. Тагирджанов А.Т. Описание таджикских рукописей Ленинградского Государственного Университета. М., 1962.
317. Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина. Москва, 1970, с.64
318. Турецко-русский словарь М., 1980.
319. Чуковский К. Высокое искусство. М., 1968.
320. Турина С.Я. Об испанских заимствованиях в тагальском языке, Наука, М., 1976.
321. Убрятова Е.И. Язык и мышление, т.ХІ М-Л, 1948.
322. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. Москва, 1977
323. Федоров А.В. Введение в теорию перевода. М., 1953.
324. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М., 1985.
325. Халилова С. Язык и терминология. Баку, Изд-во АГУ, 1988, 132с. с.48
326. Шарифов К.Г. Аб дулгани Халисагаризаде и его литературно-текстологическая деятельность. АКД. Баку, 1984.
327. Шахрай О.Б. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках. "Иностран.яз.в школе, 1955, N 1.
328. Шор Р. «Язык и Общество». Москва. Работник просвещения 1926,
329. Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание. "Вопросы грамматического строя" М., 1955.
330. Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка, Москва, Наука, 1969.

Lüğətlər

331. Abbasov M. Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-İngiliscə terminoloji lüğət., Bakı, 1999, 756 s.

332. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan xalçaçılıq terminləri lüğəti. Bakı, 2003

333. Adilov M, Verdiyeva Z, Ağayeva F. İzahlı dilçilik lüğəti. Bakı, Maarif, 1989.

334. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı, 1981

335. Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti. Bakı, Elm 1973.

336. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.

337. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, Elm, I cild, 1966, 595 s.; II cild, 1980, 576 s.; III cild 1983, 554 s.; IV cild, 1987.

338. Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət. (Tərtibçi: M.Məhərrəmov). Bakı, 1995.

339. Botanika terminləri lüğəti və bitki adları. Bakı, 1981.

340. Coğrafiya terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1972.

341. Dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1957.

342. Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2006, 680 s.

343. İbrahimov A. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 2004, 248 s.

344. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti. (A.Paşayevin ümumi redaktəsi ilə). I cild., Bakı, 2008, 768 s.

345. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti. (A.Paşayevin ümumi redaktəsi ilə). II cild., Bakı-2008., 760 s.

346. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. I cild. Bakı, 2005

347. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. II cild. Bakı, 2006

348. Heyvandarlıq terminləri lüğəti. Bakı, 1965

349. Xəlilova T. Azərbaycan dilində izahlı inşaat terminləri lüğəti. Bakı, 2005, 116 s.

350. Qısa tibb terminləri. (Azərbaycanca-rusca-latinca) Bakı, 1969.
351. Qocamanov M.H. Rusca-azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofototopoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı, 2001, 448 s.
352. Qocayeva G. "Rusca- azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti" Bakı, 2004
353. Məhərrəmli Q. Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğət. Bakı, 2002, 352 s.
354. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma terminlər. Bakı, Nurlan, 2009.
355. Məktəblinin fizika lüğəti. Bakı, Maarif, 1976
356. Məlikov R, İbrahimov N. Məktəblinin tarix lüğəti. Bakı, Ayna Mətbu evi, 2004., 368 s.
357. Məşədiyev Q, Seyidəliyev N. İzahlı onomastik terminlər lüğəti. Bakı, 2005, 120 s.
358. Rəhimov M. Rusca - azərbaycanca - ingiliscə kimya terminləri lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005.
359. Rusca - azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası terminləri lüğəti. Azərneftnəşr, 1958.
360. Rusca-azərbaycanca qısa hərbi lüğəti. Tərtib edəni: M.Məhərrəmov, Bakı, Gənclik, 1975.
361. Rüstəmov R, Sadıqov H, Ağayev R. Türkcə-azərbaycanca-rusca sözlük. Bakı, Elm, 1994.
362. Rüstəmov R, Rəsulov Ə, Rüstəmov C. "Türkcə-rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti". Bakı, 2000.
363. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1998
364. Seyidov M.M. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti. Bakı, Azərneşr, 1993.
365. Şərifov K. Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti. Bakı, 2004, 672 s.
366. Texniki terminlər. Rusca-azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, 1997

367. Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2008, 252 s.

368. Zeynalov İ. İzahlı tarix terminləri lüğəti. Bakı, 2006

369. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966

370. Розентал О, Теленкова М. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976, с.142

371. Словарь иностранных слов. Изд. Советская энциклопедия, Москва, 1964

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
---------------------	---

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ QAYNAQLARI

1.1. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı.....	10
1.2. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji leksikanın zənginləşmə mənbələri	19

II FƏSİL. ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN TƏRCÜMƏ ƏSƏRLƏRİ: ƏDƏBİ DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ QAYNAQLARI

2.1. Orta əsrlərdə Azərbaycan tərcümə əsərləri.....	58
2.2. Orta əsrlərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə mənbələri	76
2.3. Hinduşah Naxçıvanının “Sihahül-Əcəmiyyə” lüğətinin leksik xüsusiyyətləri	95
2.4. Şirazinin “Gülşəni-Raz” tərcüməsi- ədəbi dil tarixinin dəyərli qaynağı	112
2.5. Əhməd Təbrizinin “Əsrarnamə” tərcüməsinin leksik xüsusiyyətləri	160
2.6. “Hədisi-Ərbəin” əsərinin leksik xüsusiyyətləri	183

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏ PROSESİ

3.1. Ümumxalq dili və söz yaradıcılığı prosesi	227
3.2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin yaranma üsulları.....	249
3.2.1. Semantik üsulla yaranan terminlər	250
3.2.2. Morfoloji üsulla yaranan terminlər.....	261
3.2.3. Sintaktik üsulla yaranan terminlər.....	272
3.2.4. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər.....	289
3.2.5. Terminologiyada abreviaturalar.....	300

IV FƏSİL. DİLLƏRİN QARŞILIQLI ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMALAR

4.1. Dillərin qarşılıqlı zənginləşmə prosesi	307
4.2. Alınma terminlər və onların mənimsənilməsi	325
4.3. Alınma terminlərin yaranma mənbələri	336
4.3.1. Ərəb və fars mənşəli alınma terminlər	337
4.3.2. Rus dilindən alınma terminlər	344
4.3.3. Avropa dillərindən alınma terminlər	354
4.4. Terminlərin alınma yolları	364
4.5. Azərbaycan dilində alınma terminlərin semantikasi	374
Ədəbiyyat	389

Nəşriyyatın direktoru:
Kompüter tərtibçisi:
Bədii tərtibat:

Səbuhi Qəhrəmanov
Rəvanə İlmanqızı
Şəlalə Məmməd

Formatı 60x84 ¹/₁₆

Həcmi 26 ç.v.

Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28